

ЎзССР ДАВЛАТ
БАДИИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1962

РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

СОЧИНЕНИЯ

В ВОСЬМИ ТОМАХ

ТОМ
ЧЕТВЕРТЫЙ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УЗССР

ТАШКЕНТ — 1962

РАБИН ДРАНАТ
ТАГОР

АСАРЛАР

САККИЗ ТОМЛИК

ТЎРТИНЧИ
ТОМ

ЎзССР ДАВЛАТ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1962

Ҳинд адабий танқидчилари: «Тагорнинг ҳар бир ҳикояси бир роман» — деб баҳо берганлар. Бу улуғ санъаткорнинг ажойиб ҳикояларини ўқиган китобхон ҳам беихтиёр шу фикрга келади. Қўлингиздаги тўртинчи томга Тагорнинг ўттиз уч ҳикояси киритилган. Бу ҳикояларнинг туб моҳияти: инсонни қадрлаш, ардоқлаш, одамлар орасидаги ёвузликка қарши ўт очиб, башарият-ни эзгу йўлга бошлашдан иборат.

Тагор ҳикояларидаги психологик тасвирлар, нозик лиризм, кўтаринки услуб ва чуқур фалсафий муҳокама-лар ҳар қандай китобхоннинг гўзалликка ташна қал-бини қондира олади.

Тагор Р.

Асарлар. Саккиз томлик 4. Т. Т.,
Узадабийнашр, 1962.

4. Т. Ҳикоялар. 388 бет.

Парал. тит. в. рус ва ўзбек тилларида.

Тагор Р. Сочинения, В 8-ми т. Т. 4. Рассказы.

8И (Ҳинд),

ҲИКОЯЛАР

Ҳ И С О Б - К И Т О Б

Беш ўғилнинг отаси бўлмиш Рамшундор Митронинг оиласида, ниҳоят, қиз туғилганда, бахтиёр ота она унга Нирупома¹ деб нафис исм қўйишди. Бундай нодир исм то шу вақтгача Рамшундорлар уруғида ҳеч учрамаган эди. Улар болаларига кўпроқ Ганеша, Картик ёки Парвати² каби худоларнинг исмларини қўйишарди-ю, лекин Нирупома деб атамасдилар.

Вақти келиб, Нирупома ҳам балоғатга етди. Меҳрибон ота энди унга муносиб куёв танлашга киришди. Бироқ анча вақтгача ҳеч ким унга манзур бўлмади. Ниҳоят, куёв ҳам топилди. Бу райбаҳадурнинг³ яккаю ёлғиз ўғли эди. У кейинги вақтларда моддий аҳволи анча оғирлашиб қолган муътабар оиладан эди.

Куёвнинг отаси қиз томоннинг ўн минг рупия⁴ қалин беришини талаб қилди. Рамшундор, нима бўлса ҳам аслзода куёвни қўлдан чиқариб юбормаслик учун, ишнинг оқибатини ўйламай-нетмай, бу шартга дарҳол

¹ Нирупома — луғавий маъноси беқиёс, нодир демакдир.

² Ганеша — ҳинд мифологиясида донишлик тангриси ва фан ҳомийси. Картик — уруш худоси. Парвати — бунёд этиш ва бузғунчилик тангриси Шиванинг рафиқаси, бошқачароқ қилиб айтганда — Дурга.

³ Райбаҳадур — инглиз мустамлакачи маъмурлари томондан бериладиган фахрий унвон.

⁴ Рупия — Ҳиндистондаги асосий пул бирлиги.

рози бўлди. Бироқ шунча пулни топиб бериш — айтишгагина осон.

Рамшундорни ғайратсизликда айблаш мумкин эмас эди: у бор имкониятидан фойдаланиб, сотадиганини сотди, сотмайдиганини гаровга қўйди. Лекин барибир, ваъда қилган муддатга келганда, яна олтиетти минг рупия етмас эди. Қунлар жуда тез ўтиб, ниҳоят, тўй куни ҳам етиб келди.

Вақт зиқ келганда, жуда катта фойда бериш шарт билан, қарзга пул бериб турадиган киши ҳам топилди. Аммо нима бўлди-ю, Рамшундор бу пулни ололмай қолди.

Мана, оқибат, тўй куни дастурхон устида жанжал бошланди. Рамшундор райбаҳадурга қарз муддатини кейинроққа чўзиш тўғрисида беҳудага ялиниб-ёлворди.

— Тўй ўз йўли билан ўтаверсин,— дер эди у илтимос қилиб.— Қарзимни бўлса, мен сизга албатта тўлайман.

— Йўқ!— дер эди райбаҳадур қайсарлик қилиб.— Пулнинг ҳаммасини олмагунимча, куёв ҳатто столга ҳам ўтирмайди!

Шу орада ичкаридан кимнингдир аччиқ-аччиқ йиғлагани эшитилди. У ерда барча кўнгилсиз воқиаларнинг асосий сабабчиси бўлган қиз, эгнига қизил шоҳи кўйлак кийиб, турли зеби-зийнатлар тақиб, пешонасига сандал дарахти бўёғидан хол қўйиб, ўз тақдирининг ҳал бўлишини кутиб, йиғлаб ўтирар эди. Аммо юз бераётган бу воқиа унинг қалбида бўлажак қариндошларига нисбатан бирон нозик ҳис-туйғу ва чуқур ҳурмат-эҳтиром уйғотди, деб айтиш, албатта мумкин эмасди.

Хайриятки, бахт-толеи очилиб, бу можаро Рамшундорнинг фойдасига ҳал бўлди. Кутилмаганда куёв йигит ўжар отасига бўйсунушдан бош тортди:

— Мен бу ерга савдолашгани келганим йўқ. Уйланаман деб келдимми, вассалом, уйланаман!— деб туриб олди у.

Ғазабланган отаси меҳмонларга арз-дод қила бошлади:

— Буни қаранглаб! Мана, Вурдингларми эндиги ёшларимизнинг қилаётган ишини!

— Бунинг ҳаммаси ёшларимизга шастрлар¹ ва ахлоқ қоидаларини ўқитмай қўйишганидан!— деди чоллардан бириг унинг гапини маъқуллаб.

Ниҳоят, ёшларга бериладиган ҳозирги таълим-тарбиянинг гоят заҳарли меваси райбаҳадурни қаттиқ ранжитиб, тўй кўнгилсизлик билан ўтди.

Рамшундор қизи билан хайрлашар экан, уни бағрига босди, кўз ёшларини тийиб тура олмади.

— Ота, улар менга уйга келиб-кетиб туришга рухсат берадиларми?— деб сўради Ниру.

— Нега беришмасин? Мен ўзим ҳам келиб турман,— деди отаси уни юпатиб.

Рамшундор қизидан тез-тез хабар олиб турди. Лекин уни қудалари унча ҳурмат қилишмас эди. Ҳатто қуда эшигидаги малайлар ҳам унга меҳсимамай қарашарди. У Ниру билан ҳар замон-ҳар замондагина холи уйга кириб беш-ўн минут гаплаша олар эди. Кўпинча эса қизи билан кўриша олмас ҳам эди.

Мағрур Рамшундор қудасининг уйида кўрган хўрликларга ортиқ чидай олмади. «Ҳаммасининг бахридан кечсам ҳам, қарзимни тўлаганим бўлсин!»— деб аҳд қилди у ва қаердан унса, шу ердан қарз ола бошлади. Ҳадемай шу қадар кўп қарзга ботиб кетдики, бундан қутулишга ҳеч кўзи етмас эди. Энди у уй-рўзгор сарфларини қисқартишга, қарз берган кишиларнинг кўзига кўринмаслик учун номуносиб найрангларни ишлатишга мажбур бўлди.

Нирунинг аҳволи эса қайнатанинг уйида кундан-кун оғирлашиб борарди. Агар у биронтасидан ўз ота-онасига тегизиб айтилган ҳақоратли сўзларни эшитиб қолса, уйига кириб, эшикни ичидан бекитиб оларди-да, аччиқ-аччиқ йиғларди. Лекин ҳаммадан кўра унга золим қайнанаси кўпроқ ситам ўтказарди. Борди-ю биронтаси Ниру тўғрисида:

— Бирам чиройлики, кўзингни узгинг келмайди

¹ Шастрлар — ҳиндларнинг ахлоқ қоидалари ёзилган қадимий китоблар.

киши!— деб қолса борми, қайнанаси дарҳол ҳозир у нозир бўлиб, бетга сапчирди:

— Чиройли эмиш! Сиз аввал унинг теги-тугини суриштирсангиз бўларди!

Нируга ҳеч ким ғамхўрлик қилмас эди. Агар биронта раҳмдил қўшни хотин унинг усти-боши эскириб қолгани ёки озиб-тўзиб кетгани ҳақида оғиз очиб қолса, қайнанаси дарҳол унинг сўзини бўлар ва, гўё, қизга бўладиган ғамхўрлик — отаси ўз қарзларини тўлаб қутулишига боғлиқ, дегандай қилиб:

— Шундоқ ҳам олиб келган сепига қараганда кўпроқ оляпти!— дер эди.

— Етар унга шунча гирдикапалак бўлганимиз!— дейишарди уйдагилар.— У бизнинг оиламизга ҳийла билан кириб олди.

Рамшундор қизининг нечоғлик хўрланаётганини билар эди. Ўйлаб-ўйлаб, охири, уйини сотиб бўлса ҳам қарздан қутулишга жазм қилди.

«Янги хўжайинимдан ижарага уй оламан» — деб фикр қилди у. Аммо ўзининг бу ниятини ҳеч кимга айтмади. Чамаси, шундай содда устомонлик билан, уй сотганимни умримнинг охиригача ўғилларимга билдирмайман, деб ўйлади шекилли.

Аммо ўғиллари қандай йўл биландир буни билиб қолишиб, отани бу ишдан бутунлай воз кечишга мажбур қилишди. Айниқса, хотин-бола-чақали бўлиб қолган учта катта ўғли унинг бу ишига қаттиқ норозилик билдирди. Шундай қилиб, отанинг ўйлаб юрган режалари ўғилларининг шиддатли қаршилигига дуч келиб, барҳам еди ва у, ниҳоят, уй сотиш тўғрисидаги фикрдан воз кечишга мажбур бўлди.

Бироқ сеvimли қизининг тақдири тўғрисидаги бесаранжом ўйлар кекса Рамшундорни ҳамон таъқиб этар ва унга тинчлик бермас эди. У, бу мушкул ишнинг чорасини ахтариб, ким кўрингандан, кўп фойда бериш шарти билан, яна қарз ола бошлади.

Оқибат шунга олиб келдики, Рамшундорнинг уйда ҳатто қозон осилмай қолган кунлар ҳам бўлди. Ниру отаси билан учрашган кезларда, унинг нечоғлик қийналаётганини ҳис қилар эди. Отасининг озгин юзлари, оппоқ оқариб кетган сочлари ва маҳзун руҳи

унинг ғоят муҳтожлигидан, оғир ташвишлар тортаётганидан далолат бериб турарди. Ҳатто унинг ўзи ҳам қизининг олдида ўзини гуноҳкор ҳис қилар ва йўл қўйган хатоларини фикран идрок этиб, қайғу-ҳасратларини ундан яшириб тура олмас эди. Рамшундор қудаларининг рухсати билан аҳён-аҳёнда Нируни кўргани келарди. У, қизи билан гаплашар экан, унинг қанчалик оғир аҳволда экани қайғули табассумидан ҳам яққол кўриниб турарди.

Ниру отасининг уйида бўлишга, қандай қилиб бўлса ҳам, унинг азоб чекаётган жонига оро киришга талпинар эди.

Бир куни у отасидан:

— Ота, мени ўзингиз билан бирга уйга олиб кетинг!— деб илтимос қилиб қолди.

— Хўп, қизим, хўп,— деди отаси.

Бироқ у куёвининг уйида, худди қарзини тўламаганлиги учун ўзининг оталик ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум бўлган кишидек, ҳеч қандай иззат-ҳурматга эга эмас эди. Ҳатто ўз қизи билан шунчаки кўришиш учун ҳам ҳар гал алоҳида рухсат олишга тўғри келарди. Қизи фақат отасининг уйига боришни илтимос қилса-ю, ота қандай қилиб йўқ дейиши мумкин?

Рамшундорнинг бошидан кечган хўрликларни, ҳақоратлар ва жафоли шармисорликларни батафсил баён қилмаган маъқул...

У уч минг рупия пул йиғди ва шундан кейингина райбаҳадурга ўз илтимосини баён этмоқчи бўлди.

Рамшундор йиққан пулларини чадорининг¹ бир учига тугиб олиб, қудасиникига томон йўл олди. У хоҳлар-хоҳламас жилмайиб, шунчаки гап бошлаш мақсадида кейинги янгиликлардан гапириб кетди. Хорекришноларнинг буди-шудигача ўғри кўтариб кетганини бошдан-оёқ гапириб берди. Ака-ука Нобинмадхор билан Радҳамадхорларни бир-бирига таққослади. Улардан биринчисини мақтаб, иккинчисини койиди. Қудасини шаҳарда тарқалган янги касаллик

¹ Чадор — устки кийим сифатида ишлатиладиган бир парча мато.

ҳақидаги турли-туман миш-мишлардан ҳам хабардор қилди. Сўнгра хука(чилим)ни бир томонга суриб қўйди-да, гўё «ҳа, айтмоқчи» деган қабилида сўз бошлади:

— Дарвоқе, сал бўлмаса эсимдан ҳам чиқара ёзибман! Кўп гапириб, хаёлимдан мутлақо кўтарилиб кетибди. Ахир мен сиздан қарздорман-ку, мана бир озгинасини олиб келган эдим... Ҳа, биродар, чамаси, қариликники бўлса керак, хотирам ҳам заифлаша бошлабди...

Узундан-узоқ даромаддан кейин, Рамшундор осонгина ва бир оз бепарволик билан ёнидан учта минг рупиялик қоғоз пул олиб узатди. Бу пулларни не-не машаққатлар билан топганини ҳисобга олганда, унга, эҳтимол, ўзининг учта қовурғасини суғуриб олиб бериш осонроқ бўлар эди.

Аммо райбаҳадур бор-йўғи уч минг рупиягина пулни кўриб, истехзо билан хохолаб кулди.

— Қўйинг, қуда, менга бу арзимайдиган пулингизнинг кераги йўқ,— деди у ва Бенгалиянинг, арзимаган нарса учун қўлимни булғаб нима қиламан, деган мазмундаги бир мақоли билан гапини тамомлади.

Бу гаплардан кейин қудасидан, ўз қизини бир оз муҳлатга бўлса ҳам уйига юборишини илтимос қилишга журъат этадиган ота икки дунёда ҳам топилмаса керак.

Рамшундор ичида: «Йўқ, ишнинг бу аҳволда давом этиши ҳеч мумкин эмас!»— деб қўйди.

Райбаҳадурнинг бу хилдаги муомаласидан қаттиқ ранжиган Рамшундор ўзининг арз-ҳолини баён қилишга ботинмай, узоқ сукутга чўмди. Аммо райбаҳадур унинг сўзини шартта кесиб:

— Йўқ, мумкин эмас!— деди-да, ўз иши билан бўлиб кетди. Шундай қилиб, бу гал у қизига ҳатто қорасини кўрсатишга ҳам журъат эта олмай кетди. Аммо ўз-ўзига, қарзимнинг ҳаммасини тўламагунимча ва қудамдан қизимнинг лоақал ҳар замон-ҳар замонда бир марта уйимга келиб туришига руҳсат беришини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмагунимча, шу остонага оёқ босмаганим бўлсин, деб сўз берди.

Орадан узоқ вақт ўтди... Нирупома отасининг келиб кетишини сўраб, бир неча марта одам юборди, лекин отаси келмади. Ниҳоят, отасидан кўнгли қолди ва бу натижасиз уринишларни қайтиб такрорламади. Рамшундорнинг ўзи ҳам бундан қаттиқ алам тортсада, қудасининг уйига шу бўйи қайтиб йўламади.

Ашшин¹ ойининг байрам кунлари етиб келди. Рамшундор ўзига: «Майли, нима бўлса бўлар. Аммо Ниру байрам кунлари уйимда бўлиши керак. Шундай қиламан дедим, албатта қиламан!»— деб сўз берди.

У шу сўзларни айтиб, жуда қўрқинчли қасам ичди.

Ашшиннинг бешинчими-олтинчими куни эди. Пуллари яна чадорига тугиб олиб, энди кетайин деб турганида, беш яшар набираси унинг олдига югуриб келиб:

— Бобо, менга аравача сотиб олгани кетяпсизми?— деб сўради.

Бола кўчада аравача тортиб ўйнашни кўпдан бери орзу қиларди. Унинг кетидан ундан атиги бир яшар катта қиз набираси чопқиллаб келди:

— Йўқ, бобомлар менга янги кўйлак олиб келгани кетяптилар! Бўлмаса мен байрам кунлари меҳмонга нима кийиб бораман!— деб қолди.

Рамшундор учун бу гапларни эшитиш жуда оғир эди. У руҳан эзилиб, устма-уст чилим чекди. Келинларига райбаҳадурнинг уйига Пуджа² байрамида гўё энг бахтсиз камбағаллар каби, эгнига эски-туски кийимлар кийиб, зеби-зийнатсиз боришга тўғри келишини ўйлаб, ҳасрат билан оҳ тортди. Аммо у ўйлаб ўйига етолмади. Фақат пешонасидаги ажинларигина кўпайиб борар эди, холос...

Маъюсланган чол райбаҳадурнинг уйига келган вақтда ҳам қулоқлари тагида жажжи набираларининг йиғлаган товуши эшитилиб турарди.

¹ Ашшин — Бенгалня йил ҳисобининг еттинчи ойн. Бизда сентябрь — октябрь ойларига тўғри келади.

² Пуджа — ҳиндларнинг Дурга тангриси ота-онаси бағрига қайтиб келиши шарафига бағишлаб ўтказадиган катта диний байрами. Бизда сентябрь ойининг охири ва октябрь ойининг бошларига тўғри келади.

Бу гал у андиша қилиб ўтирмади. Ўз уйига киргандай кираверди, дарвозабон ва малайларнинг кўзига кўзи тушганда ҳам, камситилган одам сингари ерга тикилмай, тик қараб ўтди. Аммо райбахадурнинг ўзи уйда йўқ экан, бир оз кутиб туришга тўғри келди.

Рамшундор ҳаяжонини боса олмай, қизининг уйига кирди. Қувончдан икковининг ҳам кўзида ёш жилоланди. Ота йиғлади, қиз йиғлади, узоқ вақт бир-бирларига бир сўз ҳам дея олмадилар. Ниҳоят, Рамшундор тилга кирди:

— Қизим, бугун сени байрам қилиб уйга олиб кетаман. Ҳеч ким энди мени бу ниятимдан қайтара олмайди.

Кутилмаганда эшик очилиб, Рамшундорнинг тўнғич ўғли билан ҳалиги иккита жажжи набираси кириб келди.

— Ота, сизга нима бўлди, бизларни хонавайрон қилмоқчимисиз?— деди ўғли.

— Наҳотки мен ўз оиламга ёвузлик қилсам!— деди отаси ғазабланиб.— Ахир қарзимни тўлашим керак-ку!

Маълум бўлишича, у ўғилларим билмасин деб анча эҳтиёт чоралари кўриб, яна уй сотиш билан машғул бўлиб юрган экан. Лекин ўғиллари қандайдир йўл билан буни билиб қолишибди. Рамшундор қаҳр-ғазабдан тутақиб кетган эди.

Шу орада набираси бобосининг оёғига ёпишиб олди-да, унга қараб ўксиб гапира бошлади:

— Бобо, ҳали менга аравача сотиб олганингиз йўқми?

Рамшундор бошини қуйи солди. Бола бобосининг жавобини кутмай, чопқиллаб Нирунинг олдига келди.

— Амма, менга аравача сотиб олиб беринг!— деди у ялиниб.

Гапнинг маънисини тушуниб етиш учун Нирупомага шунинг ўзи кифоя эди.

— Ота,— деди у,— агар қайнатамга яна бир пайса¹ берадиган бўлсангиз, мени қайтиб кўрмайсиз!

¹ П а й с а — майда чақа.

— Ундай дема, қизим,— деди Рамшундор эътироз билдириб.— Қарзимни тўламасам, мен учун ҳам, сен учун ҳам уят бўлади!

— Аксинча, пул тўлашнинг ўзи уят! Ахир менинг ҳам ўзимга яраша ор-номусим бор-ку! Қизингиз ҳамён эмаски, пули борида қадрланиб, йўғида қадр-қимматини йўқотиб қўйса? Эрим ҳам буни ҳеч талаб қилаётгани йўқ!

— Шундай-ку, лекин улар сени уйга юборишмайди-да, қизим!

— Нима ҳам қилардик, юборишмаса юборишмас. Сиз ҳам уларга қайтиб бу тўғрида гапирманг!

Рамшундор титроқ босган қўллари билан чадорининг пул тугилган учини елкасига ташлаб олди. Сўнг-ра худди ўғрига ўхшаб, ўтган-кетганнынг кўзидан яшириниб, уйга қайтиб келди.

Аmmo Рамшундорнинг пул олиб келгани ва қизининг эътирози билан қайтиб олиб кетгани сир бўлиб қолмади. Узун қулоқ чўри хотин бу гапларнинг ҳаммасини эшик орқасида туриб эшитиб олиб, хўжайинни келганда оқизмай-томизмай айтиб берди. Буни эшитган райбахадурнинг қаҳр-ғазаби ҳаддан ошди!

Шу кундан эътиборан қайната-қайнанининг уйи Нирупома учун қийноқхонага айланди. Еш жувоннинг ҳузур-халоватсиз турмуши эрининг тўйдан кейин кўп ўтмай судья муовини лавозимига тайинланиб, бошқа жойга жўнаб кетганлиги сабабли, тагин ҳам оғирлашди. Отаси ва қариндош-уруғлари билан кўришиш эса мутлақо манъ қилинган эди: «У ерга бориб бемаъни одатлар орттириб келишнинг ҳеч ҳожати йўқ!»— деб ўйлар эдилар улар ўзларича.

Орадан кўп ўтмай Ниру оғир касал бўлиб қолди. Бироқ айбни фақат қайнатага юклаб бўлмайди. Ниру ҳам ўз ғамини емай, саломатлигига эътибор бермай қўйди. Қартик¹ ойининг совуқ кунларида ёстиғини эшик томонга қўйиб ётди, кечалари усти очиқ қолди, қиш кунлари юпун кийиниб юрди. Овқат ейишининг ҳам мазаси йўқ эди. Оқсоч қизлар овқат кел-

¹ К а р т и к — Бенгалия йил ҳисобининг саккизинчи ойи. Бизда октябрь — ноябрь ойларига тўғри келади.

тиришни унутиб қўйса, у ҳеч қачон уларнинг эсига солмасди. Ниру, мен бу ерда фақат қайната-қайна-намнинг раҳму шафқатига қараб қолган сиғиндиман, холос, деган ўйга кўникиб қолган эди.

Бироқ келинининг бу хулқ-атвори райбаҳадурнинг мижғов хотинининг жинига тўғри келмасди. У Нирунинг ҳафсаласизлик билан овқат еяётганини кўрса, заҳарханда билан таъна қиларди:

— Қаранг-а, бойвуччани! Кўрдингларми, бизларга ўхшаган камбағалларнинг овқати у кишининг томоқларидан ўтмаяпти...

Пайт келди дегунча қайнанаси унга ичи қоралик қиларди:

— Аҳволига қаранглар уни, пайраҳадек қотиб, чўпдек озиб кетибди!

Нирунинг соғлиги кундан-кунга ёмонлашиб борарди. Аммо қайнанаси бунга шунчаки бемаънилик деб қарарди.

Ниҳоят, куни етиб, Ниру қайнанасига ўз ўтинчини айтди:

— Она, ўлим олдида охирги марта отам билан акаларимни бир кўриб келишимга ижозат беринг?..

— Бекорларни айтибсан!— деган жавоб эшитди у.— Шунчаки, бориб отангни кўриб келгинг келаётгандир.

Ким, нима демасин, қайнананинг ҳеч нарсага ишонгиси келмасди. Кечга бориб Ниру оламдан ўтди... Доктор уни биринчи бор фақат ўша куни келиб кўрди, уни қайтиб чақиришга тўғри келмади.

Аммо мотам маросими жуда катта дабдаба билан ўтди. Ахир марҳума райбаҳадурнинг тўнғич ўғлининг хотини эди-да! Фақат сандал дарахти шох-шаббаларидан уйиб ёқилган бу қадар катта гулханны ҳали вилоятда ҳеч ким кўрмаган эди.

Нируни дафн этиш маросими шу қадар зўр дабдаба ва серҳашамлик билан ўтдики, райбаҳадурнинг олижаноблиги ҳақидаги гап ҳамма ёққа овоза бўлди. Энди унинг бу шўдратига райчоудхурининг¹ уйида

¹ Райчоудхурин — инглиз мустамлакачи маъмурлари томонидан бериладиган фахрий унво.

бўладиган ва сувга санам ташлаш маросимларидаги шон-шухратларнигина тенглаштириш мумкин эди. Бунчалар иззат-икром райбаҳадурнинг оиласидан чиқадиган марҳумларгагина насиб бўлиши мумкин...

Миш-мишларга қараганда, райбаҳадур дафн маросими ўтказаман деб ҳатто қарзга ҳам ботган эмиш.

Рамшундорга унинг қизи дабдаба билан кўмилганини бир-бирларига гал бермай гапирар эдилар. Лекин бу гаплар уни тинчлантира олиши даргумон эди.

Шу орада судья муовинидан хат келиб қолди.

«Мен янги жойга жойлашиб олдим,— деб ёзган эди у ота-онасига.— Тезлик билан хотинимни менинг олдимга юборинглар!».

Райбаҳадурнинг хотини ўғлига шундай деб жавоб ёзиб юборди:

«Ўғлим, бизлар сенга бошқа қайлиқ излаяпмиз. Шунинг учун, отпуска олиб, тезлик билан етиб кел».

Бу гал райбаҳадур қиз томоннинг йигирма минг рупия қалин беришини талаб қилди. Ҳамда: «Пулни тўй тантанасидан олдин берасан!»— деб шарт қилиб қўйди.

1891 йил.

ПОЧТА МУДИРИ

У Улапур қишлоғида почта мудирлари эди. Унинг иш фаолияти шундан бошланган. Қишлоқ жуда кичик бўлса ҳам, унинг яқинида бўёқ фабрикаси бўлиб, шу фабрика хўжайинининг талабига мувофиқ, бу ерда почтахона очилганди.

Асли калкутталиқ бўлган почта мудирлари бу хилват қишлоқда ўзини сувсиз қолган балиқдай ҳис этарди. Унинг идораси, буталар ғовлаб ўсган кўл бўйида, похол билан ёпилган қоронғи ҳужрага жойлашган эди. Фабрика ишчиларининг бўш вақти бўлмагани, бунинг устига улар бамаъни одамга муносиб улфат бўлолмаганлари сабабли, почта мудирлари ёлғиз яшарди. Калкутталиқ йигитимиз одамга дарров эл бўлиб, дўстона суҳбат бошлашга уқувсиз эди. Бегоналар суҳбатида гоҳ димоғдор, гоҳ тортинчоқ. Шундай қилиб, почта мудирининг на ошнаси, на дўсти бор, бунинг устига, иши ҳам жуда кам эди.

Баъзан у шеър ёзишга ҳам уриниб кўрар, шеърларида, агар одам кун бўйи япроқларнинг шитирлашини тинглаб, осмондаги булутларга қараб юрса бахтли бўлади, деган фикрни баён қилишга интилар эди. Аммо араб афсоналаридаги девлардан биронтаси ер юзидаги ҳамма ўсимлик ва дарахтларни бир кечада кенг тош кўчага, қордай оппоқ булутларни тўсадиган баланд ғиштин иморатларга айлантирса борми, ўшанда бу шўрлик почта мудирининг нақадар қувонишини бир худонинг ўзи биларди.

Почта мудирини оз маош оларди. Бинобарин, овқатни ҳам ўзи пиширар ва уни хизматини қилиб юрадиган шу қишлоқлик етимча қиз билан баҳам кўрарди. Қизчанинг оти Ротон бўлиб, ўн икки-ўн уч ёшга бориб қолган бўлса ҳам, уни эрга бериш ҳақида ўйлайдиган кишиси йўқ эди.

Кечқурун молхоналар устида буғ кўтарилиб, ўт-ўлан ичида чигирткалар чириллаганда, узоқ қишлоқлардан келган маст-аласт вишнупарастлар¹ дўмбира чалиб, бор товушлари билан ашула айтганда, япроқларнинг шитирлаши ҳақида хаёл суриб ўтирган танҳо шоирнинг эти жимирлаб, ҳужранинг бурчагидаги хира чироқни ёқарди-да:

— Ротон!— деб чақирарди.

Қиз унинг чақирини пойлаб эшик орқасида ўтирарди-ю, аммо овозини эшитганда хонага дарров кириб бормасди.

— Сиз мени чақирдингизми, бабу?²— деб сўрарди у.

— Нима қиляпсан?

— Учоққа ўт ёқмоқчи эдим.

— Ўтни кейин ёқарсан, ҳозир трубкамини тутатиб бер-чи,— дерди почта мудирини.

Қиз унинг олдига югуриб борарди-да, лунжини шишириб, трубкасини пуфлай бошларди.

— Менга қара, Ротон,— дерди почта мудирининг қўлидан трубкани олатуриб,— онанг эсингда борми?

Бу хусусда тинмай гапириш мумкин эди. Қизча баъзи нарсаларни эслар, баъзиларини унутганди. Отаси қизни онасидан кўра кўпроқ севарди, қиз буни биледи, аммо отасини яхши эслолмайди. Отаси одатда ишдан кеч қайтарди. Шундай оқшомларнинг баъзиларигина қиз хотирасида нақшланиб қолган. Бундай суҳбатлар чоғида Ротон ерда, почта мудирининг оёғи учидеа ўтириб оларди. У кичик укасини, бир вақтлар, ҳаво айниган бир куни у билан кўприк чеккасида ўтириб балиқ овлаганларини эслайди.

¹ Вишнупарастлар — бош худо Вишнуга сифинувчилар, қаландарлар.

² Бабу — жаноб, афандим маъносида.

Қармоқлари ҳам дарахтдан синдириб олинган бир гаврон эди. Шунга ўхшаш майда-чуйда ҳодисалар қизнинг хотирасида ҳаётидаги оғир дамлардан кўра равшанроқ из қолдирганди. Бу орада қоронғи тушиб, почта мудирини овқат пиширишга эринарди. Шунда Ротон дарров ўрнидан туриб ўчоққа ўт ёқар, бир нечта чавати пиширар, нонуштадан ортган соус билан чавати иккаласига етиб ортарди.

Баъзи оқшомлари эса почта мудирини кулбасининг бир бурчида ўтириб уйи, кичик укаси, онаси ва онасининг ўйлар, мусофирчиликда ҳам уларнинг ҳоли не кечди экан, деб ташвиш тортарди. Бу ўйлар унинг хаёлидан сира нари кетмасди, аммо фабрикада дардлашадиган бирор одам бўлмаганидан, у, уялиб-нетиб турмай, ўз ҳасратини ҳеч нарсага тушунмайдиган ёш қизчага айтарди, қизча бора-бора унинг қариндошларини, худди ўзининг эски танишидай, она, опа, ака деб атайдиган бўлиб қолди.

Дам олиш кунини эди. Булутлар тарқалиб, ҳаво очилди. Майин, илиқ шабада эди; қуёш иссиғида нам майса ва ўсимликларнинг хушбўй ҳиди анқиб, чарчаган ернинг ҳароратли нафаси баданни куйдиргандай бўларди. Қандайдир хирароқ бир қуш эртдан кечгача бир хил ғамгин овоз билан сайраб, оламдан ҳасрат қиларди. Бу кун почта мудирини бўш бўлгани учун, ёмғирда ювилган тоза япроқларнинг шитирлашига, селдан енгилиб, офтоб нуридан арғувон тусга кирган булут парчаларига маҳлиё бўлиб боқарди. Боқарди-ю, ўйларди:

«Қани энди шундай пайтда ёнимда бир яқиним, ҳаддим сиққан севгили зот бўлса-ю, мен уни бағримга босолсам...». Йигитнинг назарида тинмагур қушлар ҳам бу кимсасиз салқин чоштгоҳда фақат шу ҳасратда шивирлашаётгандай туюларди... Бундай бўш кунда, букунгидай жазирама сас-садосиз чоштгоҳда, кичкина қишлоқда, озгина маош оладиган почта мудирининг бошида бу хил фикрлар пайдо бўлади, деб ким ҳам ўйлайди дейсиз?

У оғир сўлиш олиб:

— Ротон!—деб чақирди.

Қизча бир мева дарахти тагида ғўр мева ёб ётарди. Овозни эшитиб, чопганича кулба эшигига борди ва ҳансираб туриб:

— Ака, чақирдингизми?— деб сўради.

— Сени бир оз ўқишга ўргатмоқчи эдим,— деди почта мудир. У кун бўйи қизча алифбе ўргатди. Бир неча кундан сўнг қизча ҳарфларни уриштириб ўқийдиган бўлиб қолди.

Срабон¹ ойида ёмғир сира тинмайдигандай туюлди. Ариқлар, чуқурлар тўлиб ҳамма ёққа сув тошди. Кеча-кундуз сел шариллар, бақалар сайрарди. Қишлоқ йўлидан юриш амримаҳол бўлиб қолди, бозорга қайиқда боришга тўғри келди.

Шундай ёмғирли кунларнинг бирида эрталабдан бери Ротон почта мудирининг чақирлини кутиб эшик орқасида узоқ туриб қолди. Бироқ, илгаригидек таниш овоз эшитилмагач, саҳифалари кирланиб кетган китобни олиб, секингина уйга кирди. Қараса, почта мудир каравотда ётибди. Дам олиб ётган бўлса керак деб, астагина хонадан чиқиб кетмоқчи бўлганида, йигит бирдан:

— Ротон!—деб чақириб қолди.

Қиз дарров орқасига қайрилиб сўради:

— Сиз ухлаяпсизми, ака?

— Тобим қочганга ўхшайди, пешонамни ушлаб кўр-чи,— деди почта мудир заиф товуш билан.

Унинг ёлғизлик ва намгарчиликдан азоб чеккан вужуди бировнинг ғамхўрлигига ташна эди. У, бир вақтлар, билагузуклар тақилган нозик қўллар ёниб турган пешонасига текканини эслади. У, бу ерда, шу қоронғи кулбада ғамхўр аёлларни — онаси ва опасини ўз ёнида деб тасаввур этишни истарди... Қувғиндининг эҳтиросли орзулари бажо келтирилди: Ротон энди илгариги ёш қизча эмасди, у беморга онаси сингари ғамхўрлик қиларди. Доктор чақирди, тайинланган вақтларда дори ичириб турди, кечалари мижжа қоқмай ёнида ўтирди, ўзи овқат тайёрлади ва ҳар кун юз марталаб:

¹ Срабон — ҳинд календарига тўртинчи ой, июль — августга тўғри келади.

— Ака, бир оз тузук бўлдингиз-а?— деб сўраб турди.

Ниҳоят, почта мудирини бир оз тузалиб, дармонсизроқ бўлса ҳам ўрнидан турди.

«Йўқ, нима бўлса ҳам бу ердан кетиш керак».— деб аҳд қилиб, бошқа жойга ишга қўйишларини сўраб Калкуттага ариза юборди.

Ротон эса, касалга қарашдан бўшаб, яна эшик орқасидаги жойида ўтирарди. Почта мудирини энди уни чақирмайдиган бўлди. Қиз баъзан секингина уйга кириб қарар, уни стулда ўтириб бўшлиққа бепарво тикилган ҳолда учратар, ёки каравотда ухлаб ётганини кўрарди. Ротон, у чақириб қолмасмикин, деб жон қулоғини тикиб турган бу кунларда, почта мудирини ўз аризасига интизорлик билан жавоб кутарди. Қиз эшик орқасида ўтириб, эски дарсларини мингинчи марта такрорлар: бирдан чақириб қолса, дарсларни унутиб қўяман, деб қўрқарди.

Шу зайлда бир ҳафта ўтди. Ниҳоят, бир кун кечки пайт почта мудирини уни чақириб қолди. Ротоннинг юраги ўйнаб, чопганча уйга кирди.

— Ака, чақирдингизми?

— Ротон, мен эртага кетаман,— деди почта мудирини.

— Қаерга, ака?

— Уйга.

— Қачон қайтиб келасиз?

— Энди қайтиб келмайман.

Ротон бошқа ҳеч нарса сўрамади. Почта мудирини ўзи илтимоснома ёзгани, унга рад жавоби келгани, энди ишдан бўшаб уйга кетаётгани ҳақида сўзлаб берди. Улар анчагача хомуш ўтирдилар. Чироқ хира ёнар, ўртага қўйилган ёғоч товоққа шифтдан бир меёрда чакка томиб турарди.

Бир оздан кейин Ротон аста ўрнидан туриб, нон ёпиш учун печка ёққани кетди. Аммо бу гал унинг қўллари ишга қовушмади; бошидаги минг хил хаёллар унга ором бермасди. Овқатдан кейин қиз қўққисдан сўраб қолди:

— Ака, сиз мени бирга олиб кетмайсизми?

Почта мудирини кулиб юборди:

— Қандоқ қилиб?

Йигит уни нима учун олиб кетолмаслигини туншунтиришни лозим кўрмади, аммо Ротоннинг қулоқлари остида тун бўйи почта мудирининг истехзоли овози янгради: «Қандоқ қилиб?»

Эртасига почта мудирини ўрнидан туриб қараса, ювиниш учун сув тайёрлаб қўйилибди. У, Калкутта оdatига мувофиқ, уйда ювинарди. Қиз ундан қачон жўнайсиз деб сўрашга ботинмади, шунинг учун ҳамма нарсани барвақт тайёрлаб қўйиш ниятида кечаси сув ташиб қўйган эди. Ювиниб бўлгач, почта мудирини Ротонни чақирди. Қиз секин кириб, хўжайинининг фармонини жимгина кутиб турди.

— Ротон,— деди йигит,— менинг ўрнимга келадиган кишига сенинг ҳолингдан хабар олиб туришни тайинлаб қўяман. Ҳеч нарсадан ташвиш торتما.

У бу гапни самимий, эркалатувчи оҳангда айтганига шубҳа йўқ. Бироқ, аёл қалбини ким билсин? Қиз тез-тез хўжайинидан сўкиш эшитса ҳам, лом-мим демай чидаб келарди, аммо ғамхўрлик билан айтилган бу мулоҳим сўзларга тоқат қилолмади.

— Йўқ-йўқ, менинг ҳақимда ҳеч кимга ҳеч нарса деманг! Мен бу ерда қолишни истамайман,— деб ҳўнграб юборди қиз.

Почта мудирини Ротонни ҳеч қачон бундай ҳаяжонда кўрмаган эди, қизнинг ҳозирги ҳолати уни ҳайрон қолдирди.

Янги почта мудирини келди, қаҳрамонимиз ишни унга топшириб кетишга ҳозирлана бошлади. Жўнаш олдида, у қизни яна чақирди.

— Ротон, мен сенга бирор марта, бирор нарса билан ёрдам қила олмадим. Ҳозир сенга берадиган нарсам ҳам бир неча кунга етади, холос...

У чўнтагидан маошини чиқариб, ўзига йўл харажати учун андак олди-да, қолган пулни қизга узатди, аммо Ротон тиз чўкиб, унинг оёқларини қучоқлаб, қичқирди:

— Ака, сиздан ёлвориб сўрайман, менга ҳеч нарса, ҳеч нарса керакмас. Менинг ҳақимда бировнинг

ўйлаши ҳам керакмас,— деб, уввос тортганча қочиб кетди.

Почта мудури оғир сўлиш олди; сўнгра йўл-йўл қилиб бўялган чамадонини ҳаммолнинг бошига қўйиб, халтача ва соябонини олиб, аста бориб қайиққа тушди.

Қайиқ юриб кетди, ёмғир суви билан тошган дарёнинг тўлқинлари, ер қаъридан отилиб чиққан кўв ёшидай жўш урганда, йигит қалбида зўр ачиниц ҳисси пайдо бўлди. Унинг кўз ўнгида оддий деҳқон қизининг изтиробдан бужмайган чеҳраси намоён бўлди, гўё бу юзда бутун оламнинг ғам-аламлари ақс этгандай туюларди. Почта мудури, орқага қайтиб, шу тобда бутун олам воз кечган бу етимча қизни олиб кетай, деб ҳам ўйлади. Бироқ шу чоқда ёмғир яна кучайиб, қаттиқ шамол елканларни суриб кетди. Тездан қишлоқ узоқда қолиб, дарё бўйида қабристон кўринди. Дарёнинг тез оқимиға маҳлиё бўлган почта мудурининг лоқайд қалби шунда янги бир ҳақиқатни кашф этди: ҳаётда нима кўп — учрашув ва ўлим. Бас, қайтишнинг нима ҳожати бор? Бу дунёда ҳеч ким ҳеч кимға тобе эмас.

Бироқ, Ротон бу фалсафа билан ўзига тасалли беролмади: ҳозир қиз кўзларидан ёш тўкиб, почта идораси атрофида айланарди. Унинг юрагида ҳали ҳам умид учқунлари бор, унинг назарида акаси қайтиб келадигандай туюлар, шунинг учун уйдан сира нари кетолмас эди.

Қани энди кўнгил ақлнинг далолатига бўйсунса! Йўқ, у ўзича яшайди: хатосига иқрор бўлмайди, мантиқ қонунларига аранг бўйсунди, кучли далиллар билан ҳисоблашмай, сохта нарсаларға беҳуда умид боғлайди. Вақти билан бу умид кўнгил мулкини вайрон этиб, охири бизни тарк этади. Тушунча эса, яна қайтиб ўз ўрнида қарор топади, аммо кўнгил яна қайта хато қилиб қўйишдан қўрқади.

1891 йил.

ТЕНТАК РАМКАНАИ

Фақат ҳасадчилар, беҳудага овоза тарқатишни касб қилганларгина, Гуручорон ўлган пайтда унинг хотини ичкарида қарта ўйнаш билан машғул эди, деб айтишлари мумкин. Йўқ, аслида, бу маҳал у зўр иштаҳа билан зиравор сепилган совуқ шовла ва балиқ еб ўтирган эди. Чақираётганларини эшитиб, чайнаб турганини тупурди-ю, қолган шовлани нарёққа суриб қўйиб, зарда билан:

— Икки ошам шовла егани ҳам вақт йўғ-а!— деб пўнғиллади.

Гуручорон жон бермоқда эди. Доктор ҳам энди-гина чиқиб кетди. Гуручороннинг укаси Рамканаи беморнинг бош томонида туриб:

— Ака, агар хоҳласангиз, васиятингизни менга айтинг, ёзиб қўяй,— деди.

— Майли, ёз,— деди бемор заиф товуш билан.

Рамканаи қоғоз, қалам тайёрлади.

— Бутун мол-мулкимни қонуний рафиқам Шри-моти Бородашундорига васият қилиб қолдирдим,— деди Гуручорон.

Рамканаи қўли бормаса ҳам васиятномани ёзди, лекин у, фарзандсиз акаси мол-мулкани ўз ўғли Нободипга васият қилиб қолдирар, деб ўйлаган эди.

Ака-ука бошқа-бошқа яшасалар ҳам, Рамканаининг хотини қайноғасининг меросига зўр умид боғлаган эди. У ҳатто ўғлининг хизматга киришига ҳам

рози бўлмай, уни ёшгина уйлантириб қўйган эди. Табиийки, никоҳ самарасиз қолмади: ёшлар болачақалик ҳам бўлдилар.

Мана васиятнома тайёр. Унга имзо чекиш учун Рамканаи акасига узатди. Жон узаётган беморнинг қалтироқ қўл билан иланг-биланг қилиб чизган чизгидан Гуручороннинг номини ўқиб олиш қийин эди.

Хотини шовлани ташлаб югуриб чиққанда, Гуручороннинг гапиришга мажоли йўқ, тилдан қолган эди. Бородашундори йиғлай бошлади. Меросдаң ноумид бўлганлар, бу — ёлғон кўз ёши, деб пичирлашдилар, аммо сиз бунга инонманг!

Рамканаининг хотини васиятномани эшитгач, жанжал бошлади.

— Чол ақлдан озибди!— деб жиғибийрони чиқди унинг,— туппа-тузук жияни туриб-а...

Рамканаи хотинининг измидан чиқмасди, унинг бу хислати шу даражада эдики, бошқалар буни қўрқоқлик деб атардилар. Аммо бу ўринда у ҳам чидолмади:

— Жоним, ахир сен ақлдан озган эмассан-ку! Нега ўзингни туюлмайсан? Акам ўлган бўлса, мен ҳаётман, ахир. Бу гапларни кейин гаплашамиз. Ҳозир бунақа гап-сўзнинг мавриди эмас.

Амакисининг касаллигини эшитиб, Нободип ошиғич равишда етиб келганда, Гуручорон жон берган эди.

— Кўрамыз, ким сенга урф-одатга мувофиқ дафн гулхани ёқаркан,— деб таҳдид қилди у, ўлган амакисига қараб,— мен сени дафн қилиб бўпман!

Марҳум довдирроқ одам бўлиб, афкори омма билан унча ҳисоблашмас эди. Шастрларда макруҳ саналган овқатларни истеъмол қилиш унга айниқса ёқар эди. Агар бунинг учун уни кофир деб атасалар, у:

— Мен кофир бўлсам, мол гўшти еганим бўлсин,— деб, суҳбатдошининг баттар ғашига тегар эди.

У умр бўйи шундай яшади. Бинобарин, урф-одатга мувофиқ дафн этилмаганда ҳам, унинг нариги дунёда оч қолишдан қўрқади деб ўйлаш беҳуда. Аммо Нободип шундан бошқа йўл билан ундан ўч ололмас

эди. «Токи мен тирик эканман,— деб ўйларди йигит,— амакимнинг меросисиз ҳам нонимни топиб ейман, қани у, нариги дунёда бир тўғрам нон топиб кўрсин-чи...» Тирик одамларда имконият кўп-да!

Рамканаи Бородашундорига бундай деди:

— Хоним, акам ҳамма молу мулкени сизга қолдирди. Мана васиятнома. Уни темир сандиққа маҳкам бекитиб қўйинг.

Шу пайт тул хотин узундан-узоқ айтиб йиғлади. Унга бир неча чўрилар қўшилишди. Фигону нола бутун қишлоқ аҳолисини уйғотди.

Юқорида зикр этилган бир парча қоғознинг пайдо бўлиши бу товушнинг оҳангдошлигини бузди, йиғисиги тартибдан чиқди.

— Оҳ, намунча бахтсизман, бахти қораман!— деб айтиб йиғларди Бородашундор.— Ака,— дерди у баъзан тўхтаб,— васиятнома кимнинг номига ёзилган? Сизнинг номингизга бўлса керак?.. Оҳ, энди менга ким қарайди? Энди менинг ҳолимдан ким хабар олади? Ҳаммаларинг бирдан бақирманглар. Тўхтаглар, мен эшитай — деб, ҳайқирди бека ва тагин давом этди:

— Нега мен олдинроқ ўлмадим, нима учун ҳам мен тирик қолдим, войдод...

Рамканаи ичида: «Ҳа, бу тақдирнинг совуқ қилиғи бўлса керак» — деб уҳ тортиб қўйди.

Уйда хотини Рамканаини буровга олди. Арава билан ариққа тушиб кетган ҳўкиз, аравакашдан калтак еб, мўлтиллаб тургандек, Рамканаи ҳам хотинининг таъналарини хомуш туриб эшитди.

Ниҳоят, у ғамгинлик билан гапирди:

— Ахир айб мендами? Мен Гуручорон эмасман-ку!

Хотини яна бобиллаб кетди:

— Ўзингча одамохунлик қилгансан-да. Аканг «Ез!» деса, ўйлаб-нетмай ёза бергансан. Ҳамманг бир гўрсан... Эҳтимол сен ҳам унинг изидан борарсан — мен ўлганда, битта бадбуруш алвастини уйга етаклаб келиб, менинг тилладек боламини кўчага ҳайдаб юборарсан. Бундан умидингни узиб қўя қол. Мен ҳали бери ўлмайман.

Аёл, эрининг келажакда қилиши мумкин бўлган шунингдек адолатсизликлари ҳақида сўзларкан, борган сари ғазаби ошиб борарди.

Бу хаёлий айблашларга қарши заррача эътироз билдирган тақдирда, бадтар балога қолишни Рамканан тажрибадан яхши биларди. У гўё чиндан хотини ўлиб, Нободипни маҳру мерос этиб, бутун молмулкни иккинчи хотинга васият қилган-у, энди ўзини оқлашга илож топмаган айбдордай хомуш ўтирарди.

Эру хотин жанжаллашиб турганда Нободип тажрибали дўстлари билан маслаҳат қилиб келиб онасига бундай деди:

— Амакимнинг мол-дунёси барибир меники бўлади, сен беҳудага қайғурма, лекин отамни вақтинча бирор ёққа юбориш керак. Агар у шу ерда бўлса, ҳеч иш чиқариб бўлмайди.

Нободипнинг онаси эрнини тентак деб биларди. Шунинг учун ўғлининг далилларини дарров маъқуллади.

Хотини бир баҳона топиб, ношуд, нодон ва гўл эрини ҳоли-жонига қўймай, Банорасга жўнатди. Бу орада Нободип янгаси Бородашундорини сохта васиятнома яшашда айблаб судга берди. Янгаси ҳам Нободипни худди шундай айблаб судга берди. Нободип ўз номига ёзилган васиятномани кўрсатди, унда Гуручороннинг номи аниқ ёзилган эди; у яна бир неча «холис» гувоҳлар ҳам топиб қўйди.

Бородашундорининг ягона гувоҳи Нободипнинг отаси эди. Ундаги васиятномада эса, васият қилувчининг имзосини аниқлаш ғоят мушкул бўлди. Аёлга далда берадиган бирдан-бир киши унинг уйида яшаб турган ўғай укаси эди, холос.

— Ташвиш қилманг, опа, судда ўзим тарафингизни оламан, бошқа гувоҳлар ҳам топаман,— деди у.

Ҳамма нарса тайёр бўлгач, Нободипнинг онаси эрини Банорасдан чақирди. Қўлида соябони, елкасида хуржуни билан бу юраксиз жаноб уйга кириб келди. У киши андак ҳазил-мутойиба қилмоқчи бўлиб, қўл қовуштирди ва таъзим вазиятида туриб:

— Қамина қулваччалари келдилар. Хонимнинг қандай амру фармонлари бўлади?—деб сўради. Аммо хотини жиддий тус олиб:

— Ҳазилга бало борми, бас, бўлди. Қаердаги баҳоналар билан Банорасда юриб-юриб, бирдан бизни эслаб қолибди,— деди.

Кейин, эру хотин бир-бирларини қандай иззат-ҳурмат қилишлари ҳақида яна узоқ гаплашиб, ниҳоят, бошқа мавзуга ўтдилар.

Хотини, эрларнинг хотинларга муносабатини мусулмонларнинг товуққа муносабати билан таққослади. Эри эса, хотинларнинг лаблари кишини мафтун этади, аммо юраклари ўткир устарага ўхшайди, деди.

Рамканаининг хотинларга бундай фасоҳат билан муомила қилишни қачон ўрганганини айтиш жуда қийин эди.

Бу орада, ҳеч кутилмаганда, Рамканаига чақирув қоғози келиб қолди: уни гувоҳ тариқасида судга чақирган эдилар. Ташвишга тушган эр, бунинг тагида нима гап бор экан, деб беҳуда хаёл сурарди. Бу вақт хотини келиб, бадбуруш алвасти овсини Нободипнинг меҳрибон амакисининг меросидан маҳрум қилибгина қолмай, бу тилло болани яна турмага ҳам ўтказишга уринаётганини йиғлаб туриб хабар қилди...

Ниҳоят, гап нима устида эканини пайқаб, Рамканаи:

— Яхши қилмабсизлар, бу хайрли иш эмас,— деди баланд овоз билан.

Шунда хотини ҳар қандай ясамаликка хотима бериб, мўддаони очиб солди:

— Ахир Нободипнинг нима гуноҳи бор?—деди у,— наҳотки у амакисининг мол-дунёсини ололмаса? Бир оғиз гап билан шунча нарсдан воз кечадими? Қани, марҳамат қилиб айт-чи, қаёқдандир бир ялмоғиз, эр қотили, мохов қизи учиб келиб уйни эгаллаб олса, ажойиб, гўзал, адабли ворис нима қилмоғи керак? У аёл сеҳр-жоду билан амакини ўлим олдида йўлдан оздирди. Энди унинг ажойиб жияни бу англашилмовчиликни тузатишга уриняпти, холос. Ўзинг ўйлаб кўр, ахир, бу адолат эмасми?

Шўрлик Рамканаи, она-боланинг тили бир эканини билгач, пешонасига уриб, хомуш бўлди. Боёқиш чол емоқ-ичмоқдан ҳам қолди.

Шу тариқа икки кун туз тотмади. Ниҳоят, суд бошланди. Нободип таҳдид ва ваъдалар қилиб, Бородашундорининг ўғай укасига шундай таъсир қилдики, у дарров Нободип фойдасига гувоҳлик бера қолди.

Омад қуши Бородашундорини қолдириб, иккинчи тарафга парвоз қилай деб турганда, суд Рамканаини гувоҳликка чақирди.

Очликдан мадори қуриган чол аранг ўрнидан туриб, гувоҳлар курсисининг орқа суянчигига таянди. Унинг лаблари ва тили ташналикдан қуриқшаган эди.

Тажрибали адвокат ҳар тарафлама мураккаб сўроқлар беришга киришди. У узоқдан бошлади, эҳтиёт билан сўроқлар бериб, масаланинг моҳиятига яқинлашди.

Рамканаи судга ўгирилиб, икки кафтини бир-бирига қўйди-да, илтижо қилгандек:

— Жаноблар, мен мажоли қуриган чолман. Узоқ тапиролмайман, қисқача сўзлаб берай. Менинг марҳум укам Гуручорон Чокроборти ўлим олдида ҳамма мол-мулкни хотини Бородашундори хонимга васият қилиб қолдирди. Бу васиятномани у айтиб турди, мен ёзиб олдим. Кейин имзо чекди. Менинг ўғлим олиб келган васиятнома эса—сохта!—шу сўзларни айтгач, чолни қалтироқ босди ва ҳушдан кетиб йиқилди.

Прокурор ёнида ўтирган адвокат таажжуб билан қошларини чимириб, пичирлади:

— Иш чаппа кетди-ку! Бу одам ўзини йўқотиб қўйди!

Ўғай ука бўлса, севинганидан чопганча уйга кирди-да, опаси Бородашундорига:

— Чол ҳамма ишни расво қилди. Суд менинг гувоҳлигим туфайли бизнинг фойдамизга ҳукм чиқарди,—деди.

— Ростдан ҳам, одамнинг ичидагини билиш қийин. Мен бу чолни ҳалол одам деб юрардим,—деди Бородашундори.

Қамоққа олинган Нободипнинг тажрибали дўстлари узоқ фикрлашиб, ишнинг бундай чаппа кетишига фақат чолнинг қўрқоқлиги сабаб бўлди, чиндан ҳам у суд ҳузурида турганда ақлдан озган эди, бунақа аҳмоқ шаҳаримизда бошқа топилмаса керак, деган хулосага келдилар.

Рамканаининг иситмаси ошиб кетди. Бу тентак, бемаза, бефойда ота жон бергунча алжираб, ўғлининг номини тилдан қўймади. Қариндош-уруғларнинг баъзилари — мен уларнинг номларини зикр қилишни истамайман—чолнинг вафотидан кейин:

— У, шу сафарга бундан бир оз илгарироқ отланганда, жуда яхши бўларди,— дедилар.

1891 йил.

КХОКА-БАБУНИНГ ҚАЙТИШИ

1

Райчорон хизматкор бўлиб келган йиллари ўн икки яшар бола эди. Аслида у Жессор вилоятидан бўлиб, сочлари узун, кўзлари қуралай, чиройли ва жуда келишган эди. У ҳам хўжайинларига ўхшаб каястха тоифасидан¹ бўлиб, асосий вазифаси бабунинг бир яшар ўғли Онукулга қарашдан иборат эди.

Йиллар ўтди. Бола катта бўлгач, мактабга кирди, мактабдан — коллежга², коллеждан суд хизматига ишга ўтди.

Райчорон ҳали ҳам унга малайлик қиларди. Энди унинг хўжайини иккита бўлди: Онукул уйланди, энди унга Райчорон эмас, хотини хўжайинлик қила бошлади.

Гарчанд Райчоронни унинг олдинги ҳуқуқидан маҳрум қилган бўлсалар ҳам, Онукулга қилган ибратли хизматларини тақдирлаб, энди унга янги ҳуқуқ беришди: орадан узоқ вақт ўтмай, Онукулнинг хотини ўғил туғди ва Райчорон бутунлай ўшанга қарайдиган бўлиб қолди.

У болани шу қадар завқ билан тебратар, уни шу қадар усталик билан иргитиб ўйнатар, бошини унинг

¹ Каястха тоифаси — котиблар, мирзалар тоифаси.

² Коллеж — умуман, ўрта ва ўртадан юқори мактаб. Баъзи бир мамлакатларда эса махсус олий ўқув юрти ҳисобланади.

кичкинагина чиройли юзига яқин олиб келиб, турли мақомда ажойиб қилиб қимирлатар, жавобини кутмасдан туриб, унга мутлақо маънисиз, бир-бирига ёпишмайдиган саволлар берар эдики, бола Райчоронни кўрди дегунча, қувончидан терисига сиғмас эди.

Бола дадил эмаклаб остонага келганида, уни биров ушламоқчи бўлса, айёрлик қилиб, шавқ билан қиқирлаб кулар, дарров ўзини олиб қочарди. Райчорон унинг ақли-ҳуши, зийраклигидан жуда мамнун эди. У боланинг онаси олдига келиб ғурур ва таажжуб билан:

— Бекам, ўглингиз катта бўлса, албатта судья бўлади, беш минг рупиядан ойлик олади,— дер эди.

Райчорон биронта боланинг шу ёшда остонага бу қадар дадил эмаклаб келишини, шунчалик зийрак ва ақлли бўлишини тасаввур қила олмас эди. Унингча бу хислатлар келажакда судья бўлиши муқаррар бўлган боладагина таажжубга сабаб бўлмасди, холос.

Райчоронга ҳаммадан ҳам шуниси ажабланарли эдики: бола, ниҳоят, жуда эрта атак-чечак қилиб юра бошлади ва онасини — «ай-я», аммасини — «а...», Райчоронни «Чонно» деб чақирадиган бўлди. Буни эшитган эски, содиқ малайнинг қувончи ичига сиғмай, қим кўринганга кишини ҳайратга соладиган бу ажойиб янгилик тўғрисида гапириб юрди.

— Ҳаммадан ҳам шуниси қизиқки: бола онасини «ай-я» деб, мени эса «Чонно» деб чақиради,— дер эди у одамларга.

Ҳақиқатан ҳам, боланинг бу қадар зийраклиги тўғрисида бир нима дейиш қийин эди. Лекин шуниси аниқки: умуман ҳар қандай ёш болага ҳам хос бўлган бундай қилиқлар тўғрисида эслик одамлар ҳеч қачон бу қадар ортиқча баҳо бермаган ва унга қандайдир бир ғайри табиий салоҳият деб қарамаган, агар мабодо биронта бола шундай қилган тақдирда ҳам — оддий одамлар бунга, у албатта судья бўлади, ёки бўла олмайди, деб тортишмаган бўлур эдилар.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, Райчороннинг бўйнидан арқон солиб, нўхталаб олдилар. Уни баъзан

курашга ҳам туширардилар. Шундай пайтларда у йиқилмаса, қаттиқ кулги кўтарилар эди.

Онукул Падма дарёси бўйидаги районлардан бирига ишга кўчирилди. У Қалкуттадан ўғлига аравача сотиб олиб келди. Райчорон Нобокумарнинг эғнига атлас кўйлак, бошига зар тикилган кимхоб қалпоқча кийдирадди-да, қўлларига тилла билагузуклар тақиб, аравачада бир-икки соат ўйнатиб келиш учун олиб чиқиб кетар эди.

Емғир фасли бошланди. Оч кўз Падма дарёси боғларни, қишлоқларни, далаларни ўз қаърига торта бошлади. Қумлоқ соҳилдаги каша¹ ўтлари ва пушти ранг гулли буталар тошқин тагида қолиб кетди. Соҳилнинг суё ювиб кетган жойларидан кўчиб тушаётган ер қатламларининг тинимсиз шов-шуви ҳамон эшитилиб турарди. Шиддат билан оқиб ўтаётган кўпикларга қараб дарё оқимининг кучи ва тезлигини идрок қилиш мумкин эди.

Кечга яқин бориб булутлар тўплана бошлади. Бироқ ёмғирдан дарак берувчи ҳеч бир нишона йўқ эди. Райчороннинг кичкинагина ўжар хўжайини уйда ўтиришни ҳеч хоҳламади, аравачанинг ёнига келди-да, бир иложини қилиб, унга чиқиб олди. Райчорон аравачани секин-аста итариб, шолিপоядан олиб ўтди ва дарё бўйига келиб тўхтади. Дарёда биронта қайиқ, соҳилда бирорта одам йўқ эди. Дарёнинг нариги ёғидаги қумлоқ соҳилда шафақ алангаси кўк юзида тўда-тўда бўлиб сузиб юрган булутлар орасидан товланиб кўринарди. Ана шу сукунат қўйнида бола бирдан ниманидир бармоқлари билан кўрсатиб:

— Чонно, пху!²— деб қичқириб қолди.

Қараса, нарироқдаги ботқоқликда тепа шохлари гуллаган улкан бир кадоммо дарахти қад кўтариб турибди. Боланинг бутун вужуди, фикру хаёли, икки кўзи ана шу гулларга интилган эди. Шундан бир неча кун илгари Райчорон унга, орасига худди ана шунга

¹ К а ш а — асосан экватор зонасида ўсадиган ўсимликларнинг бир тури, ундан кўпинча бўйра тўқишади.

² Ч о н н о — Райчороннинг қисқартириб айтилгани. Пху — «пхул» сўзидан бўлиб, гул, чечак демакдир.

Ўхшаган гуллар қўшиб тўқиб, чивикдан кичкинагина аравача ясаб берган эди. Нобокумар аравачанинг ипидан ушлаб олиб, уни судраб ўйнашга гоят қизиқиб кетганидан, Райчорон ўша куни уни от ўрнида тортиб юришдан халос бўлган ва кутилмаганда мансаби юқорилаб, отдан отбоқарга айлантирилган эди.

Райчороннинг гулни деб балчиқ кечиб ўтгиси келмади, шунинг учун ҳам у болага дарров бўлак томонни кўрсатиб:

— Қара ана, ҳу ана уни қара, кўрдингми, қушча! Ҳу ана, учиб юрибди, ана учуб кетди! Яна қуш, ана, яна учиб келяпти!— деб уни чалғита бошлади.

У шу тариқа тўхтовсиз гапириб туриб, тезлик билан аравачани олдинга қараб судраб кетди.

Аммо ҳақиқатан ҳам боланинг қисматида судья бўлиш кўрсатилган бўлса, айниқса, атрофда кишини қизиқтиргудек ҳеч нарса бўлмаган пайтда, уни осонлик билан алдашга ҳаракат қилиш—беҳудага уриниш бўлур эди. Шу сабабдан ҳам уни йўқ қушлар билан юпатиш узоққа чўзилмади.

— Ҳа-ҳа, майли, бўлмаса сен аравачангда ўтириб тур, мен чопиб бориб ўша гулларни олиб келиб бераман. Сен фақат жойингдан қимирлама, сув бўйига борма, хўпми!

Райчорон шу сўзларни айтди-ю, шимининг икки почасини тиззасигача шимариб, дарахт томонга қараб кетди.

Бироқ ҳозиргина сув ёқасига йўламаслик тўғрисида огоҳлантирилган боланинг диққати шу заҳотиёқ дарахт тепасидаги гуллардан сувга ўтди. Унинг кўз олдидаги дарё, гўё аллақандай бир улкан Райчороннинг қўлидан чиқиб қочган ва бориш ман қилинган жойга қараб қаҳ-қаҳ уриб чопиб кетаётган бир тўда бебош боладардай, шовиллаб, шовқин солиб оқар эди.

Боланинг қалби уларнинг шўхликларидан ҳаяжонга келди. У секингина аравачасидан тушди-да, дарё лабига томон юра бошлади, келаётиб йўлдан узун бир чўп танлаб олди, ниҳоят, дарё ёқасига етгач, худди балиқчиларга ўхшаб сувга энгашди.

Итоатсиз тўлқинлар тушуниб бўлмайдиган бир

тилда, бирга ўйнаш учун, болани ўз уйларига так-
лиф қилар эдилар...

«Шўлп» этган овоз эшитилди... Лекин бунақа шалоपлаган овозлар ёмғир фаслида Падма дарёси бўйларидан доим эшитилиб турарди!..

Райчорон гулларни узиб қўйнига солди-да, дарахтдан тушди ва кулимсираган ҳолда араваچанинг олдига келди. Қараса, ҳеч ким йўқ! У аланглаб атрофга боқди, бироқ ҳеч қаерда боланинг қораси кўринмас эди.

Райчорон довираб қолди. Ранги-қути ўчди. Ҳамма нарса кўз ўнгидан қора булутлар каби сузиб ўта бошлади. Унинг кўкрагидан бирданига:

— Бабу, кхока-бабу, менинг қимматли дэда-бабум!— деган гапгин фарёд отилиб чиқди.

Бироқ ҳеч ким унга жавоб қайтармади, боланинг шўх кулгилари ҳам эшитилмади, фақат Падма, ҳамон қадимгидек, унинг ёнидан, гўё табиатдаги бунинг каби оддий воқиаларга бир лаҳза бўлса ҳам эътибор қилишга вақти йўқдек, мавж уриб, шовиллаб оқиб ўтар эди.

Кеч кирди. Райчорон билан ўғлининг қайтмаганидан қаттиқ ҳаяжонланган хоним, уларни қидириш учун ҳамма томонга одам юборди. Улар қўлларига фонус олиб, Падма бўйига келдилар ва кенг далада худди тунги бўрон каби қутуриб, кезиб, бўғиқ овоз билан:

— Бабу, менинг кхока-бабум!— деб бақириб-чақириб юрган Райчоронни кўрдилар...

Райчоронни уйга олиб келганларидан кейин, у ўзини бекасининг оёғига ташлади ва берилган саволларнинг ҳаммасига:

— Билмайман, бекам,— деб йиғлаб жавоб қилди.

Гарчанд ҳамма бу ишни очкўз Падма дарёси қилганини кўнглида ҳис этиб турган бўлса ҳам, бир ёғни қишлоқ чеккасига жойлашган кўчманчи лўлилар тўдаси ўғирлаб кетган бўлиши ҳам мумкин, деган шубҳалардан ҳам холи эмас эдилар. Бекаси эса, ўғлини Райчороннинг ўзи ўғирлаган бўлмасин тағин, деб

¹ Кхока-бабу, дада-бабу — ёш жаноб, ёш хўжайин.

гумон қиларди. Ҳатто у Райчоронни ўз олдига чақириб олиб:

— Уғлимни қайтариб бер! Бадалига мендан хоҳлаган нарсангни ол!— деб ялиниб ҳам кўрди.

Бироқ қаттиқ изтироб чеккан Райчорон фақат икки қўли билан бошига уриб йиғлар эди, холос.

Бека уни уйдан ҳайдаб юборди.

Онукул хотинининг Райчоронга бўлган бу адолатсиз шубҳасини йўқотиш учун кўп уриниб кўрди. У, хотинидан:

— Ахир нима учун Райчорон бизга шундай хиёнат қилиши мумкин?— деб сўрар эди.

— Нима учун?— деб жавоб қиларди хотини.— Болага тилла буюмлар тақилган эди, ахир!

II

Райчорон қишлоққа, ўз уйига қайтиб келди. Шу вақтга қадар у фарзанд кўрмаган бўлиб, фарзанд кўришдан унча умиди ҳам йўқ эди. Бироқ, қишлоққа қайтиб келганига лоқал бир йил ҳам тўлмайд туриб, унинг аллақачон кексайиб қолган хотини, кутилмаганда, бирдан ўғил туғиб берди ва шу билан ўзи ҳам хайр-маъзур қилиб оламдан ўтди...

Янги туғилган чақалоқ Райчороннинг аччиқ қаҳр-ғазабини қўзғайди. У, бу бола кхока-бабунинг ўрнига ноҳақдан бунёдга келди, деб ўйларди ва ўз хўжайинининг биттаю битта ўғлини сувга фарқ қилганидан кейин бахтли ота бўлишни, ўзича, ҳаддан ташқари оғир гуноҳ деб ҳисобларди. Агар Райчороннинг бева қолган синглиси бўлмаганда эди, бола бечора узоқ яшамай ўлган бўларди.

Энг қизиғи шундаки, орадан бир оз вақт ўтгач, бу бола ҳам дадил эмаклаб остонага келадиган, ҳеч қандай тўсиқларга қарамай, ҳамма нарсага жуда қизиқиб қарайдиган ва ўзининг ақллилигини кўрсатадиган бўлди. Ҳатто унинг овози, кулиши, йиғлаши ҳам худди ўша фарқ бўлган боланикига ўхшарди. Райчорон боланинг овозини эшитгудек бўлса, юраги «шув» этиб кетар: гўё, йўқотган дада-бабуси қаердадир йиғлаётганга ўхшарди.

Пхелна,— Райчороннинг синглиси ўғилчага шундай деб от қўйган эди,— вақти келгач, аммасини «а...» деб чақирадиган бўлди. Райчорон ўзига таниш бўлган бу муомалани эшитиб, дарҳол идрок қилди:

«Ий-е, ахир бу кхока-бабу-ку! У менинг меҳр-муҳаббатимни унута олмабди, шу сабабдан ҳам менинг уйимда қайтадан туғилибди...»

Буни рад қилиб бўлмайдиган далиллар исбот қиларди. Биринчидан, бола Райчорон қайтиб келгандан кейин, тез вақт ичида туғилди. Иккинчидан, унинг узоқ йиллар давомида туғмаган хотини, бирдан ўғил туғиб берди. Учинчидан эса, бу ҳам унга ўхшаб, икки қўли, икки оёғи билан эмакларди, туртиниб-суриниб юрарди, аммасини «а...» деб чақирарди. Пхелна ўзининг бутун ҳатти-ҳаракати, қилиқлари билан келгусида, албатта судья бўлажагидан далолат берарди.

Шундан кейин, Райчорон бекасининг унга бўлган машъум шубҳасини хотирлади.

— Оҳ!— деди у ўз-ўзига таажжуб билан.— Она бечоранинг юраги ўғлини ким ўғирлаганини сезган экан!

Энди у шу вақтга қадар болага эътибор бермай юрганига қаттиқ пушаймон қилди ва қайта бошдан ўзини бутунлай унга бағишлади.

Райчорон шу кундан бошлаб Пхелнани шундай тарбия қила бошладики, у худди бир олижаноб оиладан чиққандек эди: эғнига атлас кўйлак, бошига зар тикилган кимхоб қалпоқча сотиб олиб берди, марҳум хотинининг тилла буюмларини эритиб, тилла билағузуклар қўйдирди. У Пхелнага қишлоқ болаларининг биронтаси билан ҳам ўйнашга рухсат бермасди, унинг кечаю-кундуз бирдан-бир улфати ўзи эди. Қишлоқ болалари уни, ҳар бир қулай пайтдан фойдаланиб, амалдорнинг ўғли, деб жигига тегар, қўшнилари эса Райчороннинг бу ғалати хулқ-атворига ажабланиб қарар эдилар.

Пхелна мактаб ёшига етгач, Райчорон бор-йўғини сотиб, болани Калкуттага олиб келди. У шу ерда кўп машаққатлар чекиб, ўзига иш топиб олди-да, Пхелнани мактабга берди. Бола яхши еб, яхши ичсин, ях-

ши кийинсин, яхши илм олсин, деб ўзи бир амал-тақал қилиб яшаб юрди.

«Азизим,— деб ўйлар эди у,— сен мени севар эдинг, шунинг учун ҳам менинг уйимга қайтиб келдинг. Энди сени ҳеч нарсага муҳтож қилмайман!»

Орадан ўн икки йил ўтди. Бола яхши ўқиб, яхши илм ола бошлади. Ранги-рўйи ҳам анча тузук бўлиб, айниқса ташқи кўринишига кўп эътибор берарди. У Райчоронга ўз отасидек муомала қилмас эди. Чунки Райчорон уни ўз ўғли каби севса ҳам, унга малай каби хизмат қиларди. Райчороннинг бундан бошқа ҳам бир камчилиги бор эди. У ўзини Пхелнанинг отаси эканини сир тутар эди. Бола яшаб турган ердаги пансион¹ ўқувчилари Райчоронни ҳамisha, мазақ қилар эдилар. Райчорон йўқ вақтда Пхелна ҳам уларга қўшилиб отасини мазақ қилмас эди, деб айтиб бўлмайди. Бироқ шунга қарамай, талабалар беғараз ва меҳрибон Райчоронни яхши кўрар эдилар. Пхелна ҳам яхши кўрарди, лекин бу фарзанд севгиси эмас: унинг севгисидан қандайдир такаббурлик сезилиб турарди.

Райчорон қариб қолди. Хўжайинлари ҳам энди унинг қилган ишидан қийтиқ топиб, ҳамма вақт ундан норози бўладиган бўлиб қолдилар. Ҳақиқатан ҳам у, жуда мадори кетиб, ишлай олмайдиган, ҳамisha ҳамма нарсани эсидан чиқариб қўядиган бўлиб қолган эди. Бироқ хўжайинлари учун унинг кексайгани узр ўрнида ўтмасди. Бунинг устига, Райчороннинг қишлоқдан олиб келган пуллари ҳам тамом бўлиб қолди. Эндиликда Пхелнага овқатдан ҳам, кийимдан ҳам бир мунча сиқилишга тўғри келди. Шу сабабдан Пхелна ҳам энди бундан норози бўла бошлади.

III

Кунлардан бир кун Райчорон ўз хўжайини билан ҳисоб-китоб қилди-да, олган пулидан бир озини Пхелнага берди.

¹ Пансион — собиқ Россияда ва бир қатор чет элларда ётоқхона, озиқ-овқат, кийим-бош, ойлик бериб ўқитадиган махсус ўрта билим юрти.

— Ма, ҳар эҳтимолга қарши шуни олиб қўй. Мен бир неча кунга қишлоққа бориб қайтаман,— деди у ва Барасатга жўнади. Онукулбабу у ерда анчадан бери судья бўлиб ишлар эди.

Онукул қайтиб фарзанд кўрмади. Хотини эса ҳамон ўша йўқолган ўғлини қўмсаб йиғларди.

Бир кун кечки пайт бабу ишдан қайтиб келиб, дам олиб ўтирар, хотини эса фарзанд кўриш орзусида аллақандай бир қаландардан жуда қиммат баҳо илдиз сотиб олиб, ундан оқ фотиҳа беришини илтимос қилар экан, ҳовлидан кимнингдир овози эшитилиб қолди.

— Ниятингиз қабул бўлсин, она!

— Ким у?— деб сўради бабу.

— Бу — мен, Райчоронман.

Райчорон унинг олдига келиб таъзим қилди.

Онукул чолни кўриб, кўнгли жуда бўшашиб кетди. У Райчороннинг ҳозирги туриш-турмушини сўраб, унга устма-уст саволлар бера бошлади ва яна ўзиникига келиб хизмат қилишини таклиф қилди. Райчорон унга қараб ғамгин бир тарзда кулиб қўйди:

— Мен бекамиздан узр сўраб, унга таъзим қилмоқчи эдим.

Онукул уни ичкари уйга бошлаб кирди. Бекач бу эски малайини жуда нохушлик билан кутиб олди. Райчорон бунга аҳамият бермасдан, таъзим қилиб деди:

— Олижаноб хоним, она! Уғлингни ўғирлаган мен эдим. Очкўз Падма дарёси ҳам эмас, бошқа биров ҳам эмас, мен ўзим, мен ношукур махлуқ!

— Нима деяпсан?— деди қичқириб Онукул.— Қани у?

— У мен билан бирга. Мен уни эртадан кейин олиб келаман..

IV

Якшанба куни эди. Бу кун, албатта, ҳеч ким ишга бормайди. Эрталабдан бошлаб эри-хотин иккаласи тоқатсизлик билан йўлга кўз тикар эдилар. Соат ўнларда Райчорон Пхелнани олиб келиб қолди.

Онукулнинг хотини ҳеч нарсани суриштириб ҳам ўтирмади, ҳеч нарсани ўйламади ҳам, болани тиззасига ўтқизиб олиб, ҳам йиғлаб, ҳам кулиб, унинг қўлларини, бошини, кийимларини ушлаб кўрар, ҳидлар ва юзларига диққат билан термулиб қарар эди. Ҳақиқатан ҳам бола жуда кўхлик бўлиб, кийимларидан ҳам, тақиб олган қиммат баҳо безакларидан ҳам фақирлик аломати кўринмас эди. Истараси ҳам иссиққина, қиёфасидан камтаринлик ва уятчанлик сезилиб турарди. Ҳатто Онукул ҳам бўшашиб кетиб, қалбида болага меҳр уйғонганини ҳис қилди.

Шундай бўлса ҳам у, ҳамон хотиржамлик билан Райчорондан савол сўрарди:

— Шундайлигига бирор далил кўрсата оласанми?

— Бунақа ишларда қанақа далил бўлиши мумкин?— деб жавоб берди Райчорон.— Мен ўғлингни ўғирлаб олганимни фақат бир худонинг ўзи билади. Ерда эса буни ҳеч ким билмайди.

Онукул бу ишларни ўйлаб кўриб, хотини болага зўрға етишган ва ёниб турган бутун севги-эҳтироси билан унга ўзини ташлаган бир вақтда, ортиқ далил талаб қилиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ, майли, шундаёқ бўла қолсин, деган қарорга келди. Ишонган киши учун бу яна яхши! Шуниси ҳам борки, Райчорон бундай болани қаердан ҳам топа оларди? Эски малайи уни нимага ҳам алдасин?

Онукул бола билан гаплашиб, уни ёшлигидан бери Райчорон билан бирга яшаганини, уни ўз отаси деб билганини, Райчорон эса унга ҳеч қачон ота ўрнида эмас, балки, аниқроғи, малай сифатида муомала қилганини билди.

Шундан кейин Онукул бутун шубҳаларини тарк этди.

— Аммо, Райчорон, сенинг энди бизникида қолишинг тўғри келмайди.

— Хўжайин! Қариган чоғимда мен энди қаерга ҳам бора олар эдим!..

— Майли, қола қолсин,— деди бекач гапга аралашиб.— Болам бахтли бўлсин! Мен унинг гуноҳидан ўтдим.

— Унинг бу қилмиши учун авф этиш йўқ!— деди ҳаққоний Онукул.

Райчорон уларнинг оёқларига йиқилди.

— Буни мен қилганим йўқ, худо қилди,— дер эди у, хўжайиннинг оёғини қучоқлаб.

Аммо Райчороннинг ўз гуноҳини худонинг гарданига ағдаришга уриниши Онукулни янада бадтарроқ газаблантирар эди:

— Бу қабиҳликни қилган кишига ишониш қийин.

Райчорон хўжайинининг оёғини қўйиб юборди:

— Буни мен қилганим йўқ, хўжайин!

— Ахир, бўлмаса ким?

— Менинг тақдирим.

Бироқ бу хилдаги изоҳлар биронта маълумотли кишини қаноатлантира олмас эди.

— Менинг энди дунёда ҳеч кимим йўқ,— деди Райчорон.

Пхелна ўзининг судьянинг ўғли эканини ва Райчорон уни шунча вақт, отанг бўламан, деб алдаб юрганини билгандан кейин, ҳайрон бўлиб, аччиғи чиқди, бироқ шундай бўлса ҳам олижаноблик қилиб отасига айтди:

— Ота, уни кечиринг! Аммо уни бу ерда — уйда қолдирманг. Яхшиси, унга ҳар ой оз-моз пул юбориб турамин.

Райчорон сукут сақлаб ўғлига қаради... Ҳаммаларига эгилиб таъзим қилди ва уйдан чиқиб, оломон орасига кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Ой охирига келиб, Онукул қишлоққа бир неча рупия пул юборди. Бироқ у пуллар қайтиб келди— Райчорон у ерда йўқ экан.

1891 йил.

М Е Р О С

I

— Мен кетаман!— деди ғазаб билан Бриндабон Кундо.

— Оббо итвачча-ей,— деди отаси Жогонатх Кундо,— болалигингдан бери еган-кийганинг эсингдан чикдим! Сен бу қарзингни ҳеч қачон узолмайсан, билиб қўй. Беҳаёликни қаранг-а!

Жогонатхнинг уйида овқат ва кийимга кўп пул сарф қилинмас эди. Қадимги тақводорлар озгина овқат билан қаноат қилардилар, энг зарур кийимнигина кияр эдилар, Жогонатх ҳам шуларнинг улуғ одатларига риоя қилишга тиришарди. Тўғри, уни бу қоидаларнинг ҳаммасини ўрнига қўярди деб айтиб бўлмайди. Чунки, бир чекаси, ҳозирги замоннинг ўзига хос нуқсонлари, қолаверса одам нафсининг ҳаддан ортиқ талаблари ҳам бу қоидаларни тўла бажаришга йўл қўймас эди.

Ўғли уйлангунча ҳамма ишлар силиққина юришиб турган эди. Тўйдан кейин ўғли отасининг овқат ва кийим-кечак бобидаги майлларига эътибор этмай қўйди. Хатти-ҳаракатларидан маълум бўлдики, у диний ақидаларга амал қилиб азоб чекишдан кўра, моддий дунё роҳатларини афзал билади. Жогонатхнинг сарф-харажатлари кун сайин ортиб борди.

Ота билан ўғил ўртасида тез-тез жанжал чиқа бошлади. Охири, Бриндабоннинг хотини қаттиқ касал бўлганда, Жогонатх докторни қиммат дори ёзибсан

деб ҳайдаб юборди. У бу дорига докторнинг нодонлигини кўрсатувчи далил деб қаради. Бриндабон эса дастлаб ёлворди, кейин талаб қилди.— лекин ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Хотини ўлгандан кейин отасини унинг ўлимига сабабчи деб айблади.

— Дори ичган одамлар ўлмаптими? Хўш?— деб сўради Жогонатх ажаблангандай.— Агар қиммат дори ўлимдан қутқарса, подшолар нега ўлади? Хотиним ўлди деб ғовға кўтариш керак эканми! Онанг билан бувингдан унинг қаери ортиқ?

Чиндан ҳам, Бриндабон қайғудан гаранг бўлиб қолмай, соғлом фикр юргизганида анча тинчиб қоларди. Онаси ҳам, бувиси ҳам касал бўлганларида дори ичишмаган ахир. Бу уйда ҳамиша аҳвол шу. Ҳозирги одамлар бўлса эскичасига ўлишни ҳам истамайдилар!

Мен ҳикоя қилиб турган давр инглизларнинг Ҳиндистонга эндигина босиб кирган даври эди, лекин ўша вақтдаёқ қариялар трубкаларини чекатуриб ёшларга қараб бошларини чайқар эдилар.

Шундай қилиб, ўша даврнинг илғор кишиси Бриндабон қолоқ отаси Жогонатх билан жанжаллашиб қолди.

— Мен кетаман!

Отаси унинг кетишига дарҳол рози бўлди, лекин, агар бирон вақт сенга бир пайса берсам, ҳамма мени сигир қонини¹ тўккан деб ҳисобласин — деб қасам ичди. Бриндабон ҳам, агар мен отамнинг меросига кўз тиксам, онамни ўлдирганим билан тенг бўлсин, деб қасамёд қилди. Шундан кейин ота-бола ажралишиб кетдилар.

Қишлоқ аҳолиси ўз ҳаётидаги якрангликни бузган бу кичик ҳодисадан хурсанд эди. Айниқса ўғлини маҳри мерос қилганини билгандан кейин, қишлоқ аҳолиси Жогонатхга қўлдан келганча тасалли бера бошлади. Бизнинг давримиздагина болалар қаёқдаги қаллиқ туфайли отаси билан уришадиган бўлди, деб жаврардилар.

¹ Сигир ҳиндларда муқаддас ҳайвон бўлиб, унинг қонини тўкиш — сўйиш қаттиқ гуноҳ ҳисобланади.

Улар, аввало, борди-ю келин ўлса бирмунча вақт ўтгач бошқасини топиш мумкин, лекин ота ўлса уни минг қилсанг ҳам топмайсан, деган фикри алоҳида таъкидлардилар. Шубҳасиз, бу далил жуда асосли, аммо, менинча, Бриндабон каби ўғилни бу қайтага хурсанд қиларди.

Бриндабон кетгандан кейин ота ортиқ қайғурди деб бўлмайди. Биринчидан, ўғли кетиши билан харажатлари камайди, иккинчидан, Жогонатх, мени захарлаб ўлдирадилар, деган хавфдан қутилди. Келини ўлгандан сўнг бу хавф бирмунча камайган эди, ўғли кетгандан кейин эса Жогонатх бутунлай тинчиди.

Уни фақат бир нарса қийнар эди: ўғли билан бирга тўрт яшар набираси Гокулчондро ҳам кетди. Гокулнинг овқат ва кийимига кетадиган харажат жуда оз эди, шунинг учун Жогонатх набирасини яхши кўрар эди. Шундай бўлса ҳам, ота икки нонхўрнинг кетиши билан харажатнинг қанча камайганини, ойда қанча пул ёнга қолишини дарров ҳисоблаб чиқди.

Аммо ҳувиллаб қолган уйда яшаш чолга анча қийин бўлиб қолди, Гокулчондронинг ҳар кунги шўхликлари энди йўқ: ибодат чоғида ҳеч ким халақит ҳам бермайди, ҳеч ким олдидаги овқатни ҳам олиб қочмайди, харажатларни ҳисоблашга ўтирганида сиёҳдонни яшириб қўядиган одам ҳам йўқ. Бу осойишталик Жогонатхнинг жонига шу даражада тегдики, тинч ўтириб емоқ, хотиржам ювинмоқ унга озордек туюларди.

Назариди, бундай беташвиш, сокин ҳаёт, киши ўлгандан кейингина бўладиган осойишталикка ўхшарди. Набираси тешган кўрпани ёки ўша «рассом»нинг чипта қопга сиёҳ тўкиб доғ туширган жойларини кўрганда, чол оғир уҳ тортиб қўярди. Бобоси бу тинмагур болани икки йилда бир дҳоти¹ йиртгани учун кўп сўкар эди, энди бўлса, Гокул ётиб юрган уйда ташлаб қўйилган ифлос латтани кўриб, кўзларига ёш келди. У бу латтадан илгаригидай чироққа пилик қилмади, бошқа нарсага ҳам ишлатмади, эҳтиёт билан сандиққа яшириб қўйди, агар Гокул қайтиб келиб

¹ Дҳоти — эрлар кийими, лунги.

йилига биттадан дхоти йиртса ҳам, майли, унга таъна қилмайман, деб ўзига сўз берди.

Лекин Гокул қайтиб келмади. Жогонатх борган сари кексайиб, бўм-бўш уйдаги ҳаёт унга янада маъносизроқ туюла бошлади.

Жогонатх энди уйда тинч ўтиролмайдиган бўлиб қолди. Ҳатто кун қиёмга келиб, ҳамма муътабар кишилар дам олиб ётган кезларда ҳам Жогонатх трубкасини қўлига олиб, қишлоқнинг бир четидан иккинчи четига кезиб юрарди. Унинг тушки овқатдан сўнгги бу юришларини кўрган болалар, ўйинларини тўхта-тиб, ўзларини бир четга олиб, шу ерли бир шоирнинг унинг хасислиги ҳақида ёзган шеърини баланд товуш билан ўқиб, чолнинг гашига тегардилар. Одамлар оч қолишдан қўрқиб,¹ унинг номини айтишга журъат қилмасди, катталар Жогонаш, болалар эса «кўршапалак» деб атар эдилар. Унга нега бундай лақаб қўйганлари маълум эмас. Балки унинг озгин, қонсиз яғрини бирор жиҳатдан уларга шу жониворни эслатгандир.

II

Бир куни туш пайтида йўл бўйлаб ўсган манго дарахтлари соясида айланиб юриб Жогонатх нота-ниш бир болани кўриб қолди. Афтидан, бу бола қишлоқ болаларига ўйин ўргатаётган эди. Ўйинга берилиб, ҳалигининг топқирлиги, иш билармандлигига маҳлиё бўлган болалар унга тамомила бўйсунардилар.

Болалар чолни кўрган ҳамон ўйинларини ташладилар. Нотаниш бола эса дадиллик билан Жогонатх олдига келиб, кийимининг этагидан тортди. Шу онда бир калтакесак чолнинг кийимидан сакраб чиқди-да, гавдаси бўйлаб пастга ўрмалаб тушиб, ерда чакалаклар орасида ғойиб бўлди. Чолни совуқ тер босди. Болалар қувонганларидан шовқин солиб юбордилар.

¹ Бенгалияликлар эътиқодича, хасиснинг номини тилга олган киши кун бўйи овқат емаслиги керак.

Бир минут ҳам ўтмай Жогонатхнинг елкасидаги рў-мол ғойиб бўлиб, нотаниш боланинг бошига салла бўлиб ўралди.

Жогонатх бу нотаниш бола билан ошна бўлгани учун жуда хурсанд эди. Кўпдан бери у ҳеч бир бола-да бундай такаллуфсизликни кўрмаган эди. Жогонатх у билан гаплашиб, баъзи ваъдалар бериб, уни ўзига анча ром қилиб олди.

- Отинг нима?
- Нитай Пал.
- Қаерда турасан?
- Айтмайман.
- Отангнинг оти нима?
- Айтмайман.
- Нега айтмайсан?
- Мен уйдан қочганман.
- Нега?
- Отам мени мактабга бермоқчи бўлгани учун.

Бу сўзларни эшитган Жогонатх: «Шундай болани мактабга бериш — пулни беҳудага сарф қилиш ахир, бу фақат отасининг аҳмоқлигини исбот қилувчи далил-ку!» — деб ўйлади.

— Меникига бориб яшамайсанми?

Бола ноз қилиб турмай, рози бўлиб қўя қолди, чолнинг уйига бориб, гўё йўл бўйидаги дарахт остидан жой олгандай бемалол жойлашди. Овқат ваки-йим-кечак бобида, худди илгаридан пулини тўлаб қўйгандек фармон бера бошлади. Бу масалада у уй эгаси билан тез-тез жанжал ҳам қиладиган бўлди. Ўз болангни ҳайдаб юбориш осон, мана энди Жогонатхга ёт бир боланинг талабларига бўйсунушга тўғри келиб қолди.

III

Нитай Палнинг Жогонатх уйида хўжайинлик қилиб юрганини кўрган қишлоқ аҳолиси ҳайратда қолган эди. Чолнинг паймонаси тўлиб қолгани, унинг бутун мол-дунёси етти ёт бир бегона болага қолиши аниқ эди.

Ҳамма болага ҳасад қиларди, баъзилар унга қандай бўлмасин зарар етказишни ўйлар эдилар. Аммо чол уни кўз қорачигидай эҳтиёт қиларди.

Бола аҳён-аҳёнда кетаман деб дуқ қилар, лекин Жогонатх унга насиҳат қилиб, яна олиб қоларди.

— Қўзичоғим — дерди у, — менинг куним битаёзди, яқинда ўлиб-нетиб қолсам бутун молу дунём сенга қолади.

Бола ҳали ёш бўлса ҳам, бу хил ваъданинг қадрига етарди.

Бу ҳолни кўрган қишлоқ аҳолиси боланинг отасини қидиришга киришди.

— Бечора ота билан онага қанча кулфат-а! — дердилар улар. — Бунга шу боланинг ўзи айбдор-да!

Улар дарғазаб бўлиб болани ҳақоратлагани-ҳақоратлагани эди. Лекин бунда ғазабдан ҳам кўра ҳасад туйғуси кучли эди.

Бир кунни чол бир йўловчидан, Дамодор Пал деган одам уйдан қочиб кетган ўғлини қидириб юрганмиш, у тезда шу қишлоққа келармиш деган гапни эшитди. Бундан хабардор бўлган Нитай ҳовлиқиб қолди. У келажакдаги молу дунёсини ташлаб қочишга отланди, лекин Жогонатх унга, мен сени шундай яшираманки, ҳатто қишлоқ аҳолиси ҳам топа олмайди, деб ваъда қилди.

— Қаерга яширасан, кўрсат-чи?

— Ҳозир сенга бу жойни кўрсатсам ҳамма билиб қолади. У ерга кечаси борамиз.

Нитай янги ўйиндан жуда қувонди. У, отам мени тополмай қайтиб кетгандан кейин, албатта болалар билан шу ерда «яшин тополоқ» ўйнайман, деб аҳд қилди. У ерда уни ҳеч ким тополмайди. Қандай яхши-а! Отаси ҳам чор атрофни қидириб овора бўлади! Жуда қизиг-э!

Туш пайтида Жогонатх болани уйга қамаб, қаёққа қадир кетди. У қайтиб келганда Нитай унга шу қадар кўп сўроқлар бердики, чолнинг инка-тинкаси қуриди.

Ҳали кеч киргунча бўлмай, бола бирдан:

— Кетамиз, — деб қолди.

— Ҳали эрта, — деди Жогонатх.

— Амаки, аллақачон кеч кирди ахир, кетамиз,—
яна илтимос қилди Нитай.

— Қишлоқда ҳали одамлар ухлашгани йўқ.

Нитай бир оз кутиб, яна ўз илтимосини такрор-
лади:

— Энди кетсак бўлади.

Кеч кирди. Нитайнинг уйқуси келди, у уйқуни қочириш учун ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, иложи бўлмади, ўтирган ерида кўзлари юмилиб, мизғий бошлади. Ярим кечада Жогонатх Нитайни етаклаб ухлаётган қишлоқнинг қоронғи кўчасига чиқди.

Жимжит. Баъзи-баъзида итлар ҳуриб қўяди. Товушдан ҳуркиган тун қушлари чирқирашиб учиб кетадилар. Қўрқувдан қалтираб кетаётган Нитай Жогонатхнинг кўлларига маҳкам ёпишиб олган эди.

Улар кенг далани кесиб ўтиб, чакалакзордаги бўш бир ибодатхонага етиб келдилар.

Нитай умидсизланиб сўради:

— Шу ердами?

Бу ер у қизиқиб кутгандай эмасди. Бунинг ҳеч қандай қизиғи йўқ! У уйдан қочганидан кейин шундай хароба ибодатхоналарда ётишга тўғри келган эди. Тўғри, бу жой бекинмачоқ ўйнаш учун яхши, лекин бу ердан уни ҳеч ким тополмайди, деб бўладими?

Жогонатх ердаги катта бир тошни четроққа суриб қўйди. Нитай пастга қараб, қорачироқ ёниб турган хонага кўзи тушди. Қизиқ... У ҳайрон қолди, шу билан бирга уни қўрқув босди. Жогонатх нарвон келтириб пастга тушди. Ундан сўнг, қўрқувдан титраган ҳолда, Нитай ҳам пастга тушди.

У атрофга қараб, теваракда турган мис кўзаларни, ўртадаги курсида қизғиш сандал ёғочидан ясалган чўп, гулчамбар ва ибодатга оид бошқа нарсаларни кўрди. Бола қизиқиб кўзалардан бирига назар солди — унинг ичида рупия ва олтин тангалар тўла эди.

— Нитай, мен бутун пулларимни сенга қолдираман, деган эдим. Менинг бошқа ҳеч нарсам йўқ. Бутун

давлатим мана шу бир неча кўзада. Бугун ҳаммасини сенга бераман.

— Ҳаммасини!—бола қувониб сакрар эди. —Сен ўзинг бир рупия ҳам олмайсанми?

— Агар бир рупия олсам қўлим шол бўлсин. Лекин мен бир шарт қўяман: агар менинг набирам Гокулкондро (мен унинг қаердалигини билмайман), ёки унинг ўғли, ёки ўглининг ўғли, ё набираси, ё бўлмаса унинг авлодидан бирортаси келса — сен бу пулнинг ҳаммасини ўшанга топширасан.

Бола, чол жинни бўлди шекилли деб ўйлаб, дарҳол жавоб берди:

-- Йхши.

-- Ундай бўлса, бу ёққа ўтир.

— Нега?

-- Ибодат қиламиз.

— Нега?

— Шундай қилиш керак.

Нитай ўтирди. Жогонатх сандал ёғочидан ясалган чўпда унинг пешонасига шиндур¹ билан хол қўйди, бўйнига гулчамбар осди, ўзи унинг қаршисига ўтирди-да, гўнғиллаб калима ўгира кетди.

Бола санамдек қаққайиб ўтирарди, у ибодатни эшитиб қаттиқ қўрқиб кетди.

— Амаки! — деди у.

Жогонатх жавоб бермай, минғиллаб калима ўгиришда давом этди. Охири ғоят қийинлик билан кўзаларни болага битта-битта узатиб, қуйидаги сўзларни такрорлади:

— Мен буларнинг ҳаммасини Гокулкондрога ёки унинг неварачевара, эварасига, ёхуд шу авлоддан бунёдга келган бирор кишига бераётирманки, унинг отаси Бриндабон Кундо, унинг отаси Жогонатх Кундо, унинг отаси Пороманандо Кундо, унинг отаси Пранкришна Кундо, унинг отаси Гудахора Кундо, унинг отаси эса, Жудхистира Кундодир.

Чолнинг кетидан бу исмларни тўхтовсиз такрорлаш натижасида боланинг аҳволи ёмонлашди. Унинг тили тугила бошлади. Руҳий таъсир этиш маросими

¹ Қизғиш бўёқ.

битганда, бу кичкина ғорни қорачироқнинг тутунидан ва икки кишининг нафас олишидан туман қоплагандай эди. Боланинг боши айланиб, қўл-оёқлари ёңиб, нафаси сиқилди. Қорачироқ шуъласи заифлашиб, бирдан ўчди. Қоронғида бола Жогонатхнинг нарвон билан юқорига чиқиб кетаётганини пайқади.

— Амаки, сен қаёққа кетасан?—деб қичқирди у ҳаяжон билан.

— Мен кетдим,—деди Жогонатх,—сен бу ерда қол, сени ҳеч ким тополмайди. Лекин унутма: Гокулчондро — Бриндабоннинг ўғли, Бриндабон эса — Жогонатхнинг ўғли...

Чол юқорига чиқиб, нарвонни тортиб олди. Бола нафаси сиқилиб, бор кучини тўплаб, бўғиқ товуш билан қичқирди:

— Амаки, мен отамнинг олдига кетаман!

Жогонатх тошни ғор туйнуғи устига суриб қўйгач, қулоқларини ерга қўйиб Нитайнинг яна бир марта бўғиқ овоз билан чақирганини эшитди:

— Ота!

Шундан сўнг бир нарса гурс этди-ю, сукунат чўкди.

Шундай қилиб, мол-дунёни ҳазиналар асрагувчи руҳ Жокхга топшириб, Жогонатх тош устига тупроқ сепа бошлади. Устидан ибодатхонада сочилиб ётган ғишт ва шағалларни тўкди. Кейин буларнинг устидан, чим ётқизиб, ўрмондан юлиб келинган бир кўчатни ўтқазди. Тонг отаёзган эди, лекин у бу ердан сира кета олмади. Аҳён-аҳёнда қулоғини ерга қўйиб тингларди. Унинг назарида узоқдан, гўё ер қаъридан йиғи овози келгандай туюларди. Унга тунги осмон шундай овоз билан тўлиб, ер юзида бутун кишиларни ўйғотган-у, бу одамлар ўз тўшакларида ўтириб қулоқ солаётгандай туюлди.

Чол ошиғич равишда тупроқ устидан тупроқ солиб, дамбалар эди. У гўё ер юзини беркитмоқ истар эди.

Бирдан кимдир уни чақирди:

— Ота!

Чол ер тепиб гапирди:

— Жим! Биров эштади!

Яна—«ота!». Энди у қуёш чиққанини сизди. Чол қўрқув билан ибодатхонадан майдонга чиқди. Яна кимдир уни чақирди:

— Ота!

Жогонатх қўрқиб орқасига ўгирилган эди — рўпарасида Бриндабон турибди!

— Ота, эшитишимча, ўғлим сенинг уйингда яшириниб юрар экан. Уни менга қайтариб бер.

Чол кўзларини қисиб, юзларини буриштириб Бриндабонга эгилиб сўради:

— Сенинг ўғлинг?

— Ҳа, Гокул, энди уни Нитай Пал деб атайдилар, мен эса Дамодорман, сен шундай «шуҳрат» қозондингки, биз номимизни ўзгартиришга мажбур бўлдик.

Чол қўлларини олдинга чўзиб, панжаларини ёзиб, гўё ҳавога таянмоқчи бўлди, ва ерга қулаб тушди.

Жогонатх ўзига келгандан кейин, Бриндабонни ибодатхонага бошлаб келиб, сўради:

— Эшитяпсанми, биров йиғлаяпти?

— Йўқ.

— Қулоғингни ерга қўй. Эшитяпсанми, «ота» деб чақиряпти?

— Йўқ.

Чол гўё бир оз тинчланди...

У шундан бери ҳаммадан:

— Кимдир йиғлаяпти, эшитяпсанми?— деб сўрайдиган бўлиб қолди.

Ҳамма бу жинни чолни масхаралаб кулар эди.

Тўрт йилга яқин вақт ўтди. Ажал чолнинг гирибонидан тутди, кўзлари кўрмайдиган бўлиб, нафас олиши бўлиниб турганда жон узаётган чол бирдан куч билан бошини кўтарди. Икки қўли билан ҳавони ушлагандай бўлиб, алахсиб чақирди:

— Нитай, кимдир менинг нарвонимни олиб кетди.

Бу нурсиз ва ҳавосиз ғордан чиқиш учун нарвон топилмай, у ўрнига гурс этиб йиқилди. Ҳаёт билан ўлим ўртасидаги бекинмачоқ ўйини тугаб, Жогонатх ҳеч ким тополмайдиган жойга кетди.

1891 йил.

ДАЛИЯ

Урушда қаттиқ мағлубиятга учраган шоҳ Шужа, Аврангзеб¹ таъқибидан қўрқиб, бошпана излаб Аракан рожаси ҳузурига қочиб келишга мажбур бўлди. Унинг уч соҳибжамол қизи ҳам ўзи билан бирга эди. Аракан рожаси уларни ўз ўғилларига олиб бермоқчи бўлди. Буни эшитиб шоҳ Шужа жуда ғазабланди.

Шундан сўнг, бир куни Аракан рожасининг фармони билан Шужа ва унинг қизларини алдаб қайиққа ўтқиздилар-да, дарёнинг ўртасига олиб келиб, фарқ қилмоқчи бўлдилар.

Ўлим хавфидан даҳшатга тушган ота кичик қизи Аминани ўз қўли билан дарёга отиб юборди. Катта қизи ўз-ўзини ҳалок қилди. Ўртанча қизи Жуликхани Шужанинг содиқ мулозимларидан Раҳмат Али деган йигит қутқазиб қолди. Шоҳ ўзи шу курашда ҳалок бўлди.

Дарёнинг асов тўлқинларида оқиб бораётган Амина тақдирнинг марҳамати билан бир балиқчининг тўрига тушиб, халос этилди. Балиқчи уни ўз кулбасига олиб бориб, тарбиялаб ўстирди.

Бу орада Араканнинг кекса рожаси ўлиб, унинг ўрнига тахтга ёш ҳоким ўтирди.

¹ Аврангзеб (1658—1707) Ҳиндистон подшоси, Буюк Мўғул сулоласидан.

Бир кун эрталаб кекса балиқчи Аминанинг олди-га келиб пўнғиллади:

— Тинни (у ўзининг аракан тилида Аминани шундай атар эди)! Букун сенга нима бўлди? Сен ҳозиргача бирор иш қилмабсан-ку! Тўр ёғланмаган, қайиқ...

— Бобо,— мулойимлик билан жавоб берди қиз,— букун менинг опам келганлар; гап билан овора бўлиб, иш қилолмадим.

— У қанақа опа бўлди тағин?

— Мана мен,— деди Жуликха, гўё ер остидан пайдо бўлгандай.

Чол ҳайрон қолди. Сўнгра қизга яқинлашиб, унинг юзларига тикилганча:

— Сенинг қўлингдан бирор иш келадими?— деб, оҳиста сўради.

— Бобо, опам учун мен ишлайман,— деди Амина,— у ишлаб ўрганмаган.

Чол андак жимликдан сўнг Жуликхага қараб:

— Сен қаерда яшайсан?— деб сўради.

— Амина билан.

Чол «бу яна қандай бахтсизлик» деб ўйлади-да, баланд овоз билан:

— Нима билан тирикчилик қиласан?— деди.

— Бунга маблағ топилиб қолар,— деди Жуликха ва бир олтин тангани жаҳл билан балиқчининг юзига қараб отиб юборди.

Амина ердан олтинни олиб чолга бераркан:

— Бобо, бу ҳақда ортиқ гапирманг, ишингизга боринг, вақт бўлди,— деди мулойимлик билан.

Жуликханинг Аминани балиқчи кулбасидан топ-гунча, эркак кийимида бутун оламини кезиб чиққан-ини китобхонга тушунтириш учун алоҳида ҳикоя ёзиш керак. Бу орада унинг халоскори Раҳмат Али ҳам Аракан рожасига хизматга кириб олган эди.

II

Дарё бир маромда тўлқинланиб, секин оқиб борар, ёзнинг салқин шабадаси оҳиста эсиб, кайла

дарахтининг қизғич япроқларини тўкарди.

Дарахт тагида Жуликха билан Амина ўтирарди.

— Худо биз опа-сингилларни отамизнинг ҳалока-ти учун қасос олсин, деб халос этди. Бунга бундан бошқа сабаб йўқ, назаримда,—деди Жуликха.

Амина бўлса қорайиб кўринган ўрмон тарафига назар солиб, секин гапирарди:

— Опа, бу гапларнинг нима ҳожати бор? Мен, олам қандай бўлса, уни шу туришича севаман. Агар одамлар ўлишни истаса, қўйинг, бир-бирларини ўлдириша берсин. Менга шу ернинг ўзи ҳам жуда яхши.

— Оҳ, Амина! Ахир сен шоҳ қизисан! Деҳли тахти ўрнига қандайдир аракан балиқчисининг кулбасида ўтирибсан!

— Агар қизга балиқчи кулбаси билан кайла дарахтининг сояси Деҳли тахтидан кўра маъқул бўлса, бундан тожи-тахтга ҳеч қандай зиён етмайди,—кулимсираб жавоб берди Амина.

Бир оз ўйлагач, Жуликха синглисига қараб яна гапирди:

— Сени бунинг учун айблаб бўлмайди, чунки сен у вақтда жуда ёш эдинг. Аммо шуни билиб қўйки, отам сени жуда севарди, шунинг учун ҳам у сени ўзи сувга ташлади. Бундай яшашдан кўра отанинг кўлида ўлиш минг марта афзал. Сенинг ҳаётингдан мурод — отамизнинг ҳалокати учун ўч олиш.

Амина хаёлга ботиб узоқларга тикилди. Суҳбат жиддий бўлишига қарамай, уни ҳозир кўпроқ ҳаяжонлантирган нарса салқин шабада, дарахтларнинг кўланкаси, ўз ёшлиги ва яна аллақандай ширин хотиралар эканлиги очиқ сезилиб турарди. Бир оз вақт ўтгач, Амина чуқур нафас олди-да, опасига деди:

— Опа! Сиз бир оз кутиб туринг. Мен уйнинг баъзи юмушларини қилиб қўяй. Агар мен овқат пиширмасам, бобом оч қолади.

III

Жуликха ташвишга тушиб, синглисининг феъл-атвори ҳақида ўйлаб ўтирарди. Бирдан ёнига биров

сакраб тушгандай туюлди ва шу ондаёқ кимдир қўли билан унинг кўзларини беркитди. Қўрқиб кетган Жуликха қичқириб юборди:

— Ким бу!

Йигит бу овозни эшитиб, қўлини тортиб олди-да, қизнинг рўпарасига ўтиб турди. Гўё Жуликха ўзини Тинни қилиб кўрсатишга уринган-у, йигит бу ҳийлани пайқаб қолгандек:

— Сен Тинни эмассан!— деб қичқирди қизнинг юзига қараб.

Қиз кўйлагини тузатиб, ғурур билан қоматини ростлаб, йигитга нафрат тўла назар соларкан:

— Сен кимсан?—деб сўради.

— Сен мени билмайсан. Тинни билади. Қали у?

Можарони эшитиб Амина чопиб чиқди. У опасининг дарғазаб бўлиб турганини, йигитнинг саросимада ва ҳайратда қолганини кўриб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Опа, унинг сўзларини кўнглингизга олманг. Шу ҳам одамми? Ахир у ёввойи кийикнинг ўзгинаси-ку. Агар у сизга ножўя муомала қилган бўлса, мен адабини бериб қўяман. Далия, нима қилдинг?— Амина йигитга ўгирилди.

— Мен қўлим билан унинг кўзларини беркитдим. Тинни деб ўйлаган эдим, янглишибман,—деб жавоб берди йигит.

— Ана холос! Унақа ҳадингдан ошма?— зарда қилди Амина.—Қачон сен мечинг кўзларимни беркитиб юрувдинг? Жуда довюрак бўлиб кетибсанми?

— Илгари қилиб юрган бир ишни такрорлаш учун жудаям катта жасорат талаб қилинмайди. Ростини айтсам, Тинни, мен букун бир оз кўрқдим,—деди йигит кулимсираб Жуликхага қия боқаркан.

— Сен ростдан ҳам ёввойисан! Подшоҳ қизи рўпарасида туришга ҳам лойиқ эмассан! Сенга одобни ўргатиб қўйиш керак экан. Менга қара, мана мундай қилиб салом бер...

Амина сарв қоматини ажиб бир назокат билан эгиб Жуликхага таъзим қилди. Йигит жуда қийналиб, нўноқлик билан унга тақлид этди.

— Уч одим орқага қайт, — деб буюрди Амина.

Йигит бўйсунди.

— Такрорла.

У яна таъзим қилди.

Шу тариқа Амина йигитни уч қадамдан орқага юргизиб, таъзим қилдира-қилдира кулбанинг эшиги олдига олиб борди ва:

— Энди уйга кир! — деди.

Йигит уйга кирди.

— Бир оз ишла, ўчоққа ўт ёқ!—деди қиз ва эшикни беркитиб оласининг олдига чиқди.

— Опа, ундан хафа бўлиб юрманг. Бу ернинг одамлари ҳаммаси шунақа, ўлгудек беор.

Аммо Аминанинг чеҳраси унинг гапларига сира мос келмасди, аслда у маҳаллий халққа ҳаддан зиёда хайрихоҳ эди.

— Амина, ростини айтсам, сенинг қилиғинг мени таажжубда қолдирди,— деди жаҳли чиққан Жуликха. — Аллақандай ёш бола сенга қўл тегизишга журъат қилса, ахир!

— Опажон, борди-ю бирор шаҳзода шундай қилганида, шубҳасиз мен уни жеркиб ташлардим, — деди Амина опасини қучоқлаб.

Жуликха ўзини кулгидан тутиб туролмади.

— Ростини айт, Амина, ўзинг айтгандай, бу дунёни бор бўйича севишинг шу ёввойи йигитча туфайли эмасми? — деб сўради опаси кулиб.

— Яшириб ўтирмайман, опа, унинг менга кўп ёрдами тегади. Гул териб юрганида ҳам, мева терганида ҳам, ов қилаётган чоғида ҳам, мен бир огиз чақирдимми — дарров етиб келади. Баъзан унинг таъзирини бериб қўяй дейман, лекин қилолмайман. Агар жуда жаҳлим чиқиб: «Далия, мен сендан жуда хафаман»,— десам, у менга қараб секин кулиб қўяди, холос. Назаримда, бу ўлкада шундай ҳазиллашадилар, чоғи. Агар уни туртиб қўйсанг, қувониб кетади. Мен буни синаб кўрдим. Ҳозир ҳам уни уйга қамаб қўйганимдан хурсанд. Агар шу тобда эшикни очсак, кўзлари қизариб, хушнудлик билан ўт ёқиб турганини кўрасиз. Опажон, уни нима қилишимни ўзим ҳам биламайман.

— Мен бирор нарса ўйлаб кўраман, — деди Жуликха.

— Илтимос, опажон, менга кўмаклашинг. Аммо унга ҳеч нарса деманг, — деди Амина уялиб жилма-яркан.

Амина Далия тўғрисида, ҳали яхши ўргатилмаган, бегона одамдан ҳуркадиган сеvimли кийик ҳақида гапиргандай сўзларди.

Шу палла опа-сингиллар олдига балиқчи чол келди.

— Тинни, букун Далия келмадими?—деб сўради у Аминадан.

— Келди.

— Қани?

— Бевошлик қилгани учун уйга қамаб қўйдим,— деди қиз.

— Агар у шўхлик қилса, сен сабр қил. Унинг ёшида биз ҳаммамиз ҳам тентак эдик. Қаттиқ жазо-лама,—деди чол ва бир оз ўйлаб:—кеча Далия учта балиғимга бир тилла берди,—деб қўйди.

— Бобо, хафа бўлманг, букун мен ундан икки тилла олиб, битта ҳам балиқ бермайман, — деди Амина.

Кекса балиқчи асранди қизининг зийраклик ва пухталигига қойил қолиб, эркалаб бошини силаб кетди.

IV

Қизиги шуки, Жуликха бора-бора Далиянинг келиб туришига эътироз қилмай қўйди. Агар яхшигина ўйлаб қаралганда, бунинг таажжубланидиган ери ҳам йўқ. Дарёнинг шиддатли оқимини қирғоқлар тутиб тургандай, маърифатли кишилар орасида гўзалларнинг юрак уришини ҳам андиша тутиб туради. Аммо маданиятли кишилардан йироқда, Аракан ўрмонида андиша нима қилади! Бу ерда мавсумнинг ўзгариши билан дарахтлар куртак чиқаради. Кўк дарё ёмғир сувидан тўлиб-тошади, у қишда тинч, ёзда эса қурийди. Бу ерда қушларнинг ёқимли овд-

зида таъна сезилмайди. Жануб шамоли эса нариги қирғоқдаги қишлоқдан араваларнинг тарақлаган овозинигина олиб келади.

Ташландиқ ва хароба сарой ўрнида тездан да-рахтлар ўсиб чиққанидек, табиат ҳам яширин ҳужу-мида давом этиб, одамлар вужудга келтирган қаттиқ шартлилик асосларини тадрижий равишда ва сезил-мас бир йўсинда вайрон этади. Хотинларга ҳеч нарса бир-бирига муносиб йигит билан қизнинг тотувлиги-дай халоват бағишламайди. Ҳеч бир нарса улар учун шу тотувлик каби сирли ва қувончли бўлмайди. Бу ёввойи кулбада Жуликханинг нописандлиги, сиполи-ги йўқолгач, гуллаб турган қайла дарахти соясида Далия билан Аминанинг учрашувлари уни ҳам қу-вонтира бошлади.

Жуликханинг ёш қалбида аллақандай орзу уйғо-ниб, у хушнудлик ва аламдан беқарор бўлиб қолди. Бора-бора шу даражага етдики, агар йигит хаяллаб қолгудек бўлса, опа-сингил бир хилда сабрсизлик ва ҳаяжон билан кутар эдилар. Рассом эндигина та-момлаган суратига маҳлиё бўлиб қарагандек, улар ҳам йигитга меҳр-муҳаббат билан жилмайиб назар солардилар. Баъзан улар жанжаллашиб қолишар, шунда Жуликха Аминани, Далия билан кўришолмай қолсин деб, уйга қамаб қўярди.

Подшоҳ билан ўрмон орасида бир ўхшашлик бор: ҳар иккиси озод, ҳар иккиси ўз салтанатининг ягона ҳукмдори, на униси, на буниси ҳеч кимнинг қонунига бўйсунмайди. Ҳар иккисида аллақандай ўзига хос табиий улуғворлик ва поклик бор. Оддий одамлар бўлса жамият қонунларига бутунлай бўйсуниб яшай-дилар, улар мустақил эмаслар: катталарга — қул, кичикларга — хўжайиндилар. Улар шу ўрганган ўринларини йўқотиб қўйган тақдирда ўзларини удда-лай олмай қоладилар.

Табиат қўйнида беташвиш ўсган ёввойи Далияда эса, маликаларга нисбатан заррача ишончсизлик йўқ эди, улар ҳам буни ўз ўртоқлари деб ҳисоблар-дилар. Унинг қувноқ, пок, ҳамиша дадил ва иккила-нишни билмайдиган табиатига камбағаллик ва қашшоқлик ўз муҳрини босмаган эди.

Аммо бу учрашувлар вақтида Жуликханинг юраги тез-тез сиқилиб: «Наҳотки маликанинг қисмати шу бўлса?» деб ўйларди.

Бир куни эрталаб Далия келганда, Жуликха унинг қўлидан ушлаб:

— Далия, менга шу ернинг рожасини кўрсата оласанми?—деб сўради.

— Кўрсата оламан, нега сиз уни сўраб қолдингиз?

— Мен бир ханжар сақлаб юрибман, уни рожанинг юрагига санчишим керак, — деди қиз.

Далия дастлаб бир оз таажжубланди. Кейин Жуликханинг нафрат тўла юзига боқиб, умрида бундай ўткир ҳазилни эшитмагандек жилмайди. Фақат подшоҳ қизигина бундай ҳазил қилиши мумкин. Далия Жуликханинг бир оғиз гап-сўзсиз, сабабини ҳам айтмай, юракка ханжар уришидан рожанинг нақадар ҳайрон қолишини кўз олдига келтириб, қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

V

Эртасига Раҳмат Алидан Жуликхага яширин мактуб келди. Бунда ёш рожа қайси бир йўл билан опа-сингил маликаларни топгани, бир иложини қилиб Аминани кўргани ва севиб қолгани, ҳозир саройда рожа билан Аминанинг тўйига тайёргарлик бўлаётгани хабар қилинган эди... «Уч олиш учун бундан қулайроқ тасодиф бўлмаса керак,»—деб ёзган эди Раҳмат Али.

Шунда Жуликха сингисининг қўлини маҳкам қисиб:

—Худонинг хоҳиши аниқ. Амина, сен ўз бурчингни бажаришинг керак, энди эрмак вақти эмас.

Далия келганда, Амина разм солиб, унинг ғалати табассум қилаётганини кўрди.

— Биласанми,— деди қиз унинг кулгисидан озор топиб,— мен рожанинг хотини бўляпман.

— Бу узоққа бормайди,— деди йигит жилмайиб. «Бу чиндан ҳам ўрмон кийиги,— деб ўйлади ўксин-

ган ва ҳайратда қолган Амина,— мен жинни бўлмасам унга одамчасига гапираманми».

Далияга масаланинг моҳиятини англатмоқ учун қиз секин гап бошлади:

— Агар мен рожани ўлдирсам, қайтиб келолмайман.

— Албатта, қайтиш қийин,— хайрихоҳлик билан жавоб берди йигит.

Аминанинг юраги пора-пора бўлиб кетгандай туюлди.

Қиз чуқур нафас олиб, Жуликхага қаради:

— Опа, мен тайёрман,— деди ва сўнгра, ўзини қувноқ кўрсатишга уриниб, Далияга мурожаат қилди:— рожага хотин бўлганимдан сўнг, биринчи ишим унга суиқасд ҳозирлашда шерик бўлганинг учун сенга жазо бериш бўлади, ундан кейин ўз бурчимни бажараман.

Далия Аминанинг сўзини эшитиб, бу билан қиз унга қандайдир жуда қиммат бир нарсани ваъда қилгандай, севиниб кетди.

VI

Мана, балиқчи кулбасининг эшиклари тантанали равишда очиладиган пайт ҳам келди. Кичик уй музика садолари, байроқларнинг шитирлаши, отлар, филлар ва пиёдаларнинг қадам ташлашидан ларзага келди. Шоҳ саройидан олтин билан зийнатланган икки тахтиравон олиб келдилар.

Амина Жуликханинг қўлидан ханжарни олиб, унинг фил суягидан ясалган нафис дастасига узоқ қараб қолди. Сўнгра ханжарни қўйнига яширди. Ханжар худди ўз қинига солингандай унинг қўйлак бурмалари орасига бекинди-ю, совуқ пўлат тифи қизнинг баданини куйдиргандай туюлди.

Қизнинг бирдан-бир хоҳиши бу таҳликали сафар олдида Далияни яна бир кўриш эди. Аммо у кечадан бери ғойиб бўлиб кетди. Кеча истеҳзо қилиб кулган Далиянинг ғурури тугён урмадимикан қиздан?

Тахтиравонга ўтиришдан олдин Амина, кўзлари жиққа ёшга тўлган ҳолда, ёшлиғида бошпана бўлган уйга, дарахтга ва уй ёнидаги дарёга назар солди. У балиқчи чолнинг қўлидан ушлаб, йиғидан қалтираб, кўксидан узилиб чиққан овоз билан деди:

— Бобо, мана энди мен кетаман, Тинни кетади, сизга ким овқат пишираркан?

Чол ёш боладай йиғлаб юборди.

— Бобо, агар Далия келса, мана бу узукни, Тинни кетаётганда сенга қолдириб кетган эди, деб бериб қўйинг.— Сўнгра Амина дарҳол тахтиравонга кирди.

Дабдабали юриш бошланди. Дарё қирғоғи бўшаб, Аминанинг уйи билан кайла дарахтини зулмат қоплаб олди.

Ниҳоят, улуғвор юриш катта дарвоза орқали саройнинг ичкари ҳовлисига кирди. Опа-сингиллар тахтиравондан тушдилар.

Аминанинг чеҳраси жиддий, кўзлари қуруқ эди. Жуликха эса, оппоқ оқариб кетган. Қасос соати узоқ экан чоқда бурчини адо этиш истаги зўр эди. Ҳозир эса, унинг юраги қалтираб, севикли синглисини маҳкам қучоқлади.

«Мен илк муҳаббатнинг биринчи новдасидан юлиб олинган гулни қонга ботириш учун боряпман»,— деб ўйларди Жуликха.

Бироқ ўйлаб ўтиришнинг вақти эмасди. Янгаларнинг йўлбошчилигида опа-сингил, гўё тушдагидек, юз минглаб порлаб турган чироқлар ёруғида юриб борарди.

Ниҳоят, никоҳ хонаси олдида бир онга тўхтаб, Амина:

— Опа!— деди.

Жуликха уни маҳкам қучоқлаб ўпди. Сўнгра иккала қиз оҳиста хонага кирдилар. Никоҳ хонасининг ўртасида, жасмин гулининг хуш ҳидлари анқиб турган каравотда, шоҳона либос кийиб рожа ўтирарди. Амина қатъиятсизлик билан эшик олдида тайсаллаб қолди.

Жуликха яқинроққа бориб, рожанинг секин ва маъноли кулимсираб турганини кўрди.

— Далия!— деб қичқирди бирдан Жуликха. —
Амина хушдан кетиб йиқилди:

Далия сакраб ўрнидан турди-да, Аминани оҳишта кўтариб, худди ўқ теккан қушдай элтиб каравотга ётқизди. Қиз ўзига келди-да, ханжарни чиқариб оласига қаради. Жуликха Далияга қаради, йигит эса жилмайиб, сўзсиз уларга боқарди. Қиндан чиққан ханжарнинг пўлат тиғи ялтираб, кулгандай туюларди.

1891 йил.

СКЕЛЕТ

Биз, уч бола ётиб юрган уйнинг ёнидаги хона деворига одам скелети осиб қўйилган эди.

Кечаси унинг суякларини шамол шиқиллатса, кундузи биз шиқиллатардик. У вақтда биз пандитимиз¹ билан «Меғхнаднинг ҳалокати»ни² ўқир эдик. Кенбел мактабининг бир студенти бўлса, бизга остеологиядан³ дарс берарди. Мураббиймиз бизни қандай қилиб бўлса ҳам кўпроқ фанлардан хабардор қилишга интилар эди. Унинг орзуси нечоғлик рўёбга чиққанини бизни билган кишиларга ҳикоя қилиш ортиқча, бошқаларга эса, яхшиси, бу сир бўлиб қола қолсин.

Шундан бери кўп вақт ўтди. Скелет хонадан ғойиб бўлди, остеология ҳам хотирамиздан кўтарилиб кетган.

Лекин яқинда, қандайдир бир муносабат билан бир вақтлар биз ўша студентнинг дарсини тинглаган уйда меҳмонлар йиғилиб қолди-ю, менга қачонлардир скелет осиглиқ турадиган хонада ухлашга тўғри

¹ П а н д и т — ҳинд классик фани мактабини ўтган олимларга бериладиган фахрий унвон.

² «Меғхнаднинг ҳалокати» — бенгал шоири ва драматурги Майкл Модхушудон Доттнинг (1824—1873 йиллар) достони.

³ Остеология — суяклар тузилиши ҳақидаги билим, анатомиянинг бир бўлими.

келди. Мен хийла вақтгача ухлолмай, бутхона минорасидаги катта соат милининг уришига қулоқ солиб, дам у ёнбошимга, дам бу ёнбошимга ағдарилиб узоқ ётдим.

Уйнинг бир бурчида чироқ ёниб турарди. Бирдан лип-лип этди-да, ўчиб қолди. Шунинг ҳам айтиб қўяй, бизнинг уйимиз бунёдга келгандан бери унда бир қанча бахтсиз ҳодисалар рўй берган эди. Бинобарин, табиийки менинг ўчган чироқ ҳақидаги ўйларим шу топдаёқ инсон ҳаётининг бебақолиги хусусидаги тафаккурга ўтиб кетди. Мен беихтиёр ўйга толдим: ярим кечанинг чексиз зулматида мана бу чироқ шуъласининг беҳосдан ғойиб бўлгани сингари, ҳаётда ҳам кечаю кундуз, киши жонининг майда-майда учқунлари ҳам вақти-бевақт сўниб туради.

Ўзим ҳам сезмай, бир вақтлар шу уйга осилган скелет ҳақидаги ўйларга ўтиб кетдим. Ҳаёлимда, у кимники эди экан, деб турганда, тўсатдан биров менинг чодирим олдида тимискиланиб, қоронғида қўли билан деворни сийпалаб, бир нарса ахтаргандай туюлди. Кимнингдир нафас олиши, оёқ шарпаси эшитилди. Буларнинг бари безовта, ҳаяжонланган ўйларим самараси эканини билардим, албатта. Шарпа эса, чекка томирларимнинг уришидан бошқа нарса эмас эди.

Шунга қарамай, мен даҳшатга тушдим. Бу сабабсиз қўрқувдан қутулиш учун:

— Ким бу?— деб сўрадим.

Шарпа каравотимга яқинлашгач, қотиб қолди-да, овоз эшитилди:

— Бу мен, менинг скелетим қаёққадир ғойиб бўлди, уни қидириб юрибман.

Ўз тасаввуримда бунёдга келган бу мавжудотдан қўрқишнинг ҳожати йўқ деб ўйладим, шунинг учун ўзимни босиб, бепарвороқ овоз билан, бироқ кўрпани устимга торта туриб, яна сўрадим:

— Ҳа, ҳозир худди шундай ишнинг хонаси! У скелет сенга нима учун керак бўлиб қолди?

— Бу қандай беҳуда савол?— Назаримда у чодиримнинг ёнгинасида туриб гапирар эди.— У суяклар менинг юрагимга қалқон эди, ахир! У чоқларда

мен ёш ва соҳибжамол қиз эдим! Сен менинг скелетимга назар солишни хоҳлармидинг?

— Ҳа, сенинг истагинг табиий,— жавоб бердим мен,— майли, сен қидир, мен бир оз мизғиб олишга уриниб кўрай.

— Сен ёлғиз экансан назаримда,— деб давом этди шарпа.— Ундай бўлса, мен бир дақиқа ўтирай-да, иккимиз андак гаплашайлик. Дастлабки ўттиз беш йил давомида мен мана шундай ўтириб, одамлар билан тез-тез гаплашиб турардим. Сўнгги ўттиз беш йилда эса, қабристонда изғиган шамолдек фазоларда айланиб юраман. Ҳозир сенинг ёнингда бирпас ўтириб, яна инсон тилида бир оз гаплашай.

Аллакимнинг чодирим ёнига ўтирганини сездим. Ноилож бир аҳволга тушиб қолганимни англаб, бутун кучимни йиғдим-да, имкон борича бепарволик билан:

— Жуда соз. Бирор қизиқ воқеа тўғрисида сўзлашайлик, бўлмаса,— дедим.

— Агар сен энг ғаройиб бир ҳангомани эшитмоқчи бўлсанг, ҳаётим ҳақида ҳикоя қилиб берай.

Бутхона соати кечаси иккига занг урди.

— Мен ёш ва тирик чоғимда, фақат бир кишидан, ўз эримдан ўлимдан қўрққандай қўрқардим. Ўзимни қармоққа илинган балиқдай ҳис этардим. Назаримда, тамом бегона бир одам мени болаликнинг осойишта ва шинам оламидан юлиб олгану, унинг қўлидан қутулишнинг иложи йўқдай туюларди. Тўйдан сўнг икки ой ўтгач, эрим ўлди. Қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар менинг шум тақдиримга қон-қора қақшаб йиғладилар. Қайнотам юзимга узоқ тикилиб туриб, охири қайнонамга бундай деди: «Шастрларда мана шу қизимиз сингари бадбахтлик келтирувчи хотинлар ҳақида ривоятлар бор». Буларнинг барини мен яхши хотирлайман. Сен эшитяпсанми ўзи? Ҳикоям ёқяптими?

— Жуда ёқяпти,— деб жавоб бердим.— Бошланиши ғоят қизиқ экан.

— Ундай бўлса, қулоқ сол. Мен хурсанд бўлиб отамнинг уйига қайтиб келдим. Вақт ўтиб борарди. Гарчи одамлар мендан яширишга уринсалар ҳам, мен-

га ўхшаш соҳибжамол қизни қидириб топиш амри-маҳол эканини ўзим жуда яхши билардим. Сен нима деб ўйлайсан?

— Шундай бўлиши мумкин, бироқ мен сени асло кўрган эмасман.

— Кўрганинг йўқ! Менинг скелетимни-чи? Ҳа-ҳа-ҳа! Мен тегишяпман! Бир вақтлар бу кўз косаларида тим-қора шахло кўзлар чақнаганини, лола ранг лабларда ўйнаган нозик табассумнинг ҳозирги бу яланғоч тишларнинг мудҳиш тиржайишига асло ўхшамаганини сенга не йўсинда исбот қилсам экан? Сенга нималарни тавсиф қилай: латофат ва назокатимними, ҳусну жамолимними, сарв қоматимними, келишган, нозик, миққи, хушбичим аъзойи баданимними? Ҳозир бу тавсифлар сенга ғайри табиий туюлади, бу эса менинг ғазабимни келтиради. Ҳолбуки ўша замоннинг ман-ман деган докторлари ҳам менинг скелетим остеологияни ўрганиш учун бир восита бўлиб қолишини тасаввур этолмас эдилар. Бир докторнинг энг яқин дўсти билан суҳбатида мени, нозик ва хушбўй чечак, деб атагани ҳамон эсимда. Бошқача айтганда, ҳамма инсонлар остеология ва анатомияни ўрганиш учун восита бўлиши мумкин, фақат менгина латиф чечакка ўхшардим. Айт-чи, чечакларнинг ҳам скелети бўладими?

Мен юрган чоқда гавдамнинг ҳар бир ҳаракатида гўзаллик нури порлоқ бриллиант сингари товланиб турганини сезардим. Мен қўлларимга тез-тез ва узоқ-узоқ тикилиб қолардим. Бу қўллар шу қадар позик эдики, дунёда энг мағрур одамнинг ҳам қалбини ром қила оларди. Субҳадра ҳам қоматини мағрур кўтариб, ўзининг зафар дулдулида Аржуна¹ билан ёнма-ён ўтириб ҳайратда қолган уч олам узра парвоз этаркан, эҳтимол, унинг кифти лола ранг нафис, момиқ қўлларида нозик бармоқлари аланганинг тили каби ёниб тургандир.

Менинг беҳаё, яланғоч, кўҳна скелетим, балки сенда нотўғри тасаввур қолдиргандир, лекин афсуски,

¹ Аржуна — қадимий ҳинд эпоси «Рамаяна»нинг қаҳрамони; Субҳадра — унинг хотини.

бу янглиш фикрни рад этиш учун менда ҳеч қандай далил йўқ. Шу сабабли менинг учун жаҳонда энг манфур нарса — сенсан. Кўз ўнгингда ўн олти яшар соҳибжамол танноз бир қиз бўлиб қад кўтарсаму, сени узоқ вақтга уйқудан маҳрум қилсам! Яна истагим шуки, ҳар қандай остеологияни барбод этиб, сенинг бошингдан ҳам унинг асарини қўймай қувиб чиқарсам дейман.

— Агар латиф баданинг ҳозир ҳам бўлганда, унга қасамёд қилиб айтар эдимки, бошимда у фаннинг юқи ҳам қолмаган,— дедим мен.— Жозибали, баркамол ёшликдаги ҳусн-жамолинг эса кеча зулматида ҳам олмос каби порлаб турибди. Бу ҳақда ортиқ гапиришнинг ҳожати йўқ!

— Менинг дугонам йўқ эди,— давом этди у.— Акам уйланмасликка аҳд қилган, бинобарин, ичкарида ўзим танҳо яшардим. Ёлғизликда боғдаги бир дарахт соясида ўтириб, бутун олам менга ошиқи шайдо, юлдузлар ҳам фақат менга нигоҳ ташлайди, шамол ҳам менинг ҳасратимда нолиш қилади, сабзалар эса, агар ҳуши бўлганда, менинг оёғим тегиши билан ҳушини ҳам йўқотарди, деб ўйлар эдим. Кўкатларнинг поймол бўлиб ерга қапишган новдалари назаримда, оёғим остида сас-садосиз ётган бутун дунёнинг йигит-ялангларидай туюларди.

Акамнинг дўсти Шошишекхор медицина коллежини битиргач, бизнинг уй доктори бўлиб қолди. Мен уғи илгари ҳам дарпарда орқали тез-тез кўриб турардим. Акам жуда ғалати одам бўлиб, ҳаётга доимо чўчиброқ қарарди. Дунё унга жуда мураккаб туюлар ва у борган сари ундан узоқлашиб, оқибат гўшанишин бўлиб қолганди. Шошишекхор унинг ягона дўсти бўлиб, мен доим кўриб юрган йигит ҳам фақат шу эди. Оқшомлари боғда ўзимни шоҳ тахтида ўтиргандай ҳис этганимда, оёғим остида ётган бутун дунё йигитлари Шошишекхор сиймосида намоён бўла бошладилар.— Сен тинглаяпсанми?— деб менга муружаат қилди шарпа.— Сен нима хаёл суриб қолдинг?

Мен оғир сўлиш олиб:

— Мен Шошишекхор бўлиб туғилсам, эҳтимол яхшироқ бўларди,— деб жавоб бердим.

— Аввал ҳикояни охиригача эшит. Бир ёмғирли кунда мени безгак тутди. Доктор кўргани келди. Биз биринчи дафъа бундай яқин туриб кўришдик.

Мен деразага қараб ётган эдим, шунинг учун кечки шафақ оқарган юзимга аргувон нурларини сениб турарди. Доктор хонага кириб, менинг юзимга қарагач, фикран ўзимни докторнинг ўрнига қўйиб, ўзимга четдан назар солдим. Юзим кечки шафақ нурида сўлиб қолган кичкина нозик чечакка ўхшар, гажакларим пешонамга тушиб турар, ҳаё билан ярим юмилган шахло кўзларим дилбар юзга соя соларди...

Доктор хижолат ичида, оҳиस्ताгина акамга менинг томиримни кўриш кераклигини айтди.

Мен кўрпанинг тагидан момикдай қўлларимни чиқардим «Қиммат баҳо билагузуклар тақсам қандай яхши бўларди»,— деб ўйладим ичимда.

Докторнинг бемор қўлини бундай ўнғайсизлик билан ушлаганини мен ҳаргиз кўрган эмасдим. Бармоқлари томирни қидираркан, тинмай қалтирарди. У менда иситма борлигини сезди, мен эса, унинг юрак уришини сездим. Ишонмайсанми?

— Ишонмаслик учун ҳеч қандай далилим йўқ,— дедим мен.— Бунинг устига, кишининг томири ҳаммиша ҳар хил уриб туради.

— Мен бир неча дафъа оғриб тузалгандан сўнг. пайқадимки, дунёда оқшомлари мени кутувчи ёшларнинг миқдори анча камайиб, оламим деярли бўмбўш бўлиб қолган эди. Ниҳоят, унда доктор билан бемор қолди, холос.

Оқшомлари мен яширинча заъфарон либослар киярдим, сочларимнинг учига жасмин гулини тақиб, чиройли турмаклаб қўярдим, қўлимга кўзгу тутиб, боғда узоқ-узоқ ўтириб қолардим. Нега бундай қилардим? Ўз-ўзига бино қўйиш, ҳадеб ўз аксингга термулиш зериктирмайдими? Йўқ! Ҳуснимга тикилган мен ўзим эмас эдим, ахир. Мен ёлғиз ўтирардим, лекин биз икков эдик. Мен гоҳо доктор бўлиб олардим-да, ўзимга термулиб, мафтун бўлардим, ўзимни севиб эркалардим, бироқ гоҳо қалбимдан маъюс оқшом шамолининг тугёнидай бир «оҳ» узилиб чиқарди.

Шундан бери мен сира ёлғиз бўлган эмасман. Сайр этганимда, ерга қараб қадамларимни кузатаман, панжаларимнинг тушишига разм соламан, бу оёқ олишим докторга манзур бўлармикан, деб ўйлайман. Қиём пайтида, ташқарида жазирама иссиқ бўлиб, атрофда сукунат ҳукм сурганда, ҳавода парвоз этган калхат овози-ю, бизнинг ҳовли ёнидан ўтган ўйинчоқфурушнинг ўз матоларини таъриф қилиб қичқиргани эшитиларди. Ана шунда, мен кўкатлар устида рўйжа солиб ястаниб ётардим. Яланғоч билаклар енгиллик билан юмшоқ ёстиқ устига ташланар, назаримда кимдир бу билакларнинг латифлигига маҳлиё бўлиб, оҳиста кўтариб, оппоқ кафтларимдан ўпар, сўнгра сас-садосиз узоқлашарди. Агар мен ўз ҳикоямни шу билан тугатсам, сен нима дер эдинг?

— Майли,— дедим мен,— лекин охири йўқ, туннинг қолганини сарф этиб, ҳикояни ўзим тугаллашим лозим бўлади.

— У ҳолда,— деди шарпа,— бу, тишлари иржайиб турган скелет ҳақидаги қўрқинчли ҳикоя бўлмай қоларди. Давомини эшит! Бир оз тажриба ортдиргандан сўнг доктор бизнинг уйнинг пастки қабатида шифохона очди. Мен қувноқ суҳбат ва ҳазил-мутойибалар орасида ундан ҳар хил дори ва заҳарларнинг хусусияти, одамнинг нимадан тез ва енгилроқ ўлиши ҳақида сўраб қўярдим. Гап докторнинг севган мавзуларига бориб тақалганда, у сергап бўлиб кетарди. Шундай суҳбатлар мени ўлимдан қўрқмасликка, ўлимни қандайдир ўзимга яқин бир нарсадай тасаввур қилишга ўргатди. Оламда мен учун севги билан ўлимгина мавжуддай туюларди. Менинг ҳикоям тамом бўла ёзди, озгина қолди.

— Ҳадемай тонг ҳам ёришади,— дедим мен аста.

— Орадан бирмунча вақт ўтгач, доктор бабунинг нимадандир ташвиш тортиб, ўз ҳаяжонларини менидан яширишга уринаётганини сезиб қотдим. Кунлардан бир кун қарасам, у жуда ҳафсала билан қийиниб ақамдан извош олиб, кечаси қаёққадир жўнади.

Мен ортиқ тоқат қилолмай, акамнинг олдига бор-

дим. Хар хил майда-чуйда гапни гапириб. бўлгач: «Айтгандай, доктор бабу извошда қаёққа кетди?» — деб сўрадим. Акам қисқа қилиб жавоб берди:

— Улгани.

— Бўлмағур гапни гапирманг,— дедим мен.

— Уйлангани кетди,— деб тушунтирди акам.

— Наҳотки!— деб қичқириб юбордим-у, қаҳ-қаҳ уриб кула бошладим. Кейинча билсам, доктор бу никоҳ шарофати билан ўн икки минг рупия қалин оларкан. «Аmmo бу янгиликни сир тутиб, нега у мени ҳақорат қилди?— деб ўйлардим.— Ахир, мен униг оёқларига йиқилиб, мабодо шунга ўхшаш бирор воқиа рўй берган тақдирда ўзимни ҳалок этаман деб ҳеч қачон айтмаган эдим-ку!». Йўқ, эркакларга ишониб бўлмайди. Мен бу дунёда фақат бир эркакни танирдиму, лекин шунда ҳам ҳамма эркакларнинг нимадан иборат эканини тездан пайқаб олдим.

Кечга яқин, касалларни кўриб бўлгач, доктор уйга қайтиб келди. Мен хандон уриб, унга мурожаат қилдим: «Доктор жаноблари, тўйлар муборак?» Менинг қувноқлигимни кўриб, доктор эсанкираб қолди. Мен эса яна сўрадим. «Наҳотки ҳеч қандай музика бўлмаса?»

Шошишекхор оғир нафас олди:

— Назарингизда тўй шунақа қувончли нарсами?

Унинг жавобини эшитиб, мен яна кулдим. Бунақасини сира эшитган эмасдим.

— Йўқ, бу яхши эмас, мен нағма-навони, ёруғликни севаман,— дедим.

Охири акам урф-одатга мувофиқ ўйин-кулги, тантана қилиш ҳақида фармон бериб мендан қутулди.

Мен кун бўйи, уйга келин келса нима қиламач, деб хаёлга ботиб юрдим.

— Доктор жаноблари, сиз яна беморларнинг томирини кўрасизми?— деб сўрадим.— Ҳа-ҳа! Қасамёд этаманки, одамларнинг, айниқса, эркакларнинг юрагида нима борлигини сира билиб бўлмайди.— Менинг сўзларим докторнинг қалбини ўқдай тешиб ўтди.

Тўй ярим кечадан сўнг бўлиши керак эди. Кечқурун доктор акам билан томда ўтириб, одатдагидек майхўрлик қилишди. Ҳадемай ой қалқди.

Мен уларнинг ёнига келдим-у:

— Доктор жаноблари, хотирингиздан кўтарилди, шекилли, сиз жўнашингиз керак,— дедим кулиб.

Бу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтиш керак.

Айвонга чиқишдан олдин мен яширинча аптекага кириб, жиндак порошок слдим-да, унинг бир қисмини билинтирмай докторнинг стаканига солдим. Бу порошокни ичган одам ўлади, деб унинг ўзидан эшитган эдим. Доктор стакандаги майни бир кўтаришда сипқариб, ўридан турди ва менга хира назар ташлаб, қалтираган овоз билан секингина:

— Мен кетдим,— деди.

Мана найлардан ҳам садо чиқди. Мен банорас сорийси кийиб, бисотимдаги ҳамма қиммат баҳо либосларим билан ўзимга оро бердим. Фарқларимни қизил рангда бўяб, боғдаги азим бир дарахт остида ўзимга жой солдим.

Дилбар бир кеча. Тўлин ой оламни сутдек ёритган. Жануб шабадаси ухлаган оламнинг ҳорғинлигини тарқатиб, фазоларда парвоз этмоқда, боғда жасмин гулнинг хушбўй ҳиди анқиди, узоқда най садолари тичиб, ой нури хиралашганда, дарахтлар, осмон ва мен тугилиб ўсган уй зулмат денгизида сароб каби сузиб, эриб кетганда, кўзларимни юмиб, табассум қилдим. Мен лабларимда аранг сезилиб гурган бу нафис табассумни одамлар келиб кўришларини истардим. Мен бу табассумни мангулик зулматдан иборат ўз никоҳ хонамга олиб кетмоқчи эдим. Ҳайҳот, қани бу никоҳ хонаси? Қани менинг келинлик зебзийнатларим?

Мен шақирлаган овозни эшитиб уйғонганимда, теппамда уч боланинг остеология ўқиётганини кўрдим. Бир вақтлар қувонч билан қайғу ҳислари қайнаган, ёшлик гулининг нафис япроқлари очилган жойни ҳозир муаллим таёқча билан кўрсатиб суякларнинг номларини атамоқда эди.

Менинг лабларимда ғунчадай очилган сўнгги та-

бассумнинг бирор изини пайқадингми? Хўш, ҳикоя сенга маъқулми?

— Жуда ажойиб ҳикоя экан,— жавоб бердим мен.

Шу маҳал қарғаларнинг биринчи қағиллаши эшитилди.

— Сен ҳануз шу ердამисан?—деб сўрадим.

Жавоб бўлмади. Тонгнинг илк нури деразадан кириб келмоқда эди.

1891 йил.

НАЖОТ

1

Фокирчанд ёшлигиданоқ хулқ-атворининг жиддийлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Шу сабабдан ҳам уни чоллар бажону дил ўзларига улфат қилиб олар эдилар. Унинг совуққа, намгарчиликка, ҳазилкашликка тоқати йўқ эди. Фокирчанднинг гоят жиддий қиёфаси ва қарийб бутун йил бўйи бўйнидан тушмайдиган қора шарфи уни фавқулодда вазмин ва салобатли қилиб кўрсатар эди. Бунинг устига, у ёшлигиданоқ соқол-мўйлов қўйиб юрар эди. Унинг қуюқ соқол-мўйлови лаблари ва чакаклариңи шу қадар босиб кетган эдики, ҳатто юзидан жилмайганини ҳам билиб бўлмасди.

Фокирчанднинг хотини Хоймоботи ҳали жуда ёш бўлиб, орзу-ҳаваслари ҳам содда — инсоний эди. Масалан, у Бонким Чондронинг¹ романларини ўқишни яхши кўрар, аммо эрига худога сажда қилган каби сажда қилишни кераксиз бир нарса деб ҳисобларди. У хурсандчиликни ҳам яхши кўрарди. Энди очилаётган гунча майин шабада билан эрталабки қуёш нурларига қараб талпингандай, Хоймоботининг ёш қалби ҳам нозик ҳис-туйғу ва хурсандчиликка муштоқ эди. Эри эса ҳар бир қулай пайтдан фойдаланиб, унга «Бхагавата»дан² ўқиб берар ёки кечқурунлари «Бха-

¹ Бонким Чондро Чоттопадхая (1838—1894) — XIX асрда яшаб ижод этган машҳур бенгал адиби.

² Б х а г а в а т а — индунизм мифологияси ривоятларидан бири.

гавадгита»дан¹ декламация қилар ҳамда хотинининг руҳий камолот топиши учун, жисмоний жазо беришдан ҳам тоймас эди. Бир куни у хотинининг ёстиғи тагидан Бонкимнинг «Кришнокантанинг васиятлари» деган романини тспиб олиб, енгилтак ёш хотинини тун бўйи йиғлаб чиқишга мажбур қилди. Эридан яшириб роман ўқийдиган хотиннинг жазоси шу, деб ўйларди у.

Ниҳоят, ўзини худо ҳисоблаган эри хотинига мут-тасил равишда панд-насиҳат қилиш, хурофий маслаҳатлар бериш билан бирга, уни тез-тез калтаклаб туриш натижасида шунга эришдики, оқибатда Хой-моботини ширин табассум, хушчақчақ кайфият ҳамда ёшлик ғайрати бутунлай тарк этди.

Шуниси борки, оилани севмаган кишига оила ҳаммиша халақит беради. Бунинг устига, Фокирнинг хотини ўғил, унинг кетидан қиз туғиб берди. Болалари эса оилавий можароларни янада мушкуллаштириб юбордилар. Ниҳоят, Фокир каби жиддий кишига отасининг қистови билан идорама-идора юриб иш ахтаришга тўғри келди. Аммо иш топилмади. Кейин у ўз-ўзига:

— Бир вақтлар Будда ҳам ўз оиласини ташлаб кетган, мен ҳам шундай қила қоламан!— деди-да, бир тунда уйдан ғойиб бўлди.

II

Китобхонларга яна бир воқияни айтиб беришимга тўғри келади.

Нобограм шаҳрида яшовчи Шоштичоронлар оила-сида биттаю-битта ўғил бор эди. Унинг оти Макхон-лал эди. У биринчи хотинидан фарзанд кўрмади. Сўнг отасининг раъйига қараб, яна янги ҳирс-туйғу-ларга берилиб, иккинчи хотин олди. Шундан кейин, иккала хотини бир бўлиб, унга еттита қиз ва бир ўғил туғиб берди.

¹ Бхагавадгита — қадимги ҳинд эпоси «Махабхарата»нинг фалсафий қисми.

Макхон иродаси бўш, беқарор бир одам эди. Бирон дурустроқ иш билан шуғулланишга бўйни ёр бермасди. Бунинг устига, зиммасида жўжабирдек жонни боқиш каби ҳаддан ташқари оғир ташвиш бор эди. Бундан ташқари, ҳар бир хотини уни ўз томонига оғдириб олиш учун, сал бўлмаса, қулоғидан тортишга ҳам бориб етарди. Бир куни Макхон, тоқати тоқ бўлиб, зулмат тун қўйнида уйдан ғойиб бўлди.

Узоқ вақтгача ундан ҳеч қандай дарак бўлмади. Кейинча, уни Банорасга борган эмиш, ниҳоят, турмуш қуришнинг бахт-саодати нимада эканини тушуниб етиш учун, яширинча яна уйланган эмиш, деган овозалар келиб турди. Бир хил одамлар уни, бечора энди бир оз ўзига келиб қолибди, деб айтишса, яна бировлар, Макхон уйланганимни билиб қолишади, деб қўрқиб, ўз юртига келмай юрганмиш, деб гап қилишарди.

III

Дунёнинг барча ташвишларидан қутулган Фокирчанд, бир неча кун дарбадар кезиб юриб, охири Нобограм шаҳрига келиб қолди. У, йўл ёқасидаги хурмо дарахти тагига ўтирди-да, чуқур нафас олиб, ўзича зикр-сано қила бошлади:

— У, довюрак инсон, дунёликдан кечган баҳодир! Сен ҳамма нарсадан холисан: на хотин, на фарзанд, на халқ ва на дунё билан ишинг бор сенинг! Айт-чи, энди ворисинг ким бўлади?

Сўнгра у байт ўқий бошлади:

Эшит эй ақлсиз, нодон қалб, эшит,
Эшит эркин куйлаган авлиё сўзин,
Тингла доноликнинг улуғ ўгитин:
Жаҳон ташвишлари қобиғин ёриб,
Ундан озодликнинг гавҳарини топ!
Э гумроҳ ақл! Қайга йўл олдинг?..

Фокирчанд қўшиғини тўсатдан тўхтатди. «Келаётган ким экан?— деб ўйлади у.— Отам! Балки у мени

излаб юргандир... Тамом!.. Мени яна ўша оилавий дўзах азобига тортадилар. Қочишим керак...»

IV

Фокир худди шу хаёл билан яқин орадаги бир уйга қочиб кирди. Уй эгаси бўлмиш чол, остопада сукут қилиб, чилим чекиб ўтирар эди. У Фокирни кўриб сўради:

— Уғлим, ким бўласан?

— Мен дарвешман, ота.

— Дарвешман? Қани берироқ кел-чи, мен бир кўрайин.

Чол Фокирни ўзига яқинроқ тортиб, гўё китобга тикилгандай, нурсиз кўзлари билан унинг юзига тикилиб, ундан бир маъно қидира бошлади.

— У, худди бизнинг Макхонлалга ўхшайсан-ку,— деди чол дудуқланиб.— Ўша бурун, ўша кўз... Пешонанг билан юзларинг бир оз ўзгарибди, холос. Фақат бир вақтлар ойга ўхшаш оппоқ юзларингга соқол-мўйлов ўсиб кетибди.

У Фокирнинг соқол-мўйловини бир неча бор силаб кўриб, товушининг борича:

— Макхон бабу, бу сенмисан?— деб сўради.

Бу чолнинг Шоштичорон эканлигини гапириб ўтириш ортиқча изоҳ бўлар.

— Макхон?— деб ҳайрон бўлди Фокир.— Ахир менинг исмим Макхон эмас-ку. Майли, илгари нима деб аташганларининг аҳамияти йўқ. Ҳозирги отим Чиданондосвам¹. Агар истасалар Порманондо² деб аташлари ҳам мумкин.

— Уғлим!— деди шундан кейин Шошти.— Менга деса, исмингни Чинре³ қўйиб олсанг ҳам майли. Порманно қўйиб олсанг ҳам майли, менга барибир. Лекин сен менинг Макхонимсан, бунга имоним комил. Хотин-бола-чақангни ташлаб кетишга сенга нима

¹ Чиданондосвам — олий руҳ.

² Порманондо — олий халоват.

³ Чинре — оқланмаган шол. Порманно — ширгуруч. Булар аввалги номлар билан сўз уйини қилиб берилган.

мажбур этди? Нима муҳтожлигинг бор эди? Хотининг бўлса, бир эмас, иккита. Каттасини ёқтирмасанг кичиги бор. Бола-чақадан ҳам, худога шукур, кам эмасан, дўстларинг ҳавас, душманларинг ҳасад қилгудек бир ўғилу етти қизинг бор! Мен бўлсам қариб қолдим. Беш кунлигим борми-йўқми? Оила сенинг қўлингга қараб қолади.

— Қанақа оила?— деб бақирди қўрқиб кетган Фокир.— Бунга эшитиш ҳам даҳшат-ку!

Ниҳоят, у гапнинг маънисини нимада эканига тушуниб етди: «Ахир бу унчалик хавфли эмас-ку! Чолнинг ўғли бўлиб бир-икки кун шу ерда яшаб турайин. Кейин, отам ўзининг ахтариб юриши фойдасиз эканига қаноат ҳосил қилгач, кетаман-қоламан»—деб ўйлади.

Чол Фокирнинг ортиқ йўқ демаётганини кўриб, ўзининг сўнгги шубҳаларини ҳам тарк этди ва малайини чақириб:

— Кешта, уйдагиларга айт, Макхон қайтиб келди!— деди.

V

Бу янгиликни эшитиб у ёқ-бу ёқдан халойиқ тўплана бошлади. Кўпчилик Макхоннинг отасининг гапига ишонса, баъзилари ҳамон гумон қилардилар. Аммо одамлар чолнинг йўқолган ўғли топилганига шу қадар ишонч ҳосил қилган эдиларки, бадгумон кишиларни ҳеч аямай сўқар эдилар:

— Сизлар бу ерга ҳамманинг дилини сиёҳ қилгани келганга ўхшайсизлар! Игнадек нарсани туядек қилиб кўрсатасизлар! Шундай қилмасанглар ҳеч тура олмайсизлар ўзи!

Қишлоқ аҳолиси бадгумон кишиларнинг шубҳаси тамом барҳам емагунча ҳеч тиниб-тинчимайди.

— Уларнинг кимлиги ҳаммага маълум! Улар худога ҳам, бандасига ҳам ишонмайдиган халқ ўзи! Биров бир қизиқроқ ҳодисани ҳикоя қилаётганда, ҳамма миқ этмай ўтириб эшитади-ю, булар бўлса турли-туман бемаъни сўроқлар билан мияни ачитишади. Сирасини айтганда, улар ўзи шунақа, худосини ҳам

танимайдиган одамлар. Евуз шайтонга ишонишмаса гўрга эди-я, чунки бундан ҳеч кимга фойда ҳам, зарар ҳам йўқ, аммо мункайиб қолган бир чолнинг ўғли топилар эмиш-у, улар яна бунга гумон қилармиш! Ахир шу ҳам одамгарчиликми?!

Ниҳоят, ҳамма ҳар қаёқдан нуқийвериб, бадгумон кишиларни жим қилишди.

Шундан кейин қишлоқ аҳолиси Макхоннинг жиддий қиёфасига ортиқ эътибор бермай қўйди, уни ўраб олиб, турли-туман саволлар, ҳазил-мутоиба гаплар билан кўмиб ташлади.

— Буни қаранглар, қандай қилиб Макхонимиз зоҳиду авлиё бўлиб олди экан? Ўзи-ку, бир тузсиз сафсатабоз эди. Энди кўрибсизки, донишманд бўлиб олибди. Қойил-э!

Бундай гаплар Макхоннинг дидига тўғри келиши, албатта, амри маҳол эди. Аммо у бундан бош тортиб, бирор нарса дея олмас ва бу калакаларга фақат сукут сақлаб бардош бериши керак эди.

Кимдир унга яқинроқ келиб:

— Менга қара, Макхон, ахир сен жуда қоп-қора одам эдинг-ку. Қандай қилиб энди оппоқ бўлиб олдинг?— деб сўради.

— Йога¹ билан шуғулландим,— деб жавоб берди Фокир.

— Йога билан дегин!— деб қичқирди ҳамма бирдан.— Ажаб!

— Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ,— деди унга бири эътироз билдириб.— Шастрларда айтишича, бир кунни Бхима Хонумоннинг² қуйруғини кўтармоқчи бўлибди-ю, лекин кўтара олмабди. Шунга ўхшаб, бу ерда ҳам Йога иш берганга ўхшайди!

Қолганлари шунга қўшилишди.

Аммо шу орада Шоштичорон келиб қолди ва Фокирга:

— Юр, ўғлим, энди сени ичкарига — хотинлар хонасига олиб қирайин!— деди.

¹ Йога — диний машқлар мажмуаси, қадимги ҳинд идеалистик фалсафасининг таълими.

² Хонумон — қадимги ҳиндларнинг машҳур эпик поэмаси «Рамаяна»да тасвирланган маймунлар подшоҳи.

Фокирга боши устида фалак ларзага келгандек бўлиб туюлди. У бундай аҳволга тушишини кўзда тутмаган эди.

Фокир ён-веридаги кишиларнинг кўнгилни ранжитувчи гумонсирашларини тинглаб, ўзича фикр юритарди. Ниҳоят, у бундай деди:

— Ота, мен тарки дунё қилган одамман. Энди хотин-халаж олдига кира олмайман!

Шундан кейин Шоштичорон ҳазил қилаётган ҳам-қишлоқларини гапдан тўхтатиб, келган кишиларга:

— Энди, қиладиган ишларинг бўлмаса, кета қолишлар. Қелинларимни шу ерга олиб чиқаман. Улар суюнганларидан ичкарида ўзларини қаерга қўйишларини билишмаяпти!— деб илтимос қилди.

Бегона кишилар чиқиб кетишди. «Бу ердан дарҳол қочиб қутулиш керак»—деб ўйлади Фокир. Аммо у кўчага чиқиши билан ҳамма бирдан, худди бир гала овитидек, унинг орқасидан ташланишини ўйлаб, уйда қолди ва чидам билан кутишга қарор берди.

Иккала хотин эшикдан кўриниши билан Макхон уларга эгилиб таъзим қилди.

— У, онажонларим¹, фарзандларингиз ҳузурларингизда,— деди у дудуқланиб.

Худди шу лаҳзада Фокирнинг қулоқ чеккасида би-лагузуклар тақилган бир қўл пичоқдай ярақ этиб, чин-қирган овоз эшитилди:

— Бор экансан-ку, расво! Ярамас! Яна мени она дейишга қандай тилинг борди?

Иккала хотин кекирдагини аямай шу қадар қаттиқ шанғиллардики, бундан ҳатто кўшни уйларнинг деворлари ҳам ларзага келгандай бўларди.

— Қани, айт, эсингни еб қўйдингми? Ё иккала кўзинг оқиб тушдимиз? Тагин бу сўзларни эшитиб безраийиб туришингни қара-я.

Фокир ўз хотинидан жонли бенгал тилининг бу қадар танланган, хилма-хил таъбирларини ҳеч қачон эшитмаган эди. Шу сабабдан ҳам у, қўлини кўксига олиб, ялингандай гулдирарди, холос.

¹ Онажонларим — бу ерда, шунчаки, муомала тарзида қўлланилган.

— Сизлар янглишяписизлар! Менга сал диққат билан қаранглар! Янглишяписизлар ахир! Агар хоҳласанглар, мана, ёруғроққа келиб кўринглар.

— Тўйдик сенга қарайвериб! Кўзимизга ҳам тикандек ботяпсан! Худди кеча туғилган боладек ўзингни гўлликка солмай қўя қол! Она сутинг аллақачон оғзингдан кетган! Еш бола эмассан! Агар сени Яма¹, Эсидан чиқарган бўлмаса, бизлар ҳали эсимизни еб қўйганимизча йўқ!— деб шовқини соларди хотинлар бир-бирига гал бермай.

Фақат бир томоннинг гавғо кўтариши билан бўлаётган бу эр-хотинлар можаросини, яна бир мунча вақтга чўзилар дейиш анча амри маҳол эди, сабаби, Фокир тилдан қолгандай бошини қуйи солиб, хомуш турарди.

Шу пайт унинг бахтига уйга Шоштичорон кириб қолди. У ақл бовар қилмайдиган бу шовқинни эшитиб, кўчада одам тўпланаётганини сезган эди.

— Қанча йилдан бери уйим тинч эди!— деб гап бошлади чол.— Чурқ этган овоз эшитилмасди. Энди, худога шукур, Макхонимнинг қайтиб келгани рост экан.

— Тақсир, мени келинларингиздан қутқариб олинг,— деди Фокир ўтиниб.

— Ўғлим, сен шу қадар узоқ кетиб, хотинларингдан ётсираб қолибсан. Шу сабабдан, дастлаб сенга чидаб бўлмайдигандек туюлади. Аммо, кейинроқ бориб кўникиб кетасан... Унгача, қизларим, сизлар боринглар, чиқиб турунглар. Макхон шу ерда қолади. Мен уни энди уйдан ҳеч қаёққа чиқармайман.

Азиз хотинлари чиқиб кетгандан кейин, Фокирчанд чолга:

— Тақсир, мен ўғлингиз нима учун хотин-болачақасини ташлаб кетиб қолганига жуда яхши тушуниб етдим. Энди сизга бўлган ҳурматимни шафи келтириб, бу уйдан чиқиб кетаман!— деб хитоб қилди.

Аммо чол буни эшитиб, шундай фарёд солдики, бундан огоҳ бўлган қўни-қўшнилари, Макхон отасини уриб ўлдираётган бўлса керак, деган хаёлга бо-

¹ Яма — ҳинд мифологиясида ўлим тагрисси,

ришди. Улар шу заҳотизқ югуришиб келиб, бир-бирига гал бермай, Фокирга, бу ерда унақа тақводорлигинг кетмайди, ўзингни обрўлик оилага муносиб ўғилдай тутиб юр, деб уқдиришди.

— Э-э, унинг кимлиги турқиданоқ кўриниб турибди-ку. У муқаддас оқ қуш эмас, шунчаки бир серсоқол курка!— деди кимдир.

Шунга қадар Фокирнинг келишган соқол-мўйлови билан мудом бўйнидан тушмайдиган қора шарфи уни шу каби турли ҳақоратлардан сақлаб келар эди.

Қишлоқ аҳолиси ҳар эҳтимолга қарши, қочиб кетмасин деб унга кўз-қулоқ бўлиб юришга қарор қилди. Ҳатто заминдор ҳам Шоштичороннинг ёнини босди.

VI

Фокир ўзининг кетидан сергаклик билан пойлаб юрган кўнгилли пойлоқчиларни кўриб, улар тирик экан уйдан қочиб кета олмаслигига кўзи етди. Энди унга биргина юпанч: танҳо ўтириб қўшиқ айтишгина қолди:

Эшит эркни куйлаган авлиё сўзин.
Тингла доноликнинг улуғ ўгитин...

Бу қўшиқ энди ўзининг юксак мазмунини маълум даражада йўқотиб қўйди, деб айтишга эҳтиёж ҳам йўқ.

Кунлар ўтиб борарди. Макхоннинг келганини эшитиб, хотинининг қариндошлари — унинг божалари ва қайин эгачилари тўда-тўда бўлиб келиб туришди.

Улар ҳаммадан бурун Фокирнинг соқол-мўйловини тортқилаб кўришарди, чунки бу одамларни алдаш учун ёпиштирилган, қалбаки соқол деб ўйлашар эдилар. Энди, ҳатто Фокир каби ғоятда зукко киши учун ҳам, ҳамма соқол-мўйловига ёпишиб олган бир пайтда, ўзининг улуғворлигини сақлаш қийин бўлиб қолди. Бунинг устига устак унинг фақат соқол-мўйловлари-гагина эмас, ҳатто қулоқларига ҳам тинчлик бериш-

масди: гўё тортқилашлари озлик қилгандек, шундай сўзларни айтишар эдики, Фокир бусиз ҳам кар бўлишга рози эди.

Қариндош-уруғлари Фокирни эрмак қилиб, энг доно пандитлар ҳам қидириб тополмайдиган мазмундор диний қўшиқлар айтиб берасан, деб қисташарди.

Фокир ухлаб ётган кезларида эса, унинг соқол босган юзу кўзидаги бўш жойларни сиёҳ билан чаплаб қўйишарди. Овқат маҳалида бўлса, унга мева ўрнига қандайдир гиёҳларни, кокос ёнғоғидан қилинган шарбат ўрнига сув, сут ўрнига эса гуруч солиб қайнатилган бўтана сув беришарди. Тийганиб йиқилсин деб полга бетел япроқларини ташлаб қўйишарди. Унинг орқа этагидан ушлаб, осилиб олишарди, шундай пайтларда қўл келадиган турли-туман йўллар билан унинг оғир табиатини бесаранжом қилишга уринишар эди.

Фокир қанча аразламасин, қанча аччиғланмасин, қанча қақшаб-титрамасин, бақириб-чақирмасин — ҳеч фойда бермади! У ўзини майна қилувчиларни ҳеч қўрқита олмади. Улар эса буни турли хил янги-янги мазақлар билан кўмиб ташлар эдилар.

Бунинг устига, у яна бадтар кўргуликка йўлиқди: ичкаридаги хотинлар бўлмасидан ахён-ахёнда кимнингдир майин товуши ва жаранглаган қаҳқаҳаси эшитилиб турарди. Бу товуш Фокирга фавқулодда жуда таъсирли, таниш туюлар, кулгиси эса, унинг изтиробларини оширар эди.

Бу товуш китобхонларга ҳам нотаниш эмас. Агар мен уларга, Шоштичороннинг Хоймоботи билан қандайдир узоқ қариндошлиги бор десам, китобхонлар бунга дарҳол яхши тушуниб олишлари мумкин. Хоймоботининг қавму қариндошлари ўлиб кетгандан кейин, қайнанаси унга ҳа деб озор беравергач, у ҳам ўзининг узоқ қариндошлариникига кетиб қолган эди.

Шундай қилиб, энди, орадан узоқ вақт ўтгандан кейин, Хоймоботи айланиб юриб, яна ўзининг шу тоғасиникига келди ва гўё парда орқасидан кузатаётгандек, бу ўта қизиқ ўйинни кузатиб юрди. Аломат ҳодисаларга қизиқсиниш Хоймоботининг ўзига хос бир

хусусияти эди, унда бундан бошқа ҳам ўч олиш пияти бўлганми-йўқми — буни руҳшунослар аниқласин. Буни биз ўз зиммамизга олмаймиз.

Қизиқчилар баъзан ўзларининг эрмакларига дам берадилар. Аммо сизни севамиз деган кишилардан ажралмоқ — мушкул иш.

Етти қиз ва бир ўғил бирон дақиқа Фокирни ўз ҳолига қўймасди. Оналари уларни, отасининг юрагида меҳр уйғотсин деб, нуқул унинг олдига юбораверар эдилар. Яна ҳар бири «Макхон»нинг эътиборини фақат ўзининг болам тортсин деб ўлиб-тириларди. Икки кундош ҳамма вақт ўз боласига гап ўргатарди. Болалари иккига бўлиниб «ота» пинжига суқилар ва унинг меҳр-муҳаббатини қозонишга қўлларидан келганча ҳаракат қилар эдилар. «Макхон»нинг бўйнидан қучоқлаб олишар, уни ўпишар, ўрмалаб тиззасига чиқишар ва ҳар хил йўллар билан унга ўзларининг еамимий севгиларини изҳор қилишар эди.

Фокирчанд оиласини севмас эди, деб гапириб ўтиришга эҳтиёж бўлмаса керак. Акс ҳолда, у ўз болаларини ташлаб кетмаган бўлур эди. Бунинг устига, болалар мўътабар зотларни иззат-ҳурмат қилишни, азиз-авлиёлар ҳузурида қўрқиб-титраб туришни билишмайди-да. Уларга шуни ўргатмаганлар. Шу сабабдан Фокир, гўё ҳашарот ёки қуртдек бўлиб кўринган бу болалардан қочиб қутулишга ҳаракат қиларди. Аммо улар бўлса, худди чигиртка галаси кўчгандек, ҳар куни унинг олдига ёпирилиб келардилар. Гап шундаки: ёш жиҳатдан болалар бир-бирларидан анча-мунча фарқ қиларди, бироқ одоб нималигини ҳали ҳаммаси ҳам тушунмас эди. Шу сабабдан Фокир гоҳ ўтириб йиғлашга ҳам рози бўларди, аммо лекин бу йиғи, албатта, уларга раҳми келганликдан эмас эди. Болалар ҳар қайсиси ўз ҳолига: «Ота, ота!» деб қичқириб, унга эркалик қилиб суйканишган сайин, уларни дўппослаб одобини бериш орзуси унинг бутун вужудини қамраб оларди-ю, бироқ у бунга ҳеч журъат эта олмас эди. Бундай пайтларда унинг учун фақат бир нарса, у ҳам бўлса жирканганидан афти-баштарасини буриштириш ва тишини тишига қўйиб сукут қилишгина қоларди, холос.

Ниҳоят, Фокирнинг тоқати тўқ бўлди. У энди бу уйдан бош олиб чиқиб кетишини ва ҳеч қандай куч уни ортиқ ушлаб қола олмаслигини айтиб, дод-вой сола бошлади!

Шундан кейин қишлоқ аҳолиси у билан гаплашиш учун адвокат олиб келди.

— Сиз иккита хотинингиз борлигини биласиз-а?— деб сўради адвокат.

— Мен буни биринчи марта шу ҳовлига келганимдан кейин билдим,— деб жавоб берди Фокир.

— Еттита қизингиз борлигини ва шундан иккитаси турмушга чиққанини-чи, ёки буни ҳам билмай-сизми?

— Кўриниб турибдики, сиз бу нарсани мендан кўра яхшироқ билар экансиз.

Шундан кейин адвокат унга:

— Агар бундан кейин ҳам ивир-живир онлангизга ғамхўрлик қилмас экансиз, мен сизга ҳозирданоқ шунини айтиб қўяйки, у ҳолда, боқувсиз қолган хотинларингиз судга мурожаат қилишга мажбур бўладилар,— деди.

Фокирчанд дунёда ҳамма нарсадан кўра суддан қўрқарди. У, суд бўлаётган пайтда адвокатлар ҳатто машҳур кишиларнинг ҳам обрў-эътиборларини назарписанд қилмасликларини ва уларни жамоат олдида ошқора ҳақорат қилишларини яхши биларди. Бунинг устига, бу маш-машаларнинг ҳаммаси газетада босилиб чиқишини ҳам биларди. Шу сабабдан ҳам у адвокатга бошидан ўтган бутун воқиани йиғи аралаш айтиб берди. Адвокат эса унинг бу гапларини тинглар экан, «Макхон»нинг ёлғонни ростдек қилиб гап тўқишдаги қобилиятига борган сари завқи ошарди.

Шоштичорон Фокирнинг қочиб кетиш учун ҳозирланиб юрганини сезиб, ҳар эҳтимолга қарши, зарур тадбирларни кўриб қўйган эди. Қишлоқ аҳолиси бўлса, ҳар ерда Фокирни сўкарди. Адвокатни айтмай-сизми, у йўқ ердаги ваҳималар билан унинг ўтакасини ёриб қўлига берди.

Бунинг ҳаммасини кўриб-билиб турган Хоймоботи энди йиғлашини ҳам, кулишини ҳам билмас эди.

Бир куни у яшириниб турган еридан қараб, Макхоннинг саккиз боласи мулойимлик билан Фокирнинг бўйнидан қучиб олганини, у бундан бўғилиб ўлаёзганини кўриб қолиб, даҳшатга тушди.

Ниҳоят, Фокир бошқа ҳеч қандай илож йўқлигини кўриб, азоб-уқубатда қолган ҳаётини хатга ёзиб, ўз отасига юборди. Фокирнинг отаси Хоричорон бабу хатни олиши биланоқ, йўлга чиқиб, дарҳол етиб келди. Аммо қишлоқ аҳолиси, адвокат ҳамда заминдор ўлжани қўлдан чиқаргиси келмасди. Улар, бу Фокир эмас — Макхон эканини исботлаш учун минглаб рад қилиб бўлмайдиган далилларни келтирар эдиларки, асло қўяверинг. Ҳатто қаёқдандир бир вақтлар Макхонга энагалик қилган, ҳозир эса мункиллаб қолган бир кампирни ҳам топиб келтиришди. Кампир унинг иягидан ушлаб, юзларига тикилиб қарар экан, мўлт-мўлт этган кўзларидан ёши шашқатор бўлиб, Фокирнинг соқол-мўйловларини ювиб тушарди.

Лекин шунга қарамай, Фокир бўйнига бу бўйинтуруқларни осмаслиги жуда аниқ бўлди. Шундан кейин қўш хотини юзларига парда ташлаган ҳолда унинг олдига кириб келиб, можарога аралашди. Уйда фақат Шоштичорон, Фокир ва унинг отаси ҳамда хотин-бола-чақалари қолди.

Қўш хотини ҳар хил ҳаракатлар билан Фокирлан, у ўлим тангриси Яманинг қайси бир дўзахига ёки қора гўрига боргиси келаётганини бир-бирига гал-бермай сўрашга киришдилар.

Фокир хотинларининг бу гапига бамаънироқ бир жавоб қайтара олмади, лекин унинг жовдираб турган кўзларидан Яманинг дўзахи ёки бирон бир қора гўрига боришга унча тоқати йўқ экани яққол кўриниб турарди. У ҳаммадан ҳам кўпроқ ўзини тўғри келган эшикка уриб — нима бўлса ҳам бир иложини қилиб, шу уйдан тезроқ қочиб қутулишга тайёр турарди. Бироқ, афсуски, бунинг ҳеч иложи йўқ эди.

Худди шу дақиқа уйга яна бир хотин кириб келди ва Фокирнинг олдига келиб, бош эгиб таъзим қилди.

Аввало Фокир бу кутилмаган ҳодисани кўриб, турган жойида ҳангу манг бўлиб қолди. Кейин бирдан суюн-ганидан ичи-тоши ёришиб, сўзга кирди.

— Наҳотки бу сен бўлсанг, Хоймоботи?— деди у юраги ёрилгудек бўлиб.

Унинг меҳр-муҳаббат билан тўлган кўзлари шу қадар нур сочиб ёнар эдики, ундаги бу ҳолатни ҳанузгача на ўз хотини ва на ўзга хотинлари кўришмаган эди. Фокирга гўё унинг кўз ўнгида нажот ва ҳаёт барқ уриб тургандек туюлди! Аммо воқиа шундай юз бердики, яна бир одам бу можароларнинг жонли гувоҳи бўлиб чиқди. У булардан салгина нарироқда, устига чойшап ташлаб, ўзини буркаб олган одам эди. Бу кейинчалик, Макхонлалнинг ўзи бўлиб чиқди.

Аввало у ўз ўрнига келиб қолган бу нотаниш кишининг жуда лавашанг йигит эканини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлди. Аммо Хоймоботи кириб келгандан кейин, бу нотаниш йигитни ўз қариндошларидан бирининг куёви эканини фаҳмлади. Шундан кейингина у бу йигитга раҳми келиб, уларнинг олдига чиқди.

— Мен ўз қариндошларим бошига шунақа мусибат солган бўлсам, ўла-ўлгунимча гуноҳкор бўлайин!— деди Макхон ва қўли билан қўш хотинини кўрсатиб, қўшиб қўйди:— Мана менинг сиртмоқларим, харсанг тошларим!

Қишлоқ аҳолиси узоқ вақтгача Макхонлалнинг бу олижаноблиги ва қаҳрамонлигига қойил қолиб, ажабланиб юришди.

1892 йил.

О Қ ПА Д А Р

I

Пҳалгун ойининг¹ тўлган палласи. Навбахор шабадаси анбах куртакларининг хушбўй ҳидини учириб келтиради. Ҳовуз бўйларидан кекса личунинг қалин барглари орасидан папийарнинг² тинмай сайрагани эшитилиб турарди. Қуш қўшиғи Муккержи уйидаги ётоқлардан бирида ҳам эшитилади. Ҳаяжонга тушган Хэмонто гоҳ хотинининг сочларидан бир сиқимини бармоқларига ўрайди, гоҳ унинг билагузукларига тегиб жиринглатади, гоҳ эса хотинининг сочларидаги гулларни секин тортиб юзига туширади. Оқшом шамоли гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан эсиб, қимир этмай турган дарахт баргларига жон киритади.

Бироқ Кушум ой шуъласига чўмилган олис-олисларга кўз тикиб, қимир этмай ўтиради. Эрининг ҳаяжони унга таъсир қилмайди. Охири Хэмонто тоқати тоқ бўлиб, хотинининг қўлини ушлаб силкийди:

— Кушум қаердасан? Сен шу қадар йироқдасанки, дурбин билан қараганда ҳам барибир кичкина бўлиб кўринасан. Бугун менга яқинроқ бўлишингни истардим. Қарагин, қандай гўзал тун!

Кушум эрига қаради:

¹ П х а л г у н — Бенгалия календарининг ўн биринчи ойи, февраль — мартга тўғри келади.

² П а п и я р — кичкина сайроқи қуш.

— Мен шундай бир нарсани биламанки, агар айтсам, бу ойдин кечанинг латофати ҳам, баҳорнинг гўзаллиги ҳам, ҳаммаси барбод бўлади.

— Майли, билсанг билгин-ку, аммо айтмай қўя қол. Агар бир якшанбани уч ёки тўрт якшанбага айлантира оладиган ёки бу тунни эртанги оқшомгача чўза оладиган гап гапирсанг — қулоғим сенда.

Хэмонто уни ўзига яқинроқ тортмоқчи бўлган эди, Кушум четланди.

— Бу гапимни сенга фақат ўлимим олдида айтмоқчи эдим. Аммо бугун ҳар қандай жазони ҳам кўтаришга кучим етадиган кўринаман.

Хэмонто унинг гапларини ҳазилга айлантирмоқ учун Жойдеб¹ айтган жазолардан бир неча сатрини келтирмоқчи бўлиб турган эди, дарғазаб оёқ товуши, тунги кавуш шарпаси эшитилиб қолди. У Хэмонтонинг отаси Хорихор Муккержи эди. Хэмонто ирғиб ўрнидан турди. Хорихор эшик олдига келди.

— Хэмонто, дарҳол келинни уйдан ҳайда!— деб бўкирди.

Хэмонто хотинига қаради. Хотини ажабланмади ҳам, фақат худди бутун юрак кучини ва иродасини тўплаб қочишга интилгандай қўллари билан юзини бекитди.

Жанубдан эсган шамол уйга папийар қўшиғини учириб келтирарди. Аммо унинг қўшиғини ҳеч кимса эшитмасди. О, табиат нақадар гўзал, афсуски, у тез ва осон поймол бўлади!

II

Хэмонто уйга кирди.

— Ростми шу гап? — сўради хотинидан.

— Рост.

— Нега шу маҳалгача индамай келдинг?

— Кўп марта айтмоқчи бўлдим-у, айтолмадим.

Менинг гуноҳим катта.

— Бўлмаса, бугун айтиб бер.

¹ Ж о й д е б — санскрит тилида ёзган ўрта аср шоири.

Кушум гўё ўт ичидан қаддини баланд кўтариб ўтган каби ҳамма гапни айтиб берди, унинг жизгинак бўлганини ҳеч ким билмади. Хэмонто тинглаб бўлиб, ўрнидан туриб чиқиб кетди.

Ҳозиргина чиқиб кетган эрини энди сира қайтара олмаслигини Кушум биларди.

У ҳеч ҳам ажабланмади, идроки тошдай қотиб қолди, бу ҳодисани у худди одатдаги кундалик ҳодисадай кўздан кечирди. У фақат бир нарсага: оламнинг ҳам, муҳаббатнинг ҳам тамомила сохта ва пуч бир нарса эканлигига амин эди.

У, Хэмонтонинг шу маҳалгача айтиб келган ишқий сўзларини эсларкан, қулоғига таҳқир этувчи дағал бир кулги эшитилгандай бўлди, бу кулги худди ақлини ўткир пичоқ билан раҳмсиз тилгандай туюлди.

Эҳтимол у ҳозир шундай ўйда эди: «Манз, беҳад катта, кучли, буюк муҳаббат, ундан бир лаҳза жудо бўлиш юракни тилка-пора қилиб юборади, бир лаҳзалик қовушув эса бутун вужудингни шодликка тўлдирди. Бу шодлик назарингда чексиз, кети йўқдай кўринади, ўлганингдан кейин ҳам поёнига столмайдиганга ўхшайсан! Бутун умид-тилакларинг шунда эди! Енгил бир туртки билан бу чексиз муҳаббат кулкул бўлди-кетди! Боягина Хэмонто қулоғимга: «Қандай гўзал тун!» деб шивирлаб ўтирган эди. Бу тун ҳали тугагани йўқ, папийар ҳали ҳам куйламоқда, чивиндан сақланиш учун тутилган пардаларни ҳали ҳам жануб шабадаси елпиб турибди, бахт ила тўлиб-тошган гўзал ой дераза тагида ўсган дарахт баргларида мудраб ётади. Бари сохта! Мен учун муҳаббат сўзда ҳам, амалда ҳам сохта гап!»

III

Кечаси билан ухламай чиққан Хэмонто эрталаб Перишонкор Гхошалнинг уйига худди телбадек югуриб кирди.

— Тинчликми; бабу? Оламда нима гап?— деб сўради Перишонкор.

Хэмонтонинг юзи ўртаниб ёнар, овози титраётди:

— Авлодимизни ҳалок этдинг, уйимиз куйди, жавобини берасан!

Перишонкор кулди:

— Ҳа-ҳа, у ҳолда менинг авлодимни, менинг хонадонимни сақлаб қолган, елкамдан силаган сизлар экансизлар-да! Менга ғамхўрлик қилганлар ҳам сизлар, менга меҳрибонлик кўрсатганлар ҳам сизларми!

Шу оннинг ўзида Хэмонто Перишонкорни Брама¹ шуъласи билан ёндириб жизгинак қилмоқчи бўлди-ю, бироқ бу истак унинг ғазабини баттар ошириб юборди. Перишонкор креслога яхшироқ жойлашиб олди.

— Биз сенга нима ёмонлик қилдик?— сўради Хэмонто хириллаган овоз билан.

— Буни мен сендан сўрашим керак. Менинг яқкаю-ягона қизимдан бошқа фарзандим йўқ. Отангга нима гуноҳ қилди қизим? У вақтларда сен кичкина эдинг, балки билмассан. Қани, яхшилаб қулоқ сол, бўлмаса. Ҳовлиқма, бабу, анчагина қизиқ ҳангомалар эшитасан.

Куёвим қизимнинг бисотидаги ҳамма қимматбаҳо зийнатларни ўғирлаб, Англияга қочиб кетганида, сен ёш бола эдинг. Беш йилдан кейин уйига адвокат бўлиб қайтиб келганда, қишлоқда катта шов-шув кўтарилди. Менимча, бу гаплар эсингда бўлса керак. Балки, билмассан ҳам,—у кезларда сен мактабда, Калкуттада ўқирдинг. Отанг қишлоқ оқсоқоли эди, менга: «Агар қизингни эриникига юборсанг, кейин ҳеч ҳам уйингга келтирмаймиз» деди. Мен ялиндим, ёлвордим, қўлларидан ушладим, оёқларига йиқилдим: «Дада, унинг Англияга бориб келганини кечир. Мен уни тавба қилдирдим, яна тоифага қайтариб олинглар» деб ялиндим. Отанг кўнмади; мен ҳам ўзимнинг бирдан-бир қизимдан кеча олмас эдим, шунинг учун тоифадан чиқдим-да, қишлоқни ҳам таш-

¹ Б р а м а ё к и Б р а х м а — ҳинд мифологиясида бутун борлиқнинг аввали, қудрати азалий.

лаб, Қалкуттага кўчиб кетдим. Аммо менинг бахт-сизликларим бу билан тугамади. Жиянимнинг никоҳи яқин эди, ҳамма нарса тайёр қилинган эди, аммо орага отанг тушиб, келиннинг ота-оналарини, куёв қизингизга муносиб эмас деб айнитди. Мен, агар қасдимни олмасам брахманнинг ўғли эмасман деб қасам ичиб қўйдим. Энди тушуниб қолгандирсан? Сабр қил, гапни охиригача эшит, қаноат ҳосил этасан. Кулдирадиган жойи ҳам келади.

Сен коллежда ўқиб юрган пайтингда отангнинг Бипродаш Чаттержи деган кўшниси бўлар эди. Бечора ўлиб кетди. Жаноб Чаттержи кайост тоифасига тобе Кушум деган ниҳоятда чиройли тул жувонни асраб олган эди. Кушумни студентлар кўзидан асраш учун кекса брахманга кўп ҳийла-найрангларни қўллашга тўғри келарди. Аммо кекса одамни алдаш қиз болага қийин дейсанми? Кушум, кир ёйишни баҳона қилиб, тез-тез томга чиқиб тушадиган бўлди; назаримда, сен ҳам мутолаангни фақат томда қила олар эдинг. Ораларингдан гап ўтганми, йўқми, буни ўзларингдан бошқа ҳеч ким билмайди, аммо қизнинг юриш-туриши чолнинг дилига шубҳа солиб қўйди. Қиз ўзи қилган ишларини билмайдиган бўлиб қолди, овқатдан қолган, кечалар ухламай чиқарди, хуллас тарки дунё этган роҳибага ўхшаб қолди. Бир куни кечқурун чолнинг олдида кўз ёшларини тутиб тура олмади.

Охири чол, икковингнинг том бошида бир-бирларинг билан учраб туришларингни билиб қолди. Сен ҳатто коллежга ҳам бормай қўйган ва эртадан кечгача томнинг бир бурчагида, қалхат ини соясида ўтирадиган бўлдинг: сенда бирдан танҳо мутолаа қилиш одати пайдо бўлиб қолган эди. Бипродаш менадан маслаҳат сўраб келиб қолди.

— Кхуро,¹— дедим мен унга,— анчадан бери Кошига² бориб келмоқчи бўлиб юрувдинг. Қизни менга ташла-да, бориб зиёрат қилиб кел, қизнинг ғамини мен ейман.

¹ Кхуро — амаки.

² Коши — Банорас шаҳрини ҳиндлар Коши деб атайдилар.

Бипродаш зиёратга кетди. Кушумни Срипоти Чаттержининг уйига жойлаштириб, ҳаммага Кушум — унинг қизи деб гап тарқатдим. Бундан кейинги гаплардан ўзининг хабаринг бор. Бу гапларнинг ҳаммасини сенга айтганимдан ўзим беҳад хурсандман. Бунни бир қисса деса бўлади. Аслида қоғозга кўчириб, бостириб чиқариш керак эди-я, бироқ ёзиш кўлимдан келмайди. Эшитишимча, жияним адабиёт ишқивози эмиш, ўшанга айтиб берсаммикан. Аммо, унга ўзинг ёрдам берсанг яхши бўлар эди, чунки қиссанинг охирини мен унча билмайман.

Хэмонто Перишонкорнинг кейинги гапларига эътибор бермай:

— Бу никоҳга Кушум қарши эмасмиди?—деб сўради.

— Қаршимиди, қаршимасмиди, буни айтиш қийин. Ахир, ўзингдан ўтар гап йўқ, бабу, бунақа қизлар тилида «ҳа» деса, дилида «йўқ» деб туради. Бошқа уйга кўчиб, сени кўролмай қолганидан кейин худди телба бўлиб қолгандай бўлди. Кейин сен, унинг қаердалигини аллакимдан билиб олибсан-да, китобдафтарларингни олиб коллежга кетганингда ҳар сафар йўлдан адашадиган бўлибсан ва нима учундир Срипотининг уйи олдига келиб, гўё бирон нарсани ахтараётган одамдай, парвона бўладиган бўлиб қолибсан. У ердан президент коллежи кўчасини қидирмагандирсан, чунки бир мўътабар кишига қарашли уйнинг деразасидан фақат телба қизнинг қалбига кириш мумкин. Бу гапларни эшитиб, жуда хафа бўлдим. Қарасам, сенинг ҳам ўқининг қолиб кетяпти, унинг ҳам аҳволи ночор. Бир куни ёнимга Кушумни чақирдим. «Қизим, мен қариб қолган одамман, мендан уялма, хаёлингда ким борлигини билиб юрибман. Бола ҳам эсини йўқотганга ўхшайди, мен сизларнинг қовушишларингни истар эдим».

Кушум ҳўнграб йиғлаб юрарди-да, уйдан қочиб чиқиб кетди. Шу воқиадан кейин кечқурунлари тез-тез Срипотиникига кириб турадиган бўлдим. Кушумни ёнимга чақириб, сенинг ҳақингда гапиравердим, ахир ҳадиксирамайдиган бўлди. У билан кунда шу тўғрида гаплашар эканмиз, никоҳдан бошқа илож йўқ дер-

едим. Кушум мендан: «Буни қандай қилиш мумкин?» деб сўради. «Мен сени яхши онлақизм деб айтаман» деб жавоб бердим.

Анча насихатларимдан кейин у сенинг фикрингни билиш кераклигини айтди. Аммо мен, бола ахир жинни бўлаёзди, унинг устига буни ҳам айтсак—ортиқчалик қилади, охири бахайр бўлса олам гулистон, ҳеч ким билмагандан кейин, болани умрбод бахтсизликка дучор қилишнинг нима кераги бор, дедим.

Кушум тушундими, тушунмадими, билмас эдим. Баъзан йиғларди, баъзан индамасди. Охири мен: «Хўб, бўпти; бошқа чора қолмади» дедим. Шундан кейин у яна хавотирга тушиб қолди. Шундай вазият содир бўлгандан кейин Срипоти номидан мен сенга уйланиш тўғрисида таклиф юбордим. Сен дарҳол розилик билдирдинг. Тўй масаласида обдан келишиб олдик. Бироқ, тўйдан сал илгари Кушумнинг кўнглига шу қадар ғулғула тушдики, нима қилишимни биллолмай қолдим. Олдимда тиз чўкиб: «Дада, бундай бўлмаслиги керак, яхши эмас!»—деб қичқираверди. Мен унга: «Сенга бир нима бўлдими! Ҳамма нарса тайёр, мен энди нима дейман!» дедим. Кушум бўлса: «Ҳаммага мени ўлди деб айта қол, кейин мени бирон ёққа олиб кетасан» деб ялинаверди. «У нима қилади? Унинг боши ҳозир осмонда, шунча маҳаллардан бери орзу қилиб келган умидим эртага юзага чиқади деб юрибди, шундай бир пайтда мен унга сени ўлди деб айта оламанми? Шундай десам эртага сенга унинг ўлимини келиб айтаман-да, шу ондаёқ сенинг ҳам ўлганинг хабарини эшитаман. Сен нима, мени шунча ёшга кирганимда бир аёл билан бир брахманнинг қотили қилмоқчимисан?»

Шундан кейин бахтли он келиб, бахтли тўй ҳам бўлди. Мен ўз бурчимни адо этдим, менда гуноҳ йўқ. Кейин нима бўлганидан ўзингнинг хабаринг бор.

— Сен ўз аҳдингни бажардинг. Аммо, нега айтдинг бу гапларни?—деб сўради Хэмонто.

— Қичик синглингнинг тўйи яқинлигини эшитиб келдим-да: бир брахманнинг авлоди қуриди, шундай бўлиши ҳам керак эди. Энди яна бир авлоднинг уру-

ғи қуримоқда, бундай бахтсизликнинг олдини олиш менинг бурчим. деб ұйладим-да. Хэмонтонинг шудр¹ қизига уйланганининг далилларини келтириб, хат ёзиб юбордим.

Хэмонто ўзини базўр тутиб турарди:

— Башарти, бу хотинни қўйсам, ҳоли нима бўлади? Сен қайтариб оласанми?

— Мен қилишим керак бўлган нарсани қилдим. Ташланган хотинларнинг ғамини ейиш менинг вазифам эмас. О, мен Хэмонто бабуга бир пиёла муздек кокос сувидан келтириб берай.

Хэмонто меҳмондўстликнинг совуқ бу ифодасидан тажанг бўлиб чиқиб кетди.

IV

Орадан беш кун ўтди. Қоп-қоронғу тун. Ҳовуз бўйидаги личу дарахти тун қоронғусида худди қалин ва яхлит бир доғ янглиғ кўриниб турарди. Қушларнинг сайраши эшитилмайди. Фақат жануб шамоли қоронғу тунда дарбадар сайр қилиб юради.

Қоронғу тунни ёриб, диққат билан тикилиб турган юлдузлар гўё аллақандай сирни билмоқчи бўларди.

Ётоқ қоронғу. Хэмонто дераза ёнидаги каравот тун қоронғусига қараб ўтиради. Кушум ерда унинг оёқларини қучоқлаб, юзини тиззасига қўйиб ётади. Вақт худди тўхтаб қолгандай, чексиз, ҳаракатсиз океандай. Худди туннинг бепоён қўйнига ғойибдан келган бир рассом абадий манзарани чизиб кетгандай: теварак-атрофда—ўлим, ўртада—судья, унинг оёқлари остида — хиёнатчи.

Яна тунги кавушларнинг шарпаси эшитилди. Хорихор Муккержи эшик олдига келди:

— Шунча вақт ўтгани етар, мен ортиқ кутолмайман. Хотинни уйдан ҳайдаб юбор!

Унинг овозини эшитган Кушум Хэмонтонинг оёқларини янада қаттиқроқ қучоқлаб олди. Ўз ҳаёти би-

¹ Ш у д р — Ҳиндистонда энг паст тонфа.

лаш видолашар экан, эри оёқ босган тупроқдан олиб
ўпди-да, ўрнидан турди.

Хэмонто ҳам турди.

— Хотинимни ташламайман.

— Нима, тоифамиз қонунини бузмоқчимисан?—
деб бўкирди Хорихор.

— Мен тоифа деган гапни инкор этаман!

— Бўлмаса, сен ҳам йўқол!

1892 йил.

УЛИҚМИ, ТИРИҚ?

1

Ранигхат заминдори Шародашонкорнинг уйида яшовчи тул хотин Кадоминининг қариндошлари йўқ эди. Ҳаммаси бирин-кетин вафот этган. Қайин оғаси Шародашонкорнинг кичик ўғли унинг ягона овунчоғи, қувончи эди. Бу гўдак туғилгандан сўнг онаси узоқ касал бўлиб, болани Кадомини боқиб ўстирди. Хотин киши бировнинг боласини тарбия қилдими, гарчи унга муҳаббатдан бошқа ҳеч қандай ҳуқуқи бўлмаса ҳам, меҳру муҳаббати тобора ортиб бораверади. Муҳаббат эса ўз ҳуқуқини ҳеч қандай ҳужжат билан исбот қилолмайди. Зотан, муҳаббат бунга муҳтож ҳам эмас, у, ўзининг ишончсиз санамига кун сайин зўрроқ эҳтирос билан хизмат эта беради.

Кадомини болага бўлган меҳрини сарф этиб бўлгач, бир куни кечаси қўққисдан ўлиб қолди. Бу бахтсиз ҳодиса срабон ойида юз берди. Унинг юраги бирдан уришдан тўхтади. Дунёда ҳамма иш ўз навбатида давом этарди, фақат меҳр билан тўла шу нозик юракдаги давр соати мангу тўхтади. Полициянинг хархашасидан қутулиш учун заминдорнинг тўрт брахмани жасадни тезроқ куйдиришга қарор қилдилар.

Дафн гулхани ёқиладиган қабристон қишлоқдан анча узоқда эди. Бу ерда, кўл бўйида бир кулба бўлиб, ёнида баланд банян дарахти ўсарди. Қачонлардир бу ердан дарё ўтган-у ҳозир қуриган. Унинг ўза-

нида дафн маросимлари ўтказиш учун кўл қазилган эди. Атроф-теваракдаги аҳоли бу кўлни қадимги муқаддас дарёнинг бир қисми деб, унга зўр ихлос қўйган эди.

Хизматчилар жасадни кулбанинг ўртасига келтириб қўйиб, дафн гулхани учун ўтин кутиб ўтирдилар.

Вақт шундай секин ўтардики, хизматчилардан Нитай билан Гуручороннинг тоқати тоқ бўлиб, нега ўтин келтиришмади, деб билгани кетдилар. Бидху билан Бонмали эса, жасадни пойлаб қолди.

Зимзиё кеча эди. Қалин булутлар билан қопланган осмонда бирорта юлдуз кўринмасди. Икки киши хонада хомуш ўтирибди. Бирининг шам ва гугурти бор эди, лекин гугурт нам тортиб қолгани учун, ҳар қанча уринса ҳам ёндирилмади, чироқлари эса ўчиб қолди.

Узоқ жимликдан сўнг уларнинг бири:

— Ҳозир тамаки билан трубка бўлса хўп саз бўларди-да,— деди.

— Мен чопиб бориб, бирпасда ҳаммасини олиб келишим мумкин,— деди Бонмали.

Бонмалининг муддаосини пайқаган Бидху қичқириб юборди:

— Нима, бу ерда мен ёлғиз қоламанми?

Яна жимлик чўкди. Ҳар дақиқа бир соат бўлиб туюларди.

Улар ўтинга кетганларни ич-ичларидан лаънатлардилар. Ҳатто, улар бир жойда ўтириб чилим чекаётгандир, деб гумонсирай ҳам бошладилар.

Атрофда сукунат ҳукмрон эди, фақат тинмагур бақаларнинг вақиллаши, тунги чигирткаларнинг чириллаши жимликни бузарди. Брахманларга тобутдаги жасад қимирлагандай, гўё аёл бошқа ёнбошига ағдарилгандай туюлди. Бидху билан Бонмалини ваҳм босиб «Рам! Рам!»¹ деб қичқириб юбордилар.

Кутилмаганда, кулбада оғир хўрсиниш эшитилди. Хизматкорлар бир лаҳзада кулбадан чиқиб қишлоққа қараб қочдилар. Уч миль чамаси чопиб боргач, қайтиб

¹ Р а м! Р а м!— ҳайронлик, қўрқув ёки қайғуни ифодаловчи хитоб.

келаётган шерикларини кўриб қолдилар. Улар чиндан ҳам чилим чекиб, ҳеч нарса билмай қайтаётган эдилар, аммо, дарахт кесилган, ҳадемай ўтин келтирилади, деб хабар қилдилар. Бидху билан Бонмали кулбада рўй берган ҳодисани сўзлаб беришди. Нитай билан Гуручорон бунга ишонмасдан, уларни қўрқоқликда айбладилар. Тўрттавлон қабристондаги кулбага қайтиб келишди. Тобутни бўш кўриб ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Ҳаммаси ҳайратда эди, бир-бирларига қарадилар. Жасадни қашқирлар олиб кетдимикин десалар, атрофда бирор парча латта кўринмасди. Хизматкорлар ташқарига чиқиб, кулба ёнида, лойда зайфона оёқ изини кўриб қолишди.

Шародашонкор аҳмоқ эмасди, агар бўлган ҳақиқатни унга сўзлаганларида ҳам, унинг бунга ишониши даргумон. Узоқ муҳокамадан сўнг, ўлик куйдирилди, деб хабар қилишга аҳд этдилар.

Тонг отарда, одамлар ўтин олиб келиши билан, кулбада озроқ ўтин бор экан, жасад куйдирилди, деб айтдилар. Бу гапнинг тўғрилигига ҳеч ким шак-шубҳа қилмади. Ростдан ҳам кулбада жасад йўқ эди, жасад эса унақа бойлик эмаски, биров ўғирлаб кетса.

II

Ҳаммага аёнки, одам баъзан ўлгандай туюлса ҳам, жон унинг баданини илтиб туради. Худди шундай Кадомини ҳам ўлмаган, фақат ўликка ўхшаб қолган эди.

Узига келиб, қараса — атрофи қоп-қоронғи. У гўё ўз жойида ётар эди.

— Синглим,— деб чақирди у. Ҳеч ким жавоб бермади. Қаттиқ қўрққан Кадомини тобутда ётганини бирдан пайқади. Оғриб нафаси бугилганини эслади. Бу вақтда овсини боласи учун ўчоқда сут илтиб турган эди. Кадомининг мажоли қуриб, ўзини кўрпага ташлади.

— Синглим, болани олиб кел, мен ўламан,— деди у узук-узук овоз билан ҳушдан кетаёзиб.

Шундан сўнг, гўё сиёҳ қуйилгандек, ҳамма нарса

бирдан қорайди. Кадомининг хираланган тушунчаси-да олам китобининг ҳамма ҳарфлари бир онда бирига қўшилиб кетди. Бола охирги марта уни чақирдим-йўқми, буни эслолмайди. Бу таниш оламдан ўлимнинг ниҳоясиз, номаълум йўлига равона бўлган-да, боланинг меҳр билан видоълашиш армуғонини олдим, йўқми, буни ҳам эслолмайди.

Бу кимсасиз зулматни у дастлаб, ҳеч нарса кўринмайдиган, ҳеч бир садо эшитилмайдиган, меҳнатсиз, абадий тетиклик талаб этадиган макон — ўлим тангриси Яманинг макони деб ўйлади. Очиқ эшикдан рутубат аралаш шамол эсиб, бақаларнинг вақиллаши эшитилгач, Кадомини жуда ёшлигидан бошлаб азоб-уқубатлар билан тўлган қисқа ҳаёт йўлини ўйлаб, ўзининг ҳали бу дунёда эканини сезди. Бирдан чақмоқ чақиб кўлни, банян дарахтини, кенг далаларни ва узоқда қорайиб турган қатор дарахтларни ёритди. Аёл, ой ўн беш кунлик бўлган кезларда бу кўлда чўмилганини, дафн гулхани устида ётган ўликларни кўриб қўрққанларини эслади.

У дастлаб уйга қайтмоқчи бўлди. Кейин ўйлаб қолди:

«Ахир мен ўлганман! Қандай қилиб улар мени уйга киритади. Мен уларнинг бадбахтлигига сабаб бўлмайманми. Мен тириклар салтанатидан қувилганман. Мен энди арвоҳман, холос. Агар шундай бўлмаса, мен Шародашонкорнинг яхши ҳимоя қилинадиган ичкари уйдан не йўсинда бу узоқ қабристонга тушиб қолдим? Жасадим куйдирилмаган. Мени куйдириши лозим бўлган одамлар қаёққа кетишди?» Аёл Шародашонкорнинг чароғон уйини эслади, сўнгра ўзини узоқ қоронғи қабристонда танҳо, ташландиқ ҳолда ётганини ўйлаб, энди кишилиқ жамиятининг аъзоси эмаслигини пайқади. У фақат қўрқинчли туш, ваҳимали кўланка ёхуд арвоҳ эди!

Кадомини, шуларни хаёлдан кечирган ҳамоно, ердаги қонунлар занжиридан халос бўлгандай, ўзида фавқулодда куч ва чексиз эркинлик ҳис этди. Энди у хоҳлаганини қила олар ва истаган томонига кета оларди. Бу янги фикрдан девонавор ҳолга келган Кадомини кулбадан чиқиб қабристонда намён

бўлди. Унинг юрагида на ийманиш ва на қўрқувнинг сояси бор эди.

Лекин у андак юриб, бутун вужудида ҳорғинлик сезди. Чор атроф, баъзи жойлари шопопоялар билан қопланган кўз илғамас текисликдан иборат эди. Гоҳо Кадомини тизза бўйи сувда турганини пайқаб қоларди. Тонг ёришиб, уйлар атрофидаги дарахтларда қушлар нағмаси эшитилганда, бояқиш жувонни қўрқув босди. У эндиликда бу олам ва тирик одамлар билан қандай алоқада бўлишини тасаввур этолмасди. Кадомини зимзиё кечада қабристонда экан, ўзини озод ва ўз жойида ҳис этганди. Аммо тонг ёришиб, уйлар ва одамларни кўргач, у даҳшатда қолди. Одамлар арвоқлардан, арвоқлар эса одамлардан қўрқади, уларни ўлим дарёси бир-бирдан ажратиб туради.

///

Кадоминининг кийимлари ифлос, ўзи ваҳимали хаёллар туфайли ақлдан озиб телбага ўхшаб қолган эди. Шу алфозда уни одамлар кўрса қўрқар, болалар кўрса ё тош отар ёхуд қўрқиб яширинар эдилар. Хайрият, уни бу аҳволда биринчи марта учратган киши ёлғиз бир йўловчи бўлди.

— Хоним, сиз мўътабар аёлга ўхшайсиз,— деди йўловчи унга яқин келиб,— бу аҳволда қаёққа бормоқчисиз?

Кадомини нима деб жавоб беришини билмай, хомушлик билан унга термулиб қолди. У ҳали ҳам тирик эканига ва мўътабар аёлга ўхшашига, у билан гаплашишлари мумкинлигига ишонмас эди.

— Юринг! Мен сизни уйингизга элтиб қўяман. Айтинг, уйингиз қаерда?— деди йўловчи.

Кадомини ўйлаб қолди. У қайнағасининг уйига қайтишни хотирига ҳам келтирмасди. Бироқ, бошқа бошпанаси йўқ. Шунда ёшликдаги дугонаси Жогомая ёдига тушди. Дугонаси эрга теккандан бери у билан кўришмаган, аммо ора-сира бир-бирларига хат ёзишиб турардилар. Улар гоҳо бир-бирларидан ўпкалаб қўярдилар, сабаби маълум албат-

та: Кадомини Жогомаяни жуда яхши кўрганини исбот қилишга тиришар, Жогомая эса, сенинг муҳаббатинг меникичалик эмас, деб ўпкалар эди. Лекин ҳар иккаласи, мабодо яна учрашгудай бўлсак, ортиқгина қилишмай, тотув яшаймиз деб аҳд қилган эдилар.

— Мен Нишиндапурга, Патичорон жанобларининг уйларига бораман,— деди Кадомини.

Йўловчи Қалкуттага бораётган эди. Нишиндапур гарчи узоқроқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда унинг йўли устида. У Кадоминини дугонасининг уйига бошлаб борди. Бошда Кадомини билан Жогомая бир-бирларини танимай турдилар. Таниганларидан сўнг:

— Вой, кела қол, ўртоқжон, марҳамат! Қадамларингга ҳасанот,— деди Жогомая гул-гул очилиб,— мен сени қайтиб кўрарман деб хотиримга ҳам келтирмаган эдим. Хўш, азизим, қандай шамол учирди? Наҳотки қайнаганг келишингга рози бўлган бўлса?

Кадомини хомуш турарди.

— Опажон,— деди у ёлворган оҳангда,— қайнаган тўғрисида суриштириб ўтирма, яхшиси, уйингдан бошпана бер, сенга чўри бўлай. Сен нима десанг, барини бажо келтираман.

— Нималар деяпсан ўзинг?— хитоб этди Жогомая.— Менга чўри бўлармиш! Ахир сен менинг энг яқин, жонажон ўртоғимсан-ку!

Шу палла хонага Патичорон кириб келди. Кадомини бир лаҳза унга назар солиб, сўнг оҳиста хонадан чиқиб кетди. У бошига сорийсининг учини ҳам ёпмади, уй хўжасига иззат-икром ҳам кўрсатмади. Бу қилиқ эрига хуш келмаслигидан қўрқиб, Жогомая воқиани батафсил тушунтиришга киришди. Патичорон ҳамиша Жогомаяга ён берса-да, бу гал сўзларида эътибор қилмай, хотинини ўнғайсиз вазиятда қолдириб чиқиб кетди.

Кадомини дугонасининг уйида тура бошлади, лекин улар орасида илгариги ишонч йўқ эди. Улим уларни бир-биридан айриб турарди. Жувон бошқалар билан иноқ бўлолмас, унинг барҳаётлиги ҳали ўзига ҳам жумбоқдай туюларди. Кадомини Жого-

маяга қараб, унинг эри, уй-жойи бор, у мендан узоқ бир оламда яшайди, дугонам бебақо дунёнинг тирик одами, шу оламнинг бурчини адо этиб, унинг ҳузур-ҳаловатидан баҳраманд бўлади, мен эса, фақат бир сояман, деб ўйларди. Жогомая фоний — ўткинчи дунёда яшайди, Кадомини эса абадийликда.

Жогомаянинг ҳам кўнгли қандайдир ғаш эди, лекин бунинг сабабини ўзи билмайди. Хотин киши сирни ёқтирмайди, чунки сир майда оилавий ташвишларни эмас, шеърият, қаҳрамонлик ва олимпикнинг йўлдошидир. Шунинг учун, агар хотин киши бирор нарсани тушунмаса, ё бу нарсдан алоқани бутунлай узади ёхуд уни ўзи тушунадиган қилишга тиришади. Бордию бу иккиси ҳам муяссар бўлмаса, жаҳли чиқади. Кадомини паришонроқ кўринган сари, унинг юрагидаги дардини билолмай, Жогомаянинг тобора жаҳли чиқаверди. Кадомини ўздан ўзи қўрқар, лекин ўздан қочиб қутулишнинг иложини тополмасди. Ажинадан қўрққан одамлар орқаларига қайрилиб қарашга ҳайиқадилар: уларга ҳамма ер мудҳиш туюлади. Аммо Кадомини ҳаммадан кўпроқ ўздан қўрқарди, зотан унинг атрофини ўраган кишилардан қўрқадиган жойи қолмаган. Тунда ёлғиз хонада ётиб ваҳимага тушар, оқшомлари чироқ шуъласида ўз соясини кўриб ларзага келар эди. Унинг ваҳимачилиги бу уйда яшовчи бошқа одамларни ҳам ўз соясидан қўрқадиган қилиб қўйди. Хизматчилар ва Жогомаяга чор атрофда арвоқлар кўринадиган бўлиб қолди.

Кунлардан бир кун Кадомини ярим кечада Жогомаянинг эшиги олдига чопиб келиб:

— Синглим, синглим, сендан ёлвориб сўрайман, мени ёлғиз қолдирма!— деб фарёд қилди.

Жогомая қўрқиб, яна жаҳли чиқди. У Кадоминини шу заҳотиёқ уйдан қувмоқчи бўлди. Раҳмдил Пати-чорон меҳмонни аранг юпатиб, қўшни хонада ётишга кўндирди, эртасига, кутилмаганда, хотини уни ўз хонасига чақириб дағдаға қила бошлади:

— Сиз қанақа одамсиз. Бегона бир хотин қайна-ғасининг уйини ташлаб сизникига келиб олган бўл-са. Мана салкам бир ой бўлиб қолди, сиз бўлсангиз,

унга, бу уйда туришинг мумкин эмас, деб лоақал шама ҳам қилиб қўймадингиз. Заррача норозилигингизни ҳам кўрмадим. Сиз эркаклар ҳаммангиз шунақасиз.

Аёллар эркакларни ғайри ихтиёрий равишда доим хотин жинсига мойилликда айблайдилар. Гарчи Патичорон, кимсасиз, лекин сулув Кадоминига муҳаббатим одоб доирасидан чиқмайди, деб қасамёд қилишга тайёр бўлса ҳам, у ўз ҳатти-ҳаракати билан буни исбот этолмади. Унинг фикрича, қайнаға уйда сабабсиз хўрланган Кадомини бошқа илож топмай, тоқатсизликдан қочган ва унинг уйига бошпана қидириб келган. Бас, шундай экан, қандай қилиб у, бу отаонасиз жувонни ўз уйдан кеткиза олади. Патичорон Кадомини билан савол-жавоб қилиб, унинг ярасини янгилашни истамай, юқоридаги мулоҳазаларини хотинига сўзлаб, шу билан бу гапга хотима бермоқчи бўлди.

Бундан ҳеч иш чиқмагач, Жогомая эринчоқ эрига таъсир қилишининг бошқа воситаларини қидира кетди. Ниҳоят, эри ҳам оилада осойишталик барқарор бўлмоғи учун, Кадоминининг қайнағасига хабар қилиш лозимлигини пайқади. У мактубдан натижа чиқмайди деб, Ранигхатга ўзи бормоқчи бўлди. Эри жўнаши билан Жогомая Кадоминини чақириб:

— Уртоқжон, сен бундан сўнг бизникида туришинг ақлдан эмас. Ўзинг биласан: эл оғзига элак тутиб бўлмайди,— деди.

Кадомини бўлса дугонасига ғамгин нигоҳ ташлаб:

— Одамлар нима деса дер, менга нима?— деб жавоб берди.

Жогомая бундай жавобдан таажжубланди:

— Агар сен одамларнинг гап-сўзига бепарво бўлсанг, биз бепарво қарай олмаймиз!— деб бақирди у.— Бошқа жойдан келган бир жувоннинг бунча вақт уйимизда туриб қолишини биз одамларга не тил билан тушунтирамиз?

— Менинг уйим борми, ахир?

«Ана халос,— деб ўйлади Жогомая,— нималар деб жаврапти бу бахти қора хотин?»

— Мен сизлар учун кимман?— деб оҳиста давом этди Қадомини.— Айтинг-чи, мен ерда юрибманми? Сизлар куласизлар, йиғлайсизлар, ҳар қайсингиз ўз ишингиз билан бандсиз. Мен-чи, мен фақат мушоҳида қилиб тураман. Сизлар — одамсизлар, мен бўлсам, фақат бир соямон. Уйлаб ўйимга етмайман, нега парвардигори-олам мени сизнинг дунёнгизда қолдирди? Сизлар мендан, ҳаётимизга раҳна солади, турмушимизни аччиқ қилади, оиламизга бадбахтлик келтиради, деб қўрқяпсизлар. Мени сизларга боғлаб турган нарса нима? Модамики тангри менга ҳеч қандай ўрин қолдирмаган экан, мен бу занжирни узиб сизлардан ҳам кетаман.

Шу аснода, унинг нигоҳи шундай ғалати, сўзлари шундай ғайри табиий эдики, Жогомая ниманидир пайқагандай бўлди-ю, бу сирни охиригача англай олмади. Ортиқча савол-жавоб қилишга юраги дов бермай, оғир хаёлга чўмиб, аста чиқиб кетди.

IV

Патичорон Ранигхатдан қайтиб келганда кеч соат ўнга яқинлашган эди. Ёмғирдан ҳар жой, ҳар жойда кўлмак сув, гўё кечанинг ҳам, ёмғирнинг ниҳояси йўқдай туюларди.

— Хўш, нима гап?— деб сўради Жогомая.

— Гап кўп, андак сабр қил,— деди эри.

Патичорон ҳўл кийимларини ечиб, қайта кийинди, кечки овқатни еб, каравотга чўзилиб ётди-да, папирос чека бошлади. Унинг кўзларида ташвиш бор эди.

Жогомая кунжиковлигини бир оз босиб тургач, охири эрининг олдига келиб:

— Гапира қолсангиз-чи, нималарни билиб келдингиз? — деб сўради.

— Сен янглишибсан,— деди Патичорон.

Бу гапни эридан эшитар-эшитмас Жогомаянинг жиғибийрони чиқди. Хотинлар сира янглишмайди, борди-ю, шундай ҳол рўй бергудай бўлса ҳам ақлли эркак ўзини билмасликка солиши ёхуд шу айбни ўз бўйнига олиши керак.

— Хўш, нимани билиб келдингиз?— жаҳл билан яна сўради хотини.

— Сен уйимиздан бошпана берган жувон Кадомини эмас!

Ўз эридан бундай беҳуда гапни эшитган хотиннинг жинни бўлиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Нима, мен ўз дугонамни танимайманми?— деб бақирди Жогомая,— буни ҳам сиздан сўрашим керакмиди? Сизнинг эс-ҳушингиз жойидами ўзи?

Патичорон бу ҳақда мунозара қилишнинг бефойда эканини пайқади. У ўзи ҳақ эканини исбот этади. Жогомаянинг дугонаси Кадомини ўлган, бунда ҳеч қандай шубҳа йўқ.

— Сиз ҳамма нарсани чатоқ қилиб келган кўри-насииз,— деди Жогомая.— Ё борадиган жойга бормагансиз, ёҳуд айтган гапларини тушунмагансиз. У ерда сизга кимнинг кўзи учиб турувди. Бундан кўра хат юборган яхши эмасмиди?

Хотинининг гапга ишонмаганидан Патичороннинг кўнгли озор топиб, ўз фикрини исботлаш учун далиллар келтира бошлади, лекин хотинини ишонтира олмади. Аммо шу баҳс пайтида эру хотин бир фикрга келдилар: нима бўлса ҳам Кадоминини уйдан кетказиш керак. Бу борада ҳар икковининг ҳам асослари бор эди: Патичорон: бу жувон, дугонангман деб хотинини алдагани учун, Жогомая эса: бу жувонни енгилтак аёл деб ўйлагани учун. Қаттиқ мунозарада ҳар икки томон ҳам бўш келмади. Эру хотин қўшни хонада Кадомини ухлаётганини унутиб, борган сари жазавалари тутиб, бақириб тортишар эдилар.

— Олдимизда хавф-хатар бор! Мен бу сўзларнинг барини ўз қулоғим билан эшитиб келдим,— деди эр.

— Бу гапнинг тагида нима борлигини ўзим кўриб туриб, нега энди сизнинг гапларингизга қулоқ солар эканман,— деб жавоб берди хотини.

Ниҳоят, Жогомая:

— Яхши, айтинг-чи Кадомини қачон ўлибди?— деб сўради. Бу сўроқдан мурод Кадомининг ўлими билан сўнги мактуби орасида қанча вақт ўтганини аниқлаб, эрининг хатосини исботлаш эди. Эри Кадоминининг ўлими тарихини сўзлаб берди. Ҳисоблаб

қарашса, Кадоминининг ўлими унинг бу даргоҳда пайдо бўлишидан сал илгари экан. Шунда Жогомаянинг содда кўнгли даҳшатдан қалтираб кетди. Пати-чорон ҳам ваҳимага тушгандай бўлди. Шу аснода эшик очилиб совуқ шабада чироқни ўчирди. Хона зулматга чулғаниб, Кадомини кириб келди. Кечаси соат бирлар чамаси эди. Ташқарида ёмғир шиббалаб қуярди.

— Жогомая, мен дугонанг Кадоминиман, аммо мен тирик эмасман. Мен ўлганман,— деди аёл.

Жогомая даҳшатдан қичқириб юборди. Эрининг эса, ваҳимадан тили калимага келмасди.

— Мен ўлганман, холос. Ахир бундан бўлак сизларга бирор зарар-заҳмат етказмадим-ку!— давом этди аёл.— Менга на тириклар, на ўликлар орасида ўрин бор. Шўрим қурсин, мен қаёққа бош урай энди?— изтиробдан гўё ухлаган тангрини уйғотмоқчи бўлгандай, у яна такрорлади:— қаёққа бош урай?— шу аҳволда ҳушсиз ётган дугонасини қолдириб, Кадомини югурганча уйдан чиқиб кетди.

V

Кадоминининг қандай қилиб Ранигхатга етиб келганини айтиш қийин. Дастлаб у ҳеч кимга кўринмади. Боёқиш аёл туз тотмай, бутун кунини хароба бир ибодатхонада ўтказди.

Ёмғир кучайиб, қош қорайиб, момақалдиروқдан қўрққан одамлар ошғич уйга жўнаганда, Кадомини йўлга чиқди. У ўз қайнағасининг эшигига яқинлашгач, юраги зўр бериб тепа бошлади. Аёл бошига рўмолини ташлаб ҳовлига кирди. Эшикдаги посбон уни оқсочлардандир деб ўйлаб, йўлини тўсмади.

Ёмғир қуяр, бўрон шиддат билан ҳайқирарди. Уй бекаси, Шародашонкорнинг хотини, ўзининг тул синг-лисидан қарта ўйнаб ўтирарди. Хизматчи аёл ошхонада. Етоқдаги каравотда безгакдан азоб чеккан касал бола ётибди. Кадоминининг ётоққа кирганини ҳеч ким пайқамай қолди. Бу аёлни қайнағасининг уйига келишга нима мажбур этганини мен билмайман, бунинг сабабини у шўрликнинг ўзи ҳам билмасди.

унинг биргина орзуси шу гўдакка яна бир назар солиш эди. Кадомини қаёққа боришини, сўнг нима қилишини ўйламаганди. У чироқ ёруғида жажжи қўллариини мушт қилиб, иситмада ёниб турган боланинг юзларини кўрди. Аламдан юраги эзилиб кетди. Қани энди бу гўдаккинани олиб бағрига боса олса... «Менсиз бунинг ҳолидан ким хабар олади?— деб ўйлади Кадомини.— Унинг онаси ўйин-кулгини, лақиллашни, қартабозликни яхши кўради. Гўдак менинг қўлимда чокда, у бола тарбияси ҳақида ўйлаб ҳам кўрмас, тамом озод эди, энди бу гўдакка ким ғамхўрлик қилади?»

Шу пайт бола иккинчи ёнбошига ағдарилиб, уйқу-сираб қичқирди:

— Холажон, сув беринг!

Бола ҳануз ғамхўр холасини унутмаганди. Кадомини дарҳол кўзадан озгина сув қуйиб, болани қўлига олиб ичирди. Бола уйқу орасида ҳам ўзига таниш қўлдан сув ичганига таажжубланмаса бўлади. Кадомини ўзини тутолмай, болани ўпиб, уни қўлида тебрата бошлагач, бола ҳам уйғониб холасини қучоқлаб сўради:

— Холажон, сиз ўлганмисиз?

— Шундоқ, қўзим.

— Энди яна қайтиб келдингизми? Бошқа ўлманг!

Аёл жавоб беришга улгурмай, овоз эшитилди: хизматчи хотинлардан бири ликобчада саго олиб кирди, Кадоминини кўриши билан қўлидан ликобча тушиб кетди-да, қичқирганча полга йиқилди. Бу овозни эшитиб, уй бекаси ҳам қартани ташлаб, чопиб хонага кирди; кирди-ю, донг қотиб қолди, на сўзлашга, на юришга мажоли бор эди. Бола бу аҳволни кўриб ваҳимадан йиғлаб қичқирди:

— Холажон, кетинг! Холажон, кетинг!

Ана шунда, шунча кундан кейингина, Кадомини ўзининг ўлмаганлигини англади. Таниш хона, бундаги жиҳозлар, кичик жияни, ўзининг унга бўлган муҳаббати — мана шуларнинг ҳаммаси билан алоқаси борлигини пайқади. Бу синашта олам билан унинг орасида ҳеч нарса йўқ экан. Дугонасининг уйида бўлса, Кадомини ўзини ростдан ҳам ўлгандай сезарди.

— Синглим, нега мендан қўрқяпсан?— ҳаяжон ичида сўради бояқиш жувон.— Қарагин, мен илгари қандай бўлсам, ҳозир ҳам шундайман-ку!

Унинг овозини эшитиб, бека беҳуш бўлиб йиқилди.

Бу ҳодисани синглисидан эшитиб Шародашонкор кириб келди. У қўлларини қовуштириб, ёлворган ҳолда Қадоминига қараб сўзлади:

— Кичкина келин, шу иш сизга муносибми? Шотиш — менинг биттаю битта ўғлим, нега унга азоб берасиз? Бегона эмасмиз-ку! Сиз кетгандан буён бола фақир ичикиб, озиб-тўзимоқда. Касалдан чиқмайди. Кечаю кундуз: «Холажон! Холажон!» деб чақиргани чақирган. Сиз бу дунё билан видолашгансиз. Келинг, бу муносабатларни ҳам узинг. Биз сизнинг арвоҳингизни ноумид қилмаймиз.

Қадоминининг тоқати тоқ бўлиб, қичқириб юборди:

— Ахир мен тирикман, ўлган эмасман! Улик эмаслигимни не йўсинда сизга исбот қилсам экан!

Шундан сўнг аёл полда турган хурмачани кўтариб ўз пешонасига урди. Бир зумда пешонасидан қон тирқираб чиқди.

— Қаранглар, мен тирикман!— деб такрорлади аёл.

Шародашонкор қимир этмай турар, бола қўрқиб қичқираб, уй бекаси билан хизматчи аёл полда ҳушсиз ётарди.

«Мен тирикман! Мен тирикман!» деб фарёд қилганча аёл хонадан қочиб чиқди ва зинапоялардан чопиб, тўғри ҳовлидаги кўл бўйига бориб ўзини сувга ташлади. Шародашонкор сувнинг чайқалганини эшитди, ҳолос.

Кечаси ва эртасига кун бўйи ёмғир ёғди. Қадомини ўзининг тирик эканини ўлими билан исбот қилди.

1692 йил.

ОЛТИН САРОБ

Аденатх билан Бойденатх бир-бирларига амаки-вачча бўлишади, уларнинг фамилиялари ҳам бир хил: Чокроборти. Аммо Бойденатхнинг аҳволи тангроқ. Бунинг сабаби шуки, отаси уқувсизлик қилиб, акаси Шибонатхга муте бўлиб қолган. Амакиси эса, Бойденатхни жуда яхши кўрарди. Шундай бўлса ҳам, бу олижаноб амаки, уялмай-нетмай, боланинг ота меросидан катта бир қисмини ўзлаштириб, Бойденатхга «чиқма жоним» учун андак пул қолдирди, холос.

Ўғлини уйлантириш учун шаҳарда Шибонатх бормаган хонадон қолмади. Охири ўғлини бир бойнинг қизига уйлантириб, давлатига яна давлат қўшилди. Мохемчондро бўлса, етти қизли камбағал бир брахманга раҳми келиб, сепини ҳам талаб қилмай, ўғлини шу хонадоннинг тўнғич қизига уйлантирди. Бу одамга қолса, брахманнинг етти қизини ҳам ўз уйига олиб келарди. Лекин бундай қилолмади, чунки унинг биргина ўғли бор эди, сўнгра, брахман ҳам бундай талаб қўймади.

Отасининг вафотидан сўнг Бойденатх озгина меросга қаноат қилиб, бирор иш қилишни хаёлига ҳам келтирмай тинчгина, хотиржам яшай берди. Бошқалар тирикчилик учун бир ишнинг бошини тутганда, бу дарахт новдаларини кесиб келиб гулдор таёқчалар ясашга киришди. Қўшни болалар шу таёқчаларни деб келиб, уни ўраб олишар, у эса мамнуният билан та-

ёқчаларни уларга тақдим этарди. Бундан ташқари, Бойденатх қармоқ, қоғоздан варрак ва ёғочдан ғалтак ясашга ҳам жуда уста эди. У, мана шу ишларга жуда кўп вақт сарф этиб, бу санъатини кунт билан камолотга етказарди. У шундай сермеҳнат ва нозик буюмлар ясаш имкони туғилганда ўзидан жуда ҳам мамнун бўларди. Бу хил ишлар ундан кўп вақт талаб этар, лекин унинг оиласи учун бир чақа ҳам даромад келтирмас, бинобарин, бунчалар меҳнатга арзимасди.

Деярли ҳар кун эрталаб, шу яқиндаги Дурга ибодатхонаси устидан туман кўтарилмай туриб, Бойденатхни кўлида пичоқ, кўлтиғида ёғоч, гавронлар билан кўриш мумкин эди. У қош қорайгунча эшиги олдида ёлғиз ўтириб, шу сеvimли машғулоти билан банд бўлар эди.

Маъбуда Дурганинг марҳамати билан Бойденатх душманларнинг кўзини куйдириб, икки ўғил ва бир қиз кўрди. Шунга қарамай хотини Мокходанинг норозилиги тобора кучаярди. Аденатхнинг уйида ҳамма нарса тўкин-сочин, Бойденатхнинг уйида қашшоқлик. Аденатхнинг хотини Биндебашининг бўй-баста келишган, бўйни, қулоғида қиммат баҳо зеб-зийнатлар, эгнида банорас сорийси; боёқиш Мокходада эса бундай нарсалар сира ҳам бўлмаган. Бундан ҳам хунук, келишмаган нарса борми? Яна иккаласи қариндош бўлса! Кибр-ҳавони қаранг-а! Аденатх амакиваччасининг мол-мулкини ўзиники қилиб, керилиб юрибди-да! Мана шуни ўйлаганда Мокходанинг юраги қаҳр-ғазаб билан тўлар, эрини ҳам, унинг амакиваччаси Аденатхни ҳам ямлаб ютгиси келарди. Мокходага уйдаги нарсалар ҳам ёқмай қолди. Ҳамма нарса унга бачкана, яроқсиздай туюла бошлади. Каравотни айтмайсизми — ўлик ётса хўрлиги келади! Ҳеч ким бунчали қашшоқликда яшамас! Бу чолдевор кулбада бошпанасиз кўршапалак ҳам турмайди, тарки дунё қилган қаландар бўлса, бу оилани кўриб кўзига ёш оларди. Бундай муболағаларга кўрқоқ эркакнинг эътироз қилиши қийин, шунинг учун Бойденатх эшигининг олдида одатдагидан ҳам хомушроқ ўтириб, таёқчалар тарашлар эди.

«Финг демайман» деб қасам ичган билан хавф-хатардан қутулиб бўладими. Бир куни хотини Бойденатхни севимли машғулотидан тўхтатиб, ўз хонасига чақирди. У эрига тик қарамай, хотиржамлик билан гапирди:

— Айтинг, бундан кейин сут келтирмасинлар!

Бойденатх бир оз жимликдан кейин сўради:

— Сут келтирмаса, болалар нимани ичади?

— Суюқ шавла ейишар,— деб жавоб берди Мокхода.

Бир неча кундан кейин хотин яна Бойденатхни чақирди:

— Мен билмайман, аммо сиз бирор чора кўринг, ахир!

— Нима қилай?— ҳорғинлик билан сўради эри.

— Ярмаркага бориб бирор ойга етарли озиқ-овқат олиб келинг.

Шундан кейин харид қилиниши лозим бўлган нарсаларнинг рўyxатини топширди. Бу масаллуқ бир рожанинг катта дабдаба билан қурбонлик қилишига етарди. Шунда Бойденатх, мисли кўрилмаган бир жасорат билан, норозилик билдирди:

— Бунча нарсанинг нима ҳожати бор?

Жавоб ўрнида у мана бу сўзларни эшитди:

— Ундай бўлса қўй, болалар очдан ўлсин, мен ҳам ўламан, бир ўзинг қолиб, билганингча рўзгорни тебрат.

Бойденатх фойдасиз вақт ўтказишни йиғиштириб қўйиб, жиддий бир иш билан шуғулланиш пайти келганини пайқади. Аммо бирор жойда ишлашга ҳам, савдо-тижорат билан шуғулланишга ҳам бўйни ёр бермасди, шунинг учун у бойлик тангриси Куберанинг хазинасига янги йўл ахтара бошлади. Бир кун ёстиққа бош қўйиб маъбуда Дургага муножот қилди:

— Эй, маъбуда Дурга! Менга одамларни оғир касалликдан даволайдиган бир дори ясаш йўлини ўргат! Мен бу хусусда газетга эълон бериб, шу билан бойиб кетай...

Уша кечаси туш кўрса, хотини ундан жуда норозини эмиш, бева қолган ҳамоно бошқага тегиб кетаман, деб аҳд қилганмиш. Бойденатх: эрга чиқсанг тўйга

зёб-зийнат топиш қийин, бунга пул йўқ, деб эътироз қилармиш. Мокхода бўлса, тулнинг эрга чиқиши учун бундай нарсалар ҳожат эмас,— дермиш. Бойденатх бундан кўра кучлироқ далиллар топиш мумкинлигини билса ҳам, бу далиллар нимадан иборат экани ўша пайтда хотирига келмасмиш... Ана шунда бирдан уйғонса, вақт алламаҳал бўлиб, кун ёришиб кетибди. Қўрқинчли туш, хотинининг дўқлари эсига келиб, шўрликнинг жуда руҳи тушди.

Эртанги ибодатдан сўнг Бойденатх одатдагича эшиги олдида ўтириб, қоғоздан варрак ясамоқда эди. Бирдан баланд овоз билан салом қилиб бир санниаси (қаландар) келиб қолди. Шу заҳотиёқ гўё чақмоқ Бойденатхнинг миясини ёритди-ю, бўлажак давлатнинг муборак даракчисини кўргандай бўлди. У санниасини зўр эҳтиром билан қарши олди. Меҳмонни таг-тугини суриштириб билса, у одам олтин яшашнинг махфий йўлларида воқиф бўлиб, бу ҳунарни Бойденатхга ўргатиши мумкин экан. Бу хушхабардан Мокхода шундай қувондики, бунини тасвир қилишга тил дол, қалам ожиздир... Сарик касалга мубтало бўлган одамларга ҳамма нарса сариқ кўрингандай, шу ондан эътиборан, бу аёл ҳам бутун оламини фақат олтин билан тўлган деб тасаввур эта бошлади. Хаёлида уйдаги ҳамма нарсани — каравотдан тортиб деворларгача, барини олтин билан қоплаб чиқди. У, фикран, Биндебашинини уйига таклиф қилиб, давлатини кўз-кўз ҳам қилди.

Бу орада санниаси кунига бир ярим сер¹ пудинг еб, икки сердан сут ичиб турди. Бундан ташқари, у уй эгасининг пулини ишга солиб, ундан ўзинга фойда ундиришни ҳам эпларди. Бу вақтда таёқча, ғалтак, варрак ишқибозлари Бойденатх эшигини қоқиб овора бўлардилар. Ҳолбуки эр-хотин олтин васвасасига тушиб, ўз болаларига ҳам қарамай қўйишган эди. Шўрлик болалар оч қолишар, доду фарёдлари кўкка кўтариларди. Аммо ота-оналари уларнинг аҳволига назар-эътибор қилишмас эди. Улар сас-садосиз, жиддий қиёфада, гулхан чўғларига термулиб ўтирарди-

¹ Сер — оғирлик ўлчови, тахминан 900 грамм.

лар. Эру хотин очкўзлик билан гулхан алангасининг, чўзиқ тилларидан кўз узмай, олтин пайдо бўлишини кутар эдилар. Аланга бўлса, худди ботаётган қуёшдай гоҳ ловиллар, гоҳ қизғиш тусга кириб сўнарди.

Бир куни, ўтдан олтин чиқариш умидида Бойденатхнинг пулларидан алангага анча садақа қурбон этилгач, санниаси:

— Эртага соф олтин оласизлар,— деб қолди.

Шу кечаси эру хотин мижжа қоқмай чиқдилар. Ўз хаёлларида олтин қасрлар барпо этдилар. Баъзан бир фикрга келолмай, ўзаро жанжаллашардилар ҳам, лекин чексиз шодликдан бу низолар узоққа чўзилмади. Оилада ажиб бир аҳллик рўй бериб, ҳамма ёқ сизу бизга айланди.

Эртасига санниаси бехосдан ғойиб бўлди. Шу билан олтиннинг ярқираши ҳам йўқолиб, ҳатто қуёш нурлари ҳам қорайгандай бўлиб туюлди. Қашшоқлик ва муҳтожлик эса уйда тўрт чандон кучайди.

Энди агар Бойденатх уй-рўзғор ҳақида миқ этгудай бўлса, хотини жаҳл билан унинг гапини бўлади:

— Бас қил, бас! Сенинг ақлинг билан иш қилиб бўлди. Энди ҳеч бўлмаса жағингни тий!

Бойденатх бутунлай довираб қолди. Мокхода эса, шундай керилардики, гўё ҳалиги олтин саробга у бир лаҳза ҳам ишонмагандай.

Ўзини қаттиқ гуноҳкор деб сезган Бойденатх хотинига тасалли бериш йўлини қидирарди. Бир куни келтирган совғасини яширди-да, хотинини чақириб, сирли бир табассум билан сўради:

— Қани, айт-чи, сенга қандай совға олиб келдим?

Хотини кунжиковлик ҳиссини бир дам тийиб:

— Қаёқдан билай? Мен фолбин бўлмасам,— деди.

Бойденатх секин канопни ечди, ўралган қоғознинг чангларини артди ва маъбуда Дурганинг ўн қиёфасини бирдан кўрсатувчи рангли суратни олиб ёруққа тугди-да, Мокходанинг олдига қўйди. Аёл шу зоҳотиёқ Биндебашининг ётоғида осифлик Англиядан олиб келинган, тоза бўёқ билан ишланган катта суратни эслади. Эсладию, чексиз бир нафрат билан эрига ҳужум қилди:

— Буни ўз хонангга осиб қўйиб, ўзинг томоша қилишинг мумкин. Менга кераги йўқ!

Руҳи тушган Бойденатх, худонинг хотин кишига шунчалар ўтқир ақлу-ирода ато қилиб, эрни бундан маҳрум этганига қаттиқ хафа бўлди.

Бу орада Мокхода вақтни беҳуда ўтказмади. У фолбинлар ва мунажжимларнинг олдига бориб, тақдирини олдиндан билиш ниятида қўлларини кўрсатди. Улар ҳаммаси бир оғиздан, эрингдан олдин ўласан, деб таъкидлашди. Аммо у бунақанги бахтга унчали шовилмас эди, у тақдирини яна ҳам чуқурроқ билишга интилди. Фолбинлар унинг серфарзанд бўлишидан башорат бердилар, лекин бу ҳам уни унчали қувонтирмади. Ниҳоят, бир мунажжим, Бойденатх бир йил ичида ёмби топиб олади, деб хабар қилди. Мунажжим, агар шу гапим рост чиқмаса фолбинлик дафтарим куйиб кетсин, деб қасам ичди. Бунча даҳшатли қасамни эшитгач, Мокхода мунажжимнинг сўзи тўғрилигига заррача шубҳа қилмай қўйди. Мунажжим каттагина инъом олиб жўнаб кетди-ю, лекин Бойденатхнинг кунни оғир ҳолга қолди.

Дунёда бой бўлишнинг турли йўллари бор: деҳқончилик, идора хизмати, савдо-сотиқ, ўғирлик, қаллоблик ва ҳоказо... бироқ, ёмби топишнинг йўлини ҳеч ким билмайди. Бинобарин, Мокхода қанча уринмасин, эрига қанча таъна қилмасин, Бойденатх нима қилишини билмасди. Бояқиш қайси ерни кавлашни, қайси кўлга ғаввос туширишни ва қайси деворни бузишни билмай гаранг эди. Ниҳоят, Мокхода камоли тажанг бўлганидан, эрига қараб, мен шу чоққача эркакларнинг бошида мия бор деб юрган эдим, энди билсам — мия эмас, молнинг тезаги экан, деб юборди.

— Бирор ҳаракат қилсанг бўлмайдимиз?— деди у,— нима, осмондан рупия ёгади-ю, мен териб оламан деб ўйлайсанми?

Бу сўзларда аччиқ ҳақиқат бор эди, шунинг учун Бойденатхда бирор иш қилиш иштиёқи пайдо бўлди, аммо у кимга мурожаат қилишни ва қаёққа боришини билмасди. Шундан сўнг, Бойденатх, яна илгарини

гича, эшигининг тагида ўтириб таёқча тарашлаш билан машғул бўлди.

Ҳадемай ашшин ойи келиб, Дурга байрами ҳам яқинлашди. Қирғоққа тўхтовсиз қайиқлар кела бошлади. Кўпдан буён мусофирчиликда юрганлар ўз ватанларига қайтмоқда эдилар. Уларнинг кажава саватлари қовун, ошқовоқ ва қуритилган кокос ёнғоқлари билан тўла; темир сандиқларда эса, пойафзал, соябон, болалар кийими, ироқи совун, янги китоблар ва жононлар учун хушбўй кокос сути келтирилар эди.

Бу кунларда, гўё муқаддас байрамни масхаралагандек, кўкни қора булутлар қоплади; гувиллаган совуқ шамолда дарахтларнинг ёмғир ювган яшил япроқлари қалтирар, далаларда етилаёзган шолিপоялар тебранар эди. Ипак кийимларга ўралган одамлар елкаларига чадор ташлаб, соябонларини бошларига тутиб, шошилганча уйларига қайтиб келардилар. Бойденатх бўлса, буларни кўриб уҳ тортарди, холос. У Бенгалиянинг юзлаб хонадонларини ўзининг ғам-хонаси билан қиёс қилиб, ҳасрат билан:

— Эй тангрим, мунча ҳам мени уқувсиз қилиб яратдинг!— деб пичирларди.

Ҳайитга маъбуда Дурганинг сурати қандай безалганини кўриш учун болалар саҳарда Аденатхнинг ҳовлисига қараб чопдилар. Чўри хотин нонушта вақтида уларни аранг бошлаб кетди. Ҳаммага қувонч келтирган мана шу улуғ айёмда Бойденатх ўз ҳаёти-нинг нечоғлиқ маъносизлигини айниқса чуқур ҳис этди. У чўри хотинни нари юбориб, катта ўғилчасини қучоғига олди-да, раҳми келиб сўради:

— Обу, сенга ҳайитликка нима олиб берсамикин? Обинаш илтимос қилди:

— Ада, қайиқча ясаб беринг!

Кичиги ҳам мен акамдан кам эмасман-ку, деган маънода:

— Дада, менга ҳам қайиқча,— деб туриб олди.

Болалари ҳам отасидан қолишмайди-я! Уларга бемаъни ўйинчоқдан бошқа ҳеч нарса керак эмас!

Бойденатх рози бўлди. Бу орада ҳайитни болачақалари билан ўтказиш учун Банорасдан Мокхода-

нинг адвокат амакиси келиб қолди. У келиши билан Мокхода ҳадеб унинг уйига қатнай бошлади. Ниҳоят, бир куни эрини чақириб:

— Сен Банорасга боришинг керак! — деб қолди.

Бойденатх, энди куним битибди-да, деб ўйлади. Эҳтимол, мунажжим хотинига шундай дегану, хотини унинг ўлимини осон қилмоқчи, Мокхода эса бу орада Банорасда бир уй сотилармиш, ўша уйда хазина кўмилганмиш: кимки бу уйни сотиб олса, остонаси тилладан бўлармиш, деган гап топиб келди.

— Мен Банорасга бормайман, минг лаънат! — деб қичқирди Бойденатх.

У ҳеч қачон уйдан бир ёққа чиққан эмас, аммо қадимий шастрларда, хотинлар эрларини ўз уйлари-дан кетишга мажбур эта оладилар, деб ёзилган. Боёқиш Бойденатх Банорасни ўйлаши билан кўзларидан ёш чиқиб кетарди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бу орада Бойденатх иккита ўйинчоқ қайиқча ясади. Уларга лангар қўйиб, читдан елканлар ясади, қизил байроқчалар тикди, руль ва эшкаклар қилди, уларга қўғирчоқ йўловчиларни ўтқазиб, қайиқ ҳайдовчиларга рулни тутқазиб қўйди. Қайиқчалар қунт билан ишлангани учун жуда чиройли чиқди. Буларни кўрган ҳар қандай боланинг ҳам ҳаваси келиб, қани энди меники бўлса дер эди. Байрам арафасида Бойденатх уларни болаларига берганда, улар қувончдан териларига сигмай, қий-чув қила бошладилар. Қайиқчаларнинг чиройли руллари, елканлари, лангар ва эшкаклари, айниқса. Ўртадаги «ҳайдовчи» ва «йўловчилар»ни кўриб гўдаклар ниҳоятда завқланиб кетдилар. Болаларнинг қувончли қийқириқлари Мокходанинг диққатини жалб этди. У уйга кириб, камбағал отанинг байрам совғаларини кўрди. Аёл бирдан дод-фарёд кўтариб, ғазаб билан пешонасига бир урди-ю, қайиқчаларни болаларнинг қўлидан юлиб олиб, деразадан иргитиб юборди. Ҳамма қиммат баҳо нарсалар, атлас камзиллар, кашта билан безалган бош кийимлари сотилиб бўлган-у, бу бефаросат эр ҳануз болаларини қўғирчоқ билан овинтириб юрибди. У болаларига

лоақал икки пайса сарф қилмай, ҳаммасини ўзи ясабди тағин!

Кичик ўғли қаттиқ йиғлаб юборган эди, онаси:

— Аҳмоқ бола!— деб тарсаки билақ туширди.

Катта ўғли отасининг аҳволини кўриб ўз ғамларини унутди ва гўё ҳеч нарса бўлмагандек:

— Ада, эрта билан мен ҳаммасини йиғиштириб оламан,— деди.

Шу воқиядан сўнг, эртасига Бойденатх Банорасга боришга рози бўлди. Лекин пулни қаердан олади? Шунда Мокхода охирги тақинчоқларини сотиб, керакли маблағни ўзи жамғаришга қарор қилди. Бу тақинчоқлари Бойденатхнинг бувисидан қолган табаррук нарсалар бўлиб, ҳозирги вақтда ундай соф олтинни топиш амри маҳол эди. Бойденатх гўё ўлимга кетаётгандай бўлди. У болаларини қўлига олиб ўпди-да, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, уйдан чиқиб кетди. Шундан кейин Мокхода ҳам кўзига ёш олди.

Банорасдаги уйнинг эгаси Мокходанинг амакисига таниш эди, шунинг учун у Бойденатхга уйни арзонгина сотиб кетди. Янги хўжайин уйга ёлғиз ўзи кўчиб кирди. Уй дарё қирғоғида бўлиб, тўлқинлар иморатнинг пойдеворига уриб турарди.

Кечаси Бойденатхни ваҳима босди. У чироқни ёқиб бош томонига қўйди-да, кўрпага ўраниб ухламоқчи бўлди. Аммо уйқуси келмади. Ярим кечадан ўтиб, ҳамма тинчигандан сўнг, ҳеч кутилмаганда, қаёқдандир, бир нарсага урилган темир жаранги эшитилди-ю, Бойденатх қўрққанидан сапчиб туриб кетди. Гўё рожа Бали¹нинг хазиначиси ерости салтанатида ўтириб пул санаётгандай туюлди. Бойденатхнинг юрагида ваҳима ҳам, ҳавас, қизиқиш ҳам, андак умид ҳам бор эди. У қалтироқ қўллари билан чироқ ушлаб хоналарни бир айланиб чиқди; бир хонага кирса, овоз бошқа хонадан чиқаётгандай бўлди, у хонага кирса худди боя кирган хонадан яна ўша

¹ Ривоятларга қараганда рожа Бали уч оламнинг (ер, осмон ва ерости салтанатининг) соҳиби бўлиб, охири ер ва осмондан воз кечиб, ерости салтанатида яшашга мажбур бўлган,

овоз эшитилди. Бойденатх тун буйи хонама-хона юриб чиқди. Тонг отарда бу овоз бошқа товушлар билан қоришиб кетгач, у бир оз тинчиди. Иккинчи кеча ҳам ҳамма ухлагандан сўнг, бу овоз яна эшитила бошлади. Бойденатхнинг юраги тез-тез урарди. У бу овознинг қаердан келаётганини билмай гаранг. Агар саҳрода сувнинг шилдирагани эшитилгундай бўлса, унинг қаерда эканини аниқлаш маҳол, ташна йўловчи эса, бундай аҳволда жон қулоғи билан тинглаб, чашманинг қаерда эканини аниқлашга уринади. шунда унинг томоғи қуриб, ўзини янада ташнароқ ҳис этади. Бойденатх ҳам худди ана шу вазиятда эди.

Шу тариқа бир неча кун ўтди. Уйқусизлик ва ҳаяжонлар Бойденатхнинг илгариги беғам юзларига ажин туширди. Унинг беқарор кўзлари ичига тортиб, тушки офтоб нурларида ялтираган қумдек мўлт-мўлт этарди.

Бир куни чоштгоҳда эшикни бекитиб, лом билан полни тақиллатиб кўрди. Кичик бир хонадан бўғиқ овоз эшитилди. Шу кечаси Бойденатх мижжа қоқолмай, шу хонанинг полини кўчира бошлади. Тонг отарга бориб бу иш анжомига етди-ю, Бойденатх пол тагида ертўлага ўхшаш чуқурни кўрди. Бироқ бу ер шундай қоронғи эдики, Бойденатх ертўлага киришга ботинмади. Ана шундан сўнг у тешикни кўрпаси билан бекитиб, устига ётиб олди. Аммо бу ердан шундай овоз кўтарилдики, Бойденатхни ваҳима босиб, дарҳол туриб қочди. Эшик очиқ қолган эди, у узоққа боришни истамади. Очкўзлик билан ваҳима уни уй олдида тутиб турарди. Шу зайлда яна бир кеча ўтди. Эртасига бу овоз кундузи ҳам эшитиладиган бўлиб қолди. Хизматчи уйга кирмасин деб, Бойденатх но ништани ҳам ҳовлида қилди. Ниҳоят, у уйга кириб, эшикни ичкаридан қулфлади. Тангри Дурганинг но минни тилдан қўймай, тешик устидан кўрпасини оҳиста кўтарди. Пастда сув томиб тургани эшитилди, сув қандайдир темир идишга томаётган эди. Ҳаяжон ва қўрқувдан қалтираб секингина тешикдан пастга қараб кўрсаки, уйга сув кириб келмоқда, аммо, азбаройи қоронғиликдан, бошқа ҳеч нарса кўринмасди. У бир таёқ олиб сувнинг чуқурлигини ўлчади, сув ҳали тиз-

за буйи чиқмаган эди. Қўлига гугурт ва чироқ олиб, енгилгина сакраб ертўлага тушди. Алам-изтиробда қалтираб, чироқ ёқишга урнарди. Охири чироқни ёқди. Бирдан кўз ўнгида занжирга боғланган катта мис хум намоён бўлди. Унга аста-секин сув томиб турарди. Неча кундан буён Бойденатхнинг уйқусини қочирган сирли товуш шу томчи экан. Бойденатх тизза буйи сув кечиб, хумга яқинлашди... Хум бўш эди. Бойденатх кўзларига ишонмай, бор кучи билан хумни қимирлатди, лекин ичидан ҳеч нарса чиқмади, уни ағдариб кўрди. Ичидан бирор нарса тушмади. Бойденатх қараса, хумнинг оғзи синиқ, яқиндагина синибди, чамаси. Бойденатх девонадай ҳовлиқиб, қўли билан сувостини титкилай кетди. Катта, силлиқ бир нарса қўлига тушди. Қалтираб турган бармоқлари билан бу нарсани кўтариб қараса, одамнинг бош суяги экан. Бойденатх уни ҳам қоқиб кўрди, афсуски, ичидан ҳеч нима чиқмади. У жаҳл билан чаноқни бир ёққа ирғитиб, қидиришни давом этдирди, лекин қанча қидирмасин скелетнинг қолган-қутган суякларидан бошқа ҳеч нарса топмади. Бойденатх уйнинг дарё томонидаги деворида тешик кўриб қолди, сув подвалга шу тешикдан кириб турарди. Эҳтимол, Бойденатхдан олдин келиб, ёмбини олиб кетган киши ҳам шу тешикдан киргандир. Бойденатх зўр руҳий тушкунлик ва юракларни пора-пора қилувчи қалтироқ бир овоз билан маъбуда Дурга номини тилга олганда, ертўлада барча дилхасталарнинг оҳу зори бириккандай вазмин, эзувчи, бўғиқ бир акси садо янгради.

Ҳамма ёғи ҳўл ва ифлос бўлиб кетган Бойденатх ертўладан чиқди. Одамларнинг говур-гувири билан тўлиқ бу олам унга ҳалиги хумдек бўм-бўш туюлди. Нарсаларини йиғиштириб, поездда уйга қайтиш, яна шу хотини билан гаплашиш, эскича ғамгин ҳаёт кечириш Бойденатх учун мутлақо маъносиз эди. Унда сув ювиб кетган соҳилдай дарёга қулаб нобуд бўлиш истаги туғилди.

Шунга қарамай, у нарсаларини йиғди-ю, поездга билет олиб, уйига жўнади ва совуқ кунларнинг бири-

да кечки пайт ўз эшиги олдига етиб келди. Бир вақтлар, ашшин ойида, одамларнинг мусофирчиликдан қайтишларини кузатиб, Бойденатх ҳам шу одамлар каби уйга қайтиш халоватини тотсам деб ҳавас қилар эди. Аммо мана бугунги оқшом етти ухлаб тушига кирган эмас. Ҳовлига кириб, худди ҳушсиздай, курсига ўтирди. У хотинининг ётоғига ошиқмади. Чўри хотин уни биринчи учратиб, қувонганидан қичқириб юборди. Буни эшитиб болалар чопиб чиқишди. Хотини уни ўз ётоғига чақирди. Бойденатх оила аъзоларини кўраркан, қўрқинчли туш кўра туриб бехосдан уйғониб кетгандай бўлди. Қамоли ҳорғинликдан озиб кетган юзларида аянчли табассум пайдо бўлиб, кичик ўғлини кўтарди, каттасини етаклаб хотинининг олдига кирди.

Ҳали қоронғи тушмаган бўлса ҳам бу хонада чироқ ёнарди, бу тундай қоронғи, сас-садосиз шомигарибон эди. Бойденатх анчагача миқ этолмай ўтирди, сўнгра мулойимлик билан сўради:

— Қалай, саломатлигинг яхшими?

Хотини, бошқа сўз қуриб кетгандай савол сўради:

— Хўш, ишлар қалай?

Бойденатх жавоб ўрнига ўз пешонасига урди. Мокходаниннг афти-ангори ўзгарди. Болалар ҳам бир бахтсизлик рўй берган бўлса керак, деб чўри хотин олдига чиқиб ётдилар ва ундан сартарош ҳақидаги эртакни айтиб беришни сўрадилар.

Кечаси алламаҳал бўлди, аммо эру хотин бир-бирларига лом демай, жим ўтиравердилар. Ҳар иккаласи ҳам қандайдир оғир бир вазиятнинг тазийқи остида эзиларди. Мокходаниннг лаблари қаҳр-газабдан қаттиқ қисилган... Оғир сукунат узоқ давом этди. Ниҳоят, хотин бир оғиз гап айтмай, ўз ётоғига кетди ва эшикни ичкаридан бекитиб олди. Бойденатх эшик орқасида маъюс ўтириб қола берди. Кеча қоровули вақтнин эълон қилиб бақириб ўтиб кетди. Ҳорғин замин ширин уйқуга толди. Аммо ердаги қариндош-уруғдан тортиб, поёнсиз осмондаги юлдузларгача, оламда ҳеч бир зот хўрланган Бойденатхнинг бахтсизлиги ҳақида ўйламас эди.

Кечаси алламаҳал бўлганда Бойденатхнинг катта ўғли уйғонди. У югуриб айвонга чиқди-да, отасини чақирди, лекин ҳеч ким жавоб бермади. Бола яна қаттиқроқ чақирди:

— Дада!

Яна ҳеч қандай жавоб бўлмади. Обинаш бориб уйқуга толди. Эрта билан Мокхода, одати бўйича трубкасига тамаки босиб, эрини йўқлади, лекин у ҳеч қаерда йўқ эди. Кундузи Бойденатхни кўриш учун қўшнилар чиқишди, бироқ у ғойиб бўлган эди.

1892 йил.

КОБИЛЛИК

Менинг Мини деган беш яшар қизчам бирпас ҳам жим ўтира олмайди. Бир ёшга тўлганда тили чиққан эди, ўшандан буён, уйқу вақтини ҳисобга олмаганда, ҳадеб гапиргани гапирган, сира тинмайди. Онаси кўп койийди, шундагина Мини бир оз жим бўлади, аммо мен уни сира тиёлмайман. Минининг гапирмай туруши менга шу қадар ғайри табиий кўринадики, узоқ чидай олмайман, шунинг учун у мен билан жон деб суҳбатлашади.

Бир куни эрталаб қиссамнинг ўн еттинчи боби устида ишлаб ўтирган эдим, Мини кириб қолди, остонани босиб ўтмасданоқ:

— Дада, дарвозабон Рамаоял зағчани зоғча дейди! Ҳеч нарсага тушунмайди, а, рост, а?— деди.

Мен тилдаги тафовутлар ҳақида мулоҳазамни ҳали бошламаган ҳам эдимки, қизим бирдан бошқа нарсага ўтиб кетди:

— Дада, Бола-чи, фил осмонга чиқиб хартумидан сув қуяди, шунинг учун ёмғир ёғади, дейди. Бўлмаган гапларни гапираркан Бола! Нуқул вайсайди — кечаси ҳам вайсайди, кундузи ҳам вайсайди.

Менинг жавобимни кутмасдан, яна бирдан:

— Дада, ойим сенинг киминг бўлади?—деб сўраб қолди.

«Қайинсингил бўлади» деб ўйладим ичимда, аммо қизимга:— Мини, бор, Бола билан ўйнаб тур. Менинг ҳозир ишим бор,— дедим.

Шундай деганимдан кейин столим ёнига келиб ўтирди-да, тиззаларини қучоқлаб, «агдум-багдум» деган ўйинга тушиб кетди. Шу пайт менинг ўн еттинчи бобимда Протапсингх билан Қанчонмала қоп-қоронғу кечада зиндоннинг баланд деразасидан ўзларини сувга ташлаб турган пайти эди.

Менинг деразаларим кўчага қараган. Бирдан Мини ўзининг «агдум-багдум» ўйинини йиғиштирди-да, дераза тагига бориб:

— Кабуливала, эй, кабуливала!¹— деб қичқирди.

Кенг ва кир либос кийган, бошига салла ўраган, сават орқалаган баланд бўйли бир кобиллик узум солинган бир неча яшикни кўтариб, кўчанинг бериги бетига ўтиб келмоқда эди. Уни чақирганда қизимнинг миясида қандай фикрлар туғилганини айтиш қийин. Мен, сават билан бирга бирон бахтсизлик келади-ю, менинг ўн еттинчи бобим қолиб кетади деб ўйладим.

Бироқ кобиллик, Минининг овозини эшитиб, оғзи қулоғига етгани ҳолда биз томонга бурилганда, қизим дарров ғойиб бўлди-қолди. Мини ичкари уйларга қочиб кириб кетган эди, чунки саватнинг ичига қарасам ўзимга ўхшаган бир қанча болаларни кўраман деб ўйлаган бўлса керак.

Кобиллик яқинроқ келди-да, кулиб туриб менга салом берди. Гарчи Протапсингх билан Қанчонмаланинг аҳволи анча оғир бўлса ҳам, чақириб қўйгандан кейин бирон нарса олмасдан жўнатиш яхши бўлмас, деб ўйладим.

У-бу олдим. Кейин бирпас суҳбатлашиб ўтирдик. Абдур Раҳмат Россия, Англия ва яна бошқа давлатларнинг чегара сиёсатларидан гап бошлади.

Ниҳоят, кетмоқчи бўлиб ўрнидан тураркан:

— Бабу, қизинг қаерга қочиб кетди?— деб сўради.

Минининг беҳуда ваҳимасини тарқатмоқчи бўлиб, чақиртирдим. У менга ёпишиб олиб, кобиликка ва унинг саватига шубҳаланиб қарай бошлади. Раҳмат саватидан бир ҳовуч майиз билан туршак олиб, қизимга узатди, бироқ Мини олмади, яна бадтарроқ шуб-

¹ Кабуливала — кобиллик, бу ерда афгон маъносига ишлатилади.

ҳаланиб, ўзини менинг тиззаларим орасига олди. Улар бир-бирлари билан шундай танишиб олишди.

Бир неча кундан кейин эрталаб уйдан чиқсам, эшик олдидаги курсида қизим бидир-бидир қилиб гапириб ўтирибди, кобиллик эса унинг ёнида, гапини тинглаб, илжайиб ерда ўтирибди, аҳён-аҳёнда бенгалча тилни бузиб, қизимнинг гапига ўз мулоҳазаларини қистириб қўярди. Мини беш ёшга кирган бўлса, шу беш йил мобайнида ўз отасидан бўлак бундай сабр-тоқатли ҳамсуҳбати бўлмаган бўлса керак. Қарасам, этаги майизу бодомга тўлиб кетибди.

— Нега бердинг буларни? Ундай қилмагин,— дедим кобилликка ва ёнимдан ярим рупий чиқариб, қўлига бердим. У бир нима демасдан пулни олди-да, саватига ташлади.

Уйга қайтиб кирганимдан кейин қарасам, ярим рупий пул бир рупийлик жанжал кўтарибди.

Минининг онаси ялтироқ тангани ушлаб, қизидан:

— Бу пулни қаердан олдинг?— деб сўрар эди.

— Кобуливала берди.

— Нега ундан пул оласан.

Минининг ўпкаси тўлиб:

— Мен олганим йўқ, ўзи берди,— деди.

Минини фалокатдан сақлаб қолмоқ учун уйдан олиб чиқиб кетдим.

Билсам, бу Минининг кобиллик билан иккинчи учрашуви эмас, у одам деярли ҳар куни келиб, бодом ва писталар билан қизчанинг жажжи қалбини ўзига ром қилиб олган экан.

Бу икки дўстнинг ўзларига хос ҳазиллари, ўйинлари бор эди. Масалан, Раҳмат кўриниши биланоқ Мини кула-кула ундан:

— Кабуливала, ҳой Кабуливала, саватингда нима бор?— деб сўрар эди.

Раҳмат ҳам, гарчи зарурати бўлмаса-да, овозини димоғидан чиқариб:

— Фил,— деб жавоб берарди.

Ҳазилнинг энг қизиғи шундаки, саватга ҳақиқатан ҳам фил сиғмас эди. Буни жуда қизиқ аския деб бўлмас эди, албатта, аммо икковининг ҳам вақти хуш

бўлиб кетарди ва мен, бу икки гўдакнинг куз тонгидаги самимий кулгисини эшитиб, хурсанд бўлардим.

Уларнинг яна бир ўйини бор эди. Раҳмат Миниға дерди:

—Кхоки¹, қайнатаникига сира бормагин!

Бенгалия оилаларида кичкина қизлар ёшликдан «қайната» деган сўзга ўргатилади, аммо, биз, маълум даражада маданий кишилар бўлганимиз учун, Миниға бу сўзларни ўргатмас эдик. Шунинг учун Мини Раҳматнинг бу гапига тушунмади, бироқ ундан бирон гап сўраганда жим ўтириш одати бўлмаганидан у ҳам:

— Сен-чи, қайнатаникига борасанми?— деб сўради.

Раҳмат фараз қилинган қайнатага каттақон муштини кўрсатиб:

— Мен уни уриб ўлдираман!— деди.

Қайната деган нотанишнинг қай аҳволга тушишини кўз олдига келтириб, Мини қўнғироқдай овози билан кулиб юборди.

Ҳозир беғубор куз палласи. Бир замонлар шундай кезларда подшоҳлар жаҳонгирлик қилгани кетар экан. Аммо мен Калкуттадан ҳеч қаерга кетмайдиган одамман, фақат хаёлим бутун олам-жаҳонни кезиб юради. Гўё ўз уйимнинг бир бурчагига қамалган маҳбусману, фақат ақлим, эс-ҳушим аллаёқларга интилгандай. Бирон мамлакатнинг номини эшитиб қолсам дарҳол хаёлга тушиб кетаман, чет элдан келган бирон мусофирни кўриб қолгундай бўлсам тоғ-тошлар, ўрмонлар орасида қолиб кетган бир кулба кўз олдимга келаверади, қулоғимга дориломон ҳаёт тўғрисида ҳикоялар эшитилаверади.

Ҳамма нарсани билишга интилишимга қарамасдан, агар ўз уйимни ташлаб бирон ёққа кетсам, очиқ ҳавода момақалдироқ гумбурлаши билан баравар бўларди. Шунинг учун ҳар куни эрталаб кичкина уйимда қобиллик билан суҳбат қилиш мен учун саёҳат ўрнини босарди. Қобиллик гўлдираган йўғон овози билан бенгал тилини бузиб ўз юртидан гапи-

¹ К х о к и — қизча.

рар, кўз олдимда ҳар хил манзаралар: офтобдан қовжираб кетган ва одам юролмайдиган баланд-баланд қизил тоғлар, уларнинг ўртасидаги торгина водийлар, водийдан юриб бораётган туя карвони, салла ўраган, туя минган ва пиёда кетаётган, найза ушлаган ва қадим замондан қолган чақмоқ тошли милтиқ кўтарган савдогар ва карвонбошилар гавдаланаверарди...

Минининг онаси ниҳоятда қўрқоқ хотин. Кўчада бир нарса тиқ этса унга худди оламнинг ҳамма мастлари тўпланиб, бизнинг уйга қараб келаётгандай туюлади. Шунча умр кўриб (тўғриси айтиш керак, ҳали унча қари эмас) бутун дунёни ўғрилар, каллаке-сарлар, мастлар, илонлар, йўлбарслар, заҳарли ҳашаротлар, сувараклар билан тўлиб-тошган ва ҳаммамиз безгак касалига мубтало бўламиз деган даҳшатли фикрдан қутула олмас эди.

Қобиллик Раҳмат туфайли ҳам боши ғам-ташвишдан чиқмади, унга кўз-қулоқ бўлиб юр, деб кўп тайинлаб юрарди. Мен кула-кула унинг бу шубҳаларини тарқатишга уринганимда, менга бир талай савол ёғдирар эди:

— Бола ўғирлаш ҳодисаларини эшитмаганмисан?

— Афғонистонда қуллик йўқ дейсанми?

— Сўлахмондай одамга кичкинагина қиз болани ўғирлаб кетиш қийинми?

Бундай бўлиши мумкин, албатта, лекин ишониш қийин дердим. Аммо бир нарсага барабар ишона оладиган икки кишини топиш осонмас, шунинг учун хотинимнинг дилидаги шубҳалар шубҳалигича қолаверди. Шундай бўлса-да, мен Раҳматга тўғридан-тўғри, бизникига энди келма, дея олмас эди.

Ҳар йили, магх¹ ойининг миёнасида Раҳмат ўз юртига қайтиб кетгучи эди. Кетиш олдидан ҳамма қарзларни ундиришга шошилар эди. Иши жуда кўп бўлар, уйма-уй юрарди, бироқ Минини келиб кўриб кетишни сира канда қилмас эди. Улар кўришганда худди фитначиларга ўхшашарди. Башарти бирон иши чиқиб қолиб эрталаб келолмаса, кечқурун албатта ке-

¹ Магх — Бенгалия календариди ўнинчи ой; январь — февралга тўғри келади.

лар эди. Узун кўйлак билан кенг шалвор кийган ва уйнинг қоронғу бурчагида ҳар хил саватлар орасида ўтирган бу одамни кўрган кишини ҳақиқатан ҳам даҳшат босарди. Аммо Мини кула-кула югуриб кириб: «Кабуливала, кабуливала!» деб қичқириши билан икковлари ўртасида эски ҳазил ўйинлар бошланар, буни кўриб қалбимда яна шодлик барқ урарди.

Бир куни эрталаб кичкина уйимда корректура ўқиб ўтирган эдим.

Кейинги кунларда хийла совуқ тушиб қолган эди. Деразадан ошиб, стол тагига ва менинг оёқларимга тушган қуёш шуълаларининг иссиғи танамга малҳамдай ёқар эди.

Соат саккизлар. Эрталабки сайрга чиққанлар уйларига қайтиб бўлган.

Бирдан кўчадан шовқин эшитилиб қолди. Деразадан бошимни чиқариб қарасам, Раҳматнинг қўлларини боғлаб олдиларига солиб келаётган икки соқчини кўриб қолдим, уларнинг кетидан бир талай бола-лар эргашиб келар эди. Раҳматнинг уст-бошида қон доғлари кўринар, соқчилардан бири эса қонга беланган пичоқ ушлаб олган эди. Уйдан чиқдим-да, соқчини тўхтатиб нима бўлди деб сўрадим.

Воқияни қисман соқчи, қисман Раҳматнинг ўзи айтиб берди: бир қўшнимиз Раҳматдан рампур чадорини насияга олиб, кейин тонибди. Икки орада жанжал чиқиб, Раҳмат унга пичоқ солибди.

Раҳмат ёлғончини кўп сўкди. Бирдан Мини уйдан: «Кабуливала, эй, кабуливала!», деб қичқириб югуриб чиқиб қолди.

Шу оннинг ўзида Раҳматнинг чеҳраси гулдай очилиб кетди. Бугун елкасида савати йўқ эди, сават тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун Мини:

— Қайнатанинг уйига кетяпсанми?— деб сўради. Раҳмат кулиб юборди:

— Ҳа, топдинг!

Аммо унинг жавоби Минига, одатдагидек қизик туюлмади, Раҳмат қўлларини кўрсатиб:

— Уриб ўлдирар эдим-ку, на чора: қўлларим боғлиқ,— деди.

Одам ўлдиргани учун уни бир неча йил қамоққа ҳукм этдилар.

Кейин у хаёлимдан ҳам кўтарилиб кетибди. Биз ўз уйимизда ўзимизнинг кундалик ташвишларимиз билан бўлиб, ҳур бир тоғликнинг қамоқда ётгани хаёлимизга ҳам келмабди.

Ўтдай шўх Мини анча тортинчоқ бўлиб қолди. Бунга унинг отаси ҳам иқрор бўлди.

Олдинига Мини ўзининг эски қадрдон дўстини тезда унутди, Наби деган отбоқар билан ошна бўлиб олди. Сўнгра, улғайган сари, унинг дўстлари ўрнини дугоналари эгаллай бошлади. Энди у ҳатто ўз отасининг бўлмасида ҳам кўринмайди. Икки ўртамиздаги дўстлик тугаган эди.

Орадан бир неча йил ўтди. Яна куз келди. Минининг тўй кuni тайинланди. Тўй Пуджа байрамида бўладиган бўлди. Менинг қувончим — қизчам Қойласда¹ истиқомат қилувчи Дурга билан бирга ота уйини ташлаб, эриникига кетади, ота уйига қоронғулик чўкади...

Ажойиб тонг маҳали эди. Ёмғир ювган офтоб бамисоли эритилган олтиндай товланар эди. Ҳатто Қалқуттанинг тор кўчаларидаги сирлари кўчиб кетган ифлос уйларни ҳам офтоб нури безатган эди.

Тонг отмасдан уйимизда нола бошланди. Най овози қалбимни тилка-пора қилиб юборди. Найнинг мунгли ноласи ва куз қуёши ҳижрон аламини шу қадар кучайтирар эдики, кўзларимга олам қоронғу эди. Бугун Минининг тўйи...

Эрталабдан шовқин-сурон, қий-чув бошланди; бировлар келган, бировлар кетган. Ҳовлида бамбукдан шийпон қуришмоқда, уйларнинг ичига ва айвонга осиб ташланган гулчамбарлар шамолда чайқалиб турибди.

Мен ўз бўлмамада счётларни кўздан кечириб ўтирган эдим, бирдан Раҳмат кириб келди.

¹ Қойлас — ҳиндлар Ҳимолойни шундай деб атайдилар. Ҳинд мифологиясига кўра, Дурга тангриси Ҳимолойда истиқомат қилар экан.

Дастлаб мен уни танимадим. Елкасида савати йўқ, сочлари қирқилган, аввалги бардамлиги ҳам сезилмасди. Фақат табассум ўша-ўша.

— Ийя, ийя, Раҳмат, кел! Қачон қайтдинг?

— Қамоқдан кеча кечқурун чиқдим.

Унинг бу сўзлари мени гангитиб қўйди. Қотилни биринчи кўришим эди, юрагим шув этиб кетди. Мен улуғ айём куни бу одамнинг бу ерда бўлмагани яхши эди, деб ўйладим.

— Бугун бандмиз. Вақтим зиқ. Бошқа куни кел.

Раҳмат дарҳол кетмоқчи бўлиб қайрилди-ю, бироқ остонада тўхтаб:

— Кхокини кўрсам бўладими?—деб сўради.

У, Мини ҳали ҳам ўша ўзи кўрган Мини деб ўйларди чоғи. Назаримда, ҳозир ҳам Мини аввалгидек «Кабуливала, эй кабуливала!» деб қичқириб, югуриб киради, яна илгаригидек кўришиб, вақтимиз хуш бўлади деб ўйлаган бўлса керак. У ўтмишдаги дўстлик онларини эслаб, бир яшик узум ва кичкина қоғозда озгина майиз билан бодом олиб келган эди. Бу нарсаларни ўзининг ҳамқишлоқларидан тилаб олган бўлса керак, савати йўқ эди.

— Уйдагиларнинг ҳаммаси бугун банд. Бугун ҳеч кимни кўролмайсан.

Бу гапдан бир оз хафа бўлгандай бўлди. Бирмунча вақт индамай турди-да, юзимга тикилиб қараб:

— Салом денг, бабу!—деб чиқиб кетди.

Дилим сиёҳ бўлди. Энди қайтармоқчи бўлиб турувдим, ўзи қайтиб кирди.

— Мана бу узум билан озгина бодомни кхокига атаб олиб келган эдим, бериб қўярсиз.

Қўлидан олиб, пул тўламоқчи бўлган эдим, қўймай қўлимдан ушлади:

— Сиз олижаноб одамсиз. Улгунимча унутмайман. Аммо пул керак эмас. Бабу, менинг ҳам кичкина қизчам бор, қизингнинг чеҳрасини бирпас кўриб кетай деб озгина ширинлик олиб келган эдим.

Қўлини кенг қўйнига солиб, кирланиб кетган қоғоз халтача чиқарди. Қоғозни эҳтиётлик билан очиб, стол устига, олдимга қўйди.

Қоғозда кичкинагина бола қўлининг изини кўрдим.

Бу фотография эмас эди, портрет ҳам эмас эди, йўқ, бор-йўғи қоракуя суртилган қўл изи эди. Раҳмат бир йили Калкуттага келганда, шу жажи қўл изи билан айрилиқдан ўртанган қалбни иситмоқчи бўлгандай, қизининг хотирасини кўксиди сақлаб юрар экан.

Кўзимга ёш келди. Унинг кобиллик қандалатфуруш эканлигини, ўзимнинг Бенгалиянинг оқ суяклар авлодидан эканлигимни унутдим. Унинг ҳам мен каби ота эканлигини ҳис қилдим.

Тоғлиқ бир қизча қўлининг изи ўзимнинг Минимни эсга солди. Дарҳол ичкари уйдан уни чақирдим. Ичкаридагилар норозилик билдиришди, аммо уларнинг гапига қулоқ солмадим. Келинлардек қизил шойи сорий кийган, пешонасига қизғиш хол қўйган Мини уялиброқ ёнимга келди.

Кобиллик уни кўриб эсанкираб қолди. Учрашув у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Охир жилмайиб сўради:

— Кхоки, қайната уйига кетмоқчимисан?

«Қайната» деган сўз маъносига Мини энди тушунар эди. Энди у, Раҳматнинг саволига илгаригидек жавоб қайтармади, уялганидан қизарди-да, юзини тескари бурди. Кобилликнинг Мини билан биринчи марта учрашганини эслаб, юрагим ачишиб кетди.

Мини чиқиб кетгач, Раҳмат ўксиниб ерга ўтирди. Бирдан мен унинг қизи ҳам шу вақт ичида улғайганини, ўз қизини ҳам шундай учратиши ва қизининг бутунлай бошқача бўлиб кетганини ўйладим. Саккиз йил давомида не-не ҳоллар юз бермайди дейсиз!

Куз эртасининг қуёши майин шуъла сочиб турарди. Най фиғон қилмоқда. Раҳмат Калкуттаннинг тор кўчаларидан бирида ўтираркан, кўз олдида Афғонистоннинг кимсасиз тоғлари гавдаланди.

Қўлига пул бердим.

— Раҳмат, юртингга, қизинг ёнига қайт, қизинг билан дийдор кўришувинг Минига бахт келтирсин.

Тўй чиқимларини бирмунча камайтиришга тўғри келди. Кўпгина электр чироғлари ёқиб, уйларни чароғон қилиш ниятида эдим, бундан кечишга тўғри келди, чолғучиларни ҳам чақирмадим. Хотинлар кўп норози бўлишди. Аммо менинг уйимда бўлиб ўтган байрамни бахт ёғдуси ёритган эди.

1892 йил.

ТАЪТИЛ

Қишлоқ болаларининг жўрабошиси Фатик Чокробортининг калласига янги фикр келди. У дарё қирғоғида ётган йўғон ходани кема лангарига айлантирмоқчи бўлди. Фатик, бу ишда ҳамма қатнашиши керак, деган қарорга келди. Бу ишнинг қанчадан-қанча таажжуб, гап-сўз ва норозиликларга сабаб бўлишини ўйлаб, ҳамма болалар шу таклифга хурсандчилик билан рози бўлдилар.

Ҳаммалари енг шимариб, ғайрат билан иш бошлаймиз деб турганларида бирдан Фатикнинг укаси Макхонлал ходанинг устига ўтириб олди. Болалар ўз меҳнатларига бунчалик бепарволикни кўриб, дастлаб гангиб қолдилар. Сўнг биттаси астагина келиб Макхонлални туртиб юборди. Бироқ бу чора ҳеч кор қилмади. Бола, ҳамма ўйинларинг бир чақа дегандек қилиб, бемалол хаёл суриб ўтираверди.

Жаҳли чиққан Фатик укасига қараб:

— Менга қара, уриб абжағингни чиқараман! Турўрнингдан!— деб бақирди.

Аммо Макхонлал бир қимирлаб қўйди-ю, яна ҳам яхшироқ ўтириб олди.

Албатта, бундай ҳолда, бошқалар олдида обруни сақлаш учун гапга кирмас уканинг қулоқ-чаккасига тушириши лозим эди, бироқ Фатик бунга журъат этолмади. Фатик, Макхонлалнинг адабини бериш унга ҳеч гап эмас-у, лекин ундан қизиқроқ ўйин ўй-

лаб топгани учун бу ишдан тийилиб тургандай кўри-
нарди. У, болаларга, ходани укаси билан бирга юма-
латиб юборишни таклиф қилди.

Макхонлал, майли, жуда қизиқ бўлади, деди-ю, бу
қалтис ўйиннинг оқибати нақадар хавфли экани на
унинг, на бошқаларнинг ақлига келмади.

Болалар «Ҳа, қани! Ҳа, қани!» деб ходани қимир-
лата бошладилар.

Хода сал айланиши билан Макхонлал ағдарилиб
тушди. Бу болаларга кутганларидан ҳам ортиқроқ
асар қилиб, кула-кула ичаклари узилаёзди. Лекин
бошқалар кулса ҳам, Фатик бир оз эсанкиради. Мак-
хон сакраб ўрнидан турди-да, акасига ташланиб, уни
савалай бошлади. Сўнгра, ҳамма ёғи тимдаланган
ҳолда йиғлаб уйга жўнади. Шу билан ўйин тамом
бўлди.

Фатик бўлса бир кўкатни юлиб, ярим чўккан қа-
йиқнинг учига чиқиб ўтирди-да, индамай кўкат поя-
сини шимий бошлади.

Шу пайтда қирғоққа бир қайиқ келиб тўхтади.
Ундан ўрта ёшли, сочлари оқ, муртлари қора бир
жаноб чиқиб келди.

— Чокробортининг уйи қаерда?— деб сўради у
Фатикдан.

Бола поя шимиб туриб:

— Ана у ерда,— деб жавоб берди.

Бироқ, у қайси томонга ишора қилганини билиш
қийин эди.

Нотаниш жаноб саволини такрорлади:

— Қаерда?

Бу гал Фатик яна поя шимишни давом этдириб:

— Билмайман,— деб жавоб берди.

Шундай сўнг у жаноб бошқа кишидан сўраб олит,
Чокробортининг уйига қараб кетди.

Шу орада уйдан Багха Багди келиб:

— Фатик, юр, сени онам чақиряпти,— деди.

— Бормайман!

Багха уни зўрлик билан қўлида кўтариб олиб кет-
ди. Фатик эса жон-жаҳди билан питирлар, типирчи-
лар эди. Онаси уни кўрган ҳамон жаҳл билан ўш-
қирди.

— Сен Макхонни яна урдингми?
— Мен урганим йўқ!— деди бола.
— Елғон гапиряпсан!
— Ҳеч урганим йўқ, ишонмасангиз Макхондан сўранг.

Аммо Макхон ўз шикоятини такрорлади. Фатик чи-долмади. Югуриб укасининг олдига борди-да:

— Елғон гапирма! Елғон гапирма!— деб қарсиллатиб шапалоқ билан қулоқ-чаккасига тортиб юборди.

Онаси Макхоннинг тарафини олиб, Фатикнинг елкасига бир неча марта қаттиқ мушт туширди. Шундан сўнг бола онасини итариб юборди. Бу ҳолни кўриб она:

— Ҳали сен менга қўл кўтармоқчи бўлдингми?— деб қичқирди.

Худди шу пайтда:

— Нима гап?— деб хонага ҳалиги қора муртли нотаниш жаноб кириб келди.

Фатикнинг онаси ҳайрат ва қувончдан терисига сиғмай:

— Вой, бу акам-ку! Ҳай, сиз қачон келдингиз?— деб меҳмонга таъзим қилди.

Акаси ғарбга ишга кетганига бир неча йил бўлган эди. Бу орада Фатикнинг онаси икки ўғил кўрди, эри ўлди, лекин акаси ҳануз келмаган эди. Энди, бир неча йил жудоликдан сўнг акаси ватанига қайтиб, синглизис билан кўришгани келибди. Бир неча кун ўйин-кулги билан ўтди. Кетиши яқинлашганда Бишонбхор синглизидан болаларнинг ўқишлари ҳақида суриштириб қолди. Синглизис, Фатик ўжар, инжиқ, дарсларга эътиборсиз, Макхон бўлса, мўмин-қобил бола, деб мақтади.

— Фатик мени жондан безор қилди,— деб қўшиб қўйди у.

Бишонбхор Фатикни олиб кетиб, Калкуттада тарбиялаш ниятида эканини айтди. Тул хотин дарров рози бўла қолди.

— Тоғанг билан Калкуттага боришни хоҳлайсанми?— деб сўрадилар Фатикдан.

Бола хурсандлигидан ирғишлаб:

— Хоҳлайман!— деб қичқириб юборди.

Онаси, Фатик Макхонни сувга итариб юборади, бошини ёради ёхуд шунга ўхшаш бирор кор-ҳол қилиб қўяди, деб мудом қўрқиб юргани сабабли, ундан қутулганига севиниб турган бўлса-да, ўглининг кетишга тайёрлигини кўриб кўнгли бузилди.

Фатик эса:

— Қачон кетамиз, тоға,— деб сўрагани сўраган эди. У тун бўйи Қалкуттани ўйлаб, мижжа қоқмай чиқди.

Кетадиган куни Фатик мурувват кўрсатиб қармоғи билан варрагини укасига ҳадя қилди, ҳадя қилганда ҳам қайтиб олмаслик, ўзидан сўнг мерос тариқасида бола-чақасига қолдириш шарти билан ҳадя қилди.

Қалкуттага келгач, энг аввал тоғасининг хотини билан сўзлашди. Тоғасининг хотини оилади ортиқча бир нонхўрнинг пайдо бўлишидан қувонди деб айтиш мумкин эмас эди. Унинг ўзида уч ўғил бўлиб, оилада ҳамма нарсани ўзича тартибга солган, ўн уч яшар тарбиясиз қишлоқи боланинг пайдо бўлиши эса, бу тартибни бузиши мумкин. Бишонбхор шунча ёшга кирса ҳам сира ақли кирмади!

Дарҳақиқат, дунёда ўн уч яшар боладан шум нарсаси бўладими. Уни на гўдак деб бўлади, на катталар қаторига қўшиб бўлади. У меҳр уйғотмагандек, бахтга ҳам лойиқ эмас. Агар у гўдаклардек бўлар-бўлмасни гапираверса — демак, аҳмоқ; борди-ю, катталардек гапиришга ўринса, уятсиз, маҳмадона. Бўйи чўзилиб кийими тор келиб қолса, у ҳаммага беор, хунук кўриниб қолади. Ун уч ёшда болалик латофати ва майин овоз йўқолади, одамлар буни ҳам боланинг гуноҳи деб биладилар. Болаликда кўп хатолар кечирилади, аммо ўн уч яшар ўсмирнинг табиий хулқи — кечирилмас гуноҳ саналади. Бундай бола ҳаётда ўрни йўқлигини ўзи ҳам сезиб, ўз юриш-туришидан номус қилади, шунинг учун ўзини четга олиб юришга ўринади. Худди мана шу ёшда бола ширин сўзнинг гадойи бўлади. Агар бу ёшда бирор киши болага яхши муомалада бўлса, у бола бу одамдан ҳаётини ҳам аямайди. Лекин ўн уч яшар болани ҳеч ким севмайди, чунки бундай қилганда, бола талтайиб кетади, дейди-

лар. Шунинг учун ўн уч яшар бола эгасиз итдек яккаланиб қолади.

Табиий, бу ёшда бола онаси билан бўлгани маъқул, бегона уй унинг учун дўзах. Эътиборсизлик ва менсимаслик ҳар қадамда унинг юрагига жароҳат солади. Ун уч яшар ўсмир бу ёшда хотин зотини тутқич бермас самовий бир мовжудот деб ўйлай бошлайди. Бинобарин, унинг нафрати болага айниқса алам қилади.

Тоғасининг хотинига ёқмаганини ўйлаганда Фатикнинг юрак-бағри эзиларди. Унинг учун тоғасининг хотинига ёқмаганини эслашдан кўра қаттиқ азоб йўқ. Тоғасининг хотини уни бирор ишга буюрганда, у ғайрат билан керагидан ортиқроқ қилиб ўтар, келинойиси эса унинг ғайратини синдириш учун:

— Бас, бас... сенга бир иш буюриб бўлмайди! Бор, ё ўқи ёхуд ўз ишингни қил,— дер эди.

Келинойисининг унинг маънавий камолоти тўғрисидаги ғамхўрлиги шундай кезларда ҳаддан ташқари адолатсизлик бўлиб туюлар эди.

Тоғасининг уйидаги ҳаёт қувончсиз, Фатик ўз ҳасратини кимга айтишини билмас эди. Чор девор орасида қамалган бола ўз қишлоғи ҳақидаги хотиралар билан яшарди.

У, узун ипли варракни учириб, чопиб юрган майсазорларни, ўзи тўқиган шеърларни ўқиб кезган дарё қирғоқларини, истаган вақтда чўмилиш, сузиш мумкин бўлган тезоқар сой тўлқинларини, ўртоқларини, ўзининг шўхликларини, эркин ҳаётини, айниқса, адолатсиз ва баджаҳл онасини эслаб, аламдан юраги сиқиларди.

Қандайдир табиий меҳр, айтилмаган ҳасрат, олдида яқин кишиси бўлмагани учун, бу уятчан, бесўнақай, кўримсиз болани «она, она!» деб нола қилишга мажбур этарди. Қош қорайганда онасини йўқотган бузоқ худди шундай маърайди.

Мактабда Фатикдан кўра ношуд, эътиборсиз бола йўқ эди. Агар муаллим ундан савол сўраса, у оғзини очиб қараб турар, агар унга қаттиқ гапиришса, юк кўтариб тургандек хомуш қолар; танаффус чоқларида болалар ўйнагани чопишса, у дераза олдида жимгина туриб, узоқдаги уйларнинг томига тикилар; агар бу

томларда болалар пайдо бўлиб, офтобда ўйнашса, юраги ҳовлиқиб кетар эди.

Бир кунни Фатик журъат этиб:

— Тоға, мен қачон ойимнинг олдиларига бора-ман?— деб сўради.

— Мактабда таътил бошланганда,— деб жавоб берди тоғаси. Таътил эса картик ойида бошланади уни ҳали узоқ кутишга тўғри келади.

Кунлардан бир кун Фатик дарслик китобини йўқотиб қўйди. У илгари ҳам дарсини яхши тайёрламасди, китоб йўқолгандан сўнг эса дарсга бутунлай қарамай қўйди. Муаллим уни ҳар кунни тергар, уришарди. Ундан ҳатто тоғаваччалари ҳам ор қилар эдилар. Муаллим Фатикни урганда ё сўкканда тоғаваччалари ҳаммадан кўпроқ масхаралаб кулишар эди. Бунча хўрликка чидолмай Фатик бир кунни келинойисига:

— Мен китобимни йўқотдим,— деб гуноҳкорона арз қилди.

Келинойиси ғазабдан лабларини қисиб:

— Жуда соз! Лекин мен сенга ойига беш марта китоб олиб беролмайман!— деб жавоб берди.

Фатик «ғинг» демай кетди. Бошқалар ҳисобига яшаётганини ўйлаб, юрагида онасидан жуда хафа бўлди. Камбағаллиги унга энди таъсир қилган эди.

Уша кунни мактабдан келганда Фатикнинг боши оғриб, баданлари уюша бошлади. Бола ўзини безгак тутаётганини, агар касал бўлиб ётиб қолса, келинойисини анча бесаранжом қилиб қўйишини биларди. У ўз касалининг келинойисига қанчалик малол келишини равшан тасаввур этарди. Бу қизиқ табиатли, тентак бола, ётиб қолсам менга онам эмас, бегоналар қарайдими, деган андиша билан касалини ҳеч кимга айтмади.

Эртасига илк саҳарда Фатик ғойиб бўлди. Уни қидириб ҳамма қўшниларникига кириб чиқдилар, лекин бола топилмади. Кечқурун сел қуя бошлади. Болани излаганлар бекор ивиб уйга қайтишди. Охири Бишон-бхор полицияга хабар қилди.

Эртасига кечки пайтда эшик олдига экипаж келиб тўхтади. Ёмғир тўхтовсиз қуяр, кўчалар тизза бўйи сув эди. Икки полициячи Фатикни қўлтиғидан ушлаб

келиб, Бишонбхорга топширди. Фатик бошдан оёқ жиққа ҳўл, бутун вужуди лой, ифлос. Юз-кўзлари ёнар, уни безгак тутган эди. Бишонбхор уни оҳиста кўтариб ичкарига кирди.

Хотини Фатикни кўриб:

— Бировнинг боласига мунча куйишнинг нима ҳожати бор! Уйига юборсангиз бўлмайдимиз?— деб бақирди. Бу кунги ташвишни кўриб, унинг иштаҳаси ҳам буғилган, ўз болаларини ҳам жеркиб ташлаган эди.

— Мен онамнинг олдига кетаётган эдим, нега мени қайтардингиз?— деб йиғлади Фатик. Боланинг аҳволи оғирлашди. Кечаси у алаҳсираб чиқди. Эртасига Бишонбхор доктор чақирди.

Фатик иситмадан ёниб турган кўзларини очиб шифтга қаради-да:

— Тоға, таътил бошландими?— деб сўради. Бишонбхор кўз ёшларини дастрўмоли билан артиб унинг қизиб кетган озгин қўлларини ушлаб ёнига ўтирди. Фатик яна:

— Ойижон мени урманг! Тўғри айтяпман ҳеч гуноҳим йўқ,— деб алаҳсирай бошлади.

Эртасига Фатик андак ҳушига келиб, бировни қидиргандай атрофга кўз югуртирди. Сўнг ноумид бўлиб, деворга қараб ётди. Бишонбхор боланинг руҳий ҳолатини пайқаб, эгилиб унинг қулоғига:

— Фатик, онангга одам юбордим,— деб шивирлади.

Эртасига, доктор ранг-қути учиб, ташвиш билан, боланинг аҳволи жуда оғирлашганини хабар қилди. Бишонбхор ярим қоронғи уйда, бемор боланинг ёнида ўтириб унинг онасини сабрсизлик билан кутарди.

— Чап томонга ташла! Йўқ, бундай эмас! Яна чапга!— Фатик алаҳсираб, матросларга тақлид қилиб қичқирарди. Қалкуттага келишда у тоғаси билан пароходда ҳам анча йўл юрган эди, матрослар шу зайлда қичқаришиб, денгиз чуқурлигини ўлчардилар. Фатик алаҳсираб уларга тақлид этар, лекин у ҳозир сузаётган бепоён денгизда унинг арқони ҳеч қачон сув тагига етмасди.

Шу пайтда Фатикнинг онаси фарёд қилиб, уйга чопганча кириб келди. Бишонбхор уни аранг юпатди.

— Фатик, чироғим, қароғим,— деб чақирарди шўрлик она.

— Нима?— деди Фатик.

— О, Фатик, чироғим!

Бола оҳиста ўгрилиб, олдидаги одамларни пайқамай, секин гапирди:

— Ойи, ҳозир менинг таътилим бошланади, мен уйга бораман, ойи!

1892 йил.

Ш У Б Х А

1

Қизчага Шубхашини (ширин забон) деб ном қўйганларида, унинг соқов бўлишини ким ҳам ўйлабди дейсиз? Унинг икки эгачисига Шукешини (зулфизар) ва Шухашини (хуш табассум) деб ном қўйган эдилар; бинобарин, отаси оҳангдошлик учун кичигига Шубхашини деб ном қўйган эди. Уни қисқартиб Шубха деб чақирардилар.

Қатта қизларини, одат бўйича, кўп тараддуд ва харажатлар билан эрга бердилар-у, кичик қизнинг тақдири эса ота-онани қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Одамлар, гапиролмаган кимсада ҳис-туйғу ҳам бўлмайди деб, Шубханинг тақдири ҳақидаги ташвишларини унинг ўз олдида рўй-рост сўзлай берардилар.

Қизча дунёга келиши оиланинг бошига ёққан лаънат бўлганини болалигиданоқ сезган эди. Шунинг учун одамлардан ўзини четга олиб, доим ёлғизликка интилар эди. Ҳамма уни бирдан эсдан чиқариб қўя қолса, унга анча енгил бўларди, чоғи. Бироқ, ўз мусибатини ким ҳам эсдан чиқара олади? Ота-онаси шу ҳақда ўйлагани ўйлаган. Айниқса онаси ҳаммадан кўпроқ изтироб чекарди. У қизига қараб ўзидан номус қиларди: қиз деган онага ўғил боладан кўра ҳаммиша яқинроқ бўлади-да. Қиз бола она вужудининг бир қисми, ундаги ҳар қандай нуқсон онани

номусга қўяди. Шубханинг отаси Баниконтха ҳамма қизларидан ҳам Шубхашинини яхши кўрарди, онаси эса аксинча, унга унча рўйхуш бермасди.

Шубха тилдан маҳрум бўлса ҳам, лекин кўзлари қора, шахло, киприклари узун, лаблари қиз қалбида туғён урган ҳисларни акс этдириб, гул баргидай титраб турарди.

Фикримизни бировга баён қилиш учун қанчадан-қанча урниамиз. Етарли даражада равшан баён этилмасак, фикримизни нотўғри тушунадилар. Аммо қизнинг қора кўзлари сўзга муҳтож эмас; улар худди юракнинг ўзини ифода этадилар: унинг кўзларида туйғулар гоҳ алангаланиб, гоҳ заиф милтиллайди, гоҳ ёлқинланиб кетиб, гоҳ ҳорғин сўнади, гоҳ ботаётган ойдек осуда боқиб, гоҳ осмон гумбазини ёритиб ўтган чақмоқдек порлайди. Қимки соқов бўлиб туғилса, унда тил вазифасини титроқ лаблар билан кўз бажараркан. Кўз тилининг ифода кучи чексиз; бу ифода денгиздек чуқур, осмондек тиниқ; у — тонг отар билан кун ботар чоғи сокин ерда ёғду ва соялар алмашувигача акс этдираркан.

Соқовларда, худди табиатдагидек, танҳоликнинг салобати бўлади, шунинг учун болалар Шубхадан ҳайиқар ва у билан ҳеч қачон ўйнамас эдилар. У кимсасиз, жазирама пешин чоғидек унсиз ва танҳо эди...

II

Шубха Чондипур деган қишлоқда турарди. Бенгалиянинг кўп жойларидагидек, бу ердан ҳам кичкинагина бир дарё оқиб ётар, бу дарё ўрта табақага мансуб қизлардай одоб сақлаб, ўзининг тор қирғоқларидан сира ошиб тошмасди.

Бу ҳимматли дарё қишлоқ оилаларининг тенг ҳуқуқли аъзоси сингари, ўз қирғоқларидаги қишлоқларга астойдил ғамхўрлик қиларди. Унинг икки соҳили бўйлаб уйлар, ям-яшил дарахтлар тизилиб кетган, гўё дарё тангриси ўз қароргоҳидан тушиб, саховат билан бу ерларга барака ва нусрат уруғини сепган эди.

Баниконтханинг ҳовлиси дарё қирғоғига туташар, ёнидан сузиб ўтган қайиқчаларга похол билан ёпил-

ган сарой, молхона, омбор, тамаринд дарахтлари ва буталар билан ихота қилинган боқча бемалол кўри-
ниб турарди. Лекин бу тўла-тўқис рўзғорда соқов қиз
борлигини бировлар билармикин, буни айта олмай-
ман.

Шубха ишларини битириб, дарҳол дарё қирғоғига
борарди. Бу ерда табиат бахтсиз қизнинг яримта
кўнглига малҳам бўлар, у билан гўё суҳбат қуради.
Сувнинг шариллаши, одамларнинг овози, қайиқчи-
ларнинг қўшиғи, қушларнинг сайраши, дарахт япроқ-
ларининг шитирлаши бир-бирига қўшилиб, Шубха
қалбидаги севинчга қуйилиб, боланинг ҳаяжонли,
аммо мангу сокин юрагига тўлқинлар садосидек ки-
риб борар, табиатнинг бу бўғиқ сурони ва бу ҳаракат
соқов қизнинг тили эди; япроқларида чигирткалар
чириллаб турган дарахтдан тортиб, то осмондаги сас-
садосиз юлдузларгача—ҳамма нарса унинг киприкла-
ри соя ташлаган шахло кўзларида акс этар эди. Шуб-
ха учун бутун атроф сирли имо-ишоралар, ҳаракат
қўшиқ, кўз ёши ва нидолар билан тўлган эди.

Чоштгоҳда паромлар тўхтаб, қайиқчи ва балиқ-
чилар овқатга кетиб, деҳқонлар соя-салқинда ётиб
ухлаганда, қушлар нағмаси тиниб, нотинч олам ором-
га толганда, кенг дунё кимсасиз уйдек ҳувиллаб, су-
кунат чўкканда, жазирама осмон гумбази остида тил-
сиз табиат билан дарахт соясида ўтирган соқов қиз
юзма-юз учрашардилар.

Шубханинг дўстлари йўқ эмас. Молхонада Шор-
боши ва Пангули деган икки сигир бор. Улар қиз оғ-
зидан ўз лақабларини бирор марта эшитмаган бўлса-
лар ҳам, унинг қадам ташлашини шарпасидан билар
эдилар. Қиз гапиролмасди, лекин унинг шивирлаши
ва маъносиз овозини жониворлар ҳар қандай сўздан
яхшироқ тушунардилар. Улар Шубханинг эркалатиш-
ларини ҳам, койишларини ҳам англадилар; агар қиз
молхонага кириб Шорбошининг бўйнидан қучоқласа,
у юзларини унинг юзларига суркар, Пангули бўлса
беозор кўзлари билан ёш дўстига тикилиб, юзларини
яларди. Шубха молхонага кунига уч дафъа кириши
лозим бўлса-да, аслида у бу ерга кўпроқ қатнади,
айниқса уйда хафа қилганларида дарҳол индамас

дўстлари олдига кириб борарди. Ҳайвонлар ито-
аткор, мулойим, хайрихоҳ кўзлари ва қандайдир
номаълум бир сезги билан қизнинг қалбидаги дард-
ни англаб, унга яқинлашиб, шохларини Шубханинг
қўлларига аста суркаб, бесўнақай ҳаракатлари билан
сўзсиз тасалли беришга уринар эдилар. Булардан
бошқа, яна эчки билан мушук ҳам бор эди, лекин
Шубха уларга унчалик меҳр қўймаган, шунга қара-
май, улар ҳам Шубхага меҳрибон эдилар. Мушукча
қизнинг юмшоқ тиззасига чиқиб ўтиришни, у нозик
панжалари билан бўйни ва орқасини силаганда, ҳу-
риллаб ётишни жуда яхши кўрарди.

III

Олий мавжудот орасида ҳам Шубханинг бир ўр-
тоғи бор эди. Уларни бир-бирига боғлаган нарса ни-
ма эканини айтиш қийин, чунки унга дўст бўлган
ўғил боланинг тили бор эди. Бу эса уларнинг умумий
тил топишларига халақит берарди.

Гоншайннинг кичик ўғли Протап жуда ялқов бола
эди, ота-оналари унга бирор ҳунар ўргатамиз деб жу-
да кўп уринсалар ҳам, ҳеч қандай натижа чиқмади,
охири ноумид бўлиб, бўлмаганга бўлишма, мақомида
уни ўз ҳолига қўйиб бердилар. Аммо бекор хўжалар-
нинг бир хислати бор: уйдагилар уларни қанча уриб-
сўкса ҳам, ўзгалар уларни албатта ёқтириб қолади.
Ялқовлар ҳеч қандай иш билан боғлиқ бўлмаганлари
учун гўё жамоат мулкига айланадилар. Ҳар бир ша-
ҳарга бир сайлгоҳ боғ зарур бўлганидек, ҳар бир
қишлоқда ҳам битта-иккита такасалтанг бўлар экан,
улар ё ўйин-кулги ишқибозларининг хизматида ёки
ялқовларнинг суҳбатида банд бўладилар.

Протанинг асосий машғулоти қармоқ билан ба-
лиқ овлаш эди. Бу ишга у жуда кўп вақт сарф этарди,
уни ҳамшиша дарё бўйидан топиш мумкин эди. У Шуб-
ха билан ҳам худди мана шу ерда учрашиб турарди.
Протапга ҳар қандай ишда кўнгилли шерик керак.
Балиқ овида эса, тилсиз шерикдан яхшиси борми.
Шунинг учун Протап Шубханинг қадрига етарди.

Бошқалар қизни Шубха деб атасалар, бу унга жуда яқин эканини кўрсатиш учун содда қилиб Шу деб чақирар эди.

Одатда Шубха тамаринд дарахти тагида ўтирар, Протап эса сал нарироқда қармоқ соларди. Протапнинг бетель чайнаш одати ҳам бор. Қизча ўртоғи учун бу нарсани ўзи тайёрлайди. У Протапни узоқ кузатиб, унга бирор нарса билан кўмаклашишни чин кўнгилдан истар, унинг учун ажойиб бир иш қилиб, йигитчани, бу қиз ҳам ер юзида ортиқча эмас экан-ку, деб ўйлашга мажбур этмоқчи бўларди. Бироқ Шубха ҳеч нарса ўйлаб тополмади. Шунда у тангридан дўстини таажжубга қолдирадиган бирон катта иш қилиш учун ўзига куч-қувват тилади, токи Протап ҳайрат билан: «Қаранг-а, Шубханинг қўлидан бунақа ишлар келар деб сира ўйламаган эдим!» деб юборадиган бўлсин, деб илтижо қилди.

Қани энди Шубха сув париси бўлса! Ушанда у оҳиста сувдан чиқиб, Протапга илонлар шоҳининг бошидаги тождан қиммат баҳо тош олиб келар, Протап бу бачкана балиқ овини йиғиштириб, шу бебаҳо тош билан дарё тубига тушиб кетарди. Сув ости салтанатига тушганида эса, кумуш саройдаги олтин тахт устида кимни кўрарди деб ўйлайсиз? Албатта шу тилсиз Шуни-да, Баниконтҳанинг қизи, бизнинг Шуни, яъни бу нурафшон ва осойишта сув ости оламининг ягона қизини кўрган бўларди. Афсуски, бу мумкин эмас! Бу умуман дунёда мумкин бўлмаган бирор иш йўқлигидан ҳам эмас, бунинг сабаби шуки, Шубхашини подшо оиласида туғилмаган, Баниконтха оиласида туғилган, бинобарин, Гоншайннинг ўғли Протапни ҳайратда қолдиришга унинг кучи етмайди.

IV

Шубха балоғатга етаёзди; у ўз туйғуларини ҳам англай бошлади, чоғи. Юрагида ойдин тунлар денгизда мавж урадиган тўлқинлардай зўр, жозибадор, янги ва ғалати фикрлар пайдо бўла бошлади. Унинг бошгинасида сон-саноқсиз саволлар уймалашар, лекин қиз уларга жавоб тополмасди.

Бир ойдин кечада Шубха астагина эшикни очиб, кўрқа-писа ташқарига бош суқиб, теваракка аланглаб қаради. Шубханинг ўзидай ёлғиз тўлин ой ухлаётган ерга боқарди. Қизнинг вужудида ёшлик мавж урар, қувонч ва қайғу унинг борлигини қамраб олганди: қалбида ёлғизлик дарди поёнига етиб, қиз ўзи ҳам сезмаган ҳолда танҳоликнинг чегарасидан ҳатлаб ўтди. Мана энди аста тўлқинланиб турган она табиат билан ҳаяжонли тилсиз қиз яна яккама-якка учрашдилар...

Бу орада қизни эрга бериш муаммоси ота-онага тинчлик бермасди. Баниконтха бадавлат одам бўлиб, унинг оиласида кунига икки марта балиқ ва гуруч таом ейилганига ҳасадчилар ҳам кўп эди; шундан бўлса керак, қўшнилари, у қизини эрга беролмайди, деб мудом ғийбат ва маломат қилар эдилар.

Баниконтха хотинлар билан анча маслаҳатлашиб, бир неча кундан сўнг қаёққадир жўнади.

Ниҳоят, қайтиб келиб:

— Қалкуттага борамиз,— деб қолди.

Бегона шаҳар сафарига тайёрлана бошладилар.

Аламдан юраклари сиқилган Шубхага кўз ёшлари сира омон бермасди. Бир неча кундан буён уни номаълум бир хавф-хатар қийнар ва у тилсиз бир жонивордек, гоҳ онаси, гоҳ отаси кетидан юарди. Қиз шахло кўзларини катта очиб, бирор нарса англаш ниятида, ҳаяжон билан тикилса ҳам, ота-онаси унга бирор оғиз сўз айтмас эди.

Нима бўлди-ю, бир куни тушда, одатдагича қармоғини сувга ташлаб ўтирган Протап кулиб туриб гап бошлади:

— Шу, сенга эр топишибди! Энди сен у ерга бориб эрга тегасан. Аммо бизни ҳам эсдан чиқарма.

У ортиқ ҳеч нарса демай, яна балиқ ови билан машғул бўлди.

Уқ еб, ўлим олдида ётган кийик сайёдга қандай қараса, Шубха ҳам Протапга шундай қаради. Унинг маҳзун, сассиз нигоҳи: «Мен сенга нима ёмонлик қилдим?» деб сўрагандай эди. Уша-ўша, Шубха бу дарахт соясида ўтирмайдиган бўлди.

Баниконтха энди уйғониб, папирос чекиб турган-

да, бирдан Шубха чолиб кирди-да, унинг оёқларига йиқилиб зор-зор йиғлади. Баниконтха унга тасалли беришга уринди-ю, лекин ўз кўз ёшларини тўхтатолмади.

Эртасига Қалкуттага жўнашлари лозим эди. Шубха ёшлик дўстлари билан хайрлашиш учун молхонага кирди. Ҳайвонларга хашак солди, бўйинларидан қучоқлади, алланималар деб шивирлади, уларга эркалатувчи нигоҳ ташлади. Унинг кўз ёшлари шашқатор бўлиб юзларидан оқиб тушарди.

Қиз ойдин кечада ташқарига чиқиб, кўпдан бери азиз ошнаси бўлган дарё бўйидаги хушбўй кўкатлар устига ўзини ташлади. У башариятнинг қудрати ва хотиржам онаси — ерни қучоқлаб: «О, она, мени қўйиб юборма! Мен сени қучгандай, сен ҳам мени маҳкам қучоқла!» деб илтижо қилди.

Улар Қалкуттага келгач, онаси Шубхани яхшилаб кийинтирди. Сочларини турмаклаб, лента билан боғлади, қиммат баҳо тақинчоқлар билан беади, бошқача айтганда, қизнинг табиий чиройини барбод этди. Шубханнинг кўзларидан ёш аримасди. Буни кўрган она, кўзлари қизариб, қовоқлари шишади, деган хавф билан шўрлик қизни койиди, уришди, аммо ҳеч қандай таҳдид унинг кўз ёшини тўхтатолмасди.

Ниҳоят, бир дўстини бошлаб келин кўргани куёв келди. Қизнинг ота-онаси, гўё осмондан тангрининг ўзи тушиб келгандай, ташвиш ва ҳаяжонда қолишди. Она, ундай қил, бундай қил, деб қизни шу аҳволга олиб келдики, шўрликнинг фиғони фалакка чиқди, уни куёвга ҳам худди мана шу аҳволда рўбарў қилдилар.

— Дуруст,—деди куёв унга қараб.

Тўхтовсиз кўз ёшларини кўрган йигит, ота-она билан жудоликка шунча изтироб чеккан қиз эрига яна ҳам мулойим, яна ҳам меҳрибон бўлади деб ўйлади-да:

— Гавҳар садафнинг қимматини оширгандай, қизнинг кўз ёшлари ҳам унинг қадрини оширади,— деб қўйди.

У бошқа сўз демади.

Календарга қараб хайрли бир кунни тайин этди-

лар. Тўй ҳам бўлди. Соқов қизни йигитга топшириб, ота-онаси уйга қайтди: уларнинг тоифаси беобрў бўлиш хавфидан қутулиб, келажаклари таъмин этилган эди.

Шубханинг эри ғарбда ишлагани учун тез фурсатда уни ҳам олиб кетди. Аммо бир ҳафта ўтмай, келиннинг соқов эканини ҳамма билиб қолди. Борди-ю, битта-яримтаси буни пайқаманган бўлса, бу қизнинг айби эмас. Қиз бирор одамни алдайман деб ўйламаганди. У кўзлари билан бутун ҳақиқатни айтиб турар, лекин ҳеч ким унинг кўнглидагини англамасди. Шубха атрофга назар солиб ёшлиқдан таниш бирор одамни кўрмадики, у билан умумий тил топиб ҳасратлашса. Ана шунда соқов қиз қалбида тутиб бўлмас, ғайри инсоний бир фарёд қўзғалди, афсуски, бу алам-ангиз фарёдни ҳам парвардигордан бошқа эшитувчи бўлмади. Шубханинг эри бўлса, иккинчи дафъа анча эътибор билан фақат кўзини эмас, қулоқларини ҳам ишга солиб, бошқа — тили бор қизга уйланди.

1892 йил.

МОХАМАЙЯ

I

Мохамайя билан Ражиблочон дарё бўйидаги кўҳна ибодатхона харобаларида учрашди.

Мохамайя бир сўз демасдан Ражибнинг юзига тикилиб қаради. «Мени бемаҳалда бу ерга чақириб келишга қандай журъат этдинг?— деб койигандай боқарди унинг кўзлари.— Шу маҳалгача ҳамма гапларингга қулоқ солиб келдим, бироқ сен ҳаддингдан ошиб кетдинг!»

Бу боқишдан хижолатда қолган Ражиб Мохамайянинг олдига ҳадиксираброқ яқинлашди. Бугун у Мохамайяга бир неча сўз айтиш ниятида эди, шу ерга келиб ниятидан қайтди. Аммо, ҳар қалай бўлса-да, нима учун ибодатхона олдига айтиб келганини Мохамайяга тушунтириши керак эди, шунинг учун шошиб пишиб деди:

— Кел, қочиб кетамиз-да, уйланиб оламиз!

Ражиб аини муддаосини айтди, бироқ дилида анчадан бери ҳозирлаб қўйган муқаддимасини айтмади, шунинг учун унинг гапи қулоққа қуруқ, дағал ва галати эшитилди. Бу гапни у тутила-тутила, худди ўзи учун айтгандай пўнғиллаб айтди, ортиқ ҳеч нарса дея олмади.

Тентак Ражиб! Чоштгоҳ пайтда Мохамайяни дарё бўйидаги ибодатхона харобаларига олиб келса-ю,

«Кел, уйланиб оламиз!» дан бошқа тузукроқ гап тополмаса!

Мохамайя бир вақтлар муътабар ҳисобланган оиладан чиққан қиз. Еши йигирма тўртга тўлиб, чиройи ниҳоятда очилиб кетган вақти. Унга қараган одам худди куз қуёши каби ёрқин, майин шуъла сочиб турувчи олтин ҳайкал дейди. Чиройли кўзлари очиқ ва дадил боқар эди.

Мохамайянинг отаси йўқ, Бхобаничорон Чоттопадхайя деган катта акасигина бор эди. Ака-сингил бир-бирига жуда ўхшарди: икковлари ҳам камгап, аммо икковининг ҳам боқиши ниҳоятда ўткир, қараганда худди чоштгоҳ офтоби сингари ёндириб юборгудай бўлар эди.

Ражиб бу ерлик эмас. Отаси шу фабрикада хизмат қилгани учун уни бу ерга маҳаллий ипак фабрикасининг бошқарувчиси олиб келган эди. Отаси вафот этгандан кейин ёш боланинг тарбиясини бошқарувчи ўз қўлига олди ва бола бир оз улғайгач, Бамонхатирдаги фабрикага олиб келди. У меҳрибон холаси билан бирга турар эди. Улар Бхобаничоронларга қўшни бўлиб келдилар, шундай қилиб Мохамайя ёшлигидан Ражиб билан ўртоқ бўлиб олди. Ражибнинг холаси билан Мохамайя ҳам бир-бирларига меҳр қўйиб қолган эдилар.

Ражиб улғая борди. Еши ўн тўққизга тўлган бўлса ҳам, холасининг кўп насиҳатларига қарамасдан, уйланишни рад қилиб келарди. Бенгалиялик боланинг бунчалик ақллигини кўрган ҳомийси «бола ўз ҳаёт йўлида мендан ибрат олибди» дея ўйлаб, хурсанд бўлиб юрди (бошқарувчи бўйдоқ эди).

Шу орада Ражибнинг холаси вафот этиб, ёлғиз қолди.

Шу билан бирга, Мохамайяга ҳам ўзи тенги юқори табақадан қуёв топилмас, бундан ташқари, тўй ҳам катта чиқим талаб қилар эди.

Қизлик даври эса ҳамон ўтиб бормоқда.

Никоҳ — илоҳий иш эканлигини ўқувчига айтиб ўтириш ортиқча! Аммо, никоҳ тангриси бу икки ёш қалбга шу маҳалгача бепарво қараб келган бўлса ҳам, ишқ-муҳаббат тангриси қўл қовуштириб ўтирмаган

эди! Кекса Пражапати¹ пинак отганда навқирон Кандарпа² ҳамиша ҳушёр бўлади.

Ишқ-муҳаббат тангриси Кандарпанинг амри ҳар кимса устида ҳар турли ифода топади. Шу тангри томонидан рағбатланган Ражиб Мохамайяга бир-икки оғиз ширин сўз айтмоқ учун кўп қулай пайт пойлаб юрди, бироқ бунга Мохамайя йўл қўймади: унинг жиддий боқувчи кўзлари Ражибнинг талпиниб турган қалбига титроқ соларди.

Охири бугун Ражиб Мохамайяни ибодатхона харобаларига чақириб келишга ботинди. Бугун у, бор таваккал, ё бир умрга бахт топарман, ё ўлим деб, дилидаги гапларни очиб ташлашни аҳд қилган эди. Ражиб ўзининг шу улуг айём кунда «уйланиб оламиз»дан бошқа гап тополмай, худди дарсни унутган шогирд боладай, дами ичига тушиб тураверди.

Мохамайя Ражибдан бундай таклифни кутмагандай эди. Бир неча минут индамай туриб қолди.

Чоштгоҳда ҳавони тўлдирган ғира-шира шарпалар сукунатни бузиб турарди. Ибодатхонанинг бузуқ эшиги шамолдан гоҳ очилиб, гоҳ ёпилиб, аллақандай мунгли овоз билан ғижирлар, ибодатхона деразаларида каптарлар ғув-ғувлар, қизилиштон тут дарахтини бир оҳангда тоқиллатиб тешарди; уюлиб ётган хазон орасидан қуриган барглари шитирлатиб калтакесак ўрмалаб ўтиб кетди; дала томондан эсан шабада дарахт барглари йўнатди; шамол уйғотган дарё суви секин-аста тўлқинланиб, бузилиб ётган зинага келиб урилди. Тасодикий ва маъносиз бу товушлар билан бирга, олислардан қўйчивон сибизғасининг майин ноласи ҳам эшитилиб турар эди.

Ражиб Мохамайянинг юзига қарашга ботинолмай, ибодатхонанинг деворига суяниб, мудроқ дарё бетига тикилган эди.

Бир оздан кейин қайрилиб, Мохамайяга илтижо билан боқди. Мохамайя бош силтади:

¹ Пражапати — ҳинд мифологиясида яратувчи парвардигор, никоҳ худоси ҳам дейилади.

² Кандарпа — ҳинд мифологиясида ишқ тангриси Камараванинг отларидан бири.

— Йўқ, сира иложи йўқ.

Ражибнинг бутун умид-тилақларининг кўкка совурилиши учун шу гапнинг ўзи кифоя эди. Бу бош силташнинг нима эканлигини Ражиб жуда яхши билар эди: Мохамайяни ўз сўзидан ҳеч нарса қайтара олмайди. Мохамайялар оиласида ўз зотидан ғурурланиш ҳисси асрлар давомида ривож топиб келган. Шундай бўлгандан кейин Мохамайядай бир қиз оддий брахманга тегишга рози бўлиши мумкинми? Ишқ-муҳаббат бошқа, никоҳ — бутунлай бошқа. Мохамайя ўзининг ўйламай қилган иши Ражибга бунчалик журъат бағишлаши мумкинлигини сира ўйламаган эди. Қиз дарҳол кетмоқчи бўлди.

Ражиб, унинг тараддудини кўриб, шошиб деди:

— Мен эртага жўнаб кетяпман.

Бошда Мохамайя ўзини бу хабардан таъсирланмаган қилиб кўрсатмоқчи бўлди, аммо бунга ожизлик қилар эди. У кетмоқчи бўлса ҳам турган жойидан қимир этолмади. Шундай бўлса-да, ўзини лоқайдликка солиб:

— Нега?— деб сўради.

— Хўжайинимни Шонапурдаги фабрикага кўчиришяпти, мени ҳам бирга олиб кетяпти,— деди Ражиб.

Бирмунча вақт Мохамайя индамай қолди. «Қишиларнинг ҳаёт йўли ҳар хил бўлади,— деб ўйлади у,— бир одамни ёнингда узоқ тутиб туриб бўлмайди». Сўнгра чуқур нафас олди-да, лабларини сал очиб: «Яхши» деди. Шў сўзнигина айтиб, яна кетмоқчи бўлган эди, Ражиб бирдан:

— Жаноби Чаттержи!— деб юборди.

Мохамайя ибодатхона томонга келаётган Бхобаничоронни кўриб, ўзини қидириб юрганини фаҳмлади.

Мохамайянинг таҳдид остида қолганини кўрган Ражиб ибодатхонанинг бузуқ деворидан ошиб тушиб кетмоқчи бўлган эди, бироқ Мохамайя қўлидан маҳкам ушлаб қолди.

Бхобаничорон ибодатхонага кириб, иккаласига индамай қаради.

Мохамайя Ражибга дадил тикилди-да:

— Ражиб, мен сенинг уйингга бораман, кут мени!— деди.

Бхобаничорон бир сўз демасдан ибодатхонадан чиқиб кетди, Мохамайя ҳам индамасдан унинг кетидан кетди; эсанкираб қолган Ражиб, гўё ўлимга ҳукм этилган одамдай, турган ерида қимир этолмай қолди.

II

Шу куни кечқурун Бхобаничорон қизил чели олиб келди-да, Мохамайяга:

— Кий бун, — деди.

Мохамайя кийиниб, тайёр бўлгач, юр, мен билан деди. Бхобаничороннинг буйруғига эмас, ҳатто бир ишорасига ҳам ҳеч ким саркашлик қила олмас эди. Мохамайя ҳам қаршилиқ кўрсата олмади.

Улар дарё лабига, ўликлар куйдириладиган жойга қараб йўл олдилар. Улик куйдириладиган жой уйларига яқин эди. Уша ерда, зиёратчилар учун қурилган кулбада кекса брахман ўлим талвасасида ётарди. Икковлари брахман тепасига келдилар. Кулбанинг бир бурчагида пурсхит¹ турарди. Бхобаничорон унга бир ишора қилди, пурухит бирпасда маросимга тайёргарлик кўриб бўлди. Мохамайя: «Мени ўлим тўшагида ётган одамга никоҳ қилишмоқчи!» деб тушунди-ю, аммо қаршилиқ кўрсатмади. Икки дафн тулхани билангина ёритилган ва мантр² сатрлари билан жон берувчи кишининг талвасаси эшитилиб турган чала ёруғ кулбада никоҳ маросими ўтказилди.

Тўй эртаси Мохамайя бева қолди. Бу мусибат уни қайғуга солмади, Мохамайянинг кутилмаганда никоҳ қилинганлигини эшитиб, эсанкираб қолган Ражиб ҳам унинг бева қолганлигини билгач, севинди.

¹ Пурухит — қурбон келтирувчи ёки бошқа турли маросимлар мутасаддиси, бош қоҳин.

² Мантр — шундай маросимда ўқиладиган муқаддас китоб.

Бироқ унинг севинчи узоққа бормади. Ражибни янги мусибат йиқитди. Уликлар куйдириладиган жойда шовқин-сурон бошланди. Мохамайя учун гулхан ҳозирлашмоқда деган гапни эшитиш қолди.

Ражиб даставвал ҳамма гапни бошқарувчига айтиб, унинг ёрдами билан бу даҳшатли маросимнинг олдини олмоқчи бўлди. Бироқ хўжайинининг худди шу бугун Шанапурга кетиб қолгани эсига тушди. Ражибни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлганида у ижозат олиб шу ерда қолган эди.

Ҳозирча у бир ойга жавоб олди, аммо керак бўлса икки ойга ҳам, уч ойга ҳам жавоб олиши мумкин, ҳатто ишни бутунлай ташлаб, гадойчилик қилса қиладики, аммо умр бўйи Мохамайяни кутади.

Ражиб телба каби ўзини ҳар ёнга ташлаб, нима қилишини билмай, гоҳ ўзини ўзи ўлдирмоқчи бўлиб, гоҳ Мохамайяни қутқозиш учун бирон чора топишга уриниб юаркан, кеч кириб, қаттиқ шамол турди, жала қуя бошлади. Шамол шу қадар кучли эдики, Ражибнинг назарида, худди том тарс ёрилгандай бўларди. Қутурган табиат кучлари гўё унинг қалбидаги бўронга жўр бўлгандай йигитни бир оз тинчитар эди. Назарида, унинг қўлидан келмаган нарсани табиат қилаётгандай бўлиб кўринарди.

Тўсатдан эшик қаттиқ тақиллади. Ражиб югуриб бориб эшикни очди. Уйга уст-бошлари шалоббо, юзига парда тутган бир аёл кириб келди. Ражиб дарҳол таниди: бу Мохамайя эди!

— Мохамайя!—деб қичқириб юборди ҳаяжондан нафаси бўғилган Ражиб.— Мотам гулханидан қочиб келдингми?

— Ҳа, келаман деган эдим, келдим. Мен ўз ваъдамини бажардим. Аммо, Ражиб, мен ўзгариб кетганиман, илгариги Мохамайя эмасман. Елғиз дилим ўша-ўша. Мени гулханга қайтариб юборишликка ҳақинг бор. Аммо пардамини очмасликка ва юзимга сира қарамасликка қасамёд этсанг, мен қоламан.

Бундан бир минут илгари Ражиб ўзи учун ўлимни афзал кўрган бўлса, энди унинг учун ҳаёт яна ажойиб маъно билан тўлган эди.

— Сенинг айтганинг бўлсин,— шошиб рози бўлди у.— Аммо ташлаб кетсанг, мен чидай олмайман.

— Бўлмаса, кетдик бу ердан. Хўжайинингни топишимиз керак.

Ражиб билан Мохамайя, бутун уй жиҳозларини ташлаб, кўчага чиқдилар. Бўрон қутурар, одам оёқда туролмас эди. Шамол учириб келтирган майда тошлар баданга санчиларди. Улар қулаб тушувчи дарахт тагида қолиб кетмаслик учун очиқ жойлардан юрдилар. Бўрон ўқтин-ўқтин орқадан итарар, худди бу икки кишини одамлар орасидан улоқтириб, ер билан яксон қилмоқчидай қутурар эди.

III

Бу ҳикояни ўқувчи уйдирма деб ўйламасин. Шахмаран¹ одати ҳукм сурган даврда, бундай ҳодисалар баъзан бўларди, дейишади.

Мохамайянинг қўл-оёқларини боғлаб гулханга ётқиздилар ва белгиланган вақтда гулхан ёқилди. Аланга гувиллаб ёниб, осмонга кўтарилди, бироқ шу онда қаттиқ шамол туриб, ёмғир ёға бошлади. Гулхан тепасида турганларнинг ҳаммаси зиёратчилар кулбасига кириб беркинишди. Гулханни ёмғир ўчирди, бироқ Мохамайянинг қўлидаги арқон ёниб бўлган эди. Куйган жойларининг ниҳоятда қаттиқ оғришига қарамай, Мохамайя бирон марта ҳам инграмасдан жойидан турди-да, оёқларини арқондан бўшатди. Сўнгра, ўтдан бутун қолган кийимлари билан устини бекитиб, деярли яланғоч бир ҳолда, гулхандан пастга тушди.

Мохамайя олдин ўз уйига келди. Бироқ уйда ҳеч кимни топмади. Ҳамма кўмиш маросимига кетган эди. Қиз чироқ ёқди-да, кўйлак кийиб, қўлига ойна олди ва шу ондаёқ даҳшат ичида ойнани ерга ирғитди. Сўнгра юзига парда тутиб, Ражибнинг уйига келди.

¹ Шахмаран ёки сати одатига биноан, ўлган эри ёндирилган гулханда бева ҳам ўзини ёндириши зарур эди. 1832 йилда ман этилган.

Воқиянинг бундан оу ёғи ўқувчига маълум.

Энди Мохамайя Ражибникида истиқомат қилади. Аммо бу Ражибга бахт келтирмади, уларнинг ўртасини тўсиб турган парда худди ўлимдай, ҳатто ўлимдан ҳам баттар, мангулик, чексиз бир девор эди. Агар умидсизлик замон ўтиши билан жудолик азобини бостира билса, шу парда ортидаги умид учқуни ҳар куни, ҳар он Ражибни раҳмсиз суратда қийнар, азоблар эди.

Мохамайя табиатан камгап, одамови эди, эндиликда ўз юзини ҳамиша парда билан беркитиб юрганлиги туфайли, янада одамовироқ бўлиб қолди. Бу бир даҳшат эди. Мохамайя гўё ўлим қучоғида яшагандай эди, бу тилсиз ўлим Ражибнинг ҳаётини бўғиб, йўқ қилиб юборгудай туюларди.

Ражиб ўзининг илгариги Мохамайясидан жудо бўлган ва ёшлик чоғидан бери сақлаб келган ажойиб бир сиймо тобора йўқола бориб, унинг ўрнини чодрага ўралган ва кўз олдидан кетмайдиган бир вужуд эгаллаган эди. «Ҳамма жониворга табиат ўзига яраша парда бахш этган,—деб ўйларди Ражиб.— Мохамайя бўлса пуранда¹ тасвир этилган ва онадан совутда туғилган Карнага² ўхшайди. Дунёга бир пардада келган Мохамайя худди яна қайта туғилиб, бошқа парда касб этганга ўхшайди».

Мохамайя Ражибнинг ёнидан ҳеч ҳам силжимасди, шу билан бирга ундан жуда олисда эди. Ражибнинг азобдан қийналиб кетган қалби, худди тун қоронғусини сўнмас кўзлари билан ёритмоқчи бўлган юлдузлар каби, сирнинг тагига етишга интилар эди.

Бир-бири билан боғланмаган бу икки танҳо кишининг қалби шу тарзда уриб турарди.

Бир куни кечаси, ёнгарчилик мавсумида тўлин ой биринчи марта булутларни ёриб, юзини кўрсатиб қолди. Оламнинг ширин уйқусини сокин ойдин кеча қўриқлаб турар эди.

¹ П у р а н — қадимги ривоятлар.

² К а р н а — ҳинд мифологиясида Кунти (пандавларнинг, яъни «Махабхарата» қаҳрамонларининг онаси) билан қуёш тангрисининг ўғли. Онадан совутда ва қурол билан туғилган экан.

Бу кеча Ражибнинг кўзига уйқу келмади. У очик дераза тагида ўтирар эди. Жазирама иссиқдан ҳориган ўрмондан гулларнинг хушбўй ҳиди келиб урар, чигирткалар чирилларди. Қоп-қорайиб турган ўрмон ёқасидан худди топ-тоза қилиб ювилган кумушдай кўл кўринарди. Бундай пайтда инсоннинг бошига нималар келиши мумкинлигини айтиш қийин, аммо унинг бутун қалби ва вужуди худди хушбўй ҳидларга тўлган ўрмон, чигиртка чириллашлари билан тўлатун каби, бир истак билан тўлиб-тошган бўлади.

Ражибнинг нималарни ўйлаб ўтирганини билмайман, бироқ унинг назарида шу бугун худди ҳамма тўсиқлар олиб ташланадигандай туюлди. Бугун ой тун юзидаги булут пардаларини юлиб ташлаб, худди илгариги Мохамайя каби, гўзал юзини намоён этди. Ражиб бутун вужуди билан хотинига интилди.

Ражиб ўрнидан турди ва худди ақлдан озгандай, Мохамайя ётган уйга қараб юрди. Мохамайя уйқуда эди. Ражиб унинг тепасига келди-да, энгашди, Мохамайянинг юзига ой шуъласи тушди. Эвоҳ! Қани, азалдан кўриб келган чеҳра?

Мотам гулхани алангаси Мохамайя чеҳрасининг бутун гўзаллигини ялаб, ўзининг очкўзлик тамғасини босиб кетган эди.

Ражиб ирғиб ўрнидан туриб кетди, инграб юборишдан ўзини базўр тутиб қолди. Мохамайя уйғониб, Ражибни кўрди. Шу ондаёқ юзига парда тутди-ю, ўрнидан турди.

Ражиб гўё телбадай қотиб қолган эди. Кейин Мохамайянинг оёғига йиқилди:

— Кечир мени!

Мохамайя индамади, орқасига қайрилиб қарамади ҳам, уйдан чиқиб кетди. Қайтиб келмади. Ражиб уни ҳеч ердан қидириб тополмади.

Афв сўзлари айтилмаган абадий жудоликнинг ғазаб алангаси Ражибнинг қолган бутун умрида ўчмас доғ қолдириб кетди.

1892 йил.

ЕЗУВЧИ

Шу кунгача Пробхадан сира ғамим йўқ эди. Қайтага бемор онасининг ташвиши кўпроқ бўларди. Пробханинг ўйнаб турганини кўриб, мен беҳад қувонардим, унинг маъсум кулгисидан ва чала-чулпа қилиб гапиришларидан роҳат қилиб, уни жон деб овунтирар эдим. Бироқ, қизча йиғлаган ҳамон ундан қутулишга ҳаракат қилиб, дарров онасининг қўлига берардим.

Боланинг бутун ташвиши оқибат менинг зиммамга тушар деб сира ҳам ўйламаган эдим. Бахтга қарши, тез фурсатда хотиним ўлиб, қизча бутунлай менинг қўлимда қолди. Она меҳридан маҳрум бўлган бу етимчага икки чандон муҳаббат билан қарашим лозимлигини жуда яхши англар эдим. Аммо бу мусибатдан Пробханинг қандай хулоса чиқарганини билмасдим; қизча бўлса, ёлғиз дадамга мен қарамасам, ким қарайди, деган фикрга келган экан.

Олти ёшга борганда, уй-рўзғор ишлари тамомила шунинг қўлига ўтди. Кичкина қизчанинг дадасини парвариш қилишга бел боғлагани яққол кўриниб турарди. Мен кўнглимда ундан кулсам ҳам, измидан чиқмасдим. Мени уқувсиз, ёрдамга муҳтож деб ўйлаш унга ёқар, бинобарин, кийим ё соябонимни бирор ерга ташласам, гўё унинг қарашиб юбориши зарурдек, дарров йиғиштириб жой-жойига қўярди. Ахир, унинг менга ўхшаш катта қўғирчоғи йўқ эди-да! Шунинг

учун отага овқат пишириш, кийинтириш, ётганда устларини ёпиб қўйиш унга зўр қувонч бағишларди. Фақат ҳарф ўрганиш ва ўқиш вақтидагина, истар-истамас, менинг хоҳишимга бўйсунар эди.

Қиз ҳадемай балоғатга етиб, уни муносиб эрга бериш вақти ҳам келди. Бунинг учун пул керак, менда эса пул йўқ! Бундан ташқари, мен қизимга хат-савод ўргатдим, энди у бирор нодоннинг қўлига тушса нима бўлади? Пул топиш зарур эди. Ҳукумат идораларига ишга кирай десам, жуда кексайиб қолганман, бошқа ишга рағбатим йўқ, ўйлаб-ўйлаб ёзувчилик қилишни маъқул кўрдим.

Ёш бамбуқ дарахтидан ясалган идишга на сув, на ёғ солиб бўлади. У рўзғорда фойдасиз нарса. Аммо борди-ю, бамбуқнинг ёш ниҳолидан най ясалсачи у ёқимли садо беради. Мен, ўз қобилиятини ҳеч қайси соҳада кўрсата олмаган бахтсиз кимса, шубҳасиз, китоб ёза олади, деган қарорга келдим. Бинобарин, тортинмай-нетмай бир пардалик комедия ёзишга киришдим.

Комедия кўп кишиларга манзур бўлиб, саҳнага қўйилди. Бу асар менга шон-шухрат келтирди, шу билан бирга, бошимга ташвиш ҳам солди: энди мен бошлаган ишимни охирига етказолмасман деган хавфда эдим. Кун бўйи қўрқув ва ҳаяжон ичида комедия ёзардим.

— Дада, балки кўчаларга чиқиб бир айланиб келармиз,—деб илтимос қилди Проха майингина жилмайиб.

— Бор, нари тур! Ҳозир менга халақит берма!—бақариб бердим мен трубка чека туриб. Унинг ёришиб турган чеҳраси, пуфлаб ўчирилган шамдек, бирпасда сўнди. Мен бўлсам бекордан бекорга озор топган бу қизнинг хонадан қандай чиқиб кетганини ҳам сезмай қолибман.

Шу вақтларда мен чўри хотинларни шафқатсизлик билан ҳайдар, хизматкорларни урар, агар гадо келса таёқ олиб қувар эдим. Уйим чорраҳада бўлгани учун, баъзи йўловчилар деразадан қараб йўл сўрар, мен бўлсам уларни жеркиб, кўчанинг нариги ёғидан юришга буюрар эдим. Менинг қизиқ комедия

ёзаётганимни ҳеч ким билмас, билишни ҳам истамас эди.

Менинг драматургияга ҳавасим ҳам, шон-шуҳратим ҳам тобора ортар, лекин пулимга пул қўшилмас эди. Дарвоқе, мен у вақтда пулни ўйламасдим ҳам. Мен ҳатто яхши оиладан қизимга куёв топишим зарурлигини ҳам унутган эдим.

Алар орада бошқа бир ҳодиса рўй бермаганда, бу телбаллик яна қанча давом этар эди экан, билмайман. Жахирграм қишлоғининг заминдори газета нашр этиб, мени унга иштирок этишга таклиф қилди. Мен рози бўлдим ва бир неча кун давомида кечаю кундуз бетиним ёздим. Жахирграм ёнида Ахирграм қишлоғи ҳам бор эди, бу қишлоқ заминдори менинг хўжайиним аъзо бўлган партияга эмас, бошқа партияга мансуб экан. Айтишларига қараганда, бир вақтлар бу қишлоқларнинг аҳолиси бир-бири билан таёқ олиб уришган, охири суд улардан бу номаъқулчиликни такрорламаслик тўғрисида тилхат олишга мажбур бўлган. Эндиликда хўжайиним менинг қаламимни қотиллар, каллакесарлар ўрнида ишлата бошлади. Мен Ахирграм заминдорларининг аждодларини фош қилиб ёзган ўткир мақолаларим билан Жахирграм заминдорларининг шарафини ҳимоя қилардим. Ахирграмликлар қаттиқ шарманда қилинди. Бу менинг ижодий гуллаган чоғим эди. Мен семириб кетдим, лабларимда ўйноқи табассум пайдо бўлди. Душманларнинг тархини тасвир этиш билан мен Ахирграм заминдорларига ўлим зарбаси берган эдим. Жахирграмликлар мақолаларимни ўқиб, ичаги узилгудай бўлиб кулишар эди. Мен жуда очилиб кетдим.

Бироқ Ахирграм заминдори ҳам қараб турмади. У ҳам газета чиқара бошлади. Унда нималарни ёзмадилар денг! Бу газета содда тилда, кўтаринки руҳ ва эҳтирос билан шундай ҳақоратомуз нарсалар босиб чиқардики, гўё ҳарфларидан ўт чақнаб турарди. Ҳар иккала қишлоқ аҳолиси бу сўзларнинг маъносини жуда яхши тушунарди. Мен тажрибали журналист бўлганимдан, душманларга қарши яна шундай ўткир мақолалар ёздимки, унинг моҳиятини на дўст тушунарди, на душман. Натижада мен голиб чиқдим-у,

лекин, ҳамма мени, мағлуб бўлди, деб ўйларди. Ун-гайсиз аҳволда қолиб, яхши дид ҳақида илмий асар ёздим. Бундай қарасам, ёмондан кўра яхши нарсадан кулиш — уни рад этиш ёсонроқ экан. Маймунлар одамга тақлид қилишади, лекин одам маймунга тақлид этганда унча қойил қилолмайди. Менинг илмий асарим қабул қилинмади.

Хўжайиним энди менга илгаригидек ҳурмат билан қарамас, одамлар ҳам менга рўйхуш бермасди. Кўчага чиқсам мендан юз ўгиришар, баъзилар эса мени кўрган ҳамон кула бошлардилар.

Бу орада менинг комедияларимни ҳамма унутди. Назаримда мен одамларга бир қути гугуртчаликкина керак эканман; уни бир лаҳза ёндиришди-ю, иш тугади. Руҳим тушиб, бошим гаранг бўлиб, мутлақо ишламай қолди. Ҳаётим заволга юз тутди. Унда ҳеч қандай маъно қолмади.

Бу чоқларда Пробха мендан қўрқиб қолган эди. Чақирмагунимча менинг олдимга киришга журъат қилмасди. Қиз, ёзишдан бўшамаган отадан кўра, мудом ёнингда турган қўғирчоқ яхши, деган фикрга келиб қолган эди, чамамда.

Охири Ахирграм газетаси хўжайинимни қўйиб менга ёпишди. Менга қарши ёзилган мақолалар жуда ҳам ҳақоратомуз эди. Уларнинг мазмунини дўстларим, жўраларим менга кула-кула сўзлаб берардилар. Баъзилар, гап мақолада эмас, гап унинг қандай маҳорат билан ёзилишида, деб қўйишарди. Унинг равон услубига эътибор қилинса, дилозорлиги ҳам енгиллашиб қолармиш. Шу фикрни йигирма киши кунни бўйи қулоғимга қуярди.

Уйимнинг олдида бир боғча бўлиб, баъзан бирор нарсадан хунобим чиқса, шу ерда айланиб юришни яхши кўрардим. Уялари устида учиб юрган қушчаларнинг чағир-чуғури тўхтаб, қош қорайиб, ҳамма ёқ тинчиганда мен ҳам анча ҳовуримдан тушардим. Қушлар орасида тилидан заҳар томадиган ёзувчилар йўқлигини билардим, бинобарин, улар билан яхши дид ҳақида мунозара қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Мен ҳалиги заҳар олуд мақолаларга жавоб ёзиш ҳақидагина ўйлардим. «Олижаноблик ва мардликни

хамма ҳам тушуна бермайди,— дердим ичимда.— Энг яхшиси заҳар олуд тил». Мен қаттиқ жавоб ёзишга қарор қилдим, мана бунда мен сира ҳам мағлуб бўлмайман! Шу лаҳза зулмат ичида юмшоқ, таниш овоз эшитилди ва мен майин ва иссиқ қўлнинг авайлаб текканини сездим. Бироқ, ўз фикрларимга шу қадар фарқ бўлгандимки, унга парво ҳам қилмадим. Бир неча дақиқадан сўнг шу майин овоз яна мени чақирди ва яна қўлнинг авайлаб текканини ҳис этдим. Қиз секингина менга яқинлашиб, аранг эшитилар овоз билан «Дада!..» деди. Жавоб бўлмаганини кўриб, менинг ўнг қўлимни ушлаб астагина пешонасига олиб борди-да, секин қайтиб уйга кетди. Пробха кўпдан буён менинг олдимга кирмас, мабодо кирса ҳам бундай ёлвормас эди. Ҳозир авайлаб менга қўл узатиши бутун вужудимни тўлқинлантириб юборди.

Бирмунча вақт ўтгандан сўнг уйга кирсам, қизим каравотда ётибди. У дармонсиз, кўзлари ярим юмуқ; бутун аъзоси гулдек сўлган эди. Пешонасини ушласам, ёниб турибди, қон томирлари шишган, тез-тез нафас олади. Билдимки, қизим касалини сезиб, ширин сўз, меҳр-муҳаббат истаб отага мурожаат қилган, у эса, бу пайтда ахирграмликларга жавобан ёзиладиган, ҳеч кимга нафи тегмайдиган дилозор мақола ҳақида бош қотириб юрибди.

Мен бемор ёнида ўтирдим. Пробха сўзсиз, иссиқ қўллари билан менинг қўлимни тортиб пешонасига олиб борди-да, жим бўлиб қолди.

Мен Ахирграм ва Жахирграм ҳақидаги хамма мақолаларимни ўтга ёқдим ва ҳеч қандай жавоб ёзмадим. Чунки эндиликда ғалаба ҳам менга қувонч келтирмасди. Пробханинг онаси ўлганда мен уни ўз қўлимга олгандим. Бугун — Пробхага ўғай она бўлиб қолган менинг ёзувчилик фаолиятим дафн этилгандан сўнг, яна қизимни қўлимга олиб, бағримга босдим ва уйимдан чиқиб кетдим.

1893 йил.

Ҳ У К М

/

Ака-ука Дукхирам билан Чхидам эрта саҳарлаб белкуракларини олиб ишга кетган ҳамон, хотинлари орасида қаттиқ жанжал, можаро бошланарди. Аммо қўшнилари бунга шундай кўникиб қолишганки, бу жанжалларни кўчадаги оддий товушлардай парвосиз эшитаверадилар.

Хотинларнинг чинқирганини эшитиб, улар бир-бирларига:

— Мана, тағин бошланди!— деб қўярдилар, холос.

Бунинг маъноси шуки, худди улар кутган нарса рўй берди, бу кун ҳам бошқа кунлардан сира фарқ қилмайди.

Шарқ тарафдан қуёш чиқишининг сабабини ҳеч ким сўрамагандек, бу овсинлар орасидаги низоънинг сабабини билишга ҳам ҳеч ким қизиқсинмасди. Табиийки, бунчалик жанжал ва гавғолар қўшнилардан ҳам кўра бу аёлларнинг эрларига кўпроқ таъсир қилиши керак эди, лекин, бу уларни ҳам у қадар безовта қилмайди. Улар ҳаётнинг узоқ йўлида бир аравада кетиб боришар, ёғланмаган гилдираклардан чиққан тўхтовсиз ғижирлашлар эса уларга ҳаёт чархининг табиий овози бўлиб эшитиларди. Аксинча, агар уйдан бақирган овоз чиқиб тинчликни

бузмаса, оқибати нималарга олиб боришини айтиш қийин бўлган жуда катта жанжал чиқишидан қўрқиб турардилар.

Бизнинг бу қиссамиз бошланадиган кун кечқурун ака-укалар ишдан чарчаб қайтганларида уй жимжит эди. Ташқарида ҳам одатдан ташқари жимлик ҳукм сурарди. Олти соатдан бери қуйиб турган ёмғир, охири тинган бўлса-да, уфқларда қора қалин булутлар ҳамон ястаниб ётарди. Ҳавода заррача шабада сезилмасди. Ёмғир вақтида қишлоқ атрофидаги дарахт ва кўкатлар барқ уриб яшнади. Сув оқизиб келган кўкатларнинг хушбўй ҳиди уй теварагида анқиб турибди. Уйлар орқасидаги кўлдан бақаларнинг вақиллаши эшитилади. Шу яқиндан ўтган Падма дарёси ёмғир сувидан тошиб қуюқ қора булутлар остида айниқса даҳшатли тусга кирган эди. Дарё экинзорларнинг кўп қисмини босиб, уйларга яқинлашмоқда. Чўккан ерлардан манго ва нон дарахтларининг томирлари чиқиб турибди; улар бирор таянч топиш ниятида бўшликка қараб панжаларини узатиб тургандай кўринади.

Уша куни ака-ука Дукхирам билан Чхидам заминдорнинг идорасида ишладилар.

Дарёнинг саёз жойларига экилган экинлар етилиб, қишлоқ камбағаллари ё ўз далаларида, ёҳуд жудкор ерларда банд эдилар. Шунинг учун, заминдорнинг ишбошиси ташқарига чиқиб, фақат шу оғаниларни кўрди, холос.

Идоранинг томи тешилган, кўп еридан чакка ўтарди. Ака-ука кун бўйи шу тешикларни ямашди. Тушда уйга боролмай, шу ерда, идорада андак тамадди қилишди. Кун бўйи ёмғирда ишлаб кийимлари жиққа ҳўл бўлди, уларга коржома берилмаган эди. Бунинг устига, таънаю ҳақоратларни одатдагидан кўпроқ эшитдилар. Суяк-суягигача нам ўтиб, ҳамма ёқлари ифлос ҳолда, қош қорайганда уйга қайтдилар. Уканинг хотини Чондора кийимининг пешини ёзиб полда ётарди. Ҳар кунгидек қовоқлари солиқ. Афти-ангори шу ёмғирли оқшом сингари ғамгин. Аканинг хотини Радха бўлса, айвонда ҳурпайиб ўтирибди. Ака-ука уйга кириб қарашса, ҳадеб йиғлайди-

ган бир ярим яшар бола бурчакда чалқанча ётиб яланғоч ухлаб қолибди.

— Овқат бер!— деди хотинига Дукхирам.

Радха ўтга тушган порох бочкасидай портлаб:

— Овқатни қаёқдан оламан?— деб овозининг борича чинқириб юборди.— Нима, ўзим бориб пул топайми?

Кун бўйи оғир меҳнат ва таҳқирлардан қақшаб қайтгач, очлик тутунидан қоронғилашган уйда хотиндан бундай заҳарли таъна эшитишга тоқат қилолмасди.

Дукхирам яраланган йўлбарс овозини эслатадиган бўғиқ товуш билан:

— Нима дединг?— деди-ю, қўлидаги белкурак билан хотинининг бошига урди. Радха овшинининг оёқлари остига йиқилиб, шу заҳоти жон берди.

Овсини Чондора эса:

— Вой, ўлганим яхши, нима қилиб қўйдингиз?— деб қичқириб юборди. Унинг кийимлари қонга бўялган эди. Чхидам дарров унинг оғзини ёпди. Дукхирам эсанкираб қолди, у белкуракни ташлаб, бошини ушлаганча полга ўтирди; ухлаб ётган бола уйғониб, қўрққанидан йиғлаб юборди.

Бу уйда шунча ҳодиса бўлишига қарамай, қишлоқ аввалгидек типпа-тинч эди. Подачи ҳозиргина подани ҳайдаб келди. Кун бўйи шоли ўроғида юрган деҳқонлар энгил қайиқларда уйларига қайтардилар; улар бошларида бир неча боғдан шоли кўтариб келардилар, бу — уларнинг бир кунлик иш ҳақлари эди.

Ака-укаларнинг қўшниси Рамлочон Чокроборти боб почтага хат ташлаб келиб, ўз уйи олдида хотиржамгина трубка чекиб ўтирарди. Дукхи унинг ижарачиси бўлиб, қарзининг бир қисмини шу кун тўлашга ваъда берган эди. Бирдан чолнинг эсига шу гап келиб, эҳтимол, Дукхи ишдан қайтгандир, деб елкасига чадорини ташлаб, қўлига соябон олиб ҳовлисидан чиқди.

У қўшни ҳовлига назар солиб, сесканиб кетди. Ҳамма уйларда чироқ ўчирилган. Қоронғи айвонда бир неча кишининг шарпаси кўринарди. Аҳён-аҳёнда буғилиб чиққан йиғи овози эшитиларди — бола она-

сини чақириб йиғларди. Чхидам унинг оғзини қўли билан бекитиб турарди.

— Дукхи, уйдამисан?— деб сўради бесаранжом Рамлочон.

Дукхи тош ҳайкалдай қотиб ётарди. У ўз исмини эшитиб, ёш боладек ҳўнграб юборди.

Чхидам шошилганча ҳовлига чиқиб Чокроборти ҳузурига борди.

— Афтидан, хотинлар яна жанжаллашганга ўхшайдими?— деб сўради Рамлочон бобо,— биз узун кун уларнинг доду фарёдини эшитдик...

Чхидам нима қилишини билмасди. Бири-биридан бемаънироқ фикрлар бошига келарди. Ниҳоят, қоронғи тушгандан кейин мурдани бир жойга кўмиб, шу билан ундан қутуламан, деган фикрга келди. Бунгача уйга бирор киши кириб келишини у сира хаёлига келтирмаган эди. Қўққисдан келиб қолган бу одамга Чхидам нима деб жавоб беришини билмади.

— Ҳа, букун қаттиқ жанжал бўлибди,— деди охири.

Рамлочон айвонга чиқишга тараддуланиб:

— Нега Дукха йиғлаяпти?— деб сўради.

Чхидам буни яшириш қийинлигини фаҳмлаб:

— Жанжал вақтида менинг хотиним Радхани белкурак билан урибди.

Бундай пайтда ҳеч қандай хавф, фараз этилгандан кўра даҳшатлироқ туюлмайди: Чхидам мудҳиш ҳақиқат чангалидан қутулишнигина ўйларди. Дарҳақиқат, ёлғоннинг ҳақиқатдан кўра даҳшатлироқ оқибатини у қаёқдан билсин? Бинобарин, Рамлочоннинг саволини эшитган Чхидам ўйлаб-нетмай оғзига келган сўзни айтди-қўйди.

Рамлочон бу хабардан сесканиб:

— Бай, бай, бай! Нималар деяпсан! Ҳар ҳолда ўлмагандир-а?— деб сўради.

— Улиб қолди,— деди Чхидам ва Чокробортининг оёғига йиқилди.

Рамлочоннинг қочишга мажоли етмай:

«Рам, рам!— деб юборди-да, ўйлаб қолди.— Бемаҳалда нима қилиб, бу ҳодисанинг шоҳиди бўлдим! Энди узлуксиз терговга чақиршади».

Чхидам эса ҳамон унинг оёқларига тирмашар эди.
— О, донишманд бобо,— деб ялинди у (Рамлочонни қишлоқда энг яхши қонуншунос деб ҳисоблардилар).— Айтинг-чи, нима қилсам хотинимни қутқариб қоламан?

— Қулоқ сол,— бир оз ўйлаб давом этди Чокроборти.— Биргина йўл бор: ҳозир полицияга бориб, укам Дукхи кечқурун ишдан оч келиб, овқат тайёр эмаслигини билгач, хотинини белкурак билан урди дегин. Шу сўзни айтсанг хотининг халос бўлади, бўладиган гап шу.

Чхидамнинг томоқлари қуруқшаб кетди:

— Йўқ, тхакур,¹— деб ўрнидан қўзғалди у,— агар хотиним ҳалок бўлса, мен бошқасини оламан, борди-ю, укамни оссалар иккинчи ука тополмайман.

Аmmo Чхидам хотинини жиноятчи деб айблаганда, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. У оғзига келган гапни айтишга айтди-ю. энди ўзи ҳам ларзага тушиб, ўз қилмишини оқлашга йўл қидирарди.

Ёш деҳқоннинг эътирози асослидай туюлди Чокробортнига.

— Ундай бўлса нима ҳам қилардинг,— деди у,— жиноят қандай зуҳур этган бўлса, шундай қилиб айтиб бер. Барибир жиноятни яшириб бўлмайди.

Шу сўзларни айтиб Рамлочон чиқиб кетди ва шу заҳотиёқ бутун қишлоқда жанжал вақтида Чондора Дукхнинг хотинини белкурак билан уриб ўлдирибди, деган дув-дув гап тарқалди.

Тўғонни уриб кетган сувдек, шов-шув билан қишлоққа полиция ёпирилиб келганда, гуноҳкор ҳам, бе-гуноҳ ҳам ҳамма баравар ҳаяжонда қолди.

//

Чхидам бир айтган сўздан қайтиб бўлмаслигини тушунар эди. Рамлочонга айтган гапи аллақачон бутун қишлоққа таралган, энди у ўзи ҳам бошқа бир важ излашга ботинмас, чунки бунинг оқибати нимага

¹ Т х а к у р — ҳурматли кишиларга ҳиндлар шундай деб мурожаат қилишади.

олиб келишини билмасди. Шунинг учун хотинини қутқазишнинг бирдан-бир йўли деб, илгари айтганларини рад этмай, сўроқ вақтида ишни чигаллаштириш фикрида эди.

Чхидам хотинига айбни ўз бўйнига олишни таклиф этди. Бу илтимои уни ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Менинг гапирадиган гапларимдан ташвиш қилма,— деб далда берди унга Чхидам,— барибир биз сени қутқариб оламиз.

У хотинига тасалли берди-ю, лекин ўзи ваҳимага тушиб, томоқлари қуруқшади, ранглари мурдадай оқариб кетди.

Чондора энди ўн саккиз ёшга қадам қўйган эди. Унинг юзлари ширмондай, бақувват, ҳаракатчан гавдаси шундай чиройли эдики, юрса ҳам, қайрилса ҳам, эгилса ҳам, хуллас ҳамма ҳолатда ўзига ярашарди. Чондора янги қайиқча сингари тез, енгил ҳаракат қилар, кийимларида эса бирор ғижим топилмасди. У ҳар бир ишни ғайрат ва меҳр билан бошлар, кўчага чиқиб гаплашишни яхши кўрар, қўлига кўза олиб, қудуқ бошига келаркан, рўмолини қия қилиб, чақнаб турган ўткир қора кўзлари билан ўтган-кетганни кузатишга жуда ишқибоз эди.

Акасининг хотини Радха Чондоранинг тамом тескариси: сусткаш, ялқов, исқирт эди; у на бошидаги рўмолини, на қўлидаги гўдакни, на уй-рўзғор ишларини эплай оларди. Тағин, бирор иши бўлмаган ҳолда, муғомбирлик қилиб ўзини ҳамиша банд қилиб кўрсатарди. Чондора у билан камдан-кам гаплашарди — шунчаки айтган бир-икки оғиз сўзи учун овсини шаллақилик қилиб бақирар, шанғиллаб қарғгани қарғаган эди.

Ажабки иккаласининг ҳам хулқи ўз эрининг хулқига ўхшарди. Дукхирам узун бўйли, барваста, ясси бўрунли йигит. Кичик кўзлари борлиқнинг моҳиятини тушунмай, шу билан бирга, сўрашга ҳам ботинмай тургандай, савол назари билан қарарди. Хуллас: бундай ювош, бақувват, айна замонда лапашанг одамни қидириб топиш қийин.

Чхидам бўлса, ялтироқ қора тошдан маҳорат билан ясалган ҳайкалга ўхшарди. У жуда ҳам келиш-

ган йигит бўлиб, ҳамма аъзолари мутаносиб, уй-гун, нақ камолотнинг намунаси эди. Унинг ёғланган қуюқ қора сочлари ҳамиша таралган, бунинг устига, ўзи ҳам покиза кийинар, андак олифтанамо ҳам бўлиб юрарди. Ҳеч ким дарёга Чхидамчалик юқоридан ташлаб шўнғимас, ҳеч ким унингдек бир забт билан қайиқни итариб юборолмас, ҳеч ким унчалик чаққонлик билан бамбуқ тепасига чиқиб, ёш новда синдириб тушолмас, қисқаси — у нимаики қилса, ҳамма ишида тартиб, фаҳм-фаросат сезиларди.

Чхидамни қишлоқдаги соҳибжамол қизларга бепарво қарайди деб ҳам бўлмасди, лекин, гоҳо қизлар олдидан совлат тўкиб ўтса-да, ўзининг ёш хотини Чондорани ҳаммасидан яхши кўрарди.

Баъзан эру хотин орасида низоъ чиқиб, айтишиб қолишса ҳам, бир-бирларини ҳақорат қилишмасди. Тотув яшашларининг бир сабаби, асосан, шундан иборатки, агар Чхидам Чондора сингари соҳибжамол, лекин енгилтак хотиннинг жиловини бўш қўйиш ярамайди, деб ўйласа, Чондоранинг фикрича, унинг эри кўзи билан хотин овлайди, борди-ю, уни рашк занжири билан боғлаб қўйилмаса, бир кун эмас, бир кун уни ташлайди-кетади.

Юқорида айтилган воқиадан бир оз илгарироқ эр-хотин орасида жиддий бир жанжал чиқди. Чондора эрининг баъзан ишни баҳона қилиб қаёққадир кетиб қолаётганини пайқади. Масалан, охирги марта у икки кун йўқолиб кетиб, уйга пулсиз, қуппа-қуруқ қайтиб келди. Бунни кўрган Чондора ҳам, ишлар чатоқ экан, мана бўлмаса деб, уйдан тез-тез кетиб қоладиган бўлди. У кўпроқ пристанга борарди ва кўчадан қайтиши билан Каши Можумдарнинг кичик ўгли ҳақида эси кетиб гапирадиган бўлди.

Чхидамнинг ҳаёти заҳарланган эди. Ишда ҳам фикру-ёди шу. Бир кун келин ойиси Радханинг олдига келиб хотинидан ҳасрат қилди. Радха бу гапни эшитиб чапак чалиб юборди ва марҳум отасининг арвоҳини шафи келтириб, бобиллаб кетди:

— Қараб тур, ҳали бу бахти қора бир балони бошламаса деб кўрқаман. Мен жуда яхши биламан, бугун-эрта у бир фалокатга сабаб бўлади!

Шу пайтда қўшни хонадан чиққан Чондора салмоқлаб:

— Нимадан бунча қўрқяпсиз, овсин?— деди.

Икки хотин орасида қаттиқ жанжал бошланди.

Чхидам қонга тўлган кўзлари билан хотинига тикилиб:

— Агар яна ёлғиз пристанга борганингни эшитсам, суякларингни мажақлаб ташлайман!— деб бақирди.

Чондора бўлса:

— Ҳали шундайми? Майли, менинг суякларим мажақланса мажақланиб қўя қолсин,— деди-ю, кўчага қараб йўл олди.

Бироқ Чхидам бир сакраб унга етиб олди. Содан ушлаб уйга итариб юборди-да, эшикни қулфлаб кетди. Кечқурун ишдан келиб қараса, эшик очиқ — уйда ҳеч ким йўқ. Бу пайтда Чондора уч қишлоқни босиб ўтиб, тоғасининг қишлоғига яқинлашган эди.

Чхидам кўп ялиниб-ёлвориб, хотинини аранг олиб келди ва шу билан ўз мағлубиятига иқрор бўлди.

Чхидам билдики, кафтдаги симобни қўл билан ушлаб бўлмагандек, бу нозанин жувонни ҳам уйда тутиб туриш мумкин эмас. У ортиқ зўравонлик қилмади, аммо доим нотинч эди. Ёш, ўжар хотинининг серташвиш муҳаббати унинг учун азобдан иборат бўлиб қолди. У баъзан Чондора ўлса анча енгил бўларди, чунки ўлим тангрисидан ҳеч ким рашк қилмайди, деб ўйларди.

Ана шу маҳалда оилада мусибат рўй берди.

Эри Чондорани, айбни бўйнингга ол, деб авраб турганда, у тонг қотиб, кўзлари гўё икки лахча чўгдек бўлиб, Чхидамнинг юрак-бағрини куйдирди. Аёл изтироб ичида, гўё бу аждаҳосимон эрдан қутулиш чорасини излагандай туюларди. У эридан абадий юз ўгирди.

Чхидам хотинини, бу ишнинг қўрқадиган жойи йўқ, деб ишонтиришга, ҳатто полиция ва судда қандай жавоб беришини ўргатишга ҳам уринди. Аммо унинг узундан-узоқ насиҳатидан Чондора бирор сўзни қулоғига илмай тошдай қотиб, қимир этмай ўтираверди.

Дукхирам ҳамиша ва ҳамма ишда укасига таянарди. Чхидам унга, ўлимнинг айбдори деб Чондорани кўрсат, деганида, у:

— Унда сенинг хотининг нима бўлади?— деб сўради, холос.

— Мен уни қутқариб оламан,— деди Чхидам. Сўлахмон Дукхирам эса шу билан тинчланиб қола қолди.

III

Чхидам хотинига йўл-йўриқ ўргатиб бундай деди:

— Радха мени пичоқ билан урмоқчи бўлди, мен ўзимни ҳимоя қилганда бехосдан белкурак унга тегиб кетди, дегин!

Судда воқияни шу заилда баён қилишни Рамлочон бобо ўйлаб топди. У, хотин шундай жавоб берганда, Чхидам ўзи нима дейиши ва қандай далиллар келтириши лозимлигини батафсил тушунтирди.

Бу орада етиб келган полициячилар иш бошлаб юбордилар. Радхани Чондора ўлдирибди деган овоза қишлоқ аҳолисининг миясига сингиб кетганди. Ҳамма гувоҳлар шуни тасдиқлардилар.

Чондора сўроқда:

— Ҳа, мен ўлдирдим,— деб жавоб берди.

— Нега?

— Уни кўргани кўзим йўқ эди.

— Жанжаллашиб қолганмидинглар?

— Йўқ.

— Аввал у сени ўлдирмоқчи бўлдимми?

— Йўқ.

— Эҳтимол у сенга ёмон гап гапиргандир?

— Йўқ.

Бу жавоблар ҳаммани ҳайратда қолдирди. Чхидам ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Нотўғри гапиряпти!— деб қичқирди у.— Радха биринчи бўлиб пичоқ кўтарган.

Полициячилар унга танбеҳ бериб, жим туришга мажбур этдилар. Масаланинг бирор жиҳати қоронғи

қолмасин деб, Чондорани батафсил сўроқ қилишди, лекин бу фойда бермади: унинг жавоблари ҳамон боягининг ўзи эди. Радханинг биринчи бўлиб ҳужум этганини у қатъий рад этди. Бу аёл сира кўрилмаган ўжарлик қилди. У тўғри дор остига қараб йўл тутган, уни бу йўлдан тўхтатгулик куч йўқ эди. Ажобо, бу қандай таҳликали кибр?

Чондора фикран эрига мурожаат қилиб: «Сени қолдириб, ўз ёшлигимни дорга бағишлайман, майли, бу туғилишимда дор менинг охирги таянчим бўлсин»,— деди.

Мана, ўлимга ҳукм этилган Чондора, ҳамқишлоқлари олдида шармандаи-шармисор этилган ўша беозор, чаққон, хушчақчақ жувон ёшлиқдан таниш кўчадан, аравалар ёнидан, бозор майдонидан, пристань ёнидан, Можумдарнинг уйи, мактаб ва почта олдидадан ўтиб, қишлоқни абадий тарк этиб бормоқда. Унинг кетидан болалар тўда-тўда бўлиб чопишар, тенгқур жувонлар эса, баъзилари рўмолини қия қилиб, баъзилари эшик тирқишидан, бировлари дарахтлар орқасида яшириниб, Чондорани олиб кетаётган полициячиларга қарар, даҳшат, уят ва ғазабдан қалтирар эдилар.

Судда ҳам Чондора устига қўйилган айбга иқроп бўлди. Унинг иқрорича, Радха ўлим олдидадан унга ҳеч қандай қаттиқ сўз айтмаган.

Гувоҳлик бериш навбати Чхидамга келди. У илтижо қилгандай қўл қовуштириб, судга қараб баланд овоз билан деди:

— Жаноби судья, қасамёд қилиб айтаманки, менинг хотинимда ҳеч қандай гуноҳ йўқ.

Судья унга бақириб тинчлантиргач, сўроқ бошланди. Чхидам бўлган воқияни тўппа-тўғри сўзлаб берди.

Аммо судья унинг сўзларига ишонмади, чунки энг ишончли бош гувоҳ Рамлочон воқияни қуйидагича тасвир этди:

— Мен жинойт рўй берган жойга ўша заҳотиёқ этиб келдим. Гувоҳ Чхидам менга бўлган воқияни батамом сўзлаб берди. У менинг тиззаларимни қучоқлаб туриб: «Хотинимни қандай қилиб қутқара-

ман, шунга бир йўл кўрсатинг»,— деб илтимос қилди. Аммо мен унга ҳеч нима деёлмадим. «Агар мен хотини овқат пиширмагани учун акам уни уриб ўлдирди десам, Чондорани қўйиб юборармиканлар»,— деб сўради. Бунга мен: «Тентак, бунақа гапдан эҳтиёт бўл. Суд олдида бир оғиз ҳам ёлгон гапирмаки, дунёда бундан қаттиқроқ гуноҳ йўқ, дедим...».

Рамлочон Чондорани қутқариб қолиш учун бир қанча ёлгон-яшиқ важларни ўйлаб қўйган бўлса ҳам, аёл ўзини оқлашга уринмаганини кўриб, қўрқди. «Ёлгон гувоҳлик берганим учун охири ўзим жавобгар бўлмайин тагин! Яхшиси, ўз билганимни гапирай»,— деб ўйлади у. Мана шу қарорга келиб, у судга ўзи эшитган нарсаларни гапирди, бироқ баъзи тафсилотларни қўшишни ҳам унутмади. Судья бу ишни кўриш учун вақт тайинлади.

Бу орада меҳнат ва савдо, қувонч ва алам — дунёда ҳамма нарса ўз навбатида давом этди. Утган йиллардаги сингари срабон ойида етилаёзган экинзорларга тўхтовсиз ёмғир ёғиб турди.

Полиция гуноҳкор ва гувоҳларни яна судга олиб келди. Суд биносининг ҳовлисида жуда кўп одамлар йиғилиб, ишнинг оқибатини кутмоқда эди.

Ботқоқлик бир участкани қурилиш майдонига айлантириш юзасидан Қалкуттадан бир адвокат келган эди. Шу муносабат билан даъвогар тарафидан ўттиз тўққиз гувоҳ чақирилди. Неча юзлаб одамлар судга келиб, ўзларининг чигал ишларини ечмоқчи бўладилар! Ҳар ким ҳам ўз ишидан кўра жиддийроқ иш йўқ деб ўйлайди!

Чхидам бу серташвиш оламга деразадан назар ташларкан, унга ҳамма нарса ўткинчи тушдай туюлди. Банан дарахтининг осилиб турган шохида какку сайрарди, қушларнинг на суди, на қонуни бор.

— Ох, соҳиб¹ бир гапни ҳадеб сўрай берасизми?— деди Чондора.

— Гуноҳингни бўйнингга оласанми?— деди судья.— Бунинг учун қандай жазо берилишини биласанми?

¹ Соҳиб — жаноб.

— Йўқ,— деди аёл.

— Сени дорга осадилар.

— Босган изларингиздан ўргилай, соҳиб: шу ниш тезроқ бўла қолсин!— деб қичқирди Чондора.— Хоҳлаганингизни қилинг, менинг тоқатим қолмади!

Суд залига Чхидамни олиб кирганларида Чондора ундан юз ўгирди. Судья унга мурожаат қилиб:

— Мана бу гувоҳга қараб айт-чи, у сенга ким бўлади?— деди.

Хотин юзларини қўли билан бекитиб жавоб берди:

— Менинг эрим.

— У сени севадимми?

— Севганда қандоқ!— жавоб берди у.

— Сен-чи, сен уни севмайсанми?

— Жону дилдан севаман!

Сўроқ навбати Чхидамга келганда, у:

— Мен ўлдирганман,— деб туриб олди.

— Нима учун?

— Овқат сўраганимда бермагани учун.

Дукхирамдан сўроқ бошланганда у беҳуш бўлиб қолди. Ўзига келгач:

— Мен ўлдирганман, соҳиб,— деди.

— Нима сабабдан?

— Овқат бермагани учун.

Гувоҳлардан қайта-қайта сўраб, суд, бу ака-укалар хотин кишини шармандаларча дорга осилишдан халос этиш учун айбни ўз бўйинларига олмоқдалар, деган қатъий фикрга келди.

Аммо Чондоранинг ўзи ҳамма жойда — полиция участкасида ҳам, судда ҳам бир айтганини такрорлай берди. Унинг жавобларида заррача иккиланиш сезилмасди. Икки адвокат, ихтиёрий равишда, уни ўлимдан қутқазмиш учун ҳимоя қила бошлади, бироқ, охири уларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, ўзига қўйиб беришди.

Бир вақтлар, ёшлик тонгида кулча юзли, жаж-жигина қорача қизча, қўғирчоқларини қолдириб, ота уйдан қайнота хонадонига келиб кирган эди. Уша қувончли никоҳ кечаси букун юз берган бу воқияни ким ҳам тасаввур эта оларди! Ота, нима бўл-

ганда ҳам қизимга яхши тарбия бердим, деб беармон кўз юмди.

Осишдан олдин кўнгилчан бир врач Чондорадан, бирор одамни кўришни истайсанми, деб сўради.

— Мен онамни кўришни истардим,— деди Чондора.

— Эҳтимол, эринг билан кўришишни хоҳларсан, уни чақириб берайми?

— Йўқ, ўлган яхши!— деб жавоб берди Чондора.

1893 йил.

МРИНМОЙИ

I

Опурба коллежни битириб, Калкуттадан уйига қайтиб келмоқда эди.

Мана, кичкина сойга ҳам етиб келди. Ёмғирлар тинганда бу сой жуда камсув бўладиган эди, бироқ ҳозир, срабон ойининг охири бўлса ҳам, унинг суви кўтарилиб, қишлоқ деворлари ва бамбуқзорлар этагига чайпалиб ётибди.

Қанчадан бери қовоғи осилиб ётган ҳаво бугун очилиб, биринчи марта офтоб кўринди. Агар биз шу зумда қайиқда ўтирган Опурбокришнанинг юрагига назар сола олганимизда, унда ҳам офтоб нурларида чарақлаб, шабадада тебраниб, тошқин дарё каби оққан ёшлик хаёлларини пайқаган бўлардик.

Қайиқ қишлоқ пристанига келиб тўхтади. Шу қирғоқдан, дарахт япроқлари орасидан, киндик қони тўкилган уйининг томи кўриниб турарди. Унинг келишидан уйдагилар ҳали беҳабар, шунинг учун пристанда кутувчилар ҳам йўқ. Қайиқчи Опурбанинг саквояжини кўтариб олмоқчи бўлганида, йигит узра айтиб, ўзи кўтариб олди-да, қувонганидан шошилганча қайиқдан сакради. Соҳилнинг худди шу ери тойғоқ лой эди, Опурба сакраб тушган ҳамон сирғаниб кетиб, қўлида саквояжи билан лойга йиқилди. Шу пайт қаёқдандир шундай шўх қаҳқаҳа янграб эшитилдики, бу овоздан ҳатто яқин орадаги дарахтлардан қушлар

ҳам ҳуркиб учиб кетди. Хижолатда қолган Опурба дарҳол у ёқ-бу ёғини тозалаб, атрофга қаради. Нарироқда савдогар қайиғи ёнида ғишт уйилиб ётарди. Йигит ана шу ғишт ўстида ўтириб ичаги узилгудай бўлиб кулаётган бир қизни кўриб қолди.

Опурба уни таниди, у янги қўшниларининг қизи Мринмойи эди. Илгари бу қизнинг оиласи узоқда, азим бир дарё соҳилида яшарди. Тошқиндан сўнг у ердан кўчишга мажбур бўлдилар. Мана энди икки-уч йилдан буён шу қишлоқда туришади.

Бу қиз тўғрисида кўп ғалати гаплар тарқаган эди. Эркаклар оқ кўнгиллик билан уни, эркатой бўлиб ўсган қиз, десалар, хотинлар уни ҳаддидан ошган ўз бошимча, деб маломат қилардилар. У, қишлоқдаги ҳамма ўғил болалар билан иноқ, аммо ўз тенги қизларни ўлгудай ёмон кўрарди. Мринмойи болалар оламининг кичкина зўравони эди.

Отасининг эркатойи бўлганиданми, ё бошқа бирор сабабданми, ишқилиб, Мринмойи жуда ўжар эди. Онаси ўз яқинларига, қизимни жуда ҳам эркалатиб юборди, деб эридан тез-тез шикоят қилиб турарди. Аммо отанинг қизига бўлган чексиз муҳаббатини, Мринмойининг кўз ёшлари унга нечоғлик қаттиқ таъсир қилишини билиб, эри йўқлигида ҳам қизни унча хафа қилгиси келмасди.

Мринмойи калтагина жингалак сочлари ҳамиша елкасига тушиб турадиган қорачагина қиз эди. Унинг чеҳраси ўғил болани эслатарди: қора шаҳло кўзларида на нозу карашма, на тортиниш, на қўрқув аломати бор; у баланд бўйли, қомати жуда келишган, соғлом ва кучга тўлган пайти эди. Аммо унинг неча ёшга кирганини ҳеч ким ўйламасди ҳам. Борди-ю, бу ҳақда гап очилгудай бўлса ҳам, одамлар унинг ота-онасини, шу чоққача қизни эрга беришмабди, деб айблай бошлашлари турган гап эди.

Қишлоқ пристанига бирор нотаниш заминдорнинг қайиғи келиб тўхтагудай бўлса, деҳқонларни ваҳима босар, хотинлар эса юзларини бекитардилар, Мринмойи бўлса, тўзғиган сочини ҳам йиғиштирмай, битта-яримтанинг яланғоч боласини кўтариб олиб, дарё соҳилига қараб чопарди. У хавф-хатарсиз жойда

ўсган ёш кийикка ўхшарди, сира ҳадиксирамай, нота-ниш келгиндига роса зеҳн солиб, кейин дугоналарига унинг юриш-туриш, афт-ангорини батафсил тавсифлаб берарди.

Опурба каникул вақтларида келиб, бу қизни бир неча бор кўрган. Бўш вақтларида, баъзан эса машғулот устида ҳам шу қизни ўйлагани ўйлаган эди.

Ҳар кун сон-саноқсиз одамларнинг чеҳрасига кўзимиз тушади, аммо шуларнинг баъзи бирларигина кўнглимизга сўзсиз ўрнашиб қолади. Бу, уларнинг соҳибжамол бўлгани учун эмас, қандайдир, ўшаларнинг ўзларигагина хос бўлган фазилатлар туфайли юз беради. Назаримда, бу — ҳар шахсдаги ўзига хосликнинг ифодаси бўлса керак. Кўпинча одамнинг хулқини бир қарашда билиб бўлмайди. Аммо кишининг ички оламини ёритиб турган чеҳрани минглаб одамлар орасидан ажратиш мумкин ва у хотирамизда нақш боғлаб қолади. Худди кийикдай ёввойи бу шаддод қизнинг кўзларида, бутун қиёфасида чексиз латофат барқ уриб турар эди. Бинобарин, бу сержилва чеҳрани бир кўргач, эсдан чиқариш мумкин эмас эди.

Мринмойининг кулгиси қанча ёқимли бўлмасин, унинг Опурбага малол келганини ўқувчиларга ўқдиришнинг ҳожати бўлмаса керак. У шошилганча нарсаларини қайиңчига тутқазди-да, хижолатдан қизарган ҳолда, уйига қараб тез юриб кетди.

Бу воқиа рўй берган жойнинг манзараси жуда гўзал эди: дарахтлар соя солган сой қирғоғи, қушчаларнинг чағир-чуғури, аста бош кўтараётган қуёш ва йигирма яшар навқирон! Гиштлар бу манзарага бир даража нуқис бўлиб кўринса ҳам, унда ўтирган жонон бу қаттиқ, ўнғайсиз креслога ажойиб ҳусн бўлиб турарди...

Биров бу гўзаллик оламига биринчи қадам қўйганида нозик ҳислар кулгига айлантирилса — бундан ортиқ шафқатсизлик бўлармикин?

II

Опурба, кийимлари лой, дарахтлар соясига яшириниб, қўлида нарсалари ва шарфини ушлаганча

уйига етиб келганида ҳам қулоқлари остида бояги қувноқ кулги эшитилиб турарди.

Ёлғиз онаси ўғлининг кутилмаганда келишидан беҳад қувониб кетди. Хизматчилар ўша заҳотиёқ сутга, нонга, балиққа югурдилар, қўшни уйларда ҳам ташвиш, тараддуд бошланди.

Тушки овқат маҳалида онаси тўйдан гап очди: Опурба бу хил суҳбатга тайёр эди: уни аллақачон бир қиз билан унаштириб қўйишмоқчи эди-ю, лекин давр руҳига содиқ йигит, санъат бакалаври унвонини олмагунча уйланмайман, деб туриб олган эди. Онаси бу кунни жуда узоқ кутди, энди ҳар хил баҳоналар фойдасиз эди.

— Аввал келин топилсин, кейин бир гап бўлар,— деди йигит.

— Бунинг ташвишини қилма, келин тайёр,— деди онаси.

Опурба ўзи ҳам иш шу даражага етганини фаҳмлаб:

— Ахир, қизни кўрмасдан уйланиб бўлмайди-ку!— деди.

Она умрида бунақа гапларни сира эшитмаганини кўнглидан ўтказди-ю, лекин ўғлига эътироз қилмади.

Кечаси Опурба чироқни ўчириб, ёлғиз ётоғида узоқ вақтгача ухломмади. Ёмғирли тун сукунатида унинг қулоқларига узоқдан ўша қувноқ кулги эшитилгандай бўларди. У, эрталабки воқиянинг оғир таассуротини бир илож қилиб ўзгартиш пайида эди.

«Менинг узоқ вақт Калкуттада яшаган, кўп нарсани биладиган Опурбакришна эканлигимни бу қиз билмасди-да, ахир,— деди йигит ўз-ўзига,— тасодифан тойиб кетиб лойга йиқилган бўлсам ҳам, бундай масхарали кулгига лойиқ бир қишлоқи бола эмаслигимни билмагандир-да».

Опурба эртасига келин кўргани бориши лозим эди. Йўл узоқ эмас, қиз шу маҳалланинг ўзидан. Йигит ўзига жуда оро бериб кийинди. Дхоти ва чадорни ечиб, ипак кашта тикилган кўйлагини кийди, кўк салла ўради, янги туфли кийиб, қўлида шоҳи соябон билан эрталаб йўлга тушди.

Бўлажак қайнота эшигида уни зўр тантана билан кутиб олдилар. Ниҳоят, келинни куёв ҳузурига олиб чиқиш пайти ҳам келди. Упа-элик, зеб-зийнатлар билан оро берилган қиз енгил, гулдор либосларга ўралиб, йманибгина чиқиб келди. У бурчақда сиқилиб, бошини тиззасигача эгиб, сас-садоси ўтираверди. Унинг орқасида ёш хонимга далда бериш учун кекса хизматчи хотин тик турарди. Бу орада келиннинг ўсмир укаси ўзларига қариндош бўлишни хоҳлаган жанобнинг салласига, соатининг занжирига ва энди сабз урган мўйловига маҳлиё бўлиб қараб қолган эди.

Опурба анча вақтгача мўйловини силаб, охири жиддий оҳангда келиндан сўради:

— Нималар ўқияпсан?

Қат-қат кийимларга бурканиб ўтирган уятчанг келиндан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Бироқ савол яна бир неча марта такрорлангач, шунингдек, орқадан рағбатлантириш турткиларидан кейин, қиз биратўла шариллатиб санаб берди:

— «Чарупатх»нинг¹ иккинчи қисмини, грамматиканинг биринчи қисмини, жуғрофияни, ҳисобни, Ҳиндистон тарихини ўқияпман.

Шу пайт кўчада шошқин қадам товуши эшитилди, бир лаҳзадан сўнг, сочлари тўзиб елкасига тушган, ҳансираган Мринмойи кириб келди. У Опурбакришнага заррача ҳам эътибор қилмай, келиннинг укаси ёнига бориб, унинг енгидан тортиди. Куёвга маҳлиё бўлиб ўтирган Ракхал ўрнидан туришга сира кўнмади. Чўри хотин овозини мумкин қадар мулойимроқ қилиб Мринмойини уришиб берди. Опурбакришна бор кучи билан жиддий ва сипо бўлишга уринарди, тўёна салласи остида пешонасининг бирон жойи қимир этмади, қўллари эса чўнтак соатининг занжирини тортарди. Мринмойи шеригини олиб чиқишга кўзи етмагач, унинг елкасига қарсиллатиб битта туширди-ю, келиннинг юзидан пардани шартта тортиб олиб, уйдан довулдай чиқиб кетди. Чўрилар сароси-

¹ «Чарупатх» — Окхой Кумар Дотто (1820—1866) асари, унда табиёт асослари баён этилган.

мада қий-чув кўтардилар. Ракхал бўлса, шундай бир вақтда опасининг юзи очилиб қолгани учун хандон уриб кулиб юборди.

Мринмойи елкасига қаттиқ уриб қочса ҳам, Ракхал хафа бўлмади, чунки бу хил эркалатишлар улар орасида одат тусига кириб қолган. Чунончи, Мринмойининг ҳам соч ўрими унинг айби билан тез-тез бузилиб, сочлари елкасида тўзиб юарди. Мана шу бола бир кун қизнинг орқасида яшириниб, қайчи билан унинг бир тутам сочини кесиб ҳам ташлаган. Ушанда Мринмойининг қаттиқ жаҳли чиқиб, унинг кўлидан қайчини тортиб олиб, қолган сочини ҳам ўзи қирқиб ташлаган, турмакланган сочлари эса узилган узум бошидек ерда сочилиб қолган эди... улар бу хил ҳазилларга ўрганиб қолишган.

Мринмойи кетгач, келин кўриш маросими бўлиниб қолди. Ғужанак бўлиб ўтирган келинни бир амаллаб ўнгладилар, кейин у чўрилар билан бирга ичкарига кириб қетди.

Опурба фавқулудда жиддий тусга кириб, эндигина сабз урган мўйловини чимдиб-чимдиб ўрнидан турдида, эшик томон юрди. Бироқ эшик олдига келиб, ипак бахия тикилган янги туфлисини тополмади. Ҳамма уринишлар беҳуда кетди — туфли йўқ эди. Мезбонлар ғоят ўнғайсиз ҳолда қолдилар, фараз этилган айбдор (Мринмойи) ҳақорат ва таъналар остида қолди. Узоқ қидиришлардан сўнг Опурбага уй эгасининг эски, йиртиқ сандалини кийиб кетишдан ўзга чора қолмади. Шу аҳволда, устида қиммат баҳо сарполар, бошида салла, оёғига йиртиқ сандал кийиб, қишлоқнинг лой кўчаларидан эҳтиёт билан юриб, уйига равона бўлди. У кимсасиз тор сўқмоқдан юриб, ҳовуз бўйига етганда қаттиқ масхараомуз кулги садоси эшитилди. Гуё дарахт шоҳларида бекиниб ўтирган ўрмон париси бу ғалати туфлини кўриб ўзини туюлмади хандон урмоқда эди.

Опурба беихтиёр тўхтаб қолди, ҳадиксираб атрофга қаради. Шу пайтда буталар орасидан ҳалиги шаддод масхарабоз пайдо бўлиб, Опурбанинг олдига унинг янги туфлисини қўйиб, ўзи қочмоқчи бўлди. Аммо йигит унинг кетидан қўзиб, қўлидан ушлаб

қолди. Мринмойи қочиб қутуламан деб беҳуда ури-
нарди. Унинг кулгидан гул-гул очилган, сочлари
тўзғиб тушган шўх чеҳрасига бирдан ярқ этиб қуёш
шуъласи тушди. Опурба ҳам қайнаб турган булоққа
тикилиб унинг тубини кўришга интилган йўловчидай,
Мринмойининг дуркун юзига ва тиниқ кўзларига
тикилар эди. Сўнгра ўз муродига етмагандай истар-
истамас қизнинг қўлларини бўшатиб, асирасини
қўйиб юборди. Борди-ю, Опурба жаҳл устида уни
урганида ҳам, қиз ҳеч бир таажжубланадиган эмас-
ди. Бироқ у, кимсасиз сўқмоқдаги бу ғалати —
сўзсиз жазонинг моҳиятини тушунолмади. Еқимли
кулги раққоса табиатнинг билагузук жарангидай
ҳавони тўлдирди. Хаёлларга чўмган Опурбакришна
эса аста-секин юриб уйига кетди.

III

Опурба онаси билан учрашмаслик учун турли
баҳоналар топиб, куни билан ичкарига кирмади. У
ҳатто кечки овқатни ҳам қўшнилариникида еб, уйга
жуда кеч қайтди.

Опурбадек оқил, олим бир кимсага нодон бир
қизча олдида ўз табиатидаги олижаноблик ва яши-
рин ғурурни очиш нега бунчалик зарур бўлиб қолган-
нини тушуниш анча қийин эди. Ахир, қандайдир
бир қишлоқи қиз уни оддийгина одамлардан бири
деб ўйласа нима бўпти? Мринмойи қисқа бир вақт
ичида уни масхаралаб, кейин батамом унутган ва
Ракхал деган нодон бир болага қизиқиб қолган бўл-
са, бунинг Опурбага нима дахли: бор? Опурбанинг
«Жаҳон машъали» деган ойлик журналга узундан-
узоқ тақрислар ёзиб туришини ёхуд унинг чамадонид-
а атир, туфли, рангли қоғоз ва «Фисгармония чалиш
қондалари» китоби билан бирга, ярим кечада тонгни
кутгандай бурчакка яшириниб ўз тантанасини кута-
ётган, бир дафтарга зич қилиб ёзилган асари ҳам
борлигини бу қизчага тушунтириб ўтириш зарур
эканми? Бироқ кўнгилни кўндириш қийин, ҳурматли
санъат бакалаври Опурбакришна Рай бу шўх қизла-
лоқ олдидаги мағлубиятини сира тан олгиси келмасди.

Қош қорайиб, Опурба ичкари кирганда, онаси сўради:

— Хўш, қиз қалай экан, ўғлим? Сенга ёқдими?

— Мен бир неча қизни кўрдим, ойи,— деди хижолат тортиб Опурба,— шулардан бири менга ёқди.

— Шошма, сен у ерда яна кимни кўрдинг?— ҳайрон бўлиб сўради онаси.

Кўп шаъма-ю ишоралардан сўнг она фаҳмладики, ўғлига қўшнилари Шоротнинг қизи Мринмойи ёқиб қолган экан. Ўқимишли ўғилнинг дидига балли-е!

Опурба даставвал бир оз ҳайқиброқ турди, аммо онасининг қатъий норозилигини кўргач, унинг тортинчоқлигидан асар ҳам қолмади. У, Мринмойидан бошқа ҳеч кимга уйланмайман, деб қаттиқ туриб олди. Ҳалиги бошқасини, қўғирчоқдек қимир этмай ўтирадиган қизни ўз қаллиғи деб кўз олдига келтирган ҳамоно юрагида умуман никоҳга қарши зўр нафрат уйғонар эди. Икки-уч кун жанжал, айтишиш билан ўтди. Йигит бир неча бор овқатдан воз кечиб, кечалари ухламай, ниҳоят, онасини кўндирди.

Шундан сўнг она ўзига бундай тасалли бера бошлади: Мринмойи ҳали ёш бола, онаси уни ўқи-тишга, тарбия беришга қодир эмас, шунинг учун тўйдан кейин қиз эриникига кўчиб келади. Ана ўшанда у қайнонанинг қўлига тушиб, тез кунда хулқи ҳам ўзгариб кетади.

Аста-секин у Мринмойи чиройли қиз деган фикрга ҳам ўзини кўниктира бошлади. Аммо келиннинг пахмоқ сочларини кўз олдига келтирганида, юраги яна қайғу-ҳасратга тўларди. Лекин, бу сочларга яхшилаб ёғ суркаб, тасма билан маҳкам тортиб боғланса, бориб-бориб бу нуқсон ҳам йўқолади, деб умид қиларди.

Опурбанинг бу майлини ҳамма қўшнилари ўткинчи ҳавас деб ҳисоблардилар. Тентак Мринмойи кўпларга маъкул бўлса ҳам, ҳеч ким уни ўз ўғлига муносиб қаллиқ деб ўйламамас эди.

Тўй тўғрисида Мринмойининг отаси Ишан Мажумдарга хабар қилдилар. У бир пароходчилик кампаниясида хизмат қилар, узоқ пристандаги тунука

томли каталак бир хонада юк жўнатиш ва билет сотиш билан банд эди.

Қизининг турмушга чиқишини эшитиб Ишан хўнграб йиғлаб юборди. Бу кўз ёшлари аламданми, қувончданми — буни ҳеч ким аниқ билмас эди.

Ишан Мринмойининг тўйи муносабати билан хўжайинига ариза бериб отпуска сўради. Аммо соҳиб буни арзимаган важ экан, деб илтимосни рад этди. Бу ҳам бўлмагач, Ишан, тўйни Пуджа байрамигача кечиктиринглар, шундагина мен боришим мумкин деб уйига хат ёзди. Бироқ Опурбанинг онаси, шу ойда хайрлик кун бор, биз тўйни сира ҳам кечиктиролмаймиз, деб туриб олди.

Илтимоси иккинчи марта рад этилгач, Ишан эътирозни бас қилиб, юрагида алам билан юк тортиш, билет сотишда давом этди.

Бу орада Мринмойининг онаси ва қишлоқнинг ҳамма кекса аёллари қизга бундан сўнг ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида минг хил панду насиҳат қила бошладилар: бундан кейин ўйинни унут, чопиб юрма, қаттиқ кулма, ўғил болалар билан лақиллашма, ширин томоқликни эсингдан чиқар, деган маслаҳатлари билан унга оилавий ҳаётни даҳшатли бир нарсадек кўрсатиб қўйдилар. Бу насиҳатлардан довдираб, чўчиб қолган Мринмойинга гўё ёшлиги зиндонга қамалгандай, ўзига эса ўлим ҳукми ўқилгандай бўлиб туюлди. У саркаш тойчоқдай бошини эгиб, орқага тисарилди-ю, дадиллик билан:

— Эрга тегмайман!— деди.

IV

Шунга қарамай, уни эрга бердилар. Кейин тарбиясига киришдилар. Мринмойининг назарида, у яйраб юрган олам бир кунда қайнонасининг ичкари-сида тутқун бўлди-қолди.

Қайнона келинини қайтадан тарбия қилишга астойдил киришган эди. У жиддий қиёфага кириб, бундай деди:

— Қизим, эсингда тут, сен энди ёш бола эмассан. Бизнинг оилада одобни бузиш расм бўлган эмас!

Мринмойи бу насиҳатга бошқача маъно берди. Унинг фикрича, эрининг уйида ҳамма нарса тақиқланган бўлса-да, бошқа жойда бунга амал қилинмайди. Кечки пайтда у ҳовлидан ғойиб бўлди. Дарров қидира бошладилар: у қаерда, қаёққа кетди? Ниҳоят, Ракхал сотқинлик қилиб, қизни яширинган жойидан судраб чиқди: кейин Радхаканта Тхакурнинг нон дарахти соясида бузилиб ётган араваси тагига яширинган экан. Бу воқиядан сўнг қайнона, она ва бошқа хайрхоҳ аёллар Мринмойига нималар деганини ўқувчилар ўзлари ҳам тасаввур қила оладилар.

Кечга яқин осмонни булут қоплаб, сел ёға бошлади.

Опурба Мринмойига яқинроқ келиб, қулоғига оҳиста шивирлади:

— Сен мени яхши кўрасанми, Мринмойи?

— Йўқ!— деди қизишиб қиз.— Мен сени ҳеч қачон, ҳеч қачон яхши кўрмайман!

У шу вақтгача эшитган ҳамма таъналари учун бутун қаҳр-ғазабини Опурбанинг бошига тўкиб солди.

— Нима учун, ахир? Сенга нима гуноҳ қилдим?— деб сўради кўнгли озор топган йигит.

— Нима учун менга уйландингиз?— деб қичқирди Мринмойи.

Бунақа айбномани рад этиш қийин эди. Бироқ Опурба бу қайсар қизни қандай қилиб бўлса ҳам ўзига ром қилиш фикрига тушди.

Эртасига Мринмойининг авзойи бузуқ эканини кўриб, қайнонаси уни уйга қамаб, эшигини қулфлаб қўйди. Қиз аввал қафасга тушган қушдек ўзини ҳар томонга уриб кўрди. Охири, қочиш мумкин эмаслигини пайқаб, ғазабидан нима қиларини билмай, жойга ёзиғлик чойшапни тортиб олди-да, пора-пора қилиб йиртиб ташлади; сўнгра полга мукка тушиб, «дада, дадажон!» деб ҳўнграб йиғлай бошлади.

Шу пайт кимдир секингина унинг ёнига келиб ўтирди-да, пешонасига тушиб турган чанг сочларини аста силаб, тузатмоқчи бўлди. Аммо Мринмойи жаҳл билан бошқа ёққа ўгирилиб, унинг қўлини силтаб

ташлади. Шунда Опурба эгилиб унинг қулоғига шивирлади:

— Мен секин эшикни очиб қўйдим. Юр, ўй орқасидаги боққа қочамиз.

Қиз кўз ёшларини тўхтатолмай, бош силкиб:

— Йўқ!— деди.

— Сен бир қараб қўй, ахир, ким келиб турибди!— деди Опурба ва унинг иягидан ушлаб, бошини кўтаришга уринди. Эшик олдида Ракхал турарди. У полда ўтирган Мринмойига безовталиқ билан тикилган эди. Бироқ қиз бошини кўтармай, Опурбани туртиб юборди.

— Ракхал сени деб келибди, у билан ўйнагани чиқмайсанми?— деди йигит.

— Йўқ,— деди қиз яна кескин қилиб.

Ракхал ортиқ бу ерда туриш ўнғайсизлигини пайқаб, ёни билан хонадан чиқди-ю, енгил нафас олди. Опурба бўлса, ғиқ этмай, Мринмойининг ёнида ўтириб қолди. Йиғлаб чарчаган қиз мудраб қолганда, у оёқ учида юриб уйдан чиқди-да, секингина эшикни ёпиб қўйди.

Эртасига Мринмойи отасидан хат олди. Ота, азиз қизининг тўйига келолмагани учун таассуф билдириб, келин билан кувёга оқ фотиҳа йўллаган эди.

Мринмойи хатни ўқигандан кейин қайнонасига:

— Мен отамнинг олдига бораман,— деб қолди.

Аmmo қайнона бу кутилмаган илтимосни эшитиб, унга танбеҳ бера бошлади.

— Гапини қаранг-а!— деди у.— Отасининг қаерда экани маълум эмас, ҳатто адреси ҳам йўқ! Бу бўлса: «Отамнинг олдига бораман» дейди! Жуда ғалати нозу фиरोқ-ку!

Қиз индамай ўз уйига кириб, эшикни бекитиб олди.

— Отажон, мени бу ердан олиб кетинг! Мен ёлғизман, агар бу ерда қолсам — ўламан!— деб ёлворарди Мринмойи.

Фақат изтиробга тушган одамларгина худога шу зайлда муножот қиладилар.

Ярим кечада, эри ухлаб қолгандан кейин, Мринмойи аста эшикни очиб, уйдан чиқди. Осмонда пар-

дадеккина юпқа булутлар сузиб юрар, лекин ой йўлни ёритиб турарди. Отасининг олдига бориш учун қайси тарафга юриш кераклигини Мринмойи билмасди. Аммо у, тез юрар почтальонлар қатнайдиغان йўл билан борилса, ер юзидаги ҳар қандай жойни топиш мумкин деб қаттиқ ишонарди. Шунинг учун қиз почтага борадиган сўқмоқ билан юриб кетди. У узоқ йўл юрди, чарчаб қолганини пайқади. Тонг яқинлашмоқда эди. Дарахтзорда саҳархез қушлар уйғониб қанот қоқдилар, сайрашга ҳам тараддуд қилдилар-у, лекин ҳали барвақт эканини пайқаб, яна жим бўлдилар...

Мринмойи дарё бўйига келиб, катта бозор майдонига ўхшаш бир ялангликка чиқиб қолди. Энди қаёққа бориш керак, деб хаёл сургунча бўлмай, таниш оёқ товушлари эшитилди. Бу — елкасида хат соладиغان оғир сумкаси билан тез юриб ҳансираган почтальон эди.

Мринмойи дарров унинг олдига келиб, ёлворган оҳангда зўрға гапирди:

— Мен Кушигонжга, отамнинг олдига бораман. Мени ўзинг билан бирга олиб кетсанг-чи.

— Мен Кушигонж қаердалигини билмайман,— деб жавоб берди почтальон. Сўнгра ухлаб қолган эшкакчини туртиб уйғотди-ю, шу билан қайиқ соҳилдан жилиб кетди. Унинг қизга ачинишга ҳам, ундан ҳол-аҳвол сўрашга ҳам вақти йўқ эди, чоғи.

Бу орада пристанда ҳам, майдонда ҳам одамлар кўпая бошлади. Мринмойи соҳилга тушиб, қайиқчилардан бирига:

— Мени Кушигонжга обориб қўймайсизми?— деб қичқирди.

Бу одам жавоб қилишга улгурмай, ёнидаги қайиқдан бошқа биров овоз берди:

— Ҳой, ким бу? Ие, Мину, сен қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?

Мринмойининг ҳаяжондан нафаси тикилиб қолди.

— Менга қара, Бономали, мен Кушигонжга, дадамнинг олдига кетяпман. Қайиғингда мени ўша ерга элтиб қўйсанг-чи.

Бономали шу қишлоқлик эшкакчи эди. Бу ўз бошимча қизни жуда яхши билгани учун, у:

— Дадамнинг олдига кетяпман дегин? Жуда соз, ундай бўлса ўтир, обориб қўя қолай,— деди.

Мринмойи қайиққа ўтирди. Эшкакчи қайиқни сувга тушириб, йўлга равона бўлдилар. Бироқ кутилмаганда осмонни булут қоплаб, ҳақиқий сел бошланди. Дарёнинг суви куздаги сингари тошиб, тўлқинланиб, қайиқни тебрата бошлади. Мринмойини мудроқ босди. У кийимининг пешини остига солиб, қайиқ тубида ёнбошлаган эди. Дарёнинг аллалаши билан табиатнинг бу эрка, ўжар қизи бирпасда оромжон уйқуга толди.

Бир маҳал, қиз кўзини очиб қараса, эрининг уйида ётибди. Чўри хотин унинг уйғонганини кўриб кимнидир чақирди. Бу овозга Опурбанинг онаси кириб, Мринмойини қарғай кетди. Қиз кўзларини катта очиб, қайнонасига жимгина қараб турарди. Кампир келинини қўйиб қудасига ёпишганда, уни нодон деб таъна қила бошлаганда, Мринмойи қўшни хонага қочиб чиқди-да, эшикни бекитиб олди.

Шунда Опурба онасининг олдига келиб:

— Ойи, келинингизни бир неча кунга отасининг олдига юборсак нима қилади?— деб сўради.

Она ўғлини ҳам «дардисар» деб атади ва қишлоқда шунча қиз туриб, шу тирмизакни хотин қилиб олгани учун уни ҳам роса уришди.

V

Кун бўйи ҳавонинг ҳам, Мринмойининг ҳам қовоғи очилмади. Ярим кечада Опурба Мринмойини аста уйғотиб:

— Отангинг олдига борасанми?— деб сўради.

— Бораман,— деди қиз қувониб ва Опурбанинг қўлидан ушлаб, ўрнидан туриб ўтирди.

— Ундай бўлса, тур, секин қочамиз,— деб шивирлади йигит,— мен қайиқ топиб қўйганман.

Шунда Мринмойи самимий миннатдорлик билан эрига назар солди. Сўнгра тез ўрнидан туриб кийинди. У бирпасда тайёр бўлди. Опурба онасини хотиржам қилиш учун хат ёзиб қолдирди, шундан сўнг

иккаласи уйдан чиқишди. Бу сокин кечада, қишлоқнинг бўм-бўш кўчасида, Мринмойи биринчи дафъа эрининг қўлига ишонч билан суяниб олди, ана шунда йигит ҳам майин қўллар ҳароратидан юрагининг қувонч билан уришини сезиб борарди.

Улар шу кечасиёқ қайиқда йўлга тушдилар. Қайфи чоғ бўлишига қарамай, Мринмойи дарров ухлаб қолди. Янги кун уни эркин ва бахтиёр ҳолда кутиб олди. Дарёнинг икки соҳилида қанча-қанча қишлоқлар! Ялангликлар, майсазорлар, яйловларнинг поёни кўринмайди. Қайиқлар-чи, қайиқлар! Улар ҳам сон-саноқсиз, бари буларнинг ёнидан сузиб ўтмоқда. Ҳар қандай арзимас нарса ҳам Мринмойининг кўнглида юзлаб савол туғдирар эди: «Бу қайиқда нима бор? Бу одамлар қаерлик? Бу жойнинг оти нима?» Албатта, бундай саволларга Опурба ҳам ҳеч бир колледжан жавоб тополмас, Қалкуттада топган тажрибаси ҳам бу масалаларни ҳал қилиб беролмасди. Бу хил сўроқлардан унинг дўстлари хижолат тортишлари мумкин эди, лекин у, баъзилари ҳақиқатга тўғри келмаса ҳам, ҳар бир саволга жавоб беришга уринди. Бинобарин, у тортиниб ўтирмай, кунжутни зиғир, Панчбер шаҳарчасини — Райногор, суд идорасини заминдорнинг ҳовлиси деб тушунтира берди. Лекин бу хатолар олий ҳиммат суҳбатдошининг унга бўлган эътиқодини заррача камайтиргани йўқ.

Иккинчи куни кечки пайтда қайиқ Кушигонжга етиб келди. Ишанчондро тунука томли товуқ катагидек хонада, говрандан тўқилган стулда ўтирган эди. У чироқ ёруғида, идора дафтарлари қаланиб ётган кичкина столга энгашиб, ҳисоб-китобларни тўғриламақда эди. Шу вақт остонада ёш қаллиқлар пайдо бўлишди.

— Дада!— деб қичқирди Мринмойи.

Бу уйчада ҳеч қачон бундай овоз эшитилган эмас. Ишаннинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб, юзларидан оқиб тушди. У саросимада нима қилишини, нима дейишини билмай қолди. Унга куёви шаҳзода-ю, қизи маликадай туюлди. Фикрлари чувалашиб, бунча ашқал-дашқал уюлиб ётган хонада уларга не тариқа тахт қуришни билмасди. Сўнгра овқат масаласи, бу

ҳусусда ҳам ўйлашга тўғри келади. Шўрлик чол ўзи шоли оқлаб, ўзи пишириб ер эди. Ҳозир, бу ғамхонага қувонч олиб келган мўътабар меҳмонларни нима билан сийлаш керак?

Чол шу андишада экан, Мринмойи:

— Бугун ҳаммамиз биргалашиб овқат пиширамиз,— деб қолди. Опурба бу таклифни мамнуният билан маъқуллади. Уйда хизматчиларга ўрин етишмасди. Аммо чашма суви кичик тешикдан икки чандон куч билан отилиб чиққанидек, бу ерда ҳам қашшоқликнинг хира чеҳрасида қувонч нури яна ҳам равшанроқ кўринар эди.

Шу тариқа уч кун ўтди. Одатда, ҳар кун соат иккида пароход келар, ундаги одамлар у ёқдан-бу ёққа югуришиб бу ернинг тинчлигини бузардилар. Кечки пайтга бориб соҳил бўм-бўш бўлиб қоларди. Шунда... шунда улар ўзларини чинакам эркин ҳис этардилар! Улар учовлашиб масаллиқ олиб келишар, овқат пиширамиз деб неча бор бузишар, охири амалтақал қилиб бир нима пиширишарди. Сўнгра Мринмойининг билагузуклар жаранглаган меҳрибон қўллари билан сузиб келтирилган овқатни ота билан куёв ўтиришиб ейишарди. Рўзғорнинг кўп нуқсонларидан ҳаммадан илгари тадбиркор Мринмойи куларди, аммо ундаги бу қадар қувонч ва болаларча ғурурнинг сабаби ҳам худди шу нуқсонлар эди.

Шу тариқа уч кун ўтди. Ниҳоят, Опурба, энди кетмасак бўлмайди, деб қолди. Мринмойи, ҳеч бўлмаса яна бир кун турайлик, деб илтижо қилди, аммо отаси, кетганларингиз маъқул деб маслаҳат берди.

Жўнаш куни Ишан қизини бағрига босиб, бошини силаб туриб насихат қилди:

— Қизим, сен, Лакшмидек,¹ қайнонанг уйига бахт олиб киришинг керак. Ўзингни шундай тутки, ҳеч ким сени таъна қилолмасин!

Мринмойи йиғлаб-сиқтаб жўнади. Ишан бўлса, янада бефайз бўлиб қолган тор кулбасида, илгаригидек кунлар ва ойларни юк тортиш билан ўтказиш учун, яна ёлғиз қолди.

¹ Л а к ш м и — бахт, гўзаллик ва бойлик маъбудаси.

Гуноҳкор эру хотин уйга қайтиб келганда, Оपुरбанинг онаси қовоқларидан қор ёғиб, уларни хомушлик билан кутиб олди: у шундай жазо беришини билардики, бундан қочиб қутулишнинг сира иложи йўқ. Бу сўзсиз таъна, бу тилсиз жазо бутун ҳовлини заҳар-заққумга тўлдирди. Тоқати тоқ бўлган Оपुरба бир куни:

— Ойи, яқинда коллежда ўқиш бошланади. Мен бориб ҳуқуқ фанини ўрганишим керак,— деди.

— Хотинингни нима қилмоқчисан? — совуққина сўради онаси.

— Хотиним шу ерда қолади.

— Йўқ, жаноб, бунақаси кетмайди. Уни ўзингиз билан бирга олиб кетинг!— деди кампир кесатиб. Ҳолбуки у ўғлига одатда «сен»лаб гапирарди.

— Яхши,— деди ранжиган Оपुरба.

Қалкуттага жўнаш тайёргарлиги тугади. Охирги куни кечаси Оपुरба ўрнига келиб қараса Мринмойи йиғляпти. Унинг юраги шув этиб кетди.

— Мен билан бирга Қалкуттага боришни хоҳлайсанми, Мринмойи?— сўради йигит хафахол.

— Йўқ,— деди қиз.

— Мени яхши кўрмайсанми?

Кўпинча бундай саволга жавоб бериш жуда осон бўлади, бироқ, ҳозирги вазиятда бу қийин эди.

— Рақхалдан ажраш оғир туюляптими?— деб сўради йигит.

— Ҳа,— деди қиз содда диллик билан.

Муштдек болага бўлган рашк ўқимишли ёш бакалаврнинг юрагига худди игна сингари санчилди.

— Мен узоқ вақт уйга келолмайман,— яна гапирди Оपुरба,— эҳтимол икки йилгача, балки ундан ҳам ошиқроқ.

— Уйга қайтганингизда Рақхалга, албатта уч дамлик қаламтарош олиб келинг,— деб талаб қўйди Мринмойи.

Оपुरба ётган жойида бир оз кўтарилиб, хотинига қаради:

— Нима қиласан, сен шу уйда қоласанми?

— Мен онамникида қоламан,—деди Мринмойи.

— Яхши,—деди Опурба хўрсиниб,— аммо шуни билди қўйки, то келинг деб хат ёзмагунингча қайтиб келмайман. Энди мамнунмисан?

Мринмойи бунга жавоб қайтаришни ортиқча деб билди шекилли, мудраб қолди. Аммо Опурба ухлолмади. У узоқ вақтгача ёстиққа тирсақларини тираб ўтирди.

Кечаси, алламаҳал бўлганда ой чиқиб, бехосдан унинг ёғдуси булар ётган ўринга тушди. Опурба Мринмойига узоқ тикилиб қолди. Назарида, бу қиз — кимнингдир кумуш таёқчаси тегиб сеҳрланган маликадай туюла бошлади. Эндиликда фақат олтин таёқчаси бўлган кимсагина уйқудаги бу жондонни уйғотиб, унга никоҳ гулчамбари тақа олади.

Кумуш таёқча — кулги, олтин таёқча — кўз ёши.

Субҳидамда Опурба Мринмойини уйғотди.

— Мен ҳозир жўнашим керак,—деди у.— Юр, сени уйларинггача кузатиб қўяй.

Қиз тургандан сўнг Опурба унинг қўлларини ушлаб туриб сўз бошлади:

— Сенга бир илтимосим бор. Мен бир неча бор сени оғир аҳволдан қутқардим, энди хайр-хўш чоғида сендан кичик бир мукофот сўрайман.

— Қандай мукофот? — деди қиз.

— Ўзинг мени ўп, токи севганингни ҳис қилиб кетай.

Бундай ғалати илтимосни эшитгач, Опурбанинг жиддий қиёфасини кўриб, қиз хандон уриб кулди. Ниҳоят, ўзини тутиб олиб, жиддий тусга кирди-да, эрини ўпишга ҳаракат қилиб, юзини унга яқинроқ слиб борди, аммо яна ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Охири, икки дафъа муваффақиятсиз уринишдан сўнг, ҳамон кулишда давом этиб, чойшапга ўралиб олди. Ўигит унинг қулоқларидан тортиб жазо берган бўлди.

Опурба ўз олдига оғир вазифа қўйди. У мажбур этишни, тортиб олишни ўзига муносиб кўрмасди. Худди тангрилардай, ҳеч қандай ташаббус кўрсатмас, фақат ихтиёрий қурбонликнигина талаб этиб, ўз қўли билан бирор нарса олишни хоҳламас эди.

Мринмойи кулишдан тўхтади.

Опурба азонда жимжит кўчалар билан қизни ўз уйига кузатиб қўйди-да, онасининг ҳузурига ўтиб кетди.

— Мен ўйлаб-ўйлаб шу фикрга эришдим, хотинимни Қалкутгага олиб борадиган бўлсам, — деди у. — Бунинг устига, у ерда қиларлари ҳам йўқ. Сиз бўлса, унинг ўз ёнини қўлида бўлашини истамайсиз, шунинг учун Мринмойини онасининг олдига элтиб қўйдим.

Она-бола бир-бирларидан қаттиқ хафа бўлиб хайрлашдилар.

VII

Мринмойи уйига қайтиб келди, бироқ бу ерда уни ҳеч нарса қувонтиролмади. Гўё уйда ҳамма нарса ўзгарган эди. Вақт бир жойда тўхтаб қолгандай. Қиз нима қиларини, қаерга борарини билмасди, ҳеч кимни кўришни истамасди.

Унга бутун уйда, ҳатто бутун қишлоқда ҳам ҳеч ким йўқдай туюла бошлади. Ўзига ҳам номаълум сабаб билан, бирдан Қалкутгага кетгиси келиб қолди. Ҳолбуки ўтган кун кечаси бу фикр унинг хаёлида ҳам йўқ эди! Қандайдир сабаб билан кечагина жонига теккан ҳаётга қараши бирданига тамомила ўзгариб қолди. Утмиш, гўё кузги сўлғин япроқ каби енгил, сездирмай учиб кетди.

Ривоятларга қараганда, шундай моҳир усталар бўлармишки, улар ясаган ўткир қилич билан танани икки пора қилиб тилинса ҳам одам сезмасмиш, фақат қўл билан теккандагина жасад икки бўлак бўлиб ерга тушармиш. Парвардигорнинг қиличи ҳам шундай: у Мринмойининг болалик ёшини балоғат ёшидан ажратгани, қиз буни ўзи ҳам сезмай қолди. Фақат энди, бу ўзгаришни ўз бошидан кечиргач, у надомат ва ҳайрат билан кўрдикки, бола — Мринмойи орқада қолиб кетибди. Ота-она уйдаги ётоғи ҳам ўзига бегона туюлди, чунки илгари бу хонада ётиб юрган Мринмойи энди йўқ. Унинг юрагига бошқа уйнинг, бошқа ётоқнинг нақши тушган, у бошқа ўринни қўмсарди...

Энди Мринмойи уйдан ташқарига чиқмайди, хандон уриб кулмайди. Ракхал ўз дугонасидан қўрқиб ўйин-кулди эса қизнинг хотирига ҳам келмай-

қизнинг олдига боришга рухсат берди Мринмойи.

Опурбанинг онаси ўглининг хайрлашим чоғидаги маънос чеҳрасини эслаб, юраги эзилмоқда эди. Айниқса, жаҳл устида келинининг кетиб қолишига йўл қўйгани унга ором бермасди.

Қайнона мана шу кайфиятда экан, бир куни Мринмойи чодрага ўралиб кириб келди-да, унга ғамгин эҳтиром билан таъзим қилди. Қайнона кўзларига ёш олиб, шошганча келинини кўтариб бағрига босди. Шу заҳотиёқ улар ярашиб, опоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Келинига назар солиб Опурбанинг онаси тамом ҳайратда қолди: бу илгариги Мринмойига сира ҳам ўхшамас эди. Оддий одамнинг бу зайлда, кишини ҳайратда қолдирадиган даражада тез ўзгариши мумкин эмас, ахир, ўз-ўзингни ўзгартиш учун зўр ирода керак.

Қайнона Мринмойи хулқидаги нуқсонларни аста-секин ўзгартирмоқчи эди. Бироқ, қапдайдир, кўзга кўринмас мураббий жуда тез таъсир қилувчи бир воситани ишга солиб, бу қизни гўёки қайтадан яратибди.

Энди Мринмойи ҳам қайнонанинг кўнглини яхши билар, у ҳам ўз навбатида келинининг гапларига яхшироқ тушунадиган бўлди. Бутун рўзғор ишларини икковлашиб қилишар, худди дарахт билан шохдек, бир-бирларидан ажралмас бўлиб қолдилар.

Мринмойининг чеҳрасида хотинлик латофати билан салобат барқ уриб, бутун борлигини қамраб турарди-ю, бироқ, ёш жувон нимадандир изтироб чеккандай туюларди. Кишини йиғлатадиган аччиқ бир алам, худди ашарх¹ ойидаги қора булутлар сингари, унинг юрагига чўкиб қолганди. Бу алам унинг узун қора киприклари соясини яна ҳам қуюқлаштиргандай эди.

¹ Ашарх — ҳинд календарининг учинчи ойи.

«— Мен-ку тентак эдим, лекин, нега ахир сен тушунмадинг? — деб фикран эрига мурожаат қиларди Мринмойи. — Нега менга ўргатмадинг? Нега мени қулоқ солишга мажбур этмадинг? Мен ярамас «йўқ» деганимда, нима учун зўрлаб Қалкуттага олиб кетмадинг? Нега менинг гапимга кирдинг, нима учун менинг нозу эркаликларимга тоқат қилдинг?».

Сўнгра у ўша куни эрталаб кўл бўйидаги сўқмоқда Опурба уни ушлаб олганини, бир оғиз гапирмай, юзига тикилганини эслади. Мринмойи ўша кўлни, унинг ёнидаги дарахтни, эрталабки қуёш нурларини, Опурбанинг юракка қадалувчи нигоҳини кўз олдига келтириб, бу қарашнинг маъносини энди тушунди.

Мринмойи ўйлаб кетди: агар у ўшанда ўзини бошқача тутса, унинг биргина саволига бошқача жавоб қайтарса, у ҳолда нималар бўларди экан?

Илгари Опурба, Мринмойи мени сира ҳам тушунмайди, деб диққат бўларди. Энди Мринмойи ёлғиз қолиб, Опурба менинг ҳақимда нима деб ўйлайди, мени ким деб билади, деб ўйлагани ўйлаган эди. Эри уни оташин бўсалар билан муҳаббат ташналигини қондиришга ноқобил, тантиқ, ўжар, тутуриқсиз ва аҳмоқ қиз деган фикрда эканини ўйлаганда, унга қаттиқ алам қилар. хижолатдан ер ёрилса киргудек бўлар эди. Нима қиларини билмай, Опурбанинг ёстикларига ҳарорат ва эҳтирос тўла бўсалар бағишларди.

Шу тариқа кўп вақт ўтди.

Опурба Мринмойидан хат олмагунча уйга қайтмайман деган эди. Мана шуни эслаб, у бир куни эрига хат ёзишга киришди. Мринмойи эри бериб кетган зарҳал ҳошияли рангдор қоғозни олиб ўйга толди. Сўнра қунт билан, лекин эланг-биланг қилиб қоғозни чизди-да, панжасини сиёҳга ботириб, турли ҳажмдаги ҳарфлар билан, ҳеч қандай мурожаатсиз, ёзди: «Нега менга хат ёзмайсиз? Аҳволингиз қалай, уйга келинг. Яна нималарни ёзиш кераклигини билмайман». У ёзмоқчи бўлган гап шу билан тугаган эди, бироқ жамиятда ўйлаган нарсангдан ташқари яна нима ҳақидадир гапириш одғи бор. Мринмойи буни биларди. Шунинг учун у бир оз ўйлаб, яна бир

неча сўз қўшиб қўйди: «Энди марҳамат қилиб, сиз менга хат ёзинг. Аҳволингиз қандай, шу ҳақда ёзиб, уйга қайтинг. Онам соғ-саломат, қишлоқдаги қизлар ва болалар ҳам саломат. Бизнинг қора сигиримиз кеча туғди». Шу билан у ўз мактубини тугатди. Сўнгра уни конвертга солиб, ҳар ҳарфига кўз ёшларини тўкиб, меҳр билан ёзди: «Опурбақришна Рай жанобларига». Унинг муҳаббати қанча чексиз бўлмасин, барибир ҳарфларни тўғри ва чиройли чиқаролмади. Конвертга исмдан ташқари яна адрес ҳам ёзиш зарурлигини Мринмойи билмасди. Хатга қайнонаси ёхуд бошқа бирор кишининг кўзи тушишидан қўрқиб, ишончли чўридан почтага юборди.

Бу мактубдан ҳеч қандай натижа чиқмаганини сўзлаб ўтиришининг ҳожати йўқ, чунки у Опурбага тегмаган эди.

VIII

Онаси кўрдик, каникул ўтиб кетса ҳам Опурба уйга қайтмади. У, ўғлим ҳали ҳам хафа, деб ўйларди. Мринмойи эса, у мендан ранжиган деб ўзи ёзган мактубдан андиша қилиб, ер ёрилса киргудек бўлиб юрарди. Ростдан ҳам хат жуда аянч эди. Унда бирорта бамаъни сўз йўқ, у бу хатда ҳатто ўзи ўйлаган сўзларни ҳам ифода этолмаган эди. Опурба уни ўқиб, Мринмойини яна ёш бола деб, янада нодонроқ ҳисоблайди. деган фикр шўрлик қизнинг қалбини ўқ теккандек яралар эди.

— Сен хатни почтага олиб борганмидинг? — Қайта-қайта сўрарди Мринмойи чўри хотиндан.

— Бўлмасам-чи, мен уни ўз қўлим билан почта яшигига ташладим,—деб ишонтирарди чўри. — Эҳтимол афандим уни аллақачон олгандирлар.

Бир кун Опурбанинг онаси Мринмойини чақириб:

— Она қизим, Опурба қачондан бери уйга келмай кетди, мен уни кўргани Қалкуттага бормоқчиман. Сен ҳам бормайсанми? — деб сўради.

Мринмойи маъқуллаб бош силкиб қўйди. Маъқуллади-ю, чопганча уйига кириб эшикни бекитиб олди, ўзини каравотга ташлаб, ёстиқни қучоқлади-да,

қувончи ичига сизмай хандон уриб кулиб юборди. Анчадан сўнг кулгидан тўхтади-ю, бирдан, ҳар хил хавфларни ўйлаб, кўнгли тўлиб йиғлади.

Ўзларининг боришларидан Опурбани хабардор ҳам қилмай, гуноҳкор она-келин ундан узр сўраш учун Калкуттага жўнашди. Калкуттада она ўз куёвининг уйига тушди.

Бу орада Опурба Мринмойидан хат келишини кутмай, ўз аҳдини бузиб, бир кун кечаси ўтириб хат ёза бошлади. Бироқ у ҳеч бир муносиб таъбир тополмади. Йигит ҳам муҳаббат, ҳам алам акс этадиган мурожаат шаклини қидирарди. Аммо мувофиқ ифода тополмаганидан она тилига бўлган ҳурматсизлиги яна ҳам кучайди. Шу пайтда унга поччасидан мактуб келтиришди, унда онаси келганлиги хабар қилиниб, уни ҳам тушки овқатга етиб келиши сўралган эди. Хатнинг охирида уйда тинчлик деб айтилган бўлса ҳам, Опурбанинг кўнглидан ҳар хил хаёллар ўтиб, таъби хира бўлди. У дарров синглизиникига қараб жўнади.

— Уйлар тинчми, ойи? — деб сўради онасини кўрган ҳамон.

— Уйдагилар ҳаммаси сиҳат-саломат, болам, — деди она, — кўпдан бери уйда бўлмаганинг, каникулда ҳам бормаганинг учун сени олиб кетгани келдим.

— Бекорга овора бўлибсиз, — деди Опурба, — мен ҳуқуқдан имтиҳон беришга тайёрланишим лозим...

Овқат устида синглизини Опурбага қараб:

— Ака, нега сиз хотинингизни бирга олиб келмадингиз? — деб сўради. Йигит жиддий қиёфада гап бошлади:

— Ҳуқуқ фани билан шуғулланиш...

— Бўлмагур гапни қўйиб, тўғриси айтаверинг, — деб кулди поччаси, — уни бизга кўрсатишга кўрқяпсиз.

— Ростдан ҳам эҳтиёт бўлиш керак, — унинг сўзини бўлди хотини, — агар ёш боланинг кўзи сизга тушса, албатта кўрқади-да.

Сухбат шундай ҳазилкашлик билан давом этса ҳам, Опурбанинг қовоғи очилмади. Ҳазиллар қайтага уни асабийлаштирарди. Агар истаса Мринмойи

ҳам келарди, деб кўнглидан кечирди у. Эҳтимол онам уни олиб келишга уриниб ҳам кўргандир, лекин у кўнмаган бўлса керак, деб ўйларди. Минг хил хаёлларга бориб турган бўлса ҳам онасидан сўраб-суриштиришга ботинмади. Инсон ҳаёти ва бутун борлиқ унга нуқул ёлғондан иборат бўлиб кўриниб кетди.

Кечки овқат тугай деганда, кучли шамол қўзғалиб, сел қуя бошлади.

— Ака, бугун бизникида қолинг,— илтимос қилди синглиси Опурбага.

— Йўқ, уйга кетишим керак, ишим бор,— деди йигит.

— Кечаси қандай иш бўларди?—эътироз билдирди поччаси,— ахир бизникида ётиб қолганингиз учун бировга ҳисоб бермайсиз-ку. Ниманинг ташвишини қиляпсиз?

Кўп мунозарадан сўнг, Опурба ночор қолиб, шу ерда тунашга рози бўлди.

— Жуда чарчаган кўринасиз, ака, бориб ётганингиз маъқул эмасмикан?—деди синглиси.

Бу таклиф Опурбанинг кўнглидагидай бўлди. У, қоронғи уйда танҳо қолсам ташвишларим бир даража камаяр, деган умидда эди... Суҳбатга қўшилишни истамади.

— Чироқни шамол ўчирибди, ёқиб берайми?— сўради синглиси.

— Йўқ, керак эмас,— деди Опурба,— мен ёруғда ётолмайман.

Синглиси кетди, Опурба астагина ўрнига яқинлашди. Энди ётай деб турганида, бирдан билагузукларнинг жаранглагани эшитилди, икки нозик қўл уни ушлаб маҳкам бағрига босди, кимнингдир гул баргларини эслатувчи лаблари бехосдан унинг юзларига тегди, кўз ёшлари аралаш ҳароратли бўсалар йигитга ўз ҳайратини баён қилишга халақит берарди.

Опурба дастлаб ҳанг-манг бўлиб қолди, кейин фаҳмласа: бир вақт кулги халақит берган илтимоснинг бажарилишига бугун кўз ёшлари ёрдам берилди.

1893 йил.

ЕЧИЛГАН ЖУМБОҚ

I

Жиракотлик Кришногопал Шоркар заминдорликни ва оила бошлиғи вазифасини катта ўғлига толашириб, ўзи Банорасга жўнади.

Вилоятнинг ҳамма камбағаллари шу муносабат билан ҳасрат-надоматда қолдилар. Бундай олий ҳиммат ва одил бир зотни бизнинг давримизда топиш қийин.

Янги заминдор — Кришногопалнинг ўғли Бипинбихари эса, ҳозирги замон кишиси. У ўқимишли, илмий унвони бор, соқол қўйган, кўзойнак тақиб юради. Бошқаларга қўшилмайди. Хулқи ўзгаларга ибрат бўларлик — чекмайди, қимор ўйнамайди. Кўриниши ёқимтой. Бироқ жуда қатиқ қўл. Унинг бу феълени ижарачилар ҳам тездан сезиб қолдилар. Эски хўжайин уларга анча меҳрибон эди. Янгиси эса, вақтида тўланмаган бир пайсани ҳам кечмайди. Бунинг устига, у тўланмаган қарзга бир кун ҳам муҳлат беришга рози эмас.

Бипинбихари хўжалик ишларида кўпгина нуқсонларни топди. Отаси брахманларга ер бериб, улардан солиқ олмабди. Кўп деҳқонлар ижара ҳақини қисман беришибди, холос.

«Отам жуда кўнгилчан эди, — деб ўйлади Бипинбихари. — Ундан нимани сўрашса бераверган. Мен бунга чек қўяман. Биринчидан, — дер эди у ишонч билан, — ердан келган даромад билан яшаб, ҳеч иш қилмайдиган бу бекорчи хўжалар кимга керак?»

Уларга раҳм қилиш — ялқовлик ва такасалтангларни рағбатлантиришдан бошқа нарса эмас. Иккинчидан, ҳозир илгаригига қараганда ҳамма нарса қиммат, кун кечириш оғирроқ; одамшаванда кишиларга эса янада каттароқ талаблар қўйилган. Ҳозир ўз обрўйингни сақлаш учун уч-тўрт марта ортиқроқ сарф қилишга тўғри келади, пулни ҳовучлаб сочиш, сармойни совуриш ярамайди. Илгари бой берилган ҳамма нарсани аста-секин йиғиб олишга ҳаракат қилиш зарур. Бу менинг бурчим».

Бипин иккиланмай ўз бурчини адо этишга киришди. У, ижарачилардан отаси ҳады қилган мол-мулкни ҳам тортиб олди, тез фурсатда уларда деярли ҳеч нарса қолмади.

Деҳқонлар ўз оғир аҳволларидан шикоят қилиб, бирин-кетин Банорасга хат юбора бошладилар. Баъзилари Кришногопалнинг оёқларига йиқилиб арздод қилиш учун ўзлари Банорасга бордилар.

Собиқ хўжайин, хўжаликни бу тарзда бошқариш ярамайди, деб ўғлига хат ёзди. Ўғли бунга эътироз билдирди. «Илгари,—деб ёзди у отасига,—даромад турли манбалардан келгани учун заминдорлар билан ижарачилар бир-бирига ён берардилар. Янги қонун бўйича эса, заминдорга фақат солиқ тўплаш ҳуқуқи ва унинг ягона даромад манбаи бўлган ижара ҳақини тўла-тўқис йиғиб олиш қолган, холос. Мен бундан ортиқ ҳеч нарса талаб қилмайман. Ижара ҳақидан ўзга ҳеч қандай даромадимиз йўқ, агар биз хайр-саховатга зеб берсак — хонавайрон бўламиз. У ҳолда мол-мулкимиз қўлдан кетиб, обрўйимиз ер билан яксон бўлади».

Замон руҳига мос келадиган бу зайлдаги жиддий ўзгаришлар дастлаб Кришногопални ташвишга солиб қўйди. Аммо у, кейинча, ҳозирги замонда қандай иш юритишни биздан кўра шу замона ёшлари яхши билади, эҳтимол илгариги иш услуби ҳозирга тўғри келмас, деган фикрга келди. «Агар мен узоқдан туриб ҳар нарсага аралаша берсам,—деб ўйларди у,—ўғлим: «Ундоқ бўлса бу ишни ўзингиз қилинг» деб қолиши мумкин. Мен эса ҳозир бундай ишлар билан шуғулланишга қодир эмасман».

Шу фикрга келгач, чол қолган умрини тоат-ибодат билан ўтказишга қарор қилди.

II

Бу орада Бипинбихари кўп одамлар билан судлашиб, даъвода устун чиқиб, ҳаммасини ўз фойдасига ҳал қилди. Ижарачиларнинг аксарияти қўрқиб, бўйсунмишга мажбур бўлди. Фақат бир киши, Мирзо Бирининг ўғли Озимуддин Бишшашгина ўжарлик қилиб, бўйсунмай туриб олди.

Бипинбихарининг ҳаммадан кўпроқ ана шунга ғазаби келарди. Агар унинг отаси бирор брахманни ер солигидан озод қилса, буниси бир нав, бироқ қандайдир бир мусулмоннинг ҳеч қанақа солиқ тўламай, ҳосилдор ердан фойдаланиб келишига сира тушуниб бўлмайди.

Қишлоқ мактабида жамоат пулига ўқиган бу мусулмон боласи афтидан, ўзини бахтиёр санаб, ҳеч ким билан ҳисоблашмай қўйибди.

Бишшаш оиласи кўпдан буён эски хўжайиннинг илтифотидан фойдаланиб келарди. Буни Бипин собиқ хизматчиларидан билиб олди. Лекин улар ҳам бунинг сабабини билишмасди.

Эҳтимол бева кампирнинг йиғлаб-сиқташларини кўриб қари хўжайиннинг раҳми келгандир. Бироқ мусулмон фарзандига бундай имтиёз бериш Бипинга сира ҳам маъқул кўринмади. Чунки Бипин уларнинг ўтмишда камбағал ва муҳтожликда яшаганларини кўрмаган, у фақат бу оиланинг фаровонлигини-ю, сабаби номаълум ғурурини кўрган, холос. Унга, мусулмонлар раҳмдил отасини виждонсизларча алдаб, молу мулкининг бир қисмини ўғирлагандай туюларди.

Бироқ Озимуддин ҳам бўш келмайдиган йигит эди.

— Мен ўлишга розиман, — деди у, — лекин ўз ҳуқуқимдан заррача чекинмайман!

У билан Бипин орасида қаттиқ кураш бошланди. Озимуддиннинг онаси заминдор билан олишиб юрма, деб насиҳат қиларди.

— Ушанинг илтифоти билан биз кўпдан бери яхши яшаб келдик,— дерди у,— бизнинг вазифамиз итоаткорлик. Унга бир оз ён бера қол, болам.

— Она, сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз,— деб эътироз қилди ўғли.

Ҳамма даъволар унинг зарарига ҳал бўлди, бироқ бу мағлубият унинг қайсарлигини оширди, холос. Озимуддин ўз мол-мулкини сақлаб қолиш учун ҳамма чораларни кўрди.

Онаси Мирзо-биби бўлса, бир куни мева-чева, совға-салом олиб, яширин равишда Бипин-бабу ҳузурига келди.

Кампир Бипинга маънос назар солди-да, енгига астагина қўл тегизиб, илтижо этди:

— Бипин-бабу, сиз бизнинг отамизсиз, олло таоло сизни ҳаргиз кам қилмасин. Озимни ҳалок қилманг. Бу иш сизга муносиб эмас. Мен ўғлимнинг тақдирини сизга топшираман. Унга ҳали эс кирмаган, ёрдамга муҳтож, акалик қилинг. Шунча катта давлатингизнинг бир заррасига эғалик қилгани хафа бўлишингизга арзимади.

Бу кампир Бипиннинг оиласига суқилиб киришга уринаётгандай туюлди. Бу юзсизларча ҳаракат унинг газабини янада оширди.

— Сен хотин кишисан, ҳеч нарсани тушунмайсан,— деди Бипин,— агар бирор нарса ҳақида сўзлашиш лозим бўлса, менинг олдимга ўғлингни юбор.

Шундай қилиб Мирзо-биби ўғлидан ҳам, бегона кишидан ҳам бир хил гап эшитди: «Сен ҳеч нарсани тушунмайсан». Энди унга кўз ёшларини артиб, тангрининг номини такрорлаб, уйга қайтишдан ўзга чора қолмаган эди.

III

Иш жиний суддан округ судига, ундан олий судга ўтди. Судлашиш бир ярим йил давом этди. Ниҳоят, Озимуддин қулоқларигача қарзга ботгач, шикоятлар суди ишни қисман унинг фойдасига ҳал қилди.

Бироқ у эндигина йўлбарс—заминдор чангалидан халос бўлганда, унга тимсоҳлар—пулдорлар ҳужум бошлади, яъни пайт пойлаб турган судхўрлар вексилларини пеш қилиб, пул талаб қилдилар.

Қарзларни тўлашга қодир бўлмаган Озимуддиннинг мол-мулкани ким ошди қилиб сотиш бозор кунига—душанбага тайинланди.

Бозор дарё соҳилида эди. Ёмғирлар мавсуми бўлгани учун дарё лим-лим тўлиб оқарди. Савдогарлар ҳамма жойда—қирғоқда, сувда, қайиқда савдо қилардилар. Ҳамма ёқни шовқин-сурон тутганди. Деҳқонлар бу ойда бозорга жуда кўп норанж ёнғоғи ва балиқ келтирган эдилар.

Ҳавони булут қоплаган. Савдогарлар ёмғирдан қўрқиб, бамбуқ ёғочларидан айвончалар ясаб олишган.

Озимуддин ҳам озиқ-овқат олиш учун бозорга келди. Аммо бир пайса ҳам пули йўқ эди, букун унга ҳеч ким қарзга мол бермади. У болта билан мис товоқ олиб келган, уларни гаровга қўйиб, бир оз пул олмоқчи эди.

Бипин-бабу кечки пайтда сайр-томошага чиқди. Бир неча муҳофизлар калтак ушлаб, уни қўриқлаб борардилар. Оломоннинг гала-ғовури заминдорнинг диққатини жалб этди. У бозор дарвозаси олдида тўхтаб, қоровулдан, ишларинг қалай деб суриштирди.

Ўз душманини кўрган Озимуддин болта кўтариб Бипинга ташланди. Уни шу ондаёқ қуролсизлантириб, полицияга топширдилар. Бозорда эса савдо-сотик давом этарди.

Бипин-бабу бу ҳодисадан қувонмади деб айтиш мумкин эмас. Таъқиб остида қолган одам таъқидчига қўл кўтарди. Ахлоқ ва одобга зид бўлган бу хатти-ҳаракат учун жазо берилиши керак. Энди у аблаҳ ўз қилмишига яраша жазосини тортади.

Бипиннинг ичкари ҳовлисидаги хотин-халажнинг қаҳр-ғазаби чексиз эди.

— Бу харомзоданинг қилмишига қаранг-а, — дейишарди улар. Аёллар ҳам энди Озимуддин хўп жазосини тортади-ку, деб ўзларига тасалли берардилар.

Тул хотиннинг ҳувиллаб қолган уйи тим қоронғи эди. Унинг ёмоққа ҳеч нарсаи йўқ. Ўғлининг қамалиши унинг учун дунёдаги энг мудҳиш ҳодиса эди. Бошқалар бу ҳодисани аллақачон унутиб, биров овқат ер, биров ухлар, биров дам олар эди. Бутун оламда унинг ўғлини ҳимоя қилгудек бирор кимса йўқ эди.

Озиб-тўзиган кампир қоронғи кулбада танҳо ўтирар, умидсизликка тушган бу шўрлик ўз додини кимга айтишни билмасди.

IV

Бир неча кун ўтди. Ниҳоят, суд муовини иш кўриладиган кунни тайинлади. Бипин гувоҳлик бериши лозим эди. Илгари заминдорлар ҳеч қачон гувоҳлик бермаганлар. Аммо Бипин гувоҳ тариқасида сўроқ беришга рози бўлди.

Суд бўладиган кун ҳам келди. Бипин тахтиравонга тушиб етиб келди. Бошида салла, кўкрак чўнтагида узун занжирли соат.

Суд раиси унга алоҳида ҳурмат кўрсатиб, ўз ёнига ўтқазди. Суд биноси одамга тўла эди: кўпдан буён бунақа дабдабали суд бўлмаган.

Суд бошланиш олдида ҳимоячиларидан бири келиб Бипин-бабунинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ташвишга тушган Бипин: «Мен ҳозир келаман», деганча кўчага чиқиб кетди.

Банан дарахти соясида яланг оёқ ва ярим ялангоч қари отаси кутиб турган эди. У қўлида тасбиҳ ушлаб, тангри Вишну номини такрорлар, озиб кетган баданидан нур чиқиб тургандай туюлар, нуроний юзларида осойишталик, олижаноблик барқ урарди.

Тор тоза кийимлар кийган Бипин унга зўрға эгилиб таъзим қилди. Унинг салласи бурни устига келиб, соати чўнтагидан тушди. У дарҳол ўзини тартибга солиб, отасидан шу ердаги адвокатлар хонасига киришни сўради.

Кришногопал кўнмай:

— Мен ўз бурчимни шу ерда адо этаман, — деди.

Бипиннинг хизматчилари тўпланган одамларни нари сурдилар.

— Озимуддин озод этилиб, ундан тортиб олинган ҳамма нарсалар қайтарилиб берилиши лозим, — деди Кришногопал.

Бипин ҳайратда қолди:

— Сиз шуни деб Банорасдан атай келдингизми? Нега сиз улар учун бунчалик ташвиш қиласиз? — деб сўради.

— Уғлим, бу суриштиришингдан нима фойда чиқади? — саволга савол билан жавоб берди чол.

Бипин мағлубиятни бўйнига олмади.

— Ота, мен қанча-қанча нолайиқ кишиларни олган нарсаларини қайтаришга мажбур қилдим, сиз уларга аралашмадингиз. Нега бу мусулмон боласига бунчалар гамхўрлик қиласиз? Энди бу ишнинг вақти ўтди. Агар Озимуддин озод этилиб, у ҳамма нарсаларини қайтариб олса, одамлар нима дейди?

Кришногопал бир оз жим қолди. Сўнгра қалтираб турган панжалари билан тез-тез тасбиҳ ўгириб туриб, майин овоз билан гапирди.

— Агар лозим бўлса, мен эл олдида ҳаммасини очиб айтаман. Озимуддин сенинг уканг, менинг ўғлим.

— Мусулмон-а?

— Шундай, ўғлим.

Бипин анчагача ўзига келолмади. Ниҳоят, тилга кириб:

— Бу ҳақда кейин гаплашармиз, ҳозирча, марҳамат қилиб мана бу хонага кириб туринг, — деди у.

— Йўқ, — деди Кришногопал, — мен ҳозир қайтиб кетаман. Аммо сен ўз бурчингни бажарасан, деб умид қиламан.

У ўғлининг ҳақиға дуойи хайр қилиб, бутун вужуди қалтираган ҳолда, кўз ёшларини аранг тутиб, йўлга тушди.

Бипин нима қилишини, судға нима дейишини билмай хаёлга ботиб қолди. «Тақводор одамларнинг ҳоли мана шу-да, — деб ўйлади у. — Булар ҳаммаси

диний ғрукунларга эътиборсизлик оқибати». Ұйлаб-ўйлаб заминдор, феълу атворда ҳам, билимдонликда ҳам отамдан юқориман, деган қарорға келди.

У суд биносига қайтиб, ориқлаб мажолли кетган, ранглари бұздай оқарган, кўзлари ёниб турган Озимни кўрди. У йиртиқ ва ифлос кийимда, қуrolли соқчилар орасида турарди. Мана шу — унинг укаси!

Судьянинг муовини Бипиннинг дўсти эди. Дабдабали суд тўхтатилди. Озимга ҳамма нарсалари қайтариб берилди. Ишнинг бу зайлда тугалишидан ҳамма ҳайратда эди. Ҳеч ким ҳеч нарса тушунолмай қолди.

Кришногопалнинг қисқа муддатли келиб кетиши ҳақидаги хабар тездан ҳамма ёққа тарқалди. Гийбатчиларнинг лаби лабига тегмай бобиллаб кетди.

Қилни қирққа ёрадиган адвокатлар бунинг тагига етишди. Бу иш билан адвокат Рамтарон айниқса кўпроқ қизиққан эди. У Кришногопал ҳисобига ўқиган бўлиб, бу ишдан гумондор эди. «Агар шу тариқа синчиклаб текширилса, ҳар бир авлиёнинг олижаноблиги замирида бир сир борлиги аниқланади. Майли, ўша авлиёлар хоҳлаганча тасбиҳ ўғира берсинлар, барибир улар ҳам мендек аблаҳ одамлар. Фарқ фақат шундаки, авлиёлар—риёкор, менга ўхшаганлар — очиқчасига иш кўради» деб ўйлади у.

Кришногопалнинг ҳаммага аён олижаноблиги — риёкорлик деган хулосага келиб, Рамтарон қийин бир муоммани ечгандай бўлди.

Бу хулоса, қайси мантиққа тўғри келади — билмайман, ҳар ҳолда Рамтарон ўзига малол келиб юрган миннатдорлик юкини бир даража енгиллаштирди. У хотиржам бўлиб қолди.

1893 йил.

ЖОГЕШШОРНИНГ ҚУРБОНИ

Жогешшор қачонлардир туппа-тузук ҳаёт кечирар эди. Ҳозир эса, унинг нураган лойшувоқ уйида илонлар, қурбақалар ва кўршапалаклар ўрмалайди. Чол бўлса, кичик кулбада яшаб, зериккан чоқларида «Бхагавадгита»ни ўқиб вақт ўтказади.

Ун бир йил илгари у қиз кўрди. Уша маҳалдаёқ унинг бир вақтлардаги фаровонлик ойи бота бошлаган эди. Шунинг учун бўлса керак, қизига Комола¹ деб ном қўйди. Бу ҳийладан мурод маъбудаларнинг энг инжиғи — Лакшмининг диққатини бу уйга жалб этиш эди.

Гарчи бу найрангдан ҳеч нарса чиқмаса-да, ҳар ҳолда, маъбуда Лакшми қизнинг чеҳрасига бир нигоҳ ташлаб қўйди — Комола соҳибжамол қиз бўлиб ўсди.

Жогешшор қизини эрга бериб, бирор нарса ортдиришни хотирига ҳам келтирмаган эди. Унга ким қўйибди бу ҳақда ўйлашни! Шу атрофдан битта-яримта мўмин-қобилни топиб, Комолани узатиб юборса бўлди-да.

Лекин аммаси бошқача ўйларди: унинг севиқли жияни фақат бадавлат хонадонга тушиши керак! «Мен топган-тутганимнинг ҳаммасини сепига бера-

¹ Комола — маъбуда Лакшмининг сифати — нозик маъносида.

ман»,— деб аҳд этди у. Ниҳоят, у шастр ўқиш билан банд бўлган акаси Жогешшорни куёв қидиришга жўнатди.

Чол Ражахига бориб таниш бир адвокатнинг уйига қўнди.

Адвокатнинг мижозлари орасида Гоуршундор Чоудхури деган бир заминдор бўлиб, унинг бирдан-бир ўғли Бибхутибушон коллежда ўқир, адвокатнинг уйида тарбияланарди.

Бу йигитнинг Комолани қачон ва қандай қилиб кўрганлиги бир худодан бошқа ҳеч кимга маълум эмас.

Жогешшор, табиийки, худонинг бу макрени ўйлаб-ўйлаб тагига етолди. Бибхутига бўлажак куёвим деб қараш унинг хаёлига ҳам келган эмас. Бу мўмин чол ўзига бино қўйишни ҳам, елиб-югуришни ҳам билмасди. Бибхути эса, хушбичим, жонон йигит! Шундай йигит унга куёв бўлармиди!

Жогешшор адвокатнинг ёрдами билан қизига ажойиб куёв топди. Йигит жуда билимдон бўлмаса ҳам молу дунёси етарли. У йилига давлат хазинасига уч минг икки юз етмиш беш рупия солиқ тўлайди, шундоқ бўлгач, бирор ўқув юртини битирмаган бўлса ҳеч бокиси йўқ.

Қиз ҳам куёвнинг ота-оналарига маъқул бўлди. Улар адвокатнинг уйида меҳмон бўлиб, сутда тайёрланган ширинликлар ва норанж ёнғоғидан пиширилган тансиқ таомлар тановвул этишди.

Бу даракни эшитиб эртасига Бибхути Жогешшорнинг уйига келди. Чолнинг кайфи чоғ эди, у меҳмонни сийламоқчи бўлди. Аммо йигит иштаҳаси йўқлигини айтиб, ҳеч нарса емади ва бирор оғиз гапирмай чиқиб кетди.

Уша кун кечқурун адвокат Бибхутидан хат олди. Йигит, Жогешшорнинг қизи менга жуда ҳам маъқул, мен ўшанга уйланаман, деб ёзди. «Ана халос,— деб ўйлади адвокат,— мен балога қоладиган бўлдим. Энди Гоуршундор ўғлининг қариндошимга уйланишни фақат мендан кўради».

Утакаси чиққан адвокат Жогешшорни қишлоққа юбориб, Комоланинг тўйини тезлатишга уринди, ўз

тарбиясидаги йигитга эса, фақат ўқиш билан шуғуллан, бошқа ҳар қандай фикрни йиғиштириб қўй, деб насиҳат қилди.

Бироқ бу насиҳат Бибхутининг жаҳлини чиқариб, ўжарлигини оширди, холос.

Жогешшорнинг кулбасида зўр бериб тўй тараддудини кўра бошладилар.

Кунлардан бир кун Жогешшор яшаган қишлоқда Бибхутининг ўзи пайдо бўлди.

— Марҳамат, азизим, марҳамат,—деди бесаранжом чол.

«Меҳмонни қаерга ўтқазиш, нима билан меҳмон қилиш керак? Ахир, мен шаҳарликларга ёқадиган таомни қаёқдан олай», — деган ташвишда қолди у.

Бибхути чўмилиш олдидан тош курсида ўтириб баданига хушбўй нарсалар суркай бошлади. Комоланинг аммаси узун бўйли, барваста йигитнинг фил суягидай оқ баданига қараб маҳлиё бўлди.

— Қани энди шу йигит бизнинг Комолани ола қолса,— деб шивирлади у, Жогешшорнинг қулоғига.

Чол қўрққанидан кўзларини катта очиб:

— Бўлмагур гапларни қўйсанг-чи,— деб юборди.

— Ҳа, нима бўпти? Яхши ният, уриниб кўриш керак.

Амма мол бозордан пишлоқ олиб келиб, меҳмонга овқат тайёрлай бошлади.

Овқатдан кейин Бибхути хижолатда қизариб-бўзариб чолнинг қизига оғиз солди.

Шошиб қолган Жогешшор бу катта янгиликни дарҳол синглисига етказди.

— Жуда соз, азизим! Лекин бунақа ҳовлиқишнинг кераги йўқ!—деди аёл. Уни бирор нарса билан ҳайратда қолдириш анча мушкул эди. Агар Кобил амири ёхуд Хитой хоқони остонангга келди, деса ҳам бу аёл ҳайрон бўлмас эди.

Лекин Жогешшор сира ўзини босолмади. У йигитнинг қўлидан ушлаб:

— Азизим, ишқилиб бизни хижолат қилиб қўйма,—деб ёлворарди.

Бибхути, қизга ниятини расмий равишда билдириб, отасининг ҳузурига жўнади.

Гоуршундор саводсиз эди, шунинг учун ҳам ўглининг билимдонлигидан жуда фахрланарди. У ҳамisha ўзининг нодонлиги ва маданиятсизлигини Бибхутидан яширишга уринар, ўғлим кўнглида мен учун уялмасайди, саводсизлигимдан нафратланмасайди, деб жуда қўрқарди.

Шундай бўлса ҳам, ўглининг камбағал қизга уйланиш ниятида эканини билиб жаҳли чиқди.

Йигит отасининг сўзларини бошини қуйи солиб тинглади. Чол бир оз ҳовуридан тушгач, ўзини тутиб сўзларига якун ясади:

— Мен унинг сепидан қуруқ қоламан деб гапирётганим йўқ. Бўлажак қайнота билан савдолашиб ўтирадиган пасткаш одам эмасман. Келиним яхши оиладан бўлсин дейман, холос.

Шунда Бибхути Жогешшорнинг яқиндагина камбағаллашиб қолган мўътабар авлодга мансуб эканини айтди.

Гоуршундорнинг эътироз қиладиган жойи қолмай, ночор рози бўлди, лекин дилида Жогешшорга кек сақлаб қўйди.

Комола билан Бибхутини фотиҳа қилишди, олиқ-солиқлар ҳақида ҳам келишиб олишди, лекин тўйни қаерда ўтказишга келганда сира ҳам бир фикрга келишолмади. Гоуршундор ўглининг никоҳ тўйини катта дабдаба билан ўтказмоқчи эди, Бурашитолдаги кулба эса бундай маросимга нобоп. У қайсарлик қилиб, тўй ўз уйимда бўлади, деб туриб олди.

Комоланинг аммаси эса, хуноб бўлиб йиғлагани йиғлаган эди: «Ахир, биз ҳам бир вақтлар яхши кун кўрардик. Тўғри, Лакшми биздан юз ўғирди, шунинг учун биз ўз шаънимизни поймол қилиб, аждодларимизнинг муборак хотирасини таҳқирлашимиз лозимми? Йўқ, бундай шармсорликка йўл қўйиб бўлмайди. Майли, уйимиз похол билан ёпияган бўлса ҳам, тўй фақат ўзимизда бўлади!»

Ёввош Жогешшор анча қийин аҳволда қолди. Ниҳоят, Бибхутининг қўллаши билан тўйни келинникида ўтказмоқчи бўлдилар.

Гоуршундор ва унинг хешу ақраболари Жогешшорни баттар ёмон кўриб қолдилар. Улар, куёвни

огоҳлантирмай, жуда кўп куёвнукар бошлаб бориб, бу гердайган камбағалнинг таъзирини беришга аҳд қилдилар.

Тўй бойшахх¹ ойда бўлиши керак эди. Жогешшор бор-йўгини тўйга сарф этди. Уйига айвон қилди. Пабнадан ун, ёғ, қанд ва бошқа масаллуқлар олиб келди. Амманинг ҳам жиян тўйига атаган пуллари тамом бўлаёзди.

Худди ўчакишгандай, тўйга икки кун қолганда ҳаво айнади. Даҳшатли бўрон кўтарилиб, сел қуя бошлади. Сўнгги йигирма беш йил мобайнида бундай сел бўлганини ҳеч ким эслолмасди.

Гоуршундор олдинроқ ҳаракат қилиб, станцияга бир неча фил ва тахтиравон юборди. Жогешшор қўшнилариининг соябон араваларини ёллади. Ҳаво ёмон бўлгани учун аравакашлар боришга кўнмадилар. Жогешшор ялиниб-ёлвориб, икки баравар ҳақ тўлашга ваъда қилиб, уларни аранг кўндирди. Бу араваларга тушган одамлар эса дарғазаб бўлиб кетдилар.

Қишлоқ йўлини сув босган эди. Филлар оёқларини ёпишқоқ лойдан кўтаролмас, араваларнинг гилдираги зўрға айланарди. Ёмғир ҳамон шиббалаб қуймоқда. Куёвнукарларнинг ҳамма ёғи ҳўл, лой. Улар бундай хўрлик учун ўч олишга аҳд қилишди! Шўрлик Жогешшор бемаҳал ёмғир учун ҳам жавоб беришга мажбур эди.

Ниҳоят, куёв ўз қавм-қариндошлари, ёр-дўслари билан қайнота уйига етиб келди. Кутилмаганда бунча меҳмоннинг пайдо бўлишини кўриб боёқиш Жогешшорни ваҳима босди. «Бунча одамни қаерга жойлайман», деб ўйларди у.

Чол икки қўли билан бошини ушлаб:

— Жуда ёмон бўлди-ку, энди шарманда бўламан, — деб ғудирлар эди.

Жогешшор бу ойда бунча ёмғирнинг қаердан пайдо бўлишини сира тушунолмасди.

Янги айвон атрофидан сув шариллаб оқмоқда.

Б о й ш а х х — ҳинд календариди биринчи ой, апрель — мартга тўғри келади.

Аслида тор жой, атрофда сув оқиб турганида янада торроқ туюлар эди. Шунда қишлоқнинг каттаю кичиги Жогешшорга ёрдамга келди. Уларнинг қий-чуви ёмғирнинг шариллашига қўшилиб кетди. Гўё биров денгизни чайқагандай туюларди.

Қишлоқ оқсоқоллари, муносиб иззат-ҳурмат кўрсатолмаганлари учун меҳмонлардан узр сўрадилар.

Куёв, таомилга мувофиқ, ичкарига кириб кетди. Унинг ҳамроҳлари:

— Очдан ўлдик-ку, бизга овқат беринглар! — деб тўполон қилишарди.

Бечора Жогешшор икки букилиб, хафа бўлманглар, деб илтижо қиларди.

— Мен қўлимдан келганча ҳаракат қилдим, — дерди у, — таом тайёрладим, бироқ ҳаммасини сув босиб кетди...

Дарҳақиқат, масаллуқларнинг бир қисми ҳанузгача Пабнадан келмаган эди. Бунинг устига чалавайрон ошхонага сув кириб, печкани ғарқ этди, бор масаллуқ ҳам сув остида қолиб, бўтқага айланди.

Бурашитола унча бой қишлоқ эмас эдики, у ердан керакли масаллуқлар дарров топила қолса.

Гоуршундор мамнун бўлди. Уни қувонтирган нарса Жогешшорнинг бошига тушган кулфат эди.

— Меҳмонларни оч қолдириш яхши эмас; бирор чора кўриш керак-да! — деди у зарда қилиб.

Жаҳли чиқиб турган меҳмонлар ғовға кўтаришди: — Биз станцияга чиқиб, поездга ўтирамиз-да, уй-уйимизга кетамиз! — деб бақаришди.

Жогешшор қўл қовуштириб ёлворарди:

— Сизлардан ўтиниб сўрайман, кетманглар. Ҳали у-бу нарсам бор. Бизнинг ўлкамиз ажойиб пишлоғи билан донг чиқарган. Мен пишлоқ ва бошқа ширинликларни кўнглингиз хоҳлаганча топиб келаман. Нима бўлса ҳам кетманглар! Бундай кўнглисиз ҳодиса рўй бергани учун нечоғлик хафа эканимни бир худонинг ўзи билади.

Сутфурушлар Жогешшорни қўллаб юбордилар:

— Қўрқманг, муҳтарам, биз сизга пишлоқ билан ширинликни қўлимиздан келганча топиб берамиз, — дедилар улар.

Агар меҳмонлар оч қайтишса, бутун қишлоқ иснодга қоларди. Шунинг учун сутфурушлар жуда кўп пишлоқ келтиришди.

Ўзаро шивирлашиб олгач, меҳмонлар мезбондан сўрадилар:

— Сиз ростдан ҳам пишлоқ қанча керак бўлса шунча топа оласизми?

Жогешшор бир оз нафасини ростлади.

— Албатта.

— Бўпти, олиб кела беринг!

Меҳмонлар яна қайтиб ўтиришди. Гоуршундор бир чеккада жим туриб, аҳволни зимдан кузатар эди. Ёмғирда ҳовуз тошиб, меҳмондорчилик учун тузалган жойнинг атрофида ҳам лойқа кўлмак сув ҳосил бўлган эди; пишлоқ келтирилган ҳамон меҳмонлар уни елкаларидан ошириб шундай ирғитдиларки, шалоп-шалоп этиб лойга тушаверди.

Боёқиш чолнинг кўзларига жиққа ёш тўлди. Аммо у қайта-қайта узр сўраб илтижо қиларди.

— Мен хокисор бир одамман, мени ранжитиб нима қиласиз?! — дер эди у.

Қайси бирдир тошюрак кулди:

— Сиз келиннинг отаси, ўз гуноҳингизни юволмайсиз.

Қишлоқ оқсоқоллари ҳам Жогешшорга таъна қила бошладилар:

— Агар қизингни ўз бараварингга берганингда бундай кулги бўлмас эдинг, — дейишди нафрат билан.

Ичкарида йиғи эшитилди, қизнинг катта бувиси ташқаридаги тартибсизликдан хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Буни кўриб набираси ҳам йиғлади. Шунда келиннинг аммаси Бибхутининг ёнига келди:

— Биз камбағалмиз, узр сўраймиз. Лекин бизни масхаралаб, тўйни бузишнинг нима ҳожати бор?

Бу вақтда сутфурушлар пишлоқнинг лойга ирғитаётганларини кўриб, жанжал кўтармоқчи бўлиб турган эдилар.

Жогешшор нима бўлса ҳам уларни тинчителишга ҳаракат қиларди: у меҳмонлар билан сутфурушлар орасида жанжал чиқмасайди деб қўрқарди.

Бу ҳангома бўлиб турган жойга, кутилмаганда, куёв чиқиб келди.

— Шу ишлар бизга муносибми, — деди у бўғиқ овоз билан отасига қараб. Йигит пишлоқ солинган патнусни ўзи олиб меҳмонларнинг олдига қўя бошлади.

— Сизлар орқароқда туринглар, агар бирор киши пишлоқни лойга ташласа, олиб жойига қўйинглар, — деди у сутфурушларга.

Бир неча киши ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай, Гоуршундорга қаради.

Бибхути Гоуршундорни таклиф этди:

— Ота, ўтиринг энди, вақт алламаҳал бўлиб қолди.

Гоуршундор ўтирди. Унинг олдига ҳам хурмо япроғида пишлоқ қўйдилар.

1893 йил.

ТУЗАЛМАС БАХТСИЗЛИК

Уй бошқарувчиси Гириш Бошунинг ичкари ҳовлисига янги чўри қиз олиб келишди. Қизнинг исми Пари эди. У йироқ ердан келган ва турли урф-одатларга эътиқод руҳида тарбияланган эди. Шунинг учун у, қари бошқарувчининг ёмон кўз билан қарадини сезиб, йиғлаганча бекасининг олдига келди.

Бошқарувчининг хотини унга бирон ерга кетишни маслаҳат кўрди.

— Сен яхши оиладан чиққан қизсан, — деди у. — Бу ерда қолиш сенга тўғри келмайди.

Хотин эридан яшириб Парига бир оз пул бердида, у билан хайрлашди.

Лекин қизнинг жўнаб кетиши осон бўлмади: олган пули йўлкирага ҳам етмас эди. Шу сабабдан Пари ўша қишлоқнинг ўзидаги брахман Хорихор Бхотточаржоннинг уйига чўри бўлиб хизматга кирди.

Аммо брахманнинг андишали ўғилларига отасининг бу иши ёқмади.

— Ота, нега бу бахтсизликни уйга олиб келдингиз? — дейишди улар.

— Ахир бу боёқишнинг ўзи паноҳ сўраб келди, — дер эди Хорихор ўғилларига. — Мен бу қизни қайтариб юбора олмайман.

Аммо орадан кўп ўтмай, бошқарувчи Гириш Бошунинг ўзи брахманнинг уйига келиб қолди ва ер ўпиб, унга таъзим қилди.

— Ҳурматли Бхотточаржо,— деди у,— нега сиз менинг чўри қизимни ўзингизга ром қилиб олдингиз? Усиз мен уйда қўл-оёқсиз бўлиб қолдим.

Хорихор бу тўғрида кўнглидаги бор гапнинг ҳаммасини зарда билан айтиб солди. У ўз қадрини биладиган киши бўлиб, ёлғон гапирадиган одати йўқ эди.

Бошқарувчи хаёлида уни ғазоби қўзғаган чумолига ўхшатди ва чиқиб кетар экан, сертакал-луфлик билан брахманнинг босган изини кўзига суртди.

Аммо орадан бир неча кун ўтгач, брахман Хорихор Бхотточаржонинг уйига полициячилар бостириб келиб қолди. Улар Хорихор хотинининг ёстиғи тагидан Гириш Бошу хотинининг исирғасини топиб олишди. Сўнгра чўри қиз Парини ўғирликда айблаб, уни қамоқхонага олиб кетишди. Бхотточаржони бўлса, у қишлоқнинг обрў-эътиборли кишиларидан бўлгани учун ўғирланган молни яширганликда айблашга журъат эта олмадилар.

Бу гал ҳам бошқарувчи, брахман билан хайрлашар экан, унинг босган изини кўзига суртди.

Брахман бадбахт қизни уйига қабул этгани учун жафо чекаётганини фаҳмлади. Хафагарчиликдан унинг юраги қонга тўлди. Уғиллари эса энди унга ерни сотиб, Калкуттага жўнаб кетишни маслаҳат кўрдилар.

— Энди бу ерда яшашимиз қийин! — дейишди улар. Аммо Хорихор уларга:

— Мен ота-бобомдан мерос қолган ерни ташлаб кета олмайман. Бало ҳар ерда ҳам ёпишиши мумкин, тақдирдан қочиб қутула олмайсан киши,— деб жавоб қилди.

Тез кун ичида бошқарувчи аслда оғир солиқларни янада ҳаддан ташқари ошириб юборди. Ижарачилар исён кўтара бошладилар. Шундан кейин ноиб ўзининг хўжайинига, Хорихор менинг ижарачиларим ўртасида ифво тарқатяпти, деб хабар қилди. Ғазабланган заминдор, қандай йўл билан бўлса ҳам, Бхотточаржонинг таъзирини бериб қўйишни буюрди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, брахманнинг

ҳамма ерлари ибодатхонага қарашли вақф бўлиб, заминдорлар мулкига ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Аммо ноиб бир кун яна Хорихорнинг уйида пайдо бўлиб қолди ва яна унинг босган изини кўзига суртди. Сўнгра унинг ери заминдорнинг ерига кириб қолганини ва у энди бу ердан воз кечиш кетиши кераклигини айтди. Хорихор ҳам унинг гапига жавоб қайтариб, бу ер азалдан уники эканини, ота-боболаридан, ҳатто Браманинг¹ ўзидан васият қилиб қолдирилганини айтди.

Шундай қилиб, судга Хорихорнинг уйига келиб туташган ерлар заминдорнинг хусусий мулки эканини даъво қилувчи ариза ҳам келиб тушди. Хорихор буни эшитиб, еримни ташлаб кетмасам бўлмас экан, деб ўйлади.

— Мен энди қариб қолдим, — дер эди у, — суд минбарига чиқишга қурбим етмайди.

Аммо энди ундан ўғиллари норози бўла бошлашди:

— Агар биз еримизни бериб қўйсак, қуруқ уйда қандай қилиб яшаймиз, ахир?

Хорихор ота-бобосидан мерос қолган ерини ўз қўлида сақлаб қолиш учун судга боришга мажбур бўлди. Брахман титроқ босган оёқларини зўрға-зўрға судраганча, гувоҳлик берадиган минбарга чиқди.

Судья Нобогопал-бабу чол берган гувоҳликка асосланиб, суд ишини тўхтатди. Шу муносабат билан Хорихорнинг ижарачилари қишлоқда байрам ўтказиш учун тўпланишди. Аммо Хорихор тезлик билан уларни бу ниятидан қайтарди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, ноиб яна Бхотто-чаржонинг уйига келиб кетди. Бу сафар у алоҳида ҳурмат-эҳтиром билан унинг босган изини кўзига суртди. У суд ҳукмидан норози бўлиб, юқори идораларга яна шикоят қилган эди.

Адвокатлар Хорихордан пул олишга унашмади. Улар брахманни, сиз шу ишда ҳеч ҳам ютқизмайсиз,

¹ Брама ёки Брахма — ҳинд мифологияси бўйича бутун мавжудотларнинг ибтидоси.

деб ишонтиришар ва барала: «Ахир кун ҳеч вақтда тунга айланармиди?— дейишарди.

Хорихор эса буларнинг гапидан хотиржам бўлиб уйига қайтарди.

Аммо кунлардан бир кун ноибнинг идорасидан ноғора товуши эшитилиб қолди. Маълум бўлишича, унинг уйдагилар қурбонликка эчки сўйиб, Калипужа байрамини¹ бошлаб юборишибди. Хўш, нима гап ўзи! Одамларнинг Бхотточаржога келиб айтишлари га қараганда, ишни қайта кўришда заминдор ютиб чиққан эмиш!..

Хорихор ноумидлик билан адвокатга мурожаат қилди:

— Наҳотки шундай бўлган бўлса; Бошонто-бабу? Мен энди нима қиламан?

Аммо Бошонто-бабу Хорихорга бу воқеанинг тагидаги сирларнигина айтиб бера олди, холос. Маълум бўлишича, шикоятни кўраётган судья, қачонлардир, судья Нобогопал-бабуга душман бўлган экан. У пайтларда ҳар иккаласининг ҳам мавқеи бир бўлиб, бу кейинги судья, қандай қилиб бўлмасин, Нобогопални бир боплаб қўйишнинг уддасидан ҳеч чиқа олмай юрар экан. Энди бўлса, у каттароқ судья бўлиб олиб, дарҳол Нобогопалнинг ҳукмини бекор қилибди ва тамомила бошқача ҳукм чиқарибди. Адвокат унга: «Шу сабабдан ҳам сиз ютқазиб қўйдингиз,»— деб сўзини тамомлади.

— Олий судга шикоят ёзсам бўлмасмикан?— деб сўради руҳан эзилган Хорихор. Лекин Бошонто-бабу унга, судья сизнинг гувоҳларингизга шубҳа туғдириб, заминдорнинг гувоҳлигини инobatга олди. Олий судда бўлса, қайси томоннинг гувоҳлиги тўғри эканини суриштириб ўтирмайди, деб айтди.

— Мен энди нима қиламан?— деб сўради чол кўзига ёш олиб. Аммо адвокат унга энди нима ҳам дея олар эди.

Эртасига Гириш Бошу аллакимларни бошлаб, яна брахманнинг уйига келди ва жуда чуқур ҳурмат-

¹ Калипужа байрами — Кали тангриси шарафига ўтказиладиган диний байрам.

эҳтиром билан унинг босган изини кўзига суртди. У ҳеч қачон брахманни бу қадар иззат-икром қилмаган эди! Ноиб у билан хайрлашар экан, оғир бир хўрсиниб, шундай деди:

— Бандасининг қўлидан нима ҳам келади? Қолаверса ҳаммаси худоларнинг хоҳиши-да!

1893 йил.

ДАФТАРЧА

Ума хат ёзишни ўрганди-ю, бошга битган бало бўлди. Уйнинг ҳамма деворларига қинғир-қийшиқ қилиб «Сув оқади», «Барг титрайди» деб кўмир билан ёзиб чиқибди.

Келинойисининг ёстиғи тагидан «Хоридашнинг сирлари» китобини топиб олиб, қалам билан ҳар саҳифасига «Қора сув, қизил гул» деб ёзиб қўйибди.

Уйдаги янги календарнинг ҳам ҳамма юлдузларига чизиб ташлабди.

Отасининг ҳисоб-китоб дафтаридаги ҳужжатларга ҳам «Ўқиш-ёзишни билган киши извошда юради» деб ёзиб қўйибди.

Вақти соати етгунча унинг ижодига ҳеч ким халақит бермаганди, аммо бир куни Уманинг ҳаётида бир кўнгилсизлик юз бериб қолди.

Уманинг Гобиндолал деган кўримсизгина бир акаси бўлиб, газеталарга ёзиб турарди. У билан гаплашган қариндош ва танишлари унинг фикр юрита оладиган одам эканини хаёлларига ҳам келтирган эмас эдилар. Дарҳақиқат, унинг бундай гуноҳи йўқ эди. Аммо у газеталарга ёзиб турар, ёзганлари бенгалиялик газетахонларнинг аксариятининг фикрига мос келарди.

Бир куни Европа олимларининг анатомияга оид китобларида жиддий хато борлигини билиб қолиб. Гобиндолал, ҳеч қандай мантиққа суянмай, ўз илҳом

кучи билангина ажойиб бир мақола ёзиб, ўша олимларни хўб савалади.

Ўша кунни туш пайтида, Ума уйда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, ўша мақола устига сиёҳ билан: «Гопал жуда яхши бола, унга нимаики беришса ея-верада» деб ёзиб қўйибди.

Мен Уманинг Гопал деб Гобиндолалнинг ўқувчиларига ишорат қилганига инонмайман, бироқ акаси беҳад ғазабланди. У олдин Умани роса дўппаслади, кейин ёзув қуролиларини — не-не машаққат билан қўлга киритилган арзимас, чайналган қаламча билан сиёҳга беланган арзон ручкани тортиб олди. Қизча бунчалик исканжага олинганининг сабабига тушунмасдан, уйнинг бир бурчагига ўтириб олиб, хўн-хўн йиғларди.

Жаҳлидан тушгач, Гобиндолал тортиб олган нарсаларини Умага қайтариб берди. Бундан ташқари, Гобиндолал қилган ишидан пушаймон еб, синглисини овутиш мақсадида, унга яна бир яхши йўл-йўл дафтар тақдим қилди.

Ўшанда Ума етти ёшда эди. Шундан бери бу дафтарни жондан азиз қилиб асради. Кечалари ёстиғи тагига, кундузлари эса темир қутичага солиб қўярди.

Зўрға қўлга илинадиган сочларини ўриб, хизматчи хотин билан қишлоқ мактабига йўллаганларида, баъзи тенгқурлари Уманинг хат билганига ҳавас қилишди, баъзилари ҳайрон бўлишди, баъзилар эса, ҳасад қилишди.

Биринчи йили Ума дафтарчасига тиришқоқлик билан: «Бари қушлар чуғурлашар, тун тамом бўлди» деб ёзиб қўйди.

Ума ётоқхонадаги стол устида ўтириб, дафтарчани қўллари билан беркитиб, алланималар ёзарди, ёзганларини оҳанг билан ўқирди. Шундай қилиб, бу дафтарда анча поэзия ва проза намуналари тўпланиб қолди.

Иккинчи йили дафтарча саҳифаларида турли мавзуда асарлар ҳам пайдо бўлди. Улар қисқа-қисқа бўлиб, на боши ва на охири бор эди. Булардан намуна келтирса бўлади.

Иўлбарс ва кўк қўтон ҳикоясидан сўнг бир жумла ёзилган. Бу жумлани на «Қотхамал»¹ да, на ҳозирги бенгал адабиётида учратасиз.

«Мен Жошини жуда яхши кўраман».

Бирор кимса мени муҳаббат қиссасини ҳикоя қил-япти деб ўйламасин. Жоши ўн бир яшар, ёхуд ўн икки яшар бола эмас. Бу — кексайган хизматчи хотин. Унинг тўлиқ номи Жошода.

Бироқ шу бир жумлага асосланиб қизчанинг Жошига бўлган муносабатига баҳо бериб бўлмайди. Агар бирор кимса бу ҳақда аниқроқ бир нарса ёзмоқчи бўлса, дафтарчани икки бет варақлагач, юқоридаги жумлага мутлақо қарама-қарши сўзларни учратади.

Бир бундагина эмас! Уманинг ёзганларида бундай қарама-қаршиликлар кўп учрайди. Масалан, дафтарнинг бир ерида шундай деб ёзилган: «Мен Хоши билан уришдим. Энди умрбод гаплашмайман» (Хорихорон билан эмас, мактабдош дугонаси Хоридаш билан). Лекин сал нарироқдаги сўзларга қараганда оламда Хоридан вафоли дўст йўқ.

Икки йилдан кейин, қиз тўққиз ёшга кирганда, бир куни уйда най чалина бошлади: Умага тўй келган эди.

Куёвнинг исми Перимохон бўлиб, у Гобиндолалнинг адабий ишлардаги ёрдамчиси эди. Унинг ёшлигига ва унча-мунча ўқиганлигига қарамай, миясига янги ғоялар кирмас эди. Шунинг учун қишлоқилар Перимохонни ҳа деб мақтагани-мақтаган. Гобиндолал унга тақлид қилмоқчи бўларди, лекин бундан деярли иш чиқмади.

Умага банорас сори кийгизиб, жажжи юзига чодра ёпиб, кўз ёшларини оқизиб қайнатаникига олиб боришди.

— Болагинам, қайнонангнинг гапидан чиқма,— деб насиҳат қилди онаси,— рўзғор юмушларидан қочма. Энг муҳими — ўқима, ёзма!

Гобиндолал унга қўшимча қилиб:

— Тагин деворларига чизиб ташламагин. Боради-

¹ «Қотхамал» — бошланғич ўқиш китобларидан бири.

ган жойинг ундай ер эмас. Перимхоннинг қоғозларига ҳам қалам теккиза кўрма,—деди.

Бу сўзлардан қизнинг юраги сиқилди. Бораётган уйда ҳеч ким унинг хатоларини кечирмаслигини, у ерда нимани хато-ю, нимани гуноҳ санашларини тушуниб олгунича қанча вақт ўтишини англади.

Ўша куни кечқурун яна най чалинди. Лекин банорас сорий кийган, зеби-зийнат тақиб, юзига чодра тутган бу қизнинг гул-гул ураётган юрагида нималар бўлаётганини бирор кимса тушунганига шубҳаланаман.

Жоши ҳам Ума билан бирга кетди. У ҳам дугонаси билан бир неча кун қайнатаникида туриб келиши керак эди.

Меҳрибон Жоши ўйлаб-ўйлаб дафтарчани ҳам олиб олди. Бу дафтарча Ума учун ота мулкининг бир қисми бўлиб, ота-онасиникига ўтказган қисқа вақтнинг қувончли хотиралари, ота-онаси уни эркалаб ўстирган ўша кунларнинг қисқа тарихи эди. Бу дафтар Ума эрга чиққан дастлабки кунларда унинг болаларга хос эркинлигининг кичик бир бўлаги эди.

Куёвникига келгач, биринчи кунлари Уманинг вақти бўлмади, дафтарга ҳеч нарса ёзмади. Бир неча кундан кейин Жоши ҳам қайтиб кетди.

Ўша куни Ума ётоқхонанинг эшигини беркитиб, ту누ка қутичадан дафтарчани олди-да, йиғлай-йиғлай шундай деб ёзди: «Жоши уйга кетиб қолди, мен ҳам ойимнинг олдига кетаман».

Уманинг энди «Чарупатха» ва «Бодходойя»¹дан ҳикоялар кўчириб ўтиришга вақти йўқ эди. Назаримда, бу унинг юрагига ҳам сиғмайди. Шунинг учун қисқа-қисқа жумлалар бир-бирига улашиб кетди. Юқорида келтирилган жумладан сўнг мана буниси ёзилди: «Агар акам мени уйга қайтариб олиб кетса, сира қоғозларига чизмасдим».

Уманинг отаси қизининг вақти-вақти билан келиб меҳмон бўлиб туришини истарди. Аммо, айтишларига қараганда, Гобиндолал ва Перимохон бунга кўнмас экан.

¹ «Чарупатха» ва «Бодходойя» — бошланғич ўқиш китоблари.

Гобиндолал, Ума эрини ҳурмат қилишга ўрганиши керак, агар уни ҳа деб қайнотаникидан олиб келиб, ота-онасининг эркалашларини эсига солинса, унга бу халақит беради, депти. Гобиндолал бу ҳақда яхши маслаҳатлар ва ҳар хил ҳазиллар билан шундай бир чиройли мақола ёздики, ҳамфикр ўқувчиларидан ҳеч кимса бу асарнинг донолик билан ёзилганига шубҳаланмади.

Ума одамлардан буни эшитиб, дафтарига шундай деб ёзди: «Жон акажон, оёқларингизга йиқилиб сўрайман, мени уйимизга олиб кетинг, энди ҳеч қачон жаҳлингизни чиқармайман».

Бир куни Ума эшикни ичкаридан бекитиб олиб, ўз хонасида дафтарига аллақандай содда, маъносиз сўзларни ёзиб ўтирган эди, унинг синчков қайинсинглиси Тилокомонжори боудиди¹ нега эшикни ёпиб олдикин? Нималар қиляптийкин?— деб ўйлади.

У эшик тирқишидан қараб Уманинг алланарса ёзиб ўтирганини кўриб, ҳайрон бўлди. Сарасвати² ҳали уларнинг ичкари уйига ҳеч қачон киргани йўқ эди.

Унинг синглиси Қонокомонжори ҳам келиб тирқишдан қарай бошлади.

Уни кўриб энг кичкина синглиси — Ононкомонжори ҳам югуриб келди.

У оёқ учуда туриб, бўйинини чўзиб, зўрға тирқишдан қараганди, жуда қизиқ бир нарсани кўрди!

Ума ёзиб ўтирарди, бирдан эшик орқасидан учта таниш овознинг пичир-пичири ва кулгиси эшитилди. Ума воқияни тушуниб, дафтарни тезда тунука қутичага солиб қўйди. Ўзи эса қўрққанидан ва уялганидан кўрпага ташланиб бетини яширди.

Перимохон бу воқияни эшитгач, жиддий ўйга толди. Аёл киши ўқиш-ёзишни билдими, худо урди! Сўнгра повесть, ундан кейин роман пайдо бўла бошлайди. Рўзгор юмушларини ким қилади?

У анча ўйлагандан кейин ғоят ибратли бир хулосага келди. Муқаддас эр-хотинлик иттифоқи эркак би-

¹ Боудиди — келиной.

² Сарасвати — ҳинд мифологиясидаги фан ва санъат таңгриси.

лан аёлнинг кучи қўшилувидан вужудга келади. Мабодо билим аёл кишининг кучини сусайтирар экан, у ҳолда хотинда эркаклик кучи оша боради; сўнгра: икки эркак кучининг тўқнашуви шундай бир ҳаётга олиб келадики, пиравордида эр-хотиннинг кучи ер билан яксон бўлиб, аёл бева қолади.

Шу вақтгача бундан антиқароқ назарияни ҳеч ким ўйлаб чиқара олган эмас.

Кечқурун Перимохон келиб бечора Уманинг роса таъзирини бериб, масхара қилди.

— Энди битта шамла¹ буюртиришинг қолибди. Кейин хотинчамиз қаламни қулоғига қистириб идорага жўнаб қоладилар!

Бечора Ума гап нима ҳақдалигини тушунмади. У Перимохоннинг мақолаларини ўқимаган эди. Шунинг учун ҳам ҳажвга фаҳми етмасди. Қаттиқ хафа бўлди.

Шундан кейин анчагача ҳеч нарса ёзмади.

Бир куни куз пайти эрталаб тиланчи аёл дераза таъга келиб Агомона қўшигини² айтди.

Ума дераза панжарасига бетини қўйганича индамай тинглади. У ёлғиз эди, куз офтоби чарақлаб турарди, шунда унинг болалик чоғлари эсига тушди. Бунинг устига, Агомона қўшигини эшитгач, ўзини тутиб тура олмади.

Ума қўшиқ айтишни билмасди. Аммо ўқиш-ёзишни ўрганганидан бери эшитган қўшигини дарҳол ёзиб оладиган бўлганди. Чунки ёзиб олса, қўшиқ айтолмаганлиги унча алам қилмайди.

Тиланчи аёл дераза таъгада куйларди:

Уткинчи биров дер: «Ҳой, онайн зор,
Сен йўқотган юлдуз — ҳў ана ўзи»
Қиролича она севинганидан
Ҳушин йўқотишга сал қолган эди.
«Қайдасан, қаерда, Умажон, қани?»—
Дейди қиролича йиғлаганича:
«Кела қол, Умажон, кела қол, Ума!
Кел, менинг тиззамга ўтир, қизгинам!»

¹ Ш а м л а — тантанали маросимларда кийиладиган бош кийими.

² А г о м о н а қ ў ш и г и — Шиванинг хотини Парватининг ўз ота-онаси ёнига қайтиб келишига бағишланган қўшиқ.

Қизалоқ чўзади онага қўлин,
Онаси бўйнидан қучиб олади.
Ва ўпка аралаш дейди пичирлаб:
«Қачон мени уйга олиб кетасан?»

Б...

...нинг ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш келди. У тил
... ёлни секин уйга олиб кириб, эшикни бекитди-
да, дафтарчасига қўшиқни ёзиб ола бошлади.

Аммо синчков Тилокомонжори, Конокомонжори ва
Ононкомонжори эшик тирқишидан қараб ҳаммасини
кўрган эдилар. Улар чапак чалиб юборишди:

— Боудиди, нима қилиб ўтирганингни кўриб ту-
рибмиз!

Ума югуриб чиқиб, уларга ялиниб-ёлвора бошла-
ди:

— Оёқларингизга йиқилиб сўрайман, ҳеч кимга
айта кўрманглар. Энди ҳеч қачон бундай қилмайман!
Бундан кейин сира ёзмайман.

Ума қараса, Тилокомонжори дафтарни олмоқчи
бўлиб қўл чўзаяпти. Шунда у дафтарни бағрига маҳ-
кам босиб қочиб кетди.

Бадкирдор қайинсингиллари кўп уриниб дафтарни
олишолмади. Сўнг ақлли акаларини чақириб келишга
мажбур бўлишди. Перимохон гердаийиб келиб кара-
вотга ўтирди-да:

— Дафтарни бер,—деди дўқ қилиб. Бироқ буйру-
ғи бажарилмаётганини кўргач, яна қаттиқроқ дўқ қи-
ла бошлади:

— Сенга айтяпман, дафтарни бу ёққа бер!

Қизча дафтарчасини бағрига босганича мўлтиллаб
эрига қараб турарди. Перимохоннинг дафтарчани тор-
тиб олиш учун ўрнидан тураётганини кўриб, қизча
тафтарни ташлаб юборди-да, ўзи қўллари билан бе-
тинни яширганча ерга йиқилди.

Перимохон дафтарни олиб, товуш чиқариб ўқий
бошлади. Уқигага сари бечора Ума ерга кириб кетгу-
дек бўларди. Тинглаб турган синчков қизлар эса хо-
хлаб кулишарди.

Бечора Ума дафтарини бошқа кўрмади.

Перимохоннинг ҳам заҳарханда сўзлар ёзилган
дафтари бор. Афсуски, уни олиб йиртиб ташлайдиган
кимса йўқ эди.

НУР ВА СОЯЛАР

I

Кеча кун бўйи ёмғир ёғиб, бу кун тинди, қуёш ва тўзиган булутлар етилаётган эртаги шолипояларга қараб бирин-кетин панжаларини чўзмоқдалар. Кенг ва кўм-кўк далалар қуёш нури тушиши билан бирдан ялт этиб порлайди-ю, яна бир лаҳзада қуюқ кўланка остида қолиб кетади.

Осмон саҳнасида фақат икки актёр ўйнамоқда — булут ва қуёш, уларнинг ҳар бири ўз ролини бажаради, аммо ер саҳнасида, айна бир вақтда неча жойда, қанча пьесалар ўйналаётганини ҳисоблаш мумкин эмас.

Биз қишлоқ йўли устидаги бир уйда ўйналаётган кичик бир ҳаёт пьесасини кўрсатиш учун пардани кўтардик. Бу уйнинг фақат кўчага қараган бир хонаси гиштдан қурилган, унинг икки томонидан бошланиб кетган эски гишт девор ҳовлини тамом иҳота қилиб, ҳовлидаги бошқа лойшувоқ ҳужраларни ҳам ўз ичига олади. Ярим яланғоч бир йигитчанинг диванда ўтиргани деразадан кўриниб туради, у, қўлидаги китобни ўқишга берилиб, чап қўлидаги хурмо япроғи билан баъзи-баъзида ўзини елпиб, чивинларни ҳайдайди.

Йўл-йўл сорийга ўралган бир қизча кўчада — дераза қаршисида у ёқдан-бу ёққа ўтар ва сорийсининг этагига солиб олган олхўридан битта-битта олиб ер эди. Қизчанинг юз ифодасидан унинг диванда ўтириб

китоб ўқиётган йигитча билан ошналығы кўриниб турибди. У бир амаллаб йигитнинг диққатини жалб қилиш ниятида, аммо ўзининг сокин бепарволиги билан, гўё фақат олхўри ейиш билан банду йигитчани пайқамагандай кўринишга тиришарди.

Бахтга қарши, қунт билан ўқиётган йигитчанинг кўзлари анча заиф бўлиб, узоқни яхши кўролмаганидан, қизчанинг сокин бепарволиги унга ҳеч таъсир қилмади. Афтидан, қизча буни биларди, шунинг учун бирпасдан кейин, у ёқдан-бу ёққа беҳуда юриш ва сокин бепарволик ўрнига, олхўри данакларини ишга сола бошлади. Кўрга ишинг тушса, ўз қадру ғурурингни сақлаб қолишинг қийин!

Бир неча данак, гўё тасодифан бориб ёғоч эшикка тикиллаб текканда, йигитча бошини кўтарди. Муғомбир қизча буни пайқаб, этагидаги олхўрилардан пишканроқларини ажрата бошлади. Йигитча кўзларини қисиб қарагач, қизни таниди: кейин китобни қўйди-да, дераза олдига келиб, табассум билан қизни чақирди.

— Гирибала!

Гирибала зўр бериб олхўри сараларди. Бу машғулотга қаттиқ берилгандай бўлиб, уйдан оҳиста узоқлаша бошлади.

Кўзлари заиф йигитча қизнинг бу қилиғи ўзининг беихтиёр бир жинояти учун берилган жазо эканини дарров англади-да, югуриб кўчага чиқди.

— Ҳой. Гирибала, ўзи нима гап, бугун менга олхўри бермайсанми?

Гирибала унга эътибор этмай, бир олхўрини олиб диққат билан кўздан кечирди-ю, совуққонлик билан емоққа киришди.

Бу олхўрилар Гирибалаларнинг боғидан бўлиб, йигитчанинг ҳар куни оладиган совғаси эди. Ким билди, балки бугун Гирибала бу одатини унутгандир, ҳар нучук, унинг ҳаракатлари олхўрини фақат ўзи учунгина келтирганини очиқ кўрсатиб турарди. Ундай десак, нега у олхўрини бировнинг эшиги олдига келиб ейди, масаланинг бу томони равшан эмасди. Йигитча қизнинг олдига келиб, қўлидан ушлади. Дастлаб, Гирибала эгилиб, қўлини бўшатишга уриниб кўрди. аммо бирдан кўзлари жиққа ёшга тўлиб, олхўриларни

ерга ташлади-да, йигитнинг қўлидан чиқиб қочиб кетди.

Кечка томон қуёш билан булутлар ўйини тўхтади, оқ момикдай булутлар осмон уфқига тўпланиб қолди, дарахт япроқларида, ҳовузларда, ёмғирда ювилган табиатнинг ҳар бир заррасида ботаётган қуёшнинг нурлари чақнаб турарди. Панжарали дераза олдида яна ўша қизча юрибди, хонада эса, яна ўша йигитча ўтирибди. Аммо энди қизчанинг этагида олхўри, йигитчанинг қўлида китоб йўқ. Дарвоқи, бу орада бошқа баъзи муҳим ўзгаришлар ҳам рўй берган эди.

Бу гал ҳам қизчанинг нима мақсад билан бу ерда айланиб юрганини айтиш қийин. Ҳар ҳолда, унинг ҳаракатларидан, хонада ўтирган йигит билан гаплашиш ниятида экани кўринмас эди. Қизча эрта билан ташлаб кетган олхўриларим ўсиб чиқмадимикан деб кўргани келган бўлса керак, унинг юриш-туришларига қараб фақат шундай тахмин қилиш мумкин.

Олхўриларнинг ўсиб чиқмаганига бош сабаб шуки, улар ҳозир ерда эмас, диванда — йигитчанинг олдида эди, қизча бир нималарни қидиргандай бўлиб, аҳён-аҳёнда ерга эгилганида, йигитча ўзича кулиб, жиддий қиёфада, меваларни иштаҳа билан бирин-кетин еб битирмоқда эди. Мана бир неча данаклар гўё тасодифий равишда бориб қизчанинг ёнига тушди, ҳатто оёғига ҳам тегди, Гирибала ўзининг парвосизлиги учун йигитча ўч олаётганини англади. Ахир шу яхши ишми! Шўрлик қизча жажжи юрагининг ғурурини босиб, ярашиш учун баҳона қидириб юрганда, унинг оғир йўлига яна гов солиш ноинсофлик эмасми! У бу гал йигитни хафа қилмай деб келган эди! Уятдан қизчанинг юзлари қип-қизариб кетди, қочиш учун баҳона қидира бошлади, худди шу пайтда йигитча чиқиб келиб қўлидан ушлади. Қизча қўлини ажратиб олишга уринса ҳам, бу сафар йиғламади. Аксинча, қизариб, бошини ўша бераҳм йигитчанинг орқасига яшириб, қаҳқаҳа уриб кулиб юборди; сўнгра, гўё зўрликка бўйсуниб, панжарали зиндонга кираётган асирадек уйга кириб кетди.

Осмонда қуёш билан булутларнинг ўйини табиий

бир ҳол бўлгандек, бу икки мавжудотнинг ердаги ўйини ҳам табиий бир нарсадир. Шунинг билан бирга, қуёш ва булутлар ўйини табиий ҳол эмас, умуман олганда. бунини деб ҳам бўлмайди, у фақат ўйинни эслатади, шунингдек, кишилик жамиятида, кўркам куз кунинда рўй бериб турган юзлаб воқиялар орасида бу икки номаълум кишининг қисқагина тарихи, аҳамиятсиздек кўринса-да, аслида ундай эмас. Беарволик билан абадийликни абадийликка улаштирадиган қадимий, улуғ ва кўзга кўринмас тангри ўша кунги тонг ва оқшомнинг кулгиси-ю кўз ёшларига бир умирнинг бахт ва мусибатлар уруғини сочиб юборган эди. Шундай бўлишига қарамай, қизчанинг сабабсиз гердайиши, ёлғиз томошабинларгагина эмас, хатто пьесанинг бош қаҳрамони бояги йигитчага ҳам тамомила англашилмас эди. Нега бу қиз баъзан жаҳли чиқади, баъзан эса чексиз меҳрибонлик кўрсатади, гоҳо кўп-лаб совғалар олиб келади-ю, гоҳо илтифотни бутунлай унутади,— буларнинг сабабини англаш осонмас. Буқун у, бутун ақлу фикрини, заковатини ишга солиб, йигитни қувонтирмоқ истаса, эртага бор кучини, қайсарлигини ишга солиб, унинг жиғига тегади. Агар йигитни бирор йўл билан хафа қилолмаса, қайсарлиги икки дафъа ортади, мабодо уни хафа қилгудай бўлса, қатъияти пушаймонлик билан чил-чил бўлиб, ҳар бир бўлаги кўз ёшида эриб кетар, бепоеён марҳамат ва меҳрибонлик оқимига айланарди.

Қуёш ва булутлар орасидаги бу аҳамиятсиз ўйиннинг дастлабки аҳамиятсиз тарихи бундан кейинги бобда қисқача баён этилади.

//

Бутун қишлоқ аҳолиси бир-бирига душман гуруҳларга бўлинган, бир-бирларига қарши иғво тарқатадилар ва шакар қамиш экадилар, чақимчилик қилдилар ва жут экадилар. Фақат, Шошибушон билан Гирибалагина фалсафа ва адабиёт ўрганиш билан машғул.

Бу дўстлик ҳеч кимни таажжублантормас ва қизиқтормас эди, чунки Гирибала ўн ёшлик қизча бў-

либ, Шошибушон яқиндагина санъат магистри ва ҳуқуқ бакалаври унвонини олган. Улар қўшни эдилар,

Гирибаланинг отаси Хоркумар бир вақтлар ўз қишлоғида ижарага ер олиб деҳқончилик қиларди, ammo кейин қўли танг келиб, бисотида бор нарсани сотди-да, ўз хўжайинига ноиб бўлиб ишга кирди; хўжайини сира қишлоқда яшамас эди. Хоркумарнинг қишлоғи ўзи ер ижараси йиғиб юрадиган вилоятда, шу сабабли у ўз уйдан узоққа боролмасди.

Санъат магистри унвонини олганда Шошибушон ҳуқуқ фанидан ҳам яхши имтиҳон берди, лекин ҳеч қандай иш билан машғул бўлмади. Ҳеч ким билан ортиқча иноқ ҳам бўлмади; мажлисларга қатнашса ҳам, бирор марта икки оғиз сўзлаган эмас. Кўзи заифроқ бўлганидан, баъзан ошналарини танимай қоларди,— у кўзларини қисиб қарар, одамлар эса, буни нописандлик нишонаси деб ҳисоблар эдилар.

Олам денгизига ўхшаган Қалкуттадай катта шаҳарда киши ўз фикрларига берилиб, танҳо яшаса, бу ҳол унга алоҳида улуғворлик бағишлайди, ammo қишлоқда бу хил юриш-туришни тамом бошқача баҳоллайдилар.

Шошибушонни ишлашга мажбур этиш учун қилинган ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермагач, отаси уни қишлоққа келтириб, хўжаликка қарашиб туришни топширди. Шошибушон қишлоқ аҳолисидан кўпгина мазаммат ва таъналар эшитди. Бунинг ўзига хос сабаблари бор эди: Шошибушон осойишталик, тинчликни яхши кўрарди, шунинг учун уйланишни ҳам хоҳламасди. Қизлари балоғатга етиб, ўзларига юк бўлиб қолган ота-оналар эса, унинг уйланишга майли йўқлигини манманлик деб, шўрликнинг бу «эйбини» сира кечирмасдилар.

Шошибушонни қанча безор қилсалар, у шунча уйдан чиқмас бўларди. Йигит одатда бурчакдаги бир хонада диванда ўтирар, атрофида инглизча китоблар сочилиб ётарди, у китобларчи танлаб ўтирмас, қўлга тушганини ўқийверарди. Унинг иши шундан иборат эди. Хўжалик ишлари уни қизиқтирмасди.

Биз юқорида айтиб ўтгандек, қишлоқда у билан муомала қиладиган бирдан-бир одам Гирибала эди.

Гирибаланинг акалари мактабда ўқирдилар; мактабдан қайтгач, эси паст сингилларига ернинг шакли қандай, ер каттами, қуёш каттами дегандай сўроқлар берар эдилар. Қизча буларга нотўғри жавоб берганда, дарғазаб бўлиб унинг хатосини тузатардилар. Кўзга ташланиб турган нарсалар қуёшнинг ердан катталиги ҳақидаги фикрга зид келарди, аммо Гирибала жасорат этиб баъзан бу ҳақда ўз тушунчаларини баён этганда, акалари янада кеккайиб:

— Сен нима деяпсан!— дердилар.— Бизнинг китобда шундай деб ёзилган ахир, сен бўлсанг...

Босма китобларда шундай ёзилганини эшитгач, шўрлик Гирибала қаттиқ зарба егандай жим қолар, унинг учун бошқа далиллар керак бўлмасди.

Қизча акалари сингари ўқишни ўргангиси келарди. Баъзан у ўз хонасида ўтириб, китобни очар, алланималар деб гапирар, ўзини ўқиётгандай кўрсатиб, тез-тез китоб варақлар эди.

Кичик-кичик, тушуниб бўлмайдиган қора ҳарфлар, елкаларида «и», «о», ва «р»¹ ҳарфларининг белгиларини кўтариб, гўё сирли бир оламнинг дарвозаси олдидаги қоровуллардай ёнма-ён турардилар-у, Гирибаланинг бирор саволига жавоб қайтармас эдилар. «Қотхамала» ҳавасмандлик билан зориқиб турган қизчага ўзининг йўлбарс, шақал, бўри, эшак ва отлар ҳақидаги афсоналарни сўзламасди, «Акеномончжори»² бўлса, индамасликка аҳд қилгандек, ўз тарихини сўзламай, жим турарди.

Гирибала акаларидан, ўқишни ўргатинглар, деб илтимос қилди, аммо акалари буни эшитишни ҳам хоҳламадилар. Унга фақат Шошибушон ёрдам қилди.

Биринчи даврда Шошибушон ҳам қизчага «Қотхамала», «Акеномончжори» дек сирли ва тушуниб бўлмайдигандай туйилди.

Темир панжарали деразалари кўчага қараган кичик хонада ёш бир йигит диванда ўтирар, унинг

¹ Бенгалия алифбесида «и», «о» ҳарфларининг устига белгилар қўйилади, «р» эса кўп вақт бошқа ҳарфлар устига ёзилади.

² «Акеномончжори» бошланғич ўқиш китоблари.

атрофларида китоблар қаланиб ётарди. Гирибала ташқаридан дераза панжарасига осилиб, ўқишга ортиқ берилган бу ғалати одамга таажжуб билан боқар, китобларнинг кўплигини кўриб, бу одам менинг акаларимдан ҳам билимдонроқ бўлса керак, деган хулосага келарди. Унинг учун бундан кўра таажжуброқ иш йўқ. Қизча, бу йигитнинг «Котхамалани» ва дунёдаги бошқа энг муҳим китобларни ўқиган бўлишига шубҳаланмасди. Шошибушон китоб варақлар, қизча бўлса, жим туриб, унинг билими чегараларини аниқлаш учун беҳуда уринарди.

Бора-бора Шошибушон бу қизчага эътибор қила бошлади. Бир кун у ёрқин муқовалик бир китобни очиб, қизчага қаради:

— Гири, бери кел, сенга суратлар кўрсатаман!

: Гири дарҳол қочиб кетди.

Аммо эртасига йўл-йўл сорий кийиб яна дераза олдига келди-да, ўқиётган йигитга жимгина тикилиб тура берди. Шошибушон уни яна чақирди, қизча сочларини силкитиб яна қочиб кетди.

Уларнинг ошналиги шу тариқа бошланган эди, аммо бу ошналикнинг кейин қайси йўл билан дўстликка айланганини, қачондан бери қизчанинг Шошибушон диванидаги китоблар орасидан ўзига муқим жой олганини ҳикоя қилиш учун, махсус тарихий текшириш ўтказишга тўғри келади.

Гирибала Шошибушондан ўқишнигина эмас, ёзишни ҳам ўргана бошлади. Бу ўқитувчи ўзининг кичкина шогирдига ўқиш, ёзиш ва грамматикани ўргатиш билан қаноатланмай, унга улугъ ёзувчиларнинг асарларини таржима қилиб бериб, булар ҳақида қизчанинг фикрини сўрар эди десак, ҳамманинг кулиши аниқ. Булардан қизгина бирор нарса англади, йўқми,— буни худо билади, аммо ўқитувчининг бу қадар жонбозлиги қизчага жуда ёқиб тушгани шак-шубҳасиз. Англашилган ва англашилмаган нарсалар унинг болалик тасаввурида бир-бирига қўшилиб, гўзал лавҳаларни бунёдга келтирарди. У жим туриб, кўзларини катта очиб, диққат билан тинглар, аҳён-аҳёнда ўринсиз саволлар берар ёки бирдан мавзудан четга чиқиб, гапга тушиб кетарди.

Шошибушон бундай ҳолларда қизчанинг гапини бўлмас, улуғ асарлар ҳақида кичик танқидчининг фикрларини эшитиб, бениҳоят мамнун бўларди. Бутун қишлоқда унинг дилидагини англайдиган бирдан бир одам шу қизча эди.

Гирибала Шошибушон билан танишганда 8 яшар эди, ҳозир 10 га кирди. Бу икки йил мобайнида у инглиз ва бенгал алифбосини ўрганиб, бир қанча бошланғич китобларни ўқиб чиқди. Шошибушон бўлса, ўзининг қишлоқда ўтказган икки йиллик умрини ёлғизликда ўтди деб шикоят қилолмас эди.

III

Гирибаланинг отаси Хоркумар билан Шошибушоннинг муносабати яхши эмас эди. Хоркумар бу магистр ва бакалаврнинг олдига дастлаб ҳар хил даъволар ва суд процесслари муносабати билан маслаҳатга келиб юрди, аммо бакалавр бу хил ишларга қизиқмай, ноибга ўзининг ҳуқуқ бобида ҳеч нарса билмаслигига очиқдан-очиқ иқрор бўлди. Хоркумар буни фақат баҳона деб ўйлади. Шундай қилиб икки йилча вақт ўтди.

Бир кун ўжар бир ижарачининг адабини бериб қўйиш зарурати туғилиб қолди. Ноиб у ижарачини ножўя ҳаракатлари учун судга бермоқчи бўлиб, шу ҳақдаги ариза қандай бўлиши лозим деган мазмундаги саволлар билан Шошибушонга ёпишиб олди. Шошибушоннинг ноибга маслаҳат бермагани-ку майли-я, аммо у қандайдир осойишталик ва қатъият билан Хоркумарга шундай сўзлар айтдики, бу сўзларни унга ёқиб тушади деб ўйлаш асло мумкин эмас!

Хоркумарнинг ижарачиларга қарши бошлаган ҳамма даъволари ўзининг зарарига ҳал бўлди. Жигибийрони чиққан ноиб, рақибларимга Шошибушон ёрдам қилган деб, нима бўлса ҳам, йигитчани қишлоқдан чиқариб юбориш пайига тушди.

Шошибушоннинг экин майдонларида сигирлар юра бошлади, кимдир лўвияларига ўт қўйди, ерлари-

нинг увоти ҳақида низолар пайдо бўлди, Шошибушоннинг ижарачилари ижара ҳақи тўлашдан бош тортдилар ва ҳатто, устидан ёлғон махфий хабарлар ёзмоқчи бўлдилар; охири иш шу даражага бориб етдики, агар кечроқ кўчага чиққудай бўлса, ўзини калтаклаб, уйига ўт қўймоқчилар, деган овозлар ҳам тарқалди.

Осойишталикни яхши кўрадиган ювош Шошибушон охири Калкуттага кетишга қарор қилди. У жўнай деб турганда, қишлоққа округ судьяси келиб қолди. Унинг югурдаклари, хизматчилари, полициячилари, итлари, отлари ва отбоқари бутун қишлоқни ларзага келтирди.

Болалар йўлбарс орқасидан кузатиб борган чиябўри галасидек, қизиқиш ва қўрқув билан судья тушган ҳовли атрофида тўдалашиб юрардилар.

Ноиб жаноблари меҳмоннавозликка кетган харажатларини ортиғи билан қайтишини эслаб, суд раисини товуқ, тухум, ёғ ва сут билан таъминлаб турди. Ноиб жаноблари фавқулодда тиришқоқлик билан, суд раисига озиқ-овқатни керагидан ортиқ етказиб берди, аммо бир кун эрта билан суднинг фарроши келиб, соҳибнинг итларига тўрт шер¹ ёғ талаб қилганда, Хоркумарнинг тоқати тоқ бўлди. Агар соҳибнинг итлари маҳаллий итлардан кўра кўпроқ ёғни уялмай ҳазм этсалар ҳам, ҳар ҳолда бу қадар ёғ уларнинг саломатликларига зиён қилади деб, фаррошни қуруқ қайтарди.

Фаррош бориб ўз хўжасига: мен ноибнинг олдига бориб итлар учун қаердан гўшт сотиб олиш мумкин деб сўрасам, у кўпчилик олдида паст тоифага мансублигимни пеш қилиб ҳайдади, нописандлик қилиб ҳатто сизга ҳам тил тегизди, деди.

Соҳиблар учун брахманларнинг тоифавий ғурури тоқат қилиб бўлмайдиган ҳол эди, бунинг устига ноиб унинг фаррошини ҳақорат қилган, бунга суд раиси чидай олмади. дарҳол «ноиб чақирилсин» деб буйруқ берди.

Ноиб титраб-қақшаб, калима ўгириб соҳибнинг

¹ Шер — оғирлик ўлчови — 900 гр.

эшигига келди. Оёқ товушлари эшитилганда суд раиси ташқарига чиқди.

— Нега сен менинг фаррошимни ҳайдаб юбординг?— деб қичқириб сўради у ажнабий талаффуз билан.

Хоркумар таъзим қилиб, шошилган ҳолда, ўзининг ҳеч вақт бу хил безбетликка йўл қўймаслигини айтди; тўғри, дастлаб 4 шер ёғ беришга кўнмаган бўлса ҳам, кейин тўрт оёқлиларга эзгулик қилиш ниятида мазкур нарсани топиш учун кишилар юборган.

Соҳиб кимни, қаерга юбординг деб сўради.

Хоркумар оғзига келган биринчи исмни айтди. Соҳиб инobatли кишиларга бу масалани аниқлашни топшириб, ноибни ўз уйида олиб қолди, юборилган одамлар кечқурун келиб, ҳеч кимни ҳеч ёққа юборган эмас экан, деб хабар қилдилар. Энди суд раисида ноибнинг сўзлари ёлғон, фаррошнинг гаплари тўғри эканига шак-шубҳа қолмаган эди.

Суд раиси ғазаб билан қичқириб, фаррошга буюрди:

— Қани, қулоғидан чўзиб, уйдан чиқариб юбор!

Фаррош фурсатни бой бермай, атрофга тўпланган халқнинг кўз олдида соҳибнинг буйруғини бажарди.

Бу ҳақдаги хабар дарҳол қишлоққа таралиб кетди. Ҳақоратланган Хоркумар уйига келганда томоғидан овқат ҳам ўтмай, ўликдай чўзилиб ётди.

Хоркумарнинг лавозими унга кўпгина душманлар орттирган эди, бу хабар уларни жуда мамнун этди. Аммо Қалкуттага жўнашга ҳозирланган Шошибушон бу хабарни эшитганда ғоят дарғазаб бўлиб, туни билан ухлай олмади.

Эрта билан у Хоркумарнинг уйига келди. Хоркумар Шошибушоннинг қўлидан ушлаб ўпкаси тўлиб йиғлади.

— Ҳақорат даъвоси билан суд раисини жавобгарликка тортиш керак. Мен сенинг ҳимоячинг бўламан.

Соҳибни судга бериш ҳақидаги фикрни эшитиб, ноиб қўрқиб кетди. Лекин Шошибушон ўз фикрида туриб олди.

Хоркумар ўйлаб кўриш учун фурсат сўради. Бироқ ўзининг хўрлангани ҳақидаги овоза ҳамма ерга таралиб, душманлари ўз қувончларини яширмай юрганини билгач, у ортиқ чидаб тура олмай, Шошибушондан ёрдам сўраб келди.

— Бабу менинг эшитишимча, нима учундир сен Калкуттага кетишга қарор қилибсан. Бу фикрингдан қайт. Қишлоқда сендай бир одамнинг бўлиши бизларни руҳлантиради.

IV

Ҳамиша одамлардан яшириниб юрган Шошибушон бугун судга келди. Шошибушоннинг гапларини эшитиб бўлгач, суд раиси уни ўз кабинетига чақириб, шундай деди:

— Шошу бабу, шу ишни овоза қилмай, ўзаро ҳал қила қолсак яхши бўлмасмикин?

Шошибушон заиф кўзларини қисган ҳолда столда ётган қонунлар тўпламининг муқовасига диққат билан назар ташлади.

— Мен ўз ҳимоям остидаги одамга бундай маслаҳат бера олмайман. У халқ орасида ҳақоратланган. Шундай бўлгач, қандай қилиб бу ишни «овоза қилмай ҳал этиб» бўлади?

Қисқагина суҳбатдан соҳиб шуни билдики, бу камгап, кўзлари заиф одамни ўз йўлига киритиши осон эмас экан.

— Ол райт,¹ бабу, кўрамиз, қани бундан нима чиқар экан.

Суд бўладиган кунни белгилаб, раис чиқиб кетди.

Бу орада округ судининг раиси заминдорга шундай деб ёзди:

«Сенинг ноибинг менинг хизматкорларимни ҳақорат қилди. Бу билан у менга ҳурматсизлик кўрсатди. Унга муносиб чоралар кўришингга ишонаман».

Заминдор Хоркумарни чақириб келтирди. Хорку-

¹ О л райт — яхши (инглизча).

мар ҳам заминдорга бўлиб ўтган воқияни батафсил сўзлаб берди. Буни эшитиб заминдор жуда ғазабланиб кетди.

— Ахир, гапни чўзиб ўтирмасдан фаррошга 4 шер ёғни бериб юборсанг бўлмасмиди? Нима, бу билан қашшоқ бўлиб қолармидинг?

Хоркумар ўзининг янглишганини сездн, дарҳақиқат, буидан у ҳеч зиён қилмас эди. Ўз айбига иқрор бўлиб, деди:

— Кўриниб турибдики, мен шу кун чап ёнимдан турган эканман. Шунинг учун шундай аҳмоқлик қилибман.

— Сенга соҳиб устидан шикоят қилишга ким маслаҳат берди?

— Марҳаматлим, мен шикоят қилмоқчи эмас эдим. Бу менинг ҳамқишлоғим Шошининг иши. Унинг суд ишларида ҳеч қандай тажрибаси йўқ, бу ғовғани менинг розилигимсиз шу бола қўзғади.

Заминдор Шошибушондан қаттиқ хафа бўлди: бу янги чиққан ишсиз адвокат ном чиқариш учун ҳар қандай олди-қочдига тайёр! У, иш дарҳол тўхтатилсин, деб ноибга буйруқ берди.

Хоркумар совғага бир қанча мева-чева олиб, округ судининг раиси ҳузурига келди. Соҳиб устидан шикоят қилиш менинг таъбимдаги иш эмас, бу ҳалиги она сути оғзидан кетмаган ҳамқишлоғим адвокат Шошибушоннинг иши, у менга ҳеч нарса демасдан, ўзича шундай беҳуда ишни бошлаган, деди. Соҳиб буни эшитиб, Шошибушоннинг хатти-ҳаракатидан бениҳоят дарғазаб бўлиб, ноибнинг узурларидан тўла қаноат ҳосил этди. У, гарчи ғазаб устида ноибга жазо беришга буюрган бўлсам-да, ҳозир ўз қилмишимга афсусланыпман, деди.

Соҳиб яқинда бенгал тилидан яхши имтиҳон бергани учун ҳозир оддий одамлар билан олий услубда гаплашар эди.

— Мен хафа бўлганим йўқ,— деди ноиб,— маълумки ота-оналар ҳам жаҳллари чиққанда болаларига жазо берадилар, аммо кейинча уларни тиззаларига ўтқизиб эркалатадилар.

Округ судининг раисига ва хизматкорларига кел-

тирган совғасини бўлиб бергач, Хоркумар маҳаллий суд раисини кўриш учун унинг олдига борди. Шошибушоннинг юзсизларча ҳаракатини эшитган суд раиси бундай деди:

— Мен ҳам таажжубда қолдим. Мен ҳамиша ноиб бабу ақлли одам деган фикрда эдим, тўсатдан менга: у киши бу ишни бости-бости қилишга рози эмас, ишни судга бериш ниятида, дедилар. Мен ўз қулоқларимга ишонмадим. Энди менга ҳамма нарса тушунарли...

Охири у ноибдан, Шоши Конгресс¹ аъзоси эмасми, деб сўради. Хоркумар, киприк қоқмай: «ҳа» деб жавоб берди.

Соҳибнинг ўзига ҳос тушунчасида бу ишларнинг моҳияти равшан эди: булар бари Конгресснинг қўли билан қилинган! Конгресс агентлари яширинча, ҳар ерда иғво қилиб, жанжал чиқаришга имконият қидириб юрадилар, сўнг буни «Амрита базар» газетасида босиб, ҳукумат билан жанжаллашадилар. У ўзига бир зарб билан бу фитначиларнинг ҳаммасини бир ёқли қилишга етарли ҳуқуқ бермагани учун ҳинд ҳукуматини жуда заиф ҳисоблар эди. Аммо Конгрессчи Шошибушоннинг номини дилига тугиб қўйди.

V

Оламда катта воқиялар рўй берганда, кичик воқиялар ҳам оч томирларини чўзиб, фурсатни қўлдан бермай, ўз ҳуқуқларини талаб этадилар.

Шошибушон Хоркумар иши юзасидан ҳаракат бошлаб, катта китоблардан шу ишга доир йўл-йўриқ излаганда, фикран ўз нутқини машқ қилар, гувоҳларни такрор сўроққа чақирар, ҳаяжон билан титраб, терга пишган ҳолда, ўзини суд мажлисида, кўп халқ орасида тўла ғалабага эришгандай тасаввур этарди, ёш шогирди эса ҳар кун белгили бир вақтда унинг эшигига келиб турарди. Қизнинг қўлида эски чору-

¹ Ҳозирги Миллий Конгресс партиясини кўзда тутилади.

пат¹, сиёҳ билан ёзиб тўлатилган дафтар, ўз боғларидан гоҳ мева, гоҳ гул, гоҳ ширинлик олиб келарди. Биринчи кунларда Шошибушоннинг қандайдир суратсиз, ваҳимали китоб ўқиётганини кўрди. Илгари у қандай китоб ўқимасин, ундан бирор нарсани Гирибалага тушунтиришга уринарди. Наҳотки, энди, шунча кўп катта, қора китобларда унинг учун икки оғиз сўз топилмаса! Наҳотки бунинг сабаби китобларнинг катталигида-ю унинг кичиклигида бўлса!

Дастлаб ўқитувчининг диққатини жалб қилиш учун ашула айтди, сўнг хат ёзди, охири ёзганларини тебрана-тебрана бор товуши билан қичқириб ўқиди,— ҳеч қандай натижа чиқмади. Қизча катта қора китобдан жуда ҳам хафа эди. Бу китоб унга қандайдир бадбуруш, бераҳм, ёвуз махлуқдай туйилди. Унинг тушуниб бўлмайдиган ҳар бир саҳифаси Гирибалага сўзсиз нафрат билан қараган қандайдир ёмон одамнинг башарасидай кўринарди. Агар бирор ўғри шу китобни ўғирлаб кетса, уни мукофотлаш учун Гирибала аясининг сандиқчасидан бутун ширинликларни олиб чиққан бўлар эди. Шу китоб нобуд бўлсин деб қиз бечора не-не дуолар билан худоларга мурожаат қилмади. Аммо худолар унга қулоқ солмадилар, шунинг учун мен ҳам бу дуоларнинг мазмунини ўқувчиларимга сўзлаб ўтиришни лозим кўрмадим.

Шунда хафа бўлган қизча уч кунгача ўқитувчисининг олдига бормасликка қарор қилди. Кейин, кўрган чораларининг натижасини аниқлаш мақсадида яна борди,— албатта, бу бориш тамом бошқа иш билан эди. Йўлда яширинча Шошибушоннинг деразасига қаради: энди Шошибушон ёнида у қора китоблар йўқ эди. Ўзи хона ўртасида туриб, қўлларини чўзиб, деразанинг темир панжарасига мурожаат этиб, чет тилда нутқ сўзларди. Эҳтимол, у ўз нутқи судларнинг юрагини эритадими — йўқми деб темирларда синаб кўраётгандир. Ҳаётни фақат китоблардан ўрганган Шошибушон агар қадим замонларда Демосфен, Цицерон, Барк, Шеридан каби нотиқлар ўз нутқлари билан мўъжизалар кўрсатган бўлсалар, сўз ўқлари билан

¹ Ч о р у п а т — китоб — дарслик.

адолатсизликни тор-мор этиб, зўравонликни фош этган, такаббурни ерга қаратган бўлсалар, бизнинг замонда ҳам ёмкондан хориж ҳеч нарса йўқ-ку, деб ўйлар эди. У ўзининг кичкина қишлоқчадаги уйда туриб, мансаб майидан маст бўлган бу англизни бутун дунё олдида уялтираман, уни ўз қилмишларига пушаймон бўлишга мажбур этаман деб ўйларди. Осмонлардаги худолар уни эшитиб қулдиларми ёки уларнинг илоҳий кўзларидан ёш тўкилдими — буни ҳеч ким билмайди.

Шундай фикрларга шўнғиб кетган Шошибушон, ўша куни Гирибаланинг келганини сезмади. Қизчанинг этагида олхўри йўқ эди — у олхўри данакларининг таъсирига ишонмай қўйди. Энди Шошибушон бепарволик билан: «Гири, букун олхўри йўқми?» деб сўраганда, бу гап қизчага худди масхаралагандай тўюлиб: «Бор-э» деб, қочиб кетарди. Букун олхўриси йўқлигидан муғомбирликка ўтди. Бирдан кўзларини узоқларга тикиб, қаттиқ қичқирди:

— Шорно, мени кутиб тур, ҳозир бораман!

Эркак ўқувчилар бу гап қизчанинг узоқдан ўтиб бораётган дугонасига қарата айтилган деб ўйлашлари мумкин, лекин аёл ўқувчилар у ерда ҳеч ким йўқлигини ва бу гап ёнгинасида турган йигитчага айтилганини дарров фаҳмлайдилар. Ҳайҳот, бу муғомбирлик кўзлари заиф одамга ҳеч кор қилмади. Шошибушон қизчанинг сўзларини эшитди-ю, лекин маъносини англамади. У, қизчанинг ўйнагиси келяпти, деб ўйлади, унинг эса, ҳозир қизча билан машғул бўлишга вақти йўқ. Бунинг сабаби шуки, у бугун баъзиларнинг юракларига қадаш учун ўткир сўз ўқлари изламоқ билан банд. Аммо кичкина қизчанинг қўли билан отилган ўқлар нишонга тегмагандек, олим одамнинг ўқлари ҳам нишонга тегмай, хато кетганини ўқувчилар биладилар.

Олхўри данакларининг бир яхши жиҳати шуки, уларни бирин-кетин ота бергач, борди-ю, тўртгаси хато кетганда ҳам, бешинчиси бориб мўлжалга тегиши муқаррар. Аммо Шорно ўйлаб топилган ном бўлса-да, «мени кут, мен бораман» дегандан кейин, бу ерда туриш мумкин эмас, мабодо жойида тура берса, одам-

лар Шорно деган қизнинг борлигига шубҳа қиладилар. Шунинг учун, бу тадбир ҳам натижа бермагач, Гирибала дарров кетишга мажбур бўлди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, унинг ҳаракатида дугонасини кўришга бўлган чин хоҳишнинг табиий қувончлари сезилмас эди. У орқасига қайрилмай, ўз изидан бирор киши келяптими-йўқми, шуни билишга тиришарди. Кетидан ҳеч ким келмаётганини сезгандан кейин ҳам, бир нарсага умид қилгандай, яна орқасига қайрилиб қаради, ҳеч кимни кўрмагач, хўрлик ва алам шиддатидан тўзғиб кетган чарупатни йиртиб-йиртиб, ўзининг сўнги умидлари билан бирга ерга ташлади. Агар шу топда Шошибушондан ўрганган билимларини қайтариб бериш йўли топилса, уларни ҳам йигитнинг эшиги олдига олхўри данакларидай ирғитиб кетарди. Қизча Шошибушон билан кўришгунгача у ўргатган ҳамма нарсаларни эсдан чиқаришга қаттиқ қарор қилди. У ҳолда, ўқитувчи ундан сўрайди, у эса бирортасига жавоб қайтара олмайди. Ҳа биттасигаям, биттасигаям. Ушанда у йигит ўзининг қандай ёмон иш қилганини пайқайди!

Аламдан Гирибаланинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ҳамма нарсани унутганини билиб Шошибушоннинг хафа бўлишини ўйлаганида, қизчанинг эзилган юраги бир мунча тинчланди, аммо Шошибушоннинг айби билан келажакда нодон бўлиб қолишини ўйлаганида, бахтсиз Гирибаланинг ўзига раҳми келарди.

Осмонда булутлар сузарди — ёмғир фасли бошланганда бу хил булутларни ҳар кун кўриш мумкин.

Гирибала йўл бўйидаги дарахт орқасига бекиниб, аламига чидолмай йиғлаб юборди. Кунига қанча қизлар шу хилда сабабсиз кўз ёши тўкадилар. Бунда диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ.

VI

Шошибушоннинг юридик изланишлари ва нотиклик машқлари нечун беҳуда бўлиб чиққани ўқувчиларга маълум: судга берилган шикоят тўсатдан қайтариб олинди. Хоркумар ўз районига фахрий судья этиб тайин қилинди. Энди у кир чайкон¹ кийиб, ёғи чиққан

¹ Чапкон — тантанали маросимда кийиладиган тўн.

салла ўраб, тез-тез судга борар, шунинг билан бирга, ҳар гал, соҳиб ҳузурига кириб, унга таъзим қилиб чиқишни тарк этмасди.

Бир неча кундан кейин Шошибушоннинг қора, катта китоби Гирибаланинг қарғишига учради,— уйнинг қсронғу бир бурчагига ташлаб қўйилган, устини чанг босиб, эсдан чиқиб кетган эди. Ахир Гирибала қаерда, бу мудҳиш китобга бўлган эътиборсизликдан қувонадиган қизча қаерда?

Уша куни Шошибушон қонун тўпламини ёпиб қўйгач, Гирибаланинг кетиб қолганини фаҳмлади. У хаёл суриб, сўнгги кунларда қизчанинг қилган ҳаракатларини эслади. У, Гирибаланинг бир кун эрта билан сорийси этагида ҳали ёмғир нами қуримаган бакул гуллари кўтариб келганини эслади, ўшанда у қизчага қайрилиб ҳам боқмаган эди. Қизча эса дастлаб ўзини йўқотаёзди, лекин кейинча сорийсидан игна-ип олиб, бошини эгиб, гулларни бирин-кетин ипга тиза бошлади, у бу ишни жуда секин қилса ҳам, охири тугатди. Кун кечикиб, Гирибаланинг уйга қайтиш вақти етган эди, Шошибушон бўлса, ҳануз ўқиш билан машғул бўлди. Қиз гоят хафа бўлиб, гулларни диванда қолдириб чиқиб кетди. Йигитча бу хил бепарволик қизнинг иззат-нафсига текканини фаҳмлаб қолди. Қизча эса унинг олдига кирмай қўйди, фақат аҳён-аҳёнда уйи ёнидан ўтиб қоларди, холос; охири қизча бутунлай келмайдиган бўлиб қолди,— бунга ҳам анча вақт бўлди. Қизчанинг иззат-нафси бу қадар эътиборсизликка бардош бермаслиги муқаррар эди. Шошибушон чуқур уф тортиб, гуё бир нарсасини йўқотгандай деворга суянди. Энди унинг кичкина шогирди йўқ эди, ўқишга бўлган ҳар қандай ҳаваси ҳам йўқолди. У китобни олиб, икки-уч саҳифа ўқиб яна жойига қўяр, ёзишга киришар, лекин минут сайин чўчиб, бировни кутгандай кўчага қарар, ёза бошлаган нарсасини ташларди.

Шошибушон Гирибала оғриб-нетиб қолмадимикан деб қўрқди. Эҳтиёт билан суриштириб, хавотирнинг ўринсиз эканини билди. Гирибалани яқинда эрга берадилар, шунинг учун уйдан чиқиши мумкин эмас.

Чарупатни йиртиб, лой кўчага ташлаб келган ку-

нининг эртасига, Гири сорий этагига ширинликлар солиб, шошилиб уйдан чиқди. Ҳаво димлигидан туни билан ухламай чиққан Хоркумар илк саҳардан белигача яланғоч бўлиб олиб, ҳовлида ўтирган эди.

— Сен қаёққа кетяпсан,— деб сўради у Гиридан
— Шоши амакимникига.

— Нима қиласан Шоши амакиникида, бор, уйга кир!

Шундан кейин уни сўка бошлади: кап-катта қиз, яқинда эрга тегади-ю, уятни билмайди. Ана шундан кейин, унга кўчага чиқишни ман қилдилар. Энди рухсат сўраш, ёлвориш фойдасиз. Бу ҳол қизнинг ғурурини поймол қилди. Манго мевасининг қуюқ шарбати, бетел ва лимонлар қайтиб ўз жойига қўйилди. Емғирлар бошланди, бакул гуллари тўкилмоқда. гуави мевалари дарахтда осилиб ётибди, пишиб ерга тўкилган олхўриларни қушлар чўқимоқда. Афсуски, тўзғинган чарупат ҳам энди йўқ бўлиб кетди.

VII

Гирибаланинг тўйида сурнайлар чалинган куни, тантанага таклиф этилмаган Шошибушон қайиқда Қалкуттага томон сузиб кетди.

Хоркумар ўз шикоятини қайтариб олгандан бери. Шошибушонни кўришга кўзи йўқ эди. У, Шоши менадан нафратланади, деб қаттиқ ишонарди. У ўзи тасаввур этган бу нафратнинг минглаб нишонларини Шошибушоннинг кўзларида, юзларида, хатти-ҳаракатида кўрди. У ўзининг бир вақт хўрланганини қишлоқ аҳолиси аллақачон унутган, фақат Шошибушонгина эслаб юради, деб ҳисоблар, шунинг учун йигитчанинг кўзига қаролмасди. Шошибушон билан учрашганда ўнғайсиз ҳолатда қолар, шу билан бирга, йигитчага ғазаби келарди. У, Шошини қишлоқдан кетказаман деб аҳд қилди.

Бундай одамни ўз уйдан чиқиб кетишга мажбур этиш оғир иш эмас. Ноиб жаноблари тез фурсатда ўз муродига ета қолди. Бир кун Шоши қайиққа китоблари билан бир неча темир сандиқни юклади. Уни бу қишлоққа боғлаб турган бирдан-бир ип шу кунги тўй туфайли тамом узилди. У, илгари бу нозик ип қалбин

нақадар маҳкам ўраб олганини тасаввур этмас эди. Қайиқ дарё соҳили бўйлаб юриб, таниш дарахтларнинг учлари узоқларда кўздан ғойиб бўла бошлади, тўй музикаси борган сари заифлашарди, бирдан йигитнинг кўнгли бузилиб, нимадир томоғини сиқиб келди, чакка томирлари тез-тез ура бошлади, назарида бутун олам алдовчи саробдай кўринди.

Қайиқ оқим бўйлаб кетган бўлса ҳам, қарши томондан эсган қаттиқ шамол йўлни оғирлаштирар эди. Шу пайт дарёда бир воқиа юз бериб, Шошибушон саёҳатининг тўхталишига сабаб бўлди.

Яқинда темир йўлни қўшни районлар билан боғлайдиган янги пароход йўли очилган эди. Пароход парраклари билан сувни тўлқинлантириб, пишқирганча оқимга қарши сузиб келарди. Унда янги пароход йўли бошқармасининг раиси ёш соҳиб ва бир қанча пассажирлар бўлиб, бирмунчаси Шошибушоннинг ҳамқишлоқлари эди.

Қандайдир савдогар баркаси¹ пароходни қувиб ўтишга интилиб, гоҳ ўзиб кетар, гоҳ орқада қоларди. Қайиқчи бу мусобақага ҳаддан ташқари қизиқиб, биринчи елкан устига иккинчисини, иккинчиси устига учинчисини кўтарди. Шамолнинг тазйқидан узун лангар олдинга қараб эгилди. Қайиқ кесиб ўтган баланд тўлқинлар унинг бортларига келиб урилар, баркас эса, сувлиқни тишлаб чопган отдай тез кетар эди. Дарё бир оз қайрилиб оққан ерда баркас пароход йўлини кесиб ўтиш учун шиддат билан илгари ҳаракат қилди, пароходдан ўзиб кетди. Панжарага тирсагини тираб турган соҳиб бу мусобақани зўр қизиқиш билан кузатиб борарди. Баркасининг юриши тезлашиб, пароходдан жиндак ўтганда, бирдан соҳиб милтигини олиб, шишиб турган елканни нишонга олиб отди. Елкан йиртилиб, баркас тўнтарилди. Пароход дарёнинг қайрилишида ғойиб бўлди. Бошқарма раиси нега бундай қилди, буни айтиш қийин. Биз, бенгалликлар, инглизларнинг нимадан қувонишларини сира англай олмаймиз. Эҳтимол, у ҳинд баркасининг мусобақадаги ғалабасига чидамагандир; балки шишган

¹ Баркас — катта қайиқ.

катта елканнинг бир лаҳзада бурда-бурда бўлиб кетиши унинг учун бир халоватдир; балки, дадил кема-чанинг ўйинини бирдан бузишда, унинг бир неча жойдан тешилишида бирор иблисона лаззат бордир,— билмадим. Аммо бир нарса шубҳасиз: инглиз бу ҳазил учун ўзига ҳеч нарса бўлмаслигига қаттиқ ишонарди ва тўғриси айтганда, баркас эгасини ҳам, командани ҳам одам қаторида санамас эди.

Соҳиб милтиқни олиб отганда, баркас тўнкарилиб ғарқ бўлганда, Шошибушон шу ҳодиса рўй берган жойда бўлиб, ҳамма ҳодисани ўз кўзи билан кўрди. У ағдарилган баркас олдига дарҳол сузиб бориб, қайиқчи ва эшкакчиларни ҳалокатдан қутқазди. Фақат бир кишини қутқазиб бўлмади — у, фалокат юз берган чоғда баркас айвончаси остида зиравор янчиб ўтирган экан.

Шошибушоннинг томирларида қон қайнаб кетди. Адолат фавқулодда секин ҳаракат қилади, у худди катта ва мураккаб машина: ҳамма «тарифдор» ва «қаршиларни» ўлчаб, далиллар тўплайди ва тўла совуққонлик билан жазо беради, унда одам юрагидай юрак йўқ. Аммо Шошибушоннинг назарида жазо билан ғазабни бир-бирдан айриб қараш — тўқлиқни очликдан, хоҳишни қаноатдан айриб қараш каби ғайри табиий бўлиб кўринди. Кўп жиноятлар борки, улар томошабиндан тезда бирор чора кўришни талаб этади, акс ҳолда, у томошабин ўз қалбида яширинган самовий жазога гирифтор бўлади. У ҳолда адолатга ишониб ўзини тинчителиш кишини уқубатли андишага солади. Бироқ адолат машинаси ҳам, пароход бошқармаси раисини Шошибушондан узоққа олиб кетди. Жамиятнинг бу воқиада нима фойда қилганини билмайман, лекин Шошибушоннинг «ҳинд гусадорлигини», шубҳасиз, кучайтирди.

Шоши ўзи халос этган кишилар билан қишлоққа қайтди. Баркас юксиз ётарди. Уни чиқариб олиш учун кишилар юборди ва қайиқчига, бошқарма раиси устидан судга шикоят қилишни таклиф этди.

Қайиқчи рози бўлмади.

— Қайиқ-ку ғарқ бўлди, нима, мен энди ўзимни ҳам ғарқ қилайми?— деди у.— Аввало, бунинг учун

пул тўлаш зарур, сўнгра, ишни ташлаб, емоқ, ухламоқни унутиб, бунинг орқасидан судма-суд юриш керак, бундан ташқари, соҳибга қарши бошланган бу ишнинг нима билан тамом бўлишини бир худодан бўлак ҳеч ким билмайди.

Охири Шошибушоннинг адвокатлигини, суд харажатларини унинг ўзи тўлашга тайёрлигини ва ҳамма фактлар унинг фойдасига ишлаб, суд қайиқчининг кўрган зиёнларини тўлашга ҳукм чиқариши муқаррарлигини билгандан кейин, қайиқчи рози бўлди. Бироқ, Шошибушоннинг пароходда келган ҳамқишлоқлари судда гувоҳлик беришга рози бўлмадилар. Улар Шошибушонга бундай дедилар:

— Жаноб, биз ҳеч нарсани кўрганимиз йўқ, биз пароходнинг бошқа томонида эдик, сувнинг шариллаши ва машинанинг пишқиришидан милтиқ товۇшини эшитганимиз ҳам йўқ.

Юрагида ватандошларини лаънатлаб, Шошибушон бошқарма раиси устидан ўзи шикоят қилди.

Гувоҳларга эҳтиёж ҳам сезилмади. Бошқарма раиси милтиқ отганига чиндан иқрор бўлди. У бундай деди: осмонда қатор турналарни кўриб, нишонга олдим. Пароход ғоят тезлик билан юриб, милтиқ отилган пайтда дарёнинг қайрилиб оқадиган ерига келиб қолган эди. Бинобарин, қарғани ўлдирдимми, турнани отдимми ёки баркасни ғарқ қилдимми, билолмадим. Ҳавода ва ерда ов тўлиб ётганда, ҳеч бир ақлли одам, гарчи бир ўқ чорак пайса турса ҳам уни бекорга хайф қилиб, ифлос латтага отмайди.

Соҳиб оқланди ва сигарет тутунини бурқсатиб, қарта ўйнаш учун клубга кетди. Зиравор янчиб турган одамнинг ўлигини ҳодиса юз берган жойдан тўққиз миль нарида, тўлқин қирғоққа чиқариб ташлаган жойдан топиб олдилар. Шошибушон кўнгли бузилган ҳолда қишлоғига қайтиб келди.

У қайтиб келган куни Гирибалани қайнатасиникига олиб бориш учун қайиқлар тайёрланган эди. Гарчи Шошибушонни ҳеч ким таклиф этмаган бўлса-да, у дарё соҳилига келди. Пристан ёнида одамлар тўпланган эди, у одамлардан бир оз нарироқ ўтиб турди. Қайиқ пристандан жўнаб, унинг олдидан сузиб ўтган-

да, у бир лаҳзагина келинни кўриб қолди; у гамто билан ўраган бошини пастга эгиб ўтирарди. Гирибала узоқ вақтгача, бирор йўл топиб, кетиш олдида Шошибушон билан кўришиб қоларман, деб умид қилган эди, энди бўлса, у шўрлик ўқитувчиси яқинида — соҳилда туриб унга қараётганини била олмади. У бирор марта бошини кўтармай, товушсиз йиғлар, кўз ёшлари юзларидан оқиб тушар эди.

Қайиқ борган сари олға қараб сузиб, ниҳоят, кўздан гойиб бўлди. Эртанги қуёш нурлари сувда порлай бошлади, ёнгинада, манго дарахти шохида, папиряр қуши баланд товуш билан ўзининг интиҳосиз қўшиғини куйлай кетди, қайиқчилар юкларни бир соҳилдан иккинчи соҳилга ўтказа бошлашди. Пристанга сувга келган хотинлар Гирининг қайнатасиникига кетишини муҳокама қилар эдилар. Шошибушон кўзойнагини олиб, жиқ ёшга тўлган кўзларини артди. Шундан сўнг, йўл бўйидаги, деразалари темир панжарали уйига кетди. Бирдан унинг қулоғига Гирибаланинг товуши эшитилгандай бўлди: «Шоши амаки!» Ажабо, қаерда у, қаерда? У ҳеч ерда кўринмайди! На уйда, на кўчада, на қишлоқда — у фақат йигитнинг ғам-ҳасрат билан тўлган қалбида эди.

VIII

Шошибушон нарсаларини йиғиштириб яна Калкуттага жўнади. Калкуттада унинг ҳеч қандай иши йўқ, сирасини айтганда, боришга ҳам эҳтиёж йўқ эди. Бинобарин, у темир йўл билан эмас, дарё билан жўнашга қарор қилди.

Ёмғир фаслининг авжи қизиган чоғи. Бенгалияни минглаб серсув анҳорлар тўрдай қамраб олган. Гуркураган ям-яшил Бенгалиянинг қон томирлари лиммо-лим, ҳамма жойда мўл майса, лионлар, кўкатлар, ниҳоллар, шоли, жут ва шакар қамиши барқ уриб бош силкимоқда.

Дарёнинг Шошибушон қайиғи сузиб бораётган эгри-бугри тор шохобчаси лиммо-лим тўлган, сув қирғоқлар билан баравар бўлиб, соҳилдаги пичанзорларни, айрим ўринларда дон экинларини сув босган эди. Сув бамбук новдалари ўсган, манго боғлари-

дан иборат қишлоқ қўраларига жуда яқин келган гўё худолар Бенгалиядаги барча дарахт томирлари остидан ариқ ўтказишга ғамхўрлик қилгандек туюларди.

Саёҳат бошланганда, ёмғир сувида ювилган дарахтлар қуёш нурида порлаб турардилар, бироқ тезда булут тўпланиб, ёмғир ёға бошлади. Қайси томонга боқманг — ҳамма нарса қайғули ва чиркин.

Тошқин вақтида атрофи сув билан ўралган тор ва ифлос қўтонга қамаб қўйилган сигирлар шикоят этгандай термулиб, сабр билан ёмғирда ивигандай, Бенгалия ҳам қадам босиб бўлмайдиган лой-балчиқ ва зах чангалзорда хомуш ва ғамгин ивимоқда эди. Дехқонлар кўчага чиққанда бошларига тока¹ илиб чиқадилар; хотинлар совуқ ва шамолдан жунжикиб, шошилган ҳолда рўзғор ишлари билан уйдан-уйга югурадилар ёки аҳтиёт билан қадам босиб, ич-ичларигача ивиб, дарёга сувга борадилар, уйда қолган эркаклар эшик олдида ўтириб тамаки чекадилар; улар фақат зарур бўлган пайтлардагина белларига рўмол ўраб, туфлини қўлга олиб, бошларига шамсия тутган ҳолда кўчага чиқадилар; қуёш қовжиратган, ёмғирга бўккан бу мамлакатда шамсияни хотинларга бериш яхши анъаналар жумласига кирмайди.

Ёмғир бўшашмади. Қайиқ айвончасида ўтириб бевозер бўлган Шошибушон поезд билан кетишга қарор қилди. У, бир дарё иккинчи дарёга қуйиладиган жойда қайиқни қирғоққа боғлаб, овқат қидириб кетди.

Оқсоқ одам чуқурга тушиб кетар экан, бунга фақат чуқур айбли эмас, — оқсоқнинг оёғи ҳам ҳамиша чуқурга қараб тортади. Ўша куни Шошибушон бунни жуда яхши исбот қилди.

Икки дарёнинг бир-бирига қуйиладиган ерида балиқчилар тўр солиб, уни қирғоқ яқинидаги бамбук дарахтига боғлаб қўйган эдилар. Фақат бир жойдагина қайиқ ўтиши учун йўл қолган эди. Балиқчилар узоқ вақтлардан бери шу йўсинда балиқ овлаб, шунга муносиб солиқ тўлардилар. Бахтга қарши, бош полиция амалдорига, бирдан, худди шу йўлдан сузиб ўтишга тўғри келибди. Унинг қайиғини узоқдан кўр-

¹ Тока — пальма япроғидан ясалган ёпинғич.

ган балиқчилар, қичқириб, уни тўр солинганидан огоҳлантириб, йўл кўрсатдилар. Аммо соҳибнинг қайиқчиси кишилар яратган тўсиқлар билан ҳисоблашишга ўрганмаган, у қайиқни тўппа-тўғри тўрға қараб бурди, тўр сувга ботиб, қайиқ унинг устидан ўтди, бироқ эшкак илиниб қолди. Уни ажратиш учун бир оз вақт ва ҳаракат зарур эди.

Соҳибнинг қаҳр-ғазаби жўш уриб, қайиқни тўхта-тишга фармон берди. Унинг юзларидаги ғазабни кўриб балиқчилар тумтарақай бўлиб қочиб кетдилар. Соҳиб ўз эшкакчиларига, тўрни қирқиб ташланглар, деб буюрди. Улар етти-саккиз юз рупия турадиган тўрни бир нафасда кесиб, бурда-бурда қилиб ташладилар. Соҳиб ғазабини бир даража босиб, балиқчиларни тутиб келишга буюрди. Полициялар қочган балиқчиларни тополмай, дуч келган тўрт одамни тутиб келдилар. Улар қўлларини таъзим вазиятида тутиб, соҳибга ёлвориб, қўйиб юборишни сўрадилар ва ҳеч нарсадан хабарлари йўқлигини сўзлаб, уни ишонтиришга уриндилар. Полиция бошлиғи асирларни ўзи билан олиб кетишга буюрди. Шу пайтда кўзларида кўзойнак, устидаги кўйлакнинг тугмаларини солишга улгурмаган Шошибушон туфлисини шапиллатиб, ҳансираганча соҳибнинг қайиғи олдига чопиб келиб, қалтираган овоз билан деди:

— Тўрни кесишга ва бу тўрт одамни қийнашга сизнинг ҳеч қандай ҳаққингиз йўқ!

Катта амалдор унга ҳинд тилида қўпол жавоб берди. Шу пайтда Шошибушон қайиққа сакраб тушди-да, соҳибнинг устига отилиб, уни ёш боладай, жиннидай дўппослаб кетди.

Сўнгра нима бўлганини у эсламайди. Кўзини очиб ўзини полиция участкасида кўрди, у ердаги муомалалардан унинг маънавий қаноат ҳосил қилиши ёки жисмоний енгиллик ҳис этиши эҳтимолдан узоқ эди, деб гапиришга эҳтиёж бўлмаса керак.

IX

Шошибушоннинг отаси адвокат ёллаб, ўғлини кафилга олишга муваффақ бўлди. Шундан сўнг суд процессига доир ташвишлар бошланди.

Тўрлари қирқиб ташланган балиқчилар Шошибушон яшаган округда истиқомат қилиб, ўша заминдорга муте эдилар, улар бахтсизликка учраганда Шошибушоннинг олдига юридик маслаҳат сўраб келардилар. Соҳиб тутиб кетган бояги тўрт киши ҳам Шошибушоннинг танишлари эди.

Шоши ҳамқишлоқларини чақириб, уларни шу мижарога гувоҳ тариқасида кўрсатиш ниятида эканини айтди. Улар ҳаддан ташқари қўрқиб кетдилар: ахир уларнинг оилалари, болалари бор, бордию, полиция билан жанжаллашиб қолсалар, уларни бу балодан ким қутқазади?

Ахир, ҳар кимнинг биргина жони бор! Тўғри, улар зарар кўрдилар, бироқ, ҳозир уни қайтариб бўлмайди, энди кўра-била туриб гувоҳлик бериш — бу балога гирифтор бўлишнинг ўзи-ку!

— Жаноб, сен бизни катта мусибатга дучор қилдинг, — дер эди улар.

Узоқ чўзилган гап-сўзлардан кейин, улар бўлган ҳақиқатни батамом сўзлаб беришга рози бўлдилар.

Хоркумар бир иш билан судга бориб, соҳибларга салом бериш ниятида идорага кирганда, полиция бошлиғи кулиб туриб унга:

— Ноиб-бабу, эшитишимча, сенинг ижарачиларинг полицияга қарши ёлғон гувоҳлик берар эмишлар? — деди.

Нойиб қўрқиб кетди:

— Қандай, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Бу ифлос тоифанинг болалари жуда ҳам юзсиз-да!

Судда адвокат Шошибушонни ҳимоя қила олмагани тез фурсатда газетадан маълум бўлди.

Балиқчилар бирин-кетин туриб, полиция бошлиғи тўрни қирққани йўқ, бизларни чақириб отларимизни ёзиб олди, холос, дедилар.

Бугина эмас. Шошибушоннинг бир неча ҳамқишлоқлари, биз ўша куни тўй муносабати билан дарёда саёҳат қилиб, воқиа юз берган жойнинг яқинига бориб қолган эдик; Шошибушоннинг бирдан полиция соҳибига ташланиб, уни бекордан-бекор урганини ўз кўзимиз билан кўрдик, — дедилар.

Шошибушон, ўзи таҳқирлангач қайиққа тушиб со-

ҳибни урганига иқрор бўлди. Лекин бунинг бош сабаби соҳибнинг тўрни кесиши ва айбсиз тўрт балиқчини қамашди эди.

Бундай шароитда Шошибушон устидан чиқарилган ҳукми адолатсиз деб ҳисоблаш мумкин эмас. Ҳукм қатъий бўлиб, Шошибушон бир неча хил жиноятда айбланган эди: бировни уриш, қайиққа бостириб кириш, полициянинг қонуний ҳаракатига қаршилик кўрсатиш ва ҳоказо... ҳар қайсисининг исботи учун етарли далиллар бор эди.

Шошибушон севиқли китобларини кичик уйида қолдириб, беш йил муддатни турмада ўтказишга мажбур эди. Унинг отаси олий судга шикоят қилмоқчи бўлганда, Шошибушон қатъий қаршилик кўрсатиб, бундай деди:

— Турмага боришим ҳам яхши. Темир занжирлар ёлғон сўзламайди, турма деворидан ташқаридаги «озодлик» эса мени алдаб, мусибатга гирифтор қилди. Агар одамлар ҳақида сўз бораркан, шуни айтиш керакки, турма тор бўлганидан у ерда ёлғончилар, қаллоблар, ҳимматсиз ва номард кишилар озодликдагига нисбатан анча оз.

X

Шошибушон қамалганидан кейин тез орада отаси ўлди. Унинг бошқа ҳеч кими қолмади. Тўғри, бир акаси бор эди, аммо у узоқ вақтлардан бери Марказий Вилоятларда ишлайди. У ерда уй солиб, хотин-бола-чақалик бўлиб кетган, ватанига қайтишга тараддуд қилмасди. Шошибушоннинг бу ердаги ҳамма мулкларини ноиб Хоркумар турли ҳийлаю найранглар билан ўзлаштириб олган эди.

Тақдирнинг хоҳиши билан Шошибушон турмада бошқалардан кўпроқ азоб-уқубат чекди. Нима бўлсада, бу уқубатли беш йил ўтиб кетди.

Яна ёмғиргарчилик даври бошланган эди. Шошибушон озиб-тўзиб, кўнгли чўккан ҳолда турмадан чиқди. У озод бўлди. Турма деворларидан ташқарида унинг шу озодликдан бошқа ҳеч нарсаси, ҳеч кимсаси йўқ эди. Жамиятдан ҳайдалган, уйсиз, ёлғиз Шошибушонга бу кенг дунё бошпанасиз бир биёбондек туюлди.

У тик туриб, хаётнинг узилган ипини қандай қилиб улаш, нимадан бошлаш ҳақида фикир юритарди. Қўққисдан унинг олдига жуфт от қўшилган катта карета келиб тўхтади. Унинг ичидан чиққан хизматкор:

— Сизнинг исмингиз Шошибушон-бабуми?— деб сўради.

— Ҳа.

Хизматкор карета эшигини очиб, ўзи эшик ёнида, унинг ўтиришини кутиб турди.

— Сиз мени қаерга олиб бормоқчисиз?— сўради Шошибушон ажабланиб.

— Сизни менинг хўжайиним таклиф этган.

Ўткинчиларнинг қизиқиб қарашларига тоқат қилчб бўлмасди, шунинг учун Шошибушон хизматкор билан ортиқча сўзлашиб турмай, каретага ўтирди. «Шубҳасиз, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бўлаётир,— деб ўйлади у,— ҳа майли, ахир қаерга бўлмасин кетиш керак-ку. Эҳтимол, бу хато менинг янги ҳаётимнинг бошланиши бўлар».

Ўша кунни ҳам осмонда қуёш билан булутлар ўйнамоқда эди; ёмғир суви билан тўлган йўл бўйлаб чўзилиб кетган тўқ яшил шолилар нур билан сояларнинг алмашувидан рангба-ранг бўлиб товланарди. Бозор ёнида эски карета қийшайиб турар, унинг яқинидаги озиқ-овқат дўкони олдида, вишну қаландарлари гупижонтра¹ ва дўмбира товушига жўр бўлиб куйлар эдилар:

Қайт, султоним, қайт!

Қайт, интизор, чанқоқ қалбимга!

Карета олға кетар, ашула эса, борган сари узоқдан эшитиларди:

Қайт, бераҳм, қайт, нозигим, қайт!

Қайт, гўзалим, баҳор кунларидек қалбимни ёрит!

Ашула энди зўрға эшитилар, сўзларини англаб бўлмасди. Аммо ашуланинг мақоми Шошибушонни ҳаяжонлантитарди, у шеърларни бирин-кетин эслаб, ашулани тўхтатишга кучи етмагандай, ўзича секин хиргойи қила бошлади:

¹ Гупижонтра — музика асбоби.

Абадий бахтим, қайт! Қайт, мангу кулфатим!
 Қайт, бахту кулфатим, азобу давлатим, қайт!
 Қайт, бир умр муштоқ этган, абадий севгилим, қайт!
 Э, бевафо, оғушимга қайт!
 Қўйнимга қайт, кўз уйимга қайт!
 Тушларимга, хаёлимга қайт!
 Қайт кулбамга, қувончимга, ҳаётимга қайт,
 Кулгимга қайт,
 Кўз ёшимга қайт!
 Ишқимга қайт, ёлғонимга қайт!
 Гуруримга, хотирамга, ҳурматимга қайт!
 Ишончимга, номусимга, ишларимга қайт!
 Ташвишимга, ҳаётимга, ўлимимга қайт!

Карета, атрофи ўралган бир боққа кириб, икки қаватлик иморат олдида тўхтади. Шошибушон ҳам ашула айтишдан тўхтади.

У бирор нарса ҳақида сўраб-нетиб турмай, хизматкор орқасидан кета берди.

У кирган хонада девор бўйлаб қўйилган ойнали шкафларда рангба ранг муқовали китоблар қатор тегиб қўйилган эди. Буларни кўриб, у ўзини турмадан иккинчи дафъа озод бўлгандай ҳис этди. Муқовалари олтин нақшлар билан безатилган бу чиройли китоблар, унга нари ёғида бахт дунёси яширинган, қимматли тошлар билан безатилган таниш дарвозадай туюлди.

Стол устида бир нарса турар эди. Кўзлари узоқдагини илғамайдиган Шошибушон эгилиб, тоштахта устига қўйилган бир неча эски дафтарлар ва Доснинг¹ эскириб тўзғиган «Дхарапат», «Котхамала» ва «Махабхарата» номли китобларини кўрди. Тоштахтанинг ёғоч рамкасига катта ҳарфлар билан сиёҳда Шошибушоннинг қўли билан «Қизча Гирибалага» деб ёзилган эди. Шу исм унинг қалами билан дафтарларга ва китобларга ҳам ёзилган.

Шошибушон қаерга келганини фаҳмлади. Унинг юраги қаттиқ ура бошлади. У очиқ деразага қаради, ҳайҳот, бу нима? Уша деразалари темир панжарали уй, ўша ўнқир-чўнқир қишлоқ йўли, ўша йўл-йўл со-

¹ Каширам Дос — машҳур бенгал ёзувчиси.

рий кийган қизча... Узининг ўша даврдаги осойишта, сокин ҳаёти. Бу бахтли ҳаётда одатдан ташқари бир ҳолат йўқ эди: кўзга ташланмайдиган кичик ишда, озгина бахт билан шукуҳ қилиб кун кечирар, унинг ҳаётидаги аҳамиятсиз воқиалар, шахсий машғулотлар орасида ёш қизчани ўқитиш машқлари алоҳида ажралиб турарди. Бироқ йўл бўйидаги уйда ёлғизликда кечирган ҳаёти, у осойишталик, у озгина бахт, у кичкина қизчанинг ёруғ чеҳраси — мана шулар ҳаммаси унинг кўз ўнгида, бевақт, ўринсиз ялт этган тутқич бермас самовий орзулардек кўринди. У кунларнинг хотиралари бу кунги ғамгин эртанинг нури ва вишнупарастлар қўшиғининг ҳазин оҳанги билан қўшилиб, юрагида гўзал мақом сингари жаранглар эди. Бир томони чангалзорга қараб кетган тор, ифлос йўл устида хафа бўлиб турган қизчанинг ғамгин, лекин мағрур чеҳраси унинг кўз олдида худонинг қудрат қўли билан яратилган энг гўзал суратдай намоён бўлди. Яна ашуланинг юракни эзадиган садоси эшитилди. Унинг назарида, бу қишлоқ қизининг юзида бутун оламнинг чорасиз ғам-ғуссалари акс этгандай туюлди. Юзини қўллари билан беркитиб, тирсақларини столга, шу тоштахтага, дафтар ва китобларга тираб, ўтмишнинг хотираларини ўйлаб кетди. Енгил оёқ товуши эшитилди. У бошини кўтарди. Унинг қарши-сида кумуш баркашда мева ва ширинликлар кўтарган Гирибала сўзсиз кутиб турарди. Ҳеч қандай безаксиз, оқ, тул хотин либоси кийган Гирибала унинг олдида тиз чўкди ва бош эгиб таъзим қилди.

Гирибала ўрнидан тургач, азоб тортиб, озиб-тўзиган Шошибушонга муҳаббат билан назар солди, кўзлари ёшга тўлиб, юзларидан оқиб кетди.

Шошибушон, одатдагидек, аввал қизнинг саломатлигини сўрамоқчи эди, бироқ бирор сўз ҳам айта олмади. Унинг кўз ёшлари томоғига келиб тикилди, — йиғи билан тўкилмаган кўз ёшлари, айтилмаган сўзлар юракда йиғилиб, гўё қотиб қолди...

Зиёратчи, қаландарлар уй қаршисида тўхталиб, такрор ва такрор куйлардилар:

Қайт, о қайт!

1894 йил.

ГУНОҲНИ ЮВИШ

Фазода ҳеч кимга тобе бўлмаган бир подшолик бўлиб, у ердаги сон-саноқсиз самовий қасрларда подшоҳ Тришанку¹ ҳукмронлик қилади. Самовий қўрғон деворлари билан ўралган бу бепоён салтанатнинг номи «Аросат»дир.

Улуғ ишлар қилиб яхши ном қолдирган киши бахтиёрдир! Шунингдек, камтарин қобилиятидан фойдаланиб, оддий одамлар орасида кундалик бурчларини секин-аста бажариб юрган кишилар ҳам бахтлидирлар. Бироқ, тақдирнинг бепарволиги билан аросатда қолганларнинг шўри қурсин. Улар бошқачароқ бўлиб олишлари ҳам мукин-у, лекин ҳали айтганимиздек, аросатда қолишган.. Худди шунинг учун ҳам улар на дон, на сомён бўлиб қола берадилар.

Тақдирнинг ўжарлиги билан бизнинг Онатхондхумиз ҳам худди ана шу «Аросат» салтанатига тушиб қолди. Агар йигит хоҳлагудек бўлса, унинг истаган соҳада муваффақият қозонишига ҳеч ким шубҳа қилмасди. Бироқ у ҳеч маҳал бирон фаолиятга майл кўргазмади ва ҳеч нимага эриша олмади. Аммо шун-

¹ Тришанку — афсонада айтилишича, ҳаёт пайтидаёқ осмонга чиқиб ҳукмрон бўлишни орзу қилган донишманд подшоҳ. Бироқ бунга қаҳри келган худолар уни осмондан ташлаб юборганлар. Аммо, у Ерға тушмай, жанубий юлдузлардан бирига айланиб, осмонда муаллақ туриб қолган эмиш.

дай бўлса ҳам унинг зўр қобилияти ҳақидаги жамоатчилик фикри доимо бир хилда қолаверди. У имтиҳонларда ҳаммадан юқори баҳо олади, деб гапиршар эди. Лекин у имтиҳонларни топширмади. Ҳаммада, у қандай ишга кирмасин, тезда энг юқори мансабга чиқиб олади — фақат ишга кирса бас, деган ишонч бор эди! Аммо у ҳеч қанақа ишга киришни хоҳламади. У оддий одамларнинг жуда ҳам оддий бўлганликларидан жирканиб юрарди. Аммо шу билан бирга, истаса ундан ҳам мартабалироқ бўлиши мумкин-ку ахир, деб машҳур кишиларни ҳам, мутлақо ҳурмат қилмасди. Онатхондхунинг шон-шухрати ҳам, ҳурмати, бахти-саодати ҳам, қаердадир, замон ва макондан ташқарида яширин сақланарди. Ҳақиқий оламда эса худо унга бадавлат қайната-ю мислсиз вафодор хотин ато қилди. Қаллиғининг исми Биндебашини эди.

Онатхондху хотинининг исмини ёқтирмасди. Умуман хотинининг ташқи қиёфасини ҳам, ички дунёсини ҳам ўзига муносиб кўрмасди. Аммо Биндебашини Онатхондху каби тенгсиз йигитга чиққани учун жуда фахрланар эди. У дунёда менинг эримдан яхши одам йўқ деб қаттиқ ишонган эди. Зотан, эри ҳам ўзини мутлақо шундай деб билар, унинг таниш-билишлари ҳам шу фикрда эдилар.

Биндебашини, бирон киши эримнинг обрў-эътиборини тушириб қўймасайди, деб ҳамма вақт ташвиш тортиб юрарди. Агар эрини ер юзидаги нодонларнинг ёмон кўзидан йироқроқ тутиш учун уни ўзининг мислсиз вафодорлиги чўққисига чиқазиб қўйиш қўлидан келганда эди, юраги таскин топиб, бутун умрини фидокорлик билан унинг хизматига бағишлаган бўлар эди. Афсуски, бу тамаъгарлик оламида ихлос қўйган нарсангни фақат ихлос билангина юксак чўққиларда тутиб туриш мумкин эмас экан. Бу дунёда шундай одамлар ҳам тез-тез учраб турадики, улар Онатхондхуни ибратли кишилар қаторига ҳам қўшмас эдилар. Биндебашини бундан кўп жафо чекарди.

Онатхондху студентлик йилларида хотини билан қайнатасиникида яшарди. Имтиҳон вақти етиб келгач, у дарсларга қатнашмай қўйди, янаги йилига

эса, коллежни бутунлай ташлаб кетди. Шундан кейин Биндебашини одамлардан жуда уялиб юрди. Бир куни оқшом чоғи эрига мулойимлик билан:

— Ҳар ҳолда имтиҳонларингизни топширганингиз маъқул эди,— деди.

Онатхондху бепарвогина илжайди:

— Хўш, имтиҳонларимни топширсам, яна иккита қўл чиқазиб Вишну¹ бўлармидим? Имтиҳон деган нарсани ўзимизнинг Қедарга ўхшаганлар ҳам топшираверади!

Биндебашини шу билан хотиржам бўлди. Ҳақиқатан ҳам тўғри-да, ахир эшак миясини еганлар ҳам имтиҳон топширадиган бўлиб кетган, шундай бўлгач, Онатхондхунинг шон-шухрати имтиҳон топшириш билан ортармиди?

Аммо Биндебашининг қўшниси, ёшлик чоғидаги дугонаси Камола акаси Ромеш имтиҳонлардан жуда яхши ўтганини ва энди стипендия олажагини ҳаяжон билан гапириб бергач, Биндебашини, нимагадир, дугонам шунчаки хурсанд бўлаётгани йўқ, балки эримдан куляпти, деб ўйлади. Шу сабабдан ҳам у Камоланинг хурсандчилигига шерик бўлмади, балки, аксинча, курсдан курсга ўтиш имтиҳонларини имтиҳон демаса ҳам бўлади, деб мулойимгина эътироз билдириб қўйди ва: «Англия коллежларида дастлабки илмий даража олишга қадар умуман ҳеч қандай имтиҳон топширилмайди!»— деди.

Бинденинг бу гап, бу далилларнинг ҳаммасини эридан эшитиб гапираётганини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқдир.

Камола бу хушxabаримга дугонам ҳам шерик бўлар деган умидда эди. Лекин у энг яқин ва энг қалин дугонасидан бу хилдаги тескари гаплар эшитиб, аввалига ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Аммо у ҳам аёл эмасми, дарҳол Бинденинг нозик киноясига тушуниб етди. Камола акаси учун бир оз изза бўлса ҳам, сир бой бермади. Аммо унинг тилидан нозик пичинг аралаш заҳар-заққум тома бошлади.

¹ Вишну — ҳинд мифологиясида кишиларнинг бахт-саодатини қўриқлайдиган худо.

— Дугонажон, бизлар чет элда юриб кўрмаганмиз,— дер эди у тил учуда дилкашлик қилиб,— чет эл кишиларига турмушга ҳам чиқмаганмиз. Шундай бўлгач, биз бунчалигини қаердан ҳам билардик дейсиз? Биз содда аёллармиз. Аммо шуни жуда яхши биламизки, бенгал ёшлари курс имтиҳонларини албатта топширишлари керак. Бироқ бу, дугонажон, айтишга осон, имтиҳон топшириш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди!

Камола бу гапларнинг ҳаммасини жуда соддадиллик ва дўстона хушмуомалалик билан гапириб, чиқиб кетди. У ҳақ эди. Бинде ўзининг енгилганига иқрор бўлди. Сўнг ўз хонасига кириб олиб, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади.

Айни вақтда яна бир ҳодиса рўй берди. Калкуттага Бинденинг отаси Ражкумар-бабунинг узоқ ва бадавлат қариндошларидан бири меҳмон бўлиб келди ва бир неча кун уларникида туриб қолди.

Ҳаммалари меҳмон келишини кутиб, олдиндан дабдабали тайёргарлик кўра бошладилар. Ражкумар-бабу куёвидан улар ўтирган катта меҳмонхонадан бир неча кунга ҳовлидаги укасининг уйига чиқиб туришини илтимос қилди. Сабаби, Бинденинг отаси меҳмонларини алоҳида иззат-ҳурмат билан кутиб олмоқчи эди.

Лекин бу беғараз илтимос Онатхондхунинг иззат-нафсига тегди.

Онатхондху аламини олиш учун тўғри хотинининг олдига келиб, отаси Ражкумар-бабуни шундай сўкдики, Биндебашинини йиғлатмагунча қўймади. Шундан кейин, у ўзининг дили оғриганини билдириш учун кучлироқ воситалардан фойдалана бошлади: овқат вақтида дастурхонга яқин йўламади ва ҳоказо. Биндебашини эса уялганидан ер ёрилса ерга киргудек бўлди. У азалдан ўз қадрини биладиган қиз эди, унинг бу хислати арзимайдиган бир нарсага бунчалар нозу фироқ қилиш энг оғир таҳқир деб айтиб турарди. У эрига ялинди, йиғлади, йўлини тўсди ва жуда кўп машаққатлар чекиб, уни бир оз юпатишга муяссар бўлди.

Биндебашини тентак эмасди, бу ишда ота-онасини

айбламади. У бу ишга ҳеч нарсага арзимайдиган ва мутлақо табиий бир ҳодиса деб қаради. Бироқ унга Онатхондху бундан буён ҳам қайнатасиникида турадиган бўлса, қариндошларининг унга бўлган иззат-хурмати йўқолиб қолаётгандек бўлиб туюлаверди.

Шундан кейин у ҳа деб эрини:

— Сизнинг уйингизга кетамиз! Ўша ёқда турамиз! Мен энди бу ерда турмайман!— деб қистай бошлади.

Онатхондху ўзининг ўтакетган манманлиги билан ажралиб турса ҳам, аммо иззат-нафсдан маҳрум эди. Шунингдек, унинг ўз уйига қайтиб қашшоқ ҳаёт кечиришга ҳам сира хоҳиши йўқ эди. Аммо хотини бу гал жуда қаттиқ туриб олди.

— Агар сиз шу ерда қоламан десангиз,— деди у эрига,— мен ўзим кетаман.

Онатхондху аламини ичига ютганича, туғилиб ўсган узоқ қишлоғидаги похол томли лойшувоқ ҳужрасига қайтиш учун сафар тайёргарлигини кўришга мажбур бўлди.

Ражкумар-бабу билан хотини қизидан яна бир оз вақт туришларини илтимос қилиб, ҳар қанақасига ялиниб кўрди. Лекин бундай пайтларда Биндебашини бошини қуйи эгганича, ердан кўз узмас ва ҳеч нарса деб жавоб қайтармас эди. Унинг бу индамаслигининг ўзиёқ, жуда ширинсуханлик билан айтилган, йўқ, ҳеч мумкин эмас, деган маънони англатарди.

Қизининг бундай ўз сўзида туриб олиши ота-онасини таажжубга солди: нохосдан, у-бу деб хафа қилиб қўйган бўлмайлик тагин?

— Қизим,— деб қолди бир кун дили сиёҳ бўлган Ражкумар-бабу,— балким билмасдан бирон нарса деб сени ранжитиб қўйгандирмиз?

Биндебашини отасига эркалик билан кулиб қараб:

— Вой, нега ундоқ дейсиз!— деди.— Мен бу ерда жуда бахтиёр эдим. Аксинча сизлар мени жуда эркалатиб юбординглар.

У шу сўзларни айтиб, йиғлаб юборди. Аммо кетиш тўғрисидаги хаёлида қатъий қолди.

Ота-онаси ўксиди, ўйлаб кўриб шундай хулосага келишди: «Қизимизни деб қанчадан-қанча ғамхўрлик

қилдик, балоғатга етгунча парвонаси бўлдиқ, мана энди эрга беришимиз билан дарҳол бегона бўлиб қолибди!»

Ниҳоят, Биндебашини кўзларига жиққа ёш олиб, ҳамма билан хайр-маъзур қилиб, тахтиравонга чиқиб ўтирди. Туғилиб ўсган уйи ҳам, қариндош-уруғлари ҳам, болалигидан бирга ўсган дугоналари ҳам — ҳаммаси бағрини эзиб орқада қолди...

''

Калкуттадаги бадавлат уй билан қишлоқдаги чор девор ўртасида катта фарқ борлиги шубҳасиздир. Лекин Биндебашини ҳеч маҳал ўзининг бирор сўзи, бирор ҳаракати билан норозилик билдирмади. У биринчи кунданоқ очиқ чеҳра билан қайнанасининг кўлидан ишини олиб, уй-рўзғор ишларига қараша бошлади.

Биндебашинининг отаси қизининг қашшоқ оилага кетаётганини биларди. Шу сабабдан харажатларини ўз бўйнига олиб бир оқсоч қиз ҳам кўшиб юборган эди. Лекин Биндебашини қишлоққа етиб келган ҳаммоно уни дарҳол қайтариб юборди. Чунки бой-бадавлат хонадондан келган оқсоч қиз қайнанамнинг қашшоқлигини кўриб, ҳамма вақт бурнини жийириб юради, деган андиша унинг фикрини қамраб олган эди.

Қайнанаси, Биндени уй ичидаги оғир юмушлардан халос қилишга уринарди. Аммо келини, гўё бундан қандайдир ҳузур-халоват топгандай, уй-рўзғор ишларига ҳар ёқлама аралашар ва ҳеч тиниб-тинчимас эди. Кўп ўтмай Биндебашини қайнанасининг қалбида ўзига нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини уйғотди, қишлоқ аёллари ҳам унга алоҳида эҳтиром билан қарайдиган бўлиб қолдилар.

Бироқ Биндениннг бутун уринишлари оқибатсиз бўлиб чиқди. Бенгал адабий тилида фасоҳат билан шарҳланган ахлоқ дарслигининг биринчи бобидаги ҳақиқат ҳеч қачон ҳаёт қонунларига тўғри келмайди. Ашаддий масхаравоз шайтон жуда нозик бир фурсат-

да пайдо бўлиб қолади ва бутун тартиб-қоидаларни киши тушуниб бўлмайдиган даражада бузиб, чалкаштириб юборади.

Худди шу сабабдан, энг ҳаққоний ишларнинг оқибати ҳамма вақт ҳам яхшиликка олиб келавермайди: бу ишлар баъзан фақат чалкашликларга дучор қилади.

Онатхондхунинг иккита укаси ва бир акаси бор эди. Акаси қишлоқдан узоқда ишларди, оладиган эллик рупияча мойнаси билан ҳам хотин-бола-чақасини боқар, ҳам иккита укасичи ўқитар эди.

Ҳозирги вақтда эллик рупия билан уй-рўзғор тебратиш мумкин эмаслигини гапириб ўтириш ортиқчалик қилар. Бироқ Онатхондхунинг келинойиси Шемашонкори, эрим бутун оилани боқади, деб ўйларди. Эри йил бўйи тинимсиз ишларди, шунинг учун хотини гўё йил бўйи дам олиб ётишга ҳақли эди. У ҳеч нарсага қўл урмасди, бордию бирон ишга қўл ургудек бўлса, назарида ҳамма фақат ундан миннатдор бўлиши лозим эди. Ахир оилани унинг эри боқяпти-да!

Оилага Биндебашинининг келиб қўшилгани ва унинг Лақшмига ўхшаб кун бўйи уй-рўзғор ишларига жон-дили билан ёпишиб кетиши Шемашонкорига малол келди. Бунинг сабабини тушуниш қийин эди. Эҳтимол, Шемашонкори бадавлат хонадондан чиққан келинининг уйида энг бачкана ишларга ҳам қўл ураётганини кўриб, келин буни хўжа кўрсинга қиляпти, шу билан эл олдида мени беобрў қилмоқчи, деб ўйлагандир. Нима бўлса бўлгандир, ишқилиб эллик рупия мояна оладиган кишининг хотинига бадавлат хонадондан чиққан келин ёқмай қолди. Ҳатто Бинденинг мулойимлиги ҳам Шемашонкорига такаббурлик бўлиб туюларди.

Бунинг устига, Онатхондхуни айтмайсизми, қишлоққа кела солиб, йигирма чоқли ёшларни йиғди-да, қандайдир жамият тузди, кейин ўзини шу жамиятга раис деб эълон қилиб, бутун газеталарга телеграммалар юбориш билан машғул бўлди. Бу ҳам камлик қилгандай, қишлоқ аҳолисини таажжубга солиш учун бирданига қанчадан-қанча инглиз газеталарнинг махсус мухбири бўлиб олди. Уйига эса сариқ чақача ҳам

фойдаси тегмас, балки аксинча, фақат бекордан-бекорга пул сарф қилар эди.

Биндебашини эрига бирорта хизматга киришини илтимос қилиб ялинар эди. Бироқ у хотинининг ялиниб-ёлворишларига эътибор бермади. У хотинига, агар бошқа ҳукумат бўлса, менга ҳам муносиб бирор иш топиларди, бироқ Англия ҳукумати юқори мансабларнинг ҳаммасига фақат аслзода инглизларнигина тайинлайди, бенгал ёшлари эса — қанча донишманд бўлмасин, бундай нарсаларни умид қилмаса ҳам бўлади, дер эди.

Аҳвол шундай экан, Шемашонкори қайниси ва унинг хотинини очиқдан-очиқ ҳақорат қилавериши мумкин эди. У шуҳратпараст хотин! Бир куни ўз камбағаллигини пеш қилиб, шундай деди:

— Бизлар, бечора одамлармиз, бадавлат хонадондан чиққан қиз билан унинг куёвини боқиш қўлимиздан келармиди! Қайнатанинг қўлида яхши эди: ғам нима, ташвиш нима билмас эдинглар. Бу ерда бўлса—фақат кўнгилсизлигу, ёвғон нўхат шўрва!

Қайнанаси бўлса, катта келинидан ҳайиқиб, заиф томонга ён босишга бетлай олмасди. Биндега ёвғон шўрвага ҳам, Шемашонкорининг заҳарли пичингларига ҳам чидашга тўғри келди.

Шу орада Онатхнинг катта акаси отпускага келиб қолди, келди-ю, ўтакетган сўзамол хотинининг гапига учди. Хотини ҳар кеч эрини ухлагани қўймасди, ниҳоят, ўз айтганига кўндирди. Бир куни у укаси Онатхбондхуни чақириб олиб, унга ётиғича тушунтирди:

— У ер-бу ердан иш қидириб, бирон хизматга кирсанг бўларди. Менинг бир ўзимга бутун онлани боқиш оғирлик қиляпти.

Онатхбондху думини босиб олган илондай ўшқириб берди:

— Нима? Ҳали менга берган уч-тўрт сиқим гуручингни ҳам миннат қиладиган бўлдингми? Уни ҳам кунига бори-йўғи икки маҳал берасанлар! Етар энди менга шунча ўтказганларинг!

У ўша заҳотиёқ қайнатасиникига жўнаб кетмоқчи бўлди.

Бироқ Биндебашини буни узул-кесил рад қилди. У эрига: «Агар укаси акасининг устидан кун кўрса, келини келинойисининг таъна-тошларини эшитса — бунинг ҳеч айби йўқ, ҳар на қилса эрлари ака-ука, аммо қайнатага боқим бўлиб туриш — бу шармандалик!»— деб туриб олди.

Биндебашини қайнанасининг уйида тинч яшай оларди. Аммо отасининг уйига, ўз қадрини сақлаб, бошини тик кўтариб боришини орзу қиларди.

Шу орада қишлоқдаги бошланғич мактабда учинчи муаллимнинг ўрни бўш эканлиги аниқ бўлди. Акаси билан Биндебашини иккови бир бўлиб, Онатхбондхуни шу ерга ишга киришга кўндирмоқчи бўлдилар. Бироқ натижа улар кутганча бўлиб чиқмади. Онатх акаси билан хотинидан шу арзимайдиган ишни унга муносиб деб топганларини эшитгандан кейин, жуда тихирлиги тутиб, тўнини тескари кийиб олди. Агар шундай бўладиган бўлса, умуман ҳар қанақа ишнинг падарига лаънат!

Бу гал уни одатдагидан кўпроқ юпатишга тўғри келди. Ниҳоят, ҳаммалари ҳам: «У билан гаплашиб ўтириш, барибир, бефойда, оила учун энг яхшиси уни ўз ҳолига қўйишдир. Билганини қилсин!»— деган хулосага келишди.

Отпуска тугаб акаси хизматга қайтди. Шемашонкори аламига чидаёлмай, янги-янги ҳийла-найрангларни ишга сола бошлади. Худди шундай вақтда Онатхбондху келиб хотинига бундай деди:

— Замон шундайки, агар чет элга чиқмасанг бирон дурустроқ иш топа олмайсан киши. Шундай бўлгач, мен Англияга кетсам дейман. Сен шуни бир ўйлаб кўрсанг. Бир иложини қилиб отангдан пул олишга тўғри келади.

Онатхнинг кетиш фикри Биндени жуда ҳайратга солди. Бунинг устига, отасидан қандай қилиб пул сўрашни ҳатто хаёлига ҳам келтира олмасди! Бу тўғрида ўйлашнинг ўзиёқ уни уятга қўяр эди!

Онатхбондхунинг ўз иззат-нафси ҳам қайнатасидан пул сўрашга йўл қўймасди. Аммо шундай бўлса ҳам, у, наҳотки қизи бирон нарсани баҳона қилиб отасидан пул сўрай олмаса, деб ўзича шунга ишо-

ниб юрарди. Қўярда-қўймай хотинига ёпишиб олиб, уни азобга солар, кўз ёш тўкишга мажбур қиларди.

Қайғу ва руҳий азоблар билан кунлар ўтиб борди. Баҳорги байрамлар яқинлашиб қолди. Ражжумар-бабу куёви билан қизини зўр дабдаба билан меҳмонга чакирди ва улар тушиб келсин деб ҳашамдор тахтиравон ҳам юборди.

Мана, ҳаммаси куёвининг хизматида. Уни ҳўв бир вақтлар келган бадавлат қариндошидан ҳам зиёдроқ иззат-ҳурмат қилишяпти. Ниҳоят, Биндебашини ҳам юзидан пардани олиб, уйдагиларга тик қарайдиган бўлди. Қариндошларининг тиниб-тинчимасдан хизмат қилиши ва байрам оиди тараддуллари унинг баҳрини очди.

Мана, Пужа байрами арафаси — ашшин ойининг олтинчи куни келди. Яқин ва узоқ қавм-қариндошлари уй билан битта бўлиб тўпланишди. Бу гал қайнаnasi қизи билан куёвига илгари ўзлари ётиб юрган хонадан эмас, балки алоҳида ҳурмат юзасидан, ўзининг махсус хонасидан жой қилиб берди.

Бинде қаттиқ уйқуга кетиб, Онатхондхунинг келганини сезмай қолди. Тонг энди ёриша бошлади дегунча, ҳовлида най садолари янгради. Бироқ кеча чарчаган Биндебашинини бу садолар ҳам уйғотолмади. Бинденинг Қамола ҳамда Бхубона деган иккита дугонаси, ахир у қачон уйғонади, деб кутишар эди. Ниҳоят, эшик орқасидан туриб қаҳқаҳлашиб кулиша бошлашди. Бинде кўзини очиб қараса, эри аллақачон туриб кетган экан. Мана сенга уйқу — шу қадар қотиб ухлаб қолганидан, эрининг туриб кетганини ҳам сезмабди! Уялганидан сакраб ўрнидан турди... Бироқ, бу нимаси?.. Онасининг сандиғи очилиб ётибди... Қараса... пул солинган қути йўқ...

Бинде кечқурун онасининг бир даста калити йўқолгани ва шу вайдан уй ичи анча алғов-далғов бўлганини эслади. Демак, пулни ҳам ўша ўғри олибди! Бирдан эти увишиб кетди — борди-ю, ўша ўғри Онатхондхуни бир нарса қилиб кетган бўлса-чи! Бинденинг юраги сиқилди, у каравотнинг оёқ томонида ётган хатга, хат устига ташланган бир даста ка-

литга кўзи тушди. Қараса, конвертга ёзилган хат эрининг қўли. Бинде дарҳол хатни олиб очди.

Онатхондхунинг ёзишича, у битта оғайнисининг ёрдами билан пароходда кетиш учун билетга пул топган. Бироқ Англияда қайси маблағ ҳисобига яшашини билмаган. Шунинг учун кечаси қайнатасининг пулини ўғирлаб, нарвон билан болохонадан ичкари ҳовлига тушган, сўнг девордан ошиб ғойиб бўлган. У тушган пароход бугун тонг отарда йўлга тушармиш...

Биндебашини хатни ўқиркан, томирларида қон тўхтагандай туюлди. Хатни ўқиб тугатгач, каравотнинг оёқ томонига йиқилиб тушди... Зимзиё тун қўйнида қулоқлари остида гўё чирилдоқ галаси шангиллаб турарди. Ҳовлидан, қўшни хонадан ва узоқ-узоқдаги уйлардан хушчақчақ най товушлари эшитиларди: шодликларга чўмган Бенгалия Пужа байрамини кутяпти! Куз офтобининг тегажак ва ўйинқароқ шуъласи ҳувиллаб қолган хонага тушиб ўйнарди.

Бхубона билан Камола кун алламаҳал бўлиб қолганига қарамай, эшикни ҳамон ёпиқ кўриб, Биндебашинига тоза ҳазил қилишди ва эшикни тақиллатишди. Аммо ҳеч қандай жавоб бўлмади. Кейин бир оз безовталаниб, дугоналари чақира бошлашди:

— Бинде! Бинде!

Биндебашини бўғиқ овоз билан:

— Мени кутманглар! Кейинроқ чиқаман...— деб жавоб қайтарди.

Дугоналари, Бинде бетоб бўлиб қолган бўлмасин тагин, деб унинг снасини чақиринди.

— Қизим, нима бўлди, нега эшикни очмаяпсан?— деб сўради онаси келиб.

— Отамни чақиринг!..— деб жавоб қилди Бинде кўз ёшларини зўрға тийиб.— Отамни чақиринг, ўзингиз ҳам бирга кинг...

Онаси нима дейишини билмай, дарров Ражкумарни бошлаб келди. Бинде уларни ичкарига киргизди-ю, яна эшикни беркитиб олди.

Унинг нафаси тикилган эди. Юраги тарс ёрилгудек бўлиб, отасининг оёғига йиқилди.

— Ота, мени афв этинг!—деди Бинде хўнграб.— Мен сандиқдаги пулингизни ўғирлаб олдим!..

Онаси ҳанг-манг бўлиб, каравотга ўтириб қолди.

— Мен пулни эримни Англияга жўнатиш учун ўғирладим,— деди Бинде.

— Пул керак бўлса нега тўғриликча сўрай қолмадинг?— деб сўради отаси.

— Чунки сиз унинг жўнаб кетишига йўл қўймасдингиз.

Ражкумар-бабунинг жаҳли чиқди. Она йиғлади. Қиз йиғлади.

Айни вақтда Калкутта бўйлаб Пужа байрамининг турли-туман қувноқ садолари янграрди.

Шу куни қизи билан куёвининг шон-шарафи, Биндебашинининг эътибори таниш-билишларининг оёғи остида поймол бўлди. Онатхбондху бўлса, олдиндан ҳаммасига режа тузиб, фирибгарлик билан калитларни қўлга тушуриб, кечаси пулни ўғирлаб, чет элга қочган эди. Унинг бу ишига Бинде ҳам ёрдам берди. Шу сабабдан Ражкумар-бабунинг уйи билан битта бўлиб ўтирган қариндошлари иснод келтиргани учун унга лаънатлар ўқишди. Уларга бу воқиаларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай Бхубона билан Камола ҳамда ичкарида бўлаётган гапларни эшик орқасида туриб эшитиб олган бошқа қариндош-уруғ, қўни-қўшнилар етказган эди. Зотан, ҳаяжонга тушиб қолган уй эгалари куёви ётган хонага қараб югуришар эканлар, бу кўпчиликнинг диққатини тортмай иложи йўқ эди. Бу табиий бир ҳол!

Энди Биндебашини одамлар кўзига кўринмасди. У эшикни ичидан бекитиб олганича, на бир бурда нон еди, на бир қултум сув ичди. Унга ҳеч ким ачинмади ҳам. Ҳаммалари буларнинг аввалдан тил бириктириб қўйиб қилган айёрлигидан ғоятда таажжубланганлари ҳолда, Биндебашини ўзининг бу туғма хулқ-атворини то шу биринчи қулай фурсат келгунча усталик билан яшириб келганини бир-бирларига гал бермай гапиришар эди.

Пужа байрами Ражкумар-бабунинг ғам-ғуссага тўлган уйида мана шундай кутиб олинди.

Қайғу ва хижолатдан эзилган ҳолда, Биндебашини қайнанасиникига қайтиб келди. Бири ўғлининг жўнаб кетишидан қаттиқ хафа, бири эридан айрилиб тул қолган; икки есирнинг бошига тушган бу қайғу уларни бир-бирига яқинлаштириб, эгачи-сингилдек қилиб қўйди. Улар илгаригидан ҳам қалин бўлиб кетишди. Энди ўз ташвишлари билан овора бўлиб, уй ичидаги энг оғир ва энг ифлос ишларни ҳам ҳеч нолимай қилиб юришди. Биндега қайнанаси қанча яқинлашса, Қалкутгадаги қариндошлари шунча узоқлашиб борарди.

«Қайнанамнинг ҳам, менинг ҳам ҳеч нимамиз йўқ,—деб ўйлар эди Бинде.—Бизни бошимизга тушган бир хилдаги ғам-ғусса яқинлаштирди. Қариндошларимиз бўлса, шу қадар бой-бадавлатки, бизлар чекаётган кулфат уларнинг хаёлига ҳам келмайди!»

Гап Бинденинг ота-онасига нисбатан фақир яшашидагина эмас, албатта. Гап шундаки, Биндебашини ўғирланган пулни ўз бўйнига олгандан кейин, ота-онаси унга қадимгидек муомала қилишни йиғиштириб қўйган эди. Аслида ҳар қандай севги ҳам бунақа синовлардан ўтавермайди!

Энди Онатхбондхуга келсак, у дастлаб хотинига тез-тез хат ёзиб турди. Аммо кейинроқ бориб хат ҳам камдан-кам келадиган бўлди, ҳар хатда Биндега нисбатан илтифотсизлик аломатлари равшанроқ ифода этиладиган бўлиб қолди. Онатхбондхунинг қобилияти, қиёфаси ва ақлига ҳайратда қоладиган, унинг билимсиз ва бир умр уй-рўзғор ишларида ивирсиб қолган хотинига нисбатан маълумотлироқ, ақлли, бообрў ва ҳусни жиҳатидан ҳам жуда юқори турадиган қанчадан-қанча инглиз қизлари шайдо бўлиб қолган эди. Кўп ўтмай Онатхбондху ўзининг қорачадан келган, оддийгина сорийга ўраниб юрадиган вафодор хотинидан кечиб, бу менинг тенгим эмас, деган фикрга келганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Аммо Онатхбондху ўғирлаб олиб жўнаган пуллари тугаши олдидан, ҳеч иккиланиб ўтирмай, ўзига номуносиб кўрган бенгал хотинига телеграмма юборди.

Бинде ўзига фақат иккита шиша билагузугини олиб қолиб, бошқа ҳамма қиммат баҳо буюмларини сотиб, эрига пул юборди. Унинг энг қимматбаҳо буюмлари отасининг уйида қолган эди. Чунки бундай қимматбаҳо буюмларни қишлоқ жойда сақлашни муносиб кўрмасдилар. Биндебашини ўзининг бу буюмларини ҳам, эримнинг ҳали у қариндоши чақиряпти, ҳали бу қариндоши чақиряпти, деган турли хил баҳоналар билан секин-аста отасининг уйидан олиб келиб олган эди. Ниҳоят, у бисотида қолган сўнгги билагузуклари, ҳатто банорас сорийси ва рўмолигача сотиб, эрига муфассал хат ёзиб юбордики, унинг кўп сатрлари қоғозга томган кўз ёшлари билан ёйилиб кетган эди. Бинде хатида эрига ёлвориб, келишини жуда-жуда илтимос қилди.

Бу вақтда Онатхбондху ҳақиқатан ҳам адвокатлик дипломини олиб, соқол-мўйловини яхшилаб қирдириб, тор шим билан пиджак кийиб олган ҳолда қайтиб келди. Аммо уйига эмас, мусофирхонага тушди. У ўз уйида яшаёлмасди: биринчидан, уйи узоқ истиқомат қиладиган одамга номуносиб жой эди, иккинчидан эса, ўз тоифасидан ажралган киши қишлоқда нима ҳам қилади. Қайнатасининг уйига келсак, улар ҳам жуда художўй ҳиндулардан бўлгани учун, тоифасидан ажралган кишини қабул қилмас эдилар.

Аммо орадан кўп ўтмай, маблағ етишмаганидан Онатхбондху меҳмонхонадан чиқиб, кичикроқ бир жойда туришга мажбур бўлди. Хотинини у бу ерга ҳам йўлатмади. Умуман у чет элдан қайтгандан буён онаси ҳамда хотини билан икки-уч марта учрашди, холос, шундан кейин улар билан учрашишни ҳам йиғштириб қўйди.

Дилсиёҳ бўлган икки аёл ўзларини фақат бир нарса билан юпатишар эди: Онахбондху ватанига қайтиб келди, жигарларига яқин ерда яшаяпти. Бунинг устига, улар жуда машҳур адвокат деб ҳисоблаган Онатхбондхунинг шуҳрати онаси билан хотинининг чексиз ифтихорига сабаб бўлди. Биндебашини ўзини машҳур эрига номуносиб ҳисоблаб, бу билан Онатхнинг димоғдорлигини янада оширарди.

Бинде руҳан азоб тортса ҳам, гурур ҳисси қонган эди. У чет эл кийимларини кийган кишини кўрарга кўзи йўқ эди, аммо ўз эрини кўриб, дамба-дам хаёл қиларди: «Ҳозир деярли ҳамма европача кийим киядиган бўлиб кетган. Лекин бу ҳеч кимга ярашмайди. Менинг Онатхондхум бўлса худди қуйиб қўйган чет эл соҳибига ўхшайди! Ҳатто бенгаллик деб айтишга ҳам тилинг бормайди киши!»

Онатхондхунинг пули тугаб қолди, у лаънати Ҳиндистоннинг ҳақиқий талант эгаларининг қадрига етмайдиган ватан эканига ишонч ҳосил қилди, ҳам-касабалари унинг ютуғини кўра олмасди, гўштлик овқати сабзавотлардан қилинган гўштсиз овқат билан, қовурилган товуқ гўшти эса қайнатилган гуруч билан алмашинди, йилтираб турадиган костюмлари, тозалаб қирдирилган кибрли юзи анча нурсизланиб қолди, ҳаётининг ҳамма вақт таранг қилиб тортилган тори энг юқори пардада янграш ўрнига, фақат аллақандай бир мунгли куйда чертиладиган бўлди. Мана шундай бир пайтда Ражкумар-бабунинг уйида катта бир бахтсизлик рўй бериб, йўлдан адашган Онатхондхунинг ҳаётида бирдан ўзгаришлар ясаб юборди.

Ражкумар-бабунинг биттаю-битта ўғли Хоркумар вафот этди.

У Ганг дарёси соҳилида яшовчи амакисининг уйдан қайтиб келаётган экан, қайиқ йўлда пароход билан тўқнашиб қолиб, Хоркумар ҳам, хотини ҳам, ўғли ҳам ғарқ бўлибди.

Ражкумар-бабунинг энди фақат биргина қизи Биндебашини қолди.

Ражкумар-бабу бу қақшатғич воқиядан кейин бир оз ўзига келгач, Онатхондхуни йўқлаб борди:

— Бабу, сен гуноҳларингга тавба қилиб, ўз тоифангга қўшилишинг керак. Энди менинг сизлардан бошқа ҳеч кимим қолмади,— деди.

Онатхондху қайнатасининг бу илтимосини бажону дил қабул қилди. У, энг аввало, энди ўзимга ҳасад билан қарайдиган ва мени фавқулодда қобилиятимга муносиб иззат-ҳурмат қилмайдиган маҳаллий адвокатлардан роса ўч оламан, деб ўйлади.

Ражкумар-бабу пандитлар билан маслаҳат қилиб

кўрди. Улар Ражкумар-бабуга, агар Онатхбондху сизгир гўшти емаган бўлса, шундагина уни яна ўз тоифасига қабул этиш мумкин, деб айтдилар.

Гарчанд ейиш ман қилинган тўрт оёқли муқаддас ҳайвоннинг гўшти Онатхбондхунинг севимли таомлари руйхатидан ўчмаган бўлса-да, у, мен ҳеч қачон бундай шаккоклик қилган эмасман, деб айтди. Аммо яқин дўстларига бундай деб тушунтирган эди:

— Модомики, жамоатчилик ёлгон гапга ишонар экан, нега энди мен шунга амал қилмаслигим керак? Менимча, бунақа ёлгон гапнинг у қадар зарари бўлмаса керак. Бизнинг тоифамиздаги кишилар, сизгир гўшти еган кишининг тили иккита ифлос нарса билан тозаланиши керак, деб таъкидлашади. Шундан бири — сизгирнинг гўнги, иккинчиси — ёлгон гап. Шундай экан, мен бу одатни бузиб нима қиламан?

Кейин тезликда Онатхбондхунинг ўз тоифасига қайтиши учун хайрли бир кун белгиланди. Унга қадар Онатхбондху ўзининг европача костюмларини ечиб ташлаб, ўрнига дхоти ва чадор кийиб олиш билангина кифояланмай, балки дарров европаликларни қоралаш ва усталик билан турли-туман далиллар ҳамда ҳикматли сўзлар келтириб, ҳиндларни оппоқ қилиб кўрсатиш йўлига ўтиб олди. Бу эса ҳамманинг кўнглидагидек бўлиб тушди. Биндебашинининг севгучи меҳрибон юраги, энди, қайта бошдан ифтихор ва севинчлар билан тўла бошлади. У ўз-ўзига: «Қимки чет элда бўлса, у ёқдан тамом европалик бўлиб қайтади. Уларнинг ҳатто бенгалликлар эканини ҳам ажрата олмайсан киши! Менинг эримда бўлса, бундан нишон ҳам йўқ. Аксинча, у энди ҳиндуликка илгаригидан ҳам садоқатли бўлиб қайтди!»— дерди.

Белгиланган кун Ражкумар-бабунинг уйи брахманлар ва пандитлар билан лиқ тўлди. У ҳеч аямай пул сарф қилди: хилма-хил нозу неъматлар, совғалар тайёрлади, умуман, нима керак бўлса — ҳаммаси қилди.

Ичкари хонада ҳам ясан-тусан ва ноз-неъматларнинг ҳисоби йўқ эди.

Ҳамма ҳовли ва хоналарда ҳаёт қайнарди. Ҳамманинг қўли ишда: бировлар овқат тайёрлаган, биров-

лар меҳмонга қараган. Биндебашинининг қувончдан очилган чехраси шов-шув, олаговур ичида куз қуёшидан нур эмган оппоқ булутни эслатарди. Бугун, гўё, дунёдаги бор гаплар унинг эри ҳақида! Бутун Бенгалия гўё бир саҳнага айланган-у, парда кўтарилганда ҳайратда қолган томошабинларнинг кўз ўнгида бош қаҳрамон — тенги йўқ Онатхбондху! У Англиядан келган ва бугун бутун ҳиндуизмнинг шон-шуҳратини янада юқори кўтариб, ҳинду жамиятига киряпти. Бу шон-шуҳратнинг шуъласи бутун мамлакатни ёритиб, Биндебашинининг меҳрибон юзларида акс этиб турибди. Мусибатли ҳаётида кечиб ўтган бутун узун-қисқа қора кунлари энди тамом орқада қолди! Бугун у отасининг уйини лиқ тўлдириб ўтирган қариндош-уруғларининг кўзи олдида мағрур бош кўтаргани ҳолда, шараф бўсағасига қадам қўяпти. Бугун эрининг буюклиги туфайли унинг ўзига номуносиб хотини ҳам ҳамманинг ҳурмат-олқишига сазовор.

Шундай қилиб, маросим бошланди. Онатхбондхуни ўз тонфасига қабул қилишди. Таклиф қилинган брахманлар билан меҳмонлар у билан бир столга ўтириб иштаҳа билан ноз-неъматлардан тановул қила бошладилар.

Зиёфатдан кейин қариндошлари куёв билан кўришиш учун уни ичкарига таклиф қилдилар. Онатхбондху бетел баргини чайнаганича, бамайлихотир ўрнидан турди ва мамнун жилмайган ҳолда эринчоқлик билан битта-битта оёқ босиб чадорини ерга судраб ичкарига кириб кетди.

Брахманларга дакшина — инъомлар тайёрлана бошланди. Улар бўлса меҳмонхонада ўтириб олиб, овозлари борича ўзларининг билимдон эканликларини исботлашар эди. Ражкумар-бабу бирпас гаплашиб дам олиш учун пандитларнинг олдига кирди. У пандитларнинг диний қонунлар тўплами — смрити тўғрисидаги мубоҳасаларига қулоқ солиб ўтирар экан, дарвозабон келиб унинг қўлига бир визит карточкасини тутқизди.

— Сизни бир мэм-соҳиб¹ йўқлаб келди,— деди у

1. М э м - с о ҳ и б — инглиз хоним.

ҳинд тилида. Ражкумар-бабу ҳайрон бўлди. Кейин карточкага разм солди. Қараса, англиз тилида шундай деб ёзилган экан: «Миссис Онатхбондху Саркар — Онатхбондху жанобларининг хотини».

Ражкумар-бабу карточкага диққат билан узоқ тикилди, лекин бирон сўзидан ҳеч бир маъно уқиб ололмади. Шу пайт меҳмонхонага ҳозиргина келиб тушган англиз хонимнинг ўзи кириб келди. Қизил юзли, сариқ соч, мовий кўз, сутдай оппоқ, оҳу каби нозик ва гўзал бир жонон. У атрофда ўтирганларга кўз югуртирар экан, ўзига таниш ва азиз бўлган кимсани топа олмай, меҳмонхона ўртасида туриб қолди.

Мэм-соҳиб кириб келиши билан пандитлар мубоҳасани таққа тўхтатишиб, жим бўлиб қолишди. Меҳмонхонада мудҳиш сукунат чўкди. Шу дақиқа яна боягидай эринчоқлик билан битта-битта оёқ босиб, чадорини ерга судраб Онатхбондху кириб келди.

Инглиз хоним дарҳол унга пешвоз югуриб борди ва бўйнидан маҳкам қучоқлаб, унинг бетел баргидан қизарган лабларидан чўп этдириб бўса олди.

Уша куни пандитлар қонун тўғрисида ортиқ мубоҳаса қилмадилар.

1694 йил.

СУДЬЯ

I

Кхироданинг узоқ дарбадарликдан кейин топган одами уни худди кераксиз латтадек ташлаб кетди.

Бир бурда нон билан бошпана деб янги бир хомий қидириши кераклиги, анча ёшга бориб қолган Кхирода қалбида чуқур нафрат ҳиссини уйғотди.

Ёшлик ўтиши билан ҳаётда худди қуёшли куз сингари вазмин ва осойишта, ажойиб бир палла бошланадики, бу пайтда ҳаёт боғининг мевалари етилиб пишган бўлади. Ёшликнинг эҳтиросли телбаликлари ярашмайди, ўринсиз бўлиб қолади. Бебаҳо ҳаётимиз гўё интиҳосига етади. Бу даврда барча кўрган-кечирганларимиз, яхши ва ёмон, қувончли ёки ғамгин воқиялар — ҳаммаси онгимизни ўзгартириб юборган бўлади. Сиҳрли орзуларимиз оламининг чалкашликларидан воз кечиб, қурбимиз етганча ўз ҳаётимизни қуришга тиришамиз. Янги маъшуқанинг фусункор, чорловчи нигоҳи бизни ўзига мафтун этмайди; эски қадрдонларимизнинг дўстликларини қадрлай бошлаймиз. Ёшлик ғунчалари сўлади, узоқ фурсат бирга яшагандан кейин, юз ва кўзларимиз ифодасида инсоннинг ҳамиша навқирон қалби тобора равшанроқ кўрина бошлайди. Овоз, жилмайиш, нигоҳ — кишининг ички табиатига мослашади. Орзу қилиб эришмаган нарсаларимизни амалга ошириш умидидан воз кечамиз, бизни тарк этган яқин киши-

ларимиз фироқида қайғуришни ташлаймиз, ўзимизни алдаб кетганларнинг гуноҳидан ўтамиз. Шундан сўнг ўзини бизга яқин тутган, ўз севгисини изҳор қилган, ҳаётдаги барча қийинчиликлардан, аччиқ жудоликлардан кейин ҳам содиқ қолган кишига қалбимизни инъом қиламиз. Шундай қилиб, аллақачон синалган содиқ дўстларимиз даврасида қолганимизда қалбимизнинг осойишта тепаётгани ва қаноат ҳосил қилганини ҳис этамиз. Ҳаётнинг ана шу майин шом пайти бошланганда, бировга янгидан кўнгил бағишлаб, нарса ортдираман деб тараддуд қилишга мажбур бўлган, ҳордиқ олишга бирор жойи йўқ, кечқурун уйига қайтганида чироқ ёқувчиси бўлмаган кишининг шўри қуриydi.

Кхирода эрталаб уйқудан уйғаниб қараса, ўйнаши унинг барча безакларини ва бор-йўқ пулини шипириб, қочиб кетибди. Квартира ҳақини тўлашга ҳам, ҳатто уч ёшлик ўғилчасига сут олиб беришга ҳам пул қолмаганди. Шу фурсатда ўзининг ўттиз саккиз ёшга кирганини, оламда бирорта ҳам кўнглига яқин одами, ҳатто ўлганда кўмадиган кишиси ҳам йўқлигини эслади; бугун яна кўз ёшини артиб, лаби ва қошларини бўяб, минг хил оҳангга тушиб, кексалигини яшириши, шўх кулиб, катта сабр-тоқат билан янги жазман топиши ва уни овламоқ учун нозу ишва домини ёйиши кераклигини хотирасидан ўтказаркан, эшикни ичидан қулфлаб олди-да, ўзини ерга отиб, бошини полга ура бошлади.

Кун бўйи ҳеч нима емай, ўликдай чўзилиб ётди. Кеч кирди. Хона ичи қоронғулашиб кетди. Эски ўйнашларидан бири тасодифан келиб қолиб, унинг эшигини тақиллатди.

— Кхиро! — қичқирди у, Кхиро, эшикни оч!

Кхирода эшикни ланг очди-да, йўлбарсдай бўкириб, супургини кўтариб, чиқиб келди. Ошиқи беқарор йигит дарров жуфтагини ростлаб қолди.

Бу шовқин-сурон болани уйғотиб юборди. У, очликдан кун бўйи йиғлаб каравотчасида ухлаб қолганди.

— Ойи! — деб қичқирди бола, — ойи дейман! Ойи...

Кхирода аччиқ йиғлаб турган боласини қўлига

олиб, бағрига босганича кўчага отилди ва ўзини қудуққа ташлади.

Шовқин-суронни эшитиб, фонус кўтарган қўни-қўшнилар чопиб келишди. Кхирода билан болани тезликда қудуқдан тортиб олишди. Она беҳуш эди. Бола эса аллақачон ўлган...

Касалхонада врачлар Кхиродани даволашди. Бемор тузалиб оёққа босганда судья уни бола ўлдиришда айблаб, жавобгарликка тортди.

II

Судья Моҳитмохон Датт кўзга кўринган ҳукумат амалдорларидан бири. У суд ишини қатъий қонунлар асосида олиб борарди. Кхиродани осийшга ҳукм қилишди. Адвокатлар зир югуриб, бечоранинг кулфатли аҳволини айтиб, уни қутқариб қолишга кўп уринишди, лекин сира натижа чиқмади. Судья ҳукми юмшатишга ҳеч қандай асос топмади.

Судьянинг бундай қилишига алоҳида сабаблар бор эди. У, ҳинд аёлларини тангрилар деб атаса ҳам, ичида уларга ишонмасди. Аёлларнинг ҳаммасида окла ахлоқини бузиш майли бўлади, деб ҳисобларди.

Унинг ўйлашича, назоратни сал бўшаштирсанг, жамиятда биронта ҳам ор-номусли хотин қолмайди.

Судьянинг бундай эътиқоди тасодифан туғилган эмас. Унинг нега бундай фикрда эканлигини билмоқ учун ёшлигида бошдан кечирган воқияларидан баъзиларини айтиб ўтишга тўғри келади.

Моҳитмохон Датт коллежнинг иккинчи курсида ўқиб юрган маҳалида бутунлай бошқа бир одам эди. Ҳозир унинг боши ялтироқ, энсасини бир тутам соч безаб турибди. Ўткир устара ҳар кун эрталаб юзидаги биронга ҳам мўйни омон қолдирмай қириб ташлайди. У маҳалларда-чи... тилла гардишли кўзойнак, соқол-мўйлаб, сочини европача тараб юришлари... худди XIX аср китобларидаги Қартика худосига ўхшаб кетарди. У, ўзининг ташқа қиёфасига алоҳида зеб берарди. Вино ичиш, гўшт ейишдан хазар қилмасди. Яна шунга ўхшаш анча-мунча баъзи нозик одатлари бор эди.

Унинг уйидан сал нарида бир оила турарди. У оила қафасида ёшгина, энди 14—15 ларга кирган Хемшоши исмли бева хотин ўксиб яшарди.

Кўм-кўк соҳил узоқлардан эртақлардаги сингари жозибали кўринади. Шунинг сингари, тулликда ҳақиқий оламдан ажралиб қолган Хемшошига ҳам дунё гўё узоқ соҳилдаги, сир ва қувончларга тўла афсонавий қасрдек кўринарди. У, дунёнинг мураккаб ва шафқатсизлигини билмасди, бахт деган нарсанинг ҳаммиша қайғу-алам, хавф-хатар ва шак-шубҳалар билан эгизак келишини, аламни ўкинч ва умидсизликлар билан заҳарланганини хаёлига ҳам келтирмасди. У ҳаётни жилдираб оқувчи мусаффо бир ирмоқ деб, унинг йўлларини эса тўппа-тўғри, кенг ва равон деб билар эди. Унингча, бахт фақат ўша томонда, ўз уйидан ташқаридагина барқарор эди, ўзининг нозик ва эҳтиросли юрагида эса ушалмаган орзу-умидларигина босилиб ётарди. Шуларни ўйлаганида ёшликнинг беғубор шабадаси қалб мулкида бемалол кезиб, бутун олам камалакдек ранг-баранг, баҳордай гўзал туюлиб кетарди.

Қалби фируза осмонни қучгудай эркин тепа бошларди, бутун олам унинг юрагида нилуфарнинг нозик гули каби қулф урар эди.

Унинг ота-онаси ва икки укаси бор эди. Укалари нонушта қилиб мактабга кетар, қайтиб келишгач, овқатланиб, дарс такрорлагани кечки классларга жўнашар эди. Отасининг маоши кам бўлганидан ўғилларига мураббий ёллашга қурби етмасди.

Хем юмушдан бўшаган маҳалларида уйда ёлғиз ўтиришни яхши кўрарди. У йўлқадан тинимсиз ўтиб турган йўловчиларга иштиёқ билан термулиб ўтирар, майда савдогарларнинг жарангли овозларига қулоқ солар, унга бу одамларнинг ҳаммаси бахтиёрдек туюларди. Унинг назарида, гадоёлар — озод қушлар, кўча савдогарлари эса овқат топиш учун қора терга ботиб зир югурувчи кишилар эмас, балки қувончли ҳаёт саҳнасида бир кўриниб қўядиган артистлар эди.

У оҳари тўкилмаган, башанг кийим-бошда дераза ёнидан савлат тўкиб ўтувчи Моҳитни кунига бир не-

ча бор кўрарди. Назарида Моҳит улуғ Индра¹ сингари, дунёдаги эркакларнинг энг яхшиси, энг бахтлиси эди. У мағрур ва башанг йигит дунёда нимани орзу қилса, ҳаммасига эриша олади, деб хаёл қиларди. Кўнглида Моҳитни илоҳийлаштириб, унга турлитуман янги фазилатлар қўшиб, шу ўйлар билан худди қўғирчоқ ўйнаб овунган қизчадек ўзини юпатарди.

Бир куни кечқурун Моҳитнинг деразаларида ёрқин чироқлар кўринди. Ичкаридан раққосалар билан гузугининг жаранглаши, ашулачиларнинг овозлари эшитиларди. Хем туни бўйи миужжа қоқмай, ўша уйдаги жонли сояларга тикилиб ўтирди. Унинг қалби қафасдаги қушдек талпинар, изтироб чекар эди.

У ўз тангриси Моҳитни сира айбламасди. Қапа-лаклар юлдуз деб ўзларини ўтга урганидек, Хем ҳам роҳат ва фароғатга чорловчи музыка ва ашулалар эшитилаётган ўша чароғон уйни жаннат макони деб биларди. Туни билан шундай ўтириб, нурдан, соялардан, истак ва орзулардан аллақандай сиҳрли одам ясади. Ўз кўнглидаги тангрини тахтга ўтқазиб, ҳайрат ва завқ билан кўз тикди. У ўзини қурбонлик ўтига ташлагандай, орзу-истаклари ўтида ҳаётини, ёшлигини, ҳозир ва келажagini, бахтини ва қайгу-аламларини куйдирмоқда эди. Қалбининг ана шу осуда қасрида ўз тангрисига маҳлиё бўлиб ўтираркан, рўпарадаги уйда шўхлик ва кўнгил очишнинг бўрони ичида мислсиз ҳорғинлик, зерикиш, ифлос истаклар қолдиғи билан таҳликали фисқу фужур қайнаб тошаётганини билмасди.

Ёш бева ана шундай уйқусиз чароғон тунларда кишини ҳалокатга судровчи ўйинлар бўлишини, шафқатсиз, ясама кулгилар жаранглашини узоқдан туриб тасаввур этолмасди.

Хем ўз қалбида яратган сиҳрли олам ва тангриси тўғрисида дераза тагида танҳо ўтириб, умр бўйи хаёл суриши мумкин эди. Аммо, бахтига қарши, худонинг раҳми келиб, осмон пастлашди. У, ер билан тутанди-ю, сўнг бутунлай йўқ бўлиб кетди; у билан бирга

¹ Индра — ҳинд афсоналарида маъбудлар ҳоқими, бўрон ва момақалди роқ тангриси.

узоқ йиллар давомида уни ўз хаёлида вужудга келтирган кишининг ўзи ҳам мавҳ бўлди.

Мен Моҳитнинг таъмагир назари қандай қилиб дераза тагида хаёл суриб ўтирган қизга тушганини ёзиб ўтирмайман. У қизга Бинодчандро деган қалбаки имзо билан мактублар ёзди, охири андишали ва ҳаяжонли жавоб хати олди. Мактуб бошдан-оёқ қайноқ ҳис-туйғулар ва имло хатолари билан тўла эди. Шундан кейин ички курашлар бўрони авж олиб, ёш қалбни завқ билан уятчанлик, умид билан қўрқинч хислари қоплади. Бу ҳалокатли бахтдан бутун олам гўё маст бўлиб Хемшошининг теварагида чарх ура бошлади. Тобора тезроқ чарх уриб, ниҳоят, аллақандай жисмсиз бир соя шаклига кирди, охири чирпирак бўлиб учаётган хаёт филдирагидан ажралиб кетган ёш аёл тўсатдан узоққа улоқтириб ташланди.

Бир куни, ярим кечаси Хемшоши отаси, онаси ва укаларини ташлаб, ўзини Бинодчандро деб атаган Моҳит билан фэйтонга ўтирди. Тангриси унинг кўз олида одам шаклида пайдо бўлганида Хем уялганидан ва виждон азобидан ерга кириб кетгудай бўлди. Фэйтон жойидан жилишга улгурмай, Хем кўзларига жиққа ёш олиб Моҳит оёғига йиқилди:

— Утинаман сендан, мени уйимга ташлаб кет!

Бундан чўчиган Моҳит дарҳол унинг оғзини ёпди. Фэйтон физиллаганича жўнаб кетди.

Усти ёпиқ фэйтоннинг қоронғу бурчагига ўтирган Хемшоши худди сувга чўкаётган одамдек, бутун ҳаётини кўздан кечирди: мана, эрталаб дадаси унинг нонуштага чиқишини кутади; мана, кенжа укаси ҳозиргина мактабдан қайтиб келди, Хем уни овқатлантиради, бола мамнун жилмаяди; мана, у эрталаб онаси билан бетел пиширади, кеч кирганда эса унинг сочларини тараб қўяди... Хем бечора уйнинг ҳамма бурчакларини, ҳар куни қиладиган барча майда-чуйда юмушларини жуда аниқ тасаввур этди. Камтарин оиладаги осуда ҳаёти энди унга жаннатдек туюлди... Бетел пишириши, соч тараши, овқат вақтида дадасини елпиши, дадаси бўш кунлари овқатдан сўнг мудраб ўтирганида унинг сочлари орасидан оқ толаларини териб олиши, ҳатто, укаларининг шўх-

ликлари — ҳаммаси унга жуда ширин ва ёқимли, афсуски, энди қўлидан кетган узоқдаги бахтдек кўринди.

Наҳотки, мана шуларнинг ҳаммасига эга бўла туриб, яна бошқа бахт излаш керакмаслигини унинг ўзи билмаган бўлса!

Ҳозир ҳамма уйларда қизлар роҳат қилиб ухлаётгани кўнглидан ўтди. Ўз ўрнида роҳат қилиб ухлаш бу қадар ҳузур-халоватли эканини илгарилари нега хаёлига келтирмадидейкин.

Эртага эрталаб, барча хотин-қизлар яна ўзларининг одатдаги юмушларига киришадилар. Уйдан қочган Хемшоши учун бу уйқусиз тун қаерга бориб тугаркин?

Кўнгилисиз тонг отиб, қуёшнинг мулойим ва қувноқ нурлари тор кўча бурчагидаги уй деворида ўйнай бошлаганда, ҳамма нарса бирдан маълум бўлди. Қандай шармандалик! Унинг бошига қанчаю қанча лаънат тошлари ёғилиб, озмунча кўз ёши тўкилдими!

Хемнинг юраги изтироб ўтида қовуриларди. У, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб Моҳитга ёлворарди:

— Ҳали тонг отгани йўқ. Ойим билан укаларим уйқуда! Мени уйимга элтиб қўй!

Бироқ тангри бунга қулоқ солмади. У Хемни ғирчиллаб силкиниб бораётган иккинчи класс вагонга ўтқазиб, аллақачонларга олиб кетди. Жаннатга бўлсамикин...

Орадан сал вақт ўтмай, тангри билан жаннат яна иккинчи класс вагонга ўтириб бошқа томонга жўнаб кетишди. Хем эса қулоғигача ифлосликка ботиб, ёлғиз ўзи қолди.

///

Мен Моҳитмоҳоннинг илгариги ҳаётидан атиги биргина воқияни эслатиб ўтдим. Қайтариқ бўлмасин деб бошқаларини айтиб ўтирмайман.

Бунинг устига, эски воқиаларни титиб ўтиришга нима ҳожат! Ҳозир дунёда илгариги Бинодчандрони эслай оладиган биронта ҳам одам қолмаган. Моҳит-

нинг хулқ-атвори эса энди тамомила беғубор; у ҳар куни диний урф-одатни бажо келтиради, шастрни ўрганади, болаларини йогага ўқитади, ичкарида ўтирган, ҳатто олдиларидаги қуёш, ой ва шамол ҳам кира олмайдиган хотинлар устидан қаттиқ назорат қилади. Бир вақтлар Моҳит бир неча аёллар туфайли гуноҳкор бўлиб қолган, шунинг учун у хотинларни жамият олдидagi кичкинагина айблари учун ҳам қаттиқ қўллик билан жазолайди.

Қхиродани осишга ҳукм чиқарганидан кейин, ордан бир неча кун ўтгач, яхши овқатни жовидан ортиқ севган Моҳит сабзавот олмоқ учун қамоқхона полизига борди. У, қамоқда ўтирган асира сержиноят ҳаётида қилган ҳамма гуноҳлари учун ҳозир виждон азоби чекашгани-йўқми, шуни ҳам билмоқчи эди.

Моҳит қамоқхонанинг аёллар бўлимига кираркан, узоқдан, аллақандай, шовқин-сурон, қичқириқлар эшитди. Камерага кириб, Қхироданинг назоратчи билан уришаётганини кўрди. Моҳит ўзича:

«Тавба, хотинларнинг феъли-атвори қизиқ-да. Ҳатто ўлим графасида ҳам бир нима қилиб уришиб олиш имкониятини қўлдан бермайдилар. Улар ҳатто нариги дунёда ҳам нозирлар билан уришиб юрсалар керак» деб мийғида кулиб қўйди.

Моҳит, вазиятга кўра йўл-йўриқ бериш ва панду насиҳат қилиш билан асирани тавбасига таянтириш лозим деб ўйлади. Шу олижаноб ният билан Қхиро-да ёнига келганида асира илтижо билан унга қўлларини чўзиб:

— О, судья-бабу, сиздан ўтинаман, анавунга айтинг, узугимни қайтариб берсин!— деб ёлворди.

Назоратчи унинг узукни сочлари орасига яшириб кирганини ва ўзининг тасодифан кўриб қолиб тортиб олганини айтди.

Моҳит яна хаёлида кулиб:

«Тавба, эртага дорга осилади-ю, ҳозир аллақандай узук можаросини қилади. Хотинларга ана шу бекорчи шақилдоқлардан кўра қимматроқ нарса бўл-маса керак!» деб кўнглидан ўтқазди-да:

— Қани, менга бер-чи, қандай узук экан? — деб назоратчига қаради.

Узукнинг бир томонида, фил суягига соқол мўйловли ёш йигитнинг расми солинган бўлиб, иккинчи томонида тиллага «Бинодчандро» деган сўз ўйиб ёзилганди.

Моҳит чўғни ушлаб олгандай бирдан сесканиб кетди.

У, кўзини узукдан олиб, Кхиродага диққат билан тикилди. Моҳит бундан йигирма тўрт йил аввал кўрган нозик ва муҳаббат ёшлари оқиб тушаётган, уятчанг чеҳрани эслади. Ҳа, шубҳасиз, ўша юз!

Судья Моҳитмохон Датт яна узукка қаради. Бошини оҳиста кўтарганида кичик узук шуъласи билан ёритилган бузуқ хотин гўё олтиндан ясалган тангри маъбудасидек нурланиб кетди.

1894 йил.

Т У Н Д А

— Доктор, доктор!

— Яна ухлагани қўйишмади,— тўнғилладим мен ва зўрға кўзимни очдим. Қарасам қаршимда бизнинг заминдоримиз Докхиначорон-бабу турибди.

Мен сакраб ўрнимдан турдим, кажава суянчиқли стулни берироқ суриб, меҳмонни ўтқаздим-да, ташвиш билан юзига қарадим. Кечаси соат икки ярим эди.

Ранглари ўчган, қўрқувдан кўзлари олайган Докхиначорон сўз бошлади:

— Бугун кечаси яна дардим тутди. Сизнинг дорингиз ҳеч нарсага арзимади.

— Эҳтимол сиз винони кўпроқ ичиб қўйгандирсиз,— уялинқираб луқма солдим мен.

— Гап винода эмас. Менинг бошдан кечирганларимни билмасдан диагноз қўйишга уриниб, катта хато қиляпсиз.

Токчадаги чироқ паст қилиб қўйилганди. Мен пилигини кўтардим, чироқ қаттиқ тутай бошласа ҳам, уй бир оз ёришди.

Мен елкамга чойшапни ёпдим-да, устига газета ёзиб қўйилган яшикка ўтириб, у кишининг тарихини эшитишга ҳозирландим.

Докхиначорон-бабу ҳикоясини бошлади.

— Менинг биринчи хотиним жудаям қўл-оёқли аёл эди. Ўзим эса у вақтда уй-рўзғор ишларини жуда

кам ўйлардим — ёш эдим, шеъриятга берилиб кетгандим, кўнглимда Калидас достонининг мисралари янгарди.

Ҳамроҳимиз, дўстимиз, уйимизнинг бекаси,
Гўзалликнинг шайдоси, дил мулкин маликаси...

Лекин шеърият менинг хотиним учун тамом ёт нарса эди. У менинг нафосатли гапларимни эшитиб, қаҳқаҳа уриб кулиб юборар ва натижада, табиийки, менинг гўзал кайфиятим тамом барбод бўларди.

Индиранинг фили Гангнинг ҳайбат билан оқишини кўриб кўрққанидек, менинг шеърий сатрларим ва ошиқона нафис сўзларим ҳам унинг кулгисидан лабларимда қотиб қоларди. У хандон уриб кулишга бағоят қобил эди.

Бир неча йил ўтди. Мен қаттиқ оғриб қолдим, иситмадан қақшаб, азоб чекардим. Ўлим яқинлашиб келмоқда, соғайишдан деярли умид узилганди. Докторлар ҳам мендан қўлни ювиб қўлтиққа уришган эди.

Ким-қайси қариндошимиз бир брахманни бошлаб келди. У менга туйиб, ёққа буланган ўсимлик томирини берди. Шу томир шифо бердими ё тақдир шундаймиди, билмайман, ҳар нечук тирик қолдим.

Мен оғриб ётганимда хотиним бир дақиқа ором топмасди. Заифгина шу аёл ўлим тангриси Яманинг остонамизга келиб турган элчиси билан кечаю кундуз олишди. У менинг арзимас ҳаётимни худди эмицикли боласидай асрар, бутун муҳаббати, меҳру шафқатини шунга сарф этар эди.

Ухламас, емас-ичмасди, унинг учун оламда мендан бўлак ҳеч нарса йўқдай эди.

Яма ови юришмаган йўлбарсдай, мени ўз чангалидан бўшатди, аммо у кета туриб хотинимга даҳшатли зарба беришга улгурган эди. Мен оғриган чоқда у ҳомиладор эди, тез орада кўз ёрди, лекин боласи ўлик туғилди. Шундан кейин, унда ғалати бир касаллик пайдо бўлди.

Касал чоғида унга қарашсам унинг жаҳли чиқарди.

— Нега бундай қиласиз?— дерди.— Одамлар эшитса нима дейди?

Кечаси, унинг иситмаси кўтарилганда, мен гўё ўзимни елпиган бўлиб, елпиғич билан уни сал елписам, елпиғични қўлимдан тортиб оларди. Ҳар сафар, унинг баъзи ишларига қарашиб, овқатга беш-ўн минут кечиксам, таъна, насиҳат, илтимос бошланарди. Ёрдамлашиш ниятида нимаики қилсам, ҳамма вақт унинг норозилигига дуч келавердим.

— Эркак кишининг ҳаддан ташқари ғамхўр бўлиши яхши эмас,— дер эди у.

Сиз бизнинг Боронагордаги ҳовлимизга боргандирсиз. Хотирингизда бўлса, у ердаги уйимиз боғнинг ичида, боғ этагидан эса Ганг дарёси оқиб ўтади.

Ётоғимизнинг жануб тарафдаги деразаси олдида хотиним бир оз ерни чоптириб гулзор қилган. Бу — боғимизнинг кўримсизгина оддий бир жойи эди. У ерда ҳушбўй ҳидлар билан ранг-баранг чечаклар ҳам йўқ, ғуч япроқлар гуллар жамолини тўсиб ётмасди. У ерда ёш ниҳоллар ўсган ва лотинча ёзувли байроқчалар тикилган гултуваклар ҳам йўқ эди. Гулзорда жасмин ва атир гулнинг ҳар хил навлари, самбит ва тубероз гулларигина ўсарди. Азим бакул дарахти соясида оқ мрамор супа бўлиб, хотиним соғ вақтида уни ҳар кун икки дафъа ювдириб тозалатарди. Ёзда, уй ишларидан бўшагач, у шу ерда ҳордиқ чиқаришни яхши кўрарди. Бу пана ер эди, у ерда катерда юрадиган савдо ходимларига кўринмасдан туриб, Гангни томоша қилиш мумкин эди.

Хотиним ёта бериб зерикканидан, бир ойдин кечаси:

— Уйда қамалиб ёта берсанг диққинафас бўласан, киши. Юринг, менинг гулзоримга чиқайлик,— деб таклиф қилди.

Мен уни авайлаб дарахт тагига олиб бориб, мрамор супага аста ётқиздим. Унинг бошини тиззамга қўйиб ўтиргим келарди. Бироқ у бу ишимни барибир ёқтирмайди, шунинг учун бошига ёстиқ қўя қолдим.

Дарахтдан гулбарглар тўкилди, новдалар орасидан ой кўриниб, беморнинг озғин юзларини ёритди. Атроф жимжит эди...

Мен бўлсам боғнинг муаттар ҳидлар билан тўла бу қоронғи бурчагида ўтириб, хотинимга тикилганча йиғлардим.

Яқинроқ ўтириб, икки қўлим билан унинг ориқ, иссиқ қўлларини ушладим. У қаршилиқ қилмади.

Дастлаб хомуш ўтирдим. Бироқ қалбим нозик ҳислар билан тўлиб-тошганидан чидалмай:

— Сенинг муҳаббатингни асло унутмайман!— деб хитоб қилдим.

Жим турганим тузук эди, албатта. Хотиним кулиб юборди. Унинг кулгисида хижолат, бахтиёрлик, шубҳа бор эди, лекин унда киноя кўпроқ эди. У гўё сўзсиз эътироз билдирди: «Азизим, бундай бўлмайди, мени асло унутмаслигингга ишонмайман»,— дегандай бўлди.

Мен ана шу қаттиқ, лекин аччиқ кулгидан ҳамма вақт қўрқиб, хотинимга бундай кўнгилчан гапларни айтишга ботинмасдим. Хотиним йўқ вақтда юрагимда тўлиб-тошган ширин сўзлар унинг ҳузурида тамом кераксиз бўлиб қоларди.

Китобда ўқиганингда йиғлатадиган жумлалар нима учун унинг шундай қаттиқ кулгисига сабаб бўлишини мен ҳанузгача тушунолмайман.

Сўзга эътироз қилиш мумкин, бироқ кулгига қандай жавоб бериш керак? Жим туришдан бошқа илож йўқ эди.

Ой нури янада равшанроқ бўлди. Қаердадир какку нола қиларди. «Шундай кечада унинг маъшуқаси бу фарёдни эшитмаслиги мумкинми?»— деб ўйладим мен.

Зўр бериб даволашимизга қарамай, хотинимнинг саломатлиги яхшиланмади. Шундан кейин доктор, иқлим ўзгартирилса бемор шифо топар, деб маслаҳат берди, биз Оллоободга жўнадик.

Докхиначорон ҳикояни тўхтатиб, менга ғалати қилиб бир қаради-ю бошини ушлаб ўйга толди. Чироқ пирпираб ёнар, чивиннинг визиллаши барала эшитиларди.

Докхиначорон ҳикояни давом эттирди:

— Оллоободда хотинимни доктор Харан даволай бошлади. Вақт ўтар, лекин беморнинг аҳволи бояги-

бояги эди. Ахийри, доктор бу дарднинг бедаво эканлигини айтди, буни хотиним билан мен ҳам кўпдан билардик.

Бир кун хотиним менга бундай деди:

— Афтидан мен ҳеч қачон тузалмайман, лекин ҳали-вери ўлмасам ҳам керак. Тирик мурда билан яна неча йил яшайсиз, номаълум. Яхшиси — уйланинг.

У, бу гапларни жуда оддий қилиб гапирди, бунда сунъий баландпарвозликдан ҳам, аянч фидоиликдан ҳам асар йўқ эди. У яхши ва оқилона маслаҳат бермоқда эди, холос.

Кулиш навбати менга келди. Бироқ мен унинг ўзидай қилиб кула олармидим. Мен худди роман қаҳрамонидай виқор билан жиддий қиёфада:

— Токи жоним танимда экан...— дея сўз бошлашим билан:

— Бас, бас!— деб норозилик билдирди у.— Бошқа сўз ҳожат эмас, эшитишга тобим йўқ.

Бироқ, мен енгилганимни тан олгим келмай, давом этдим:

— Мен ҳаётимда бошқа ҳеч кимга кўнгил қўймайман.

Хотиним яна хандон уриб кулди. Мен дилдорликни тўхтатишга мажбур бўлдим.

Ўша вақтда бу хусусда ўз-ўзимга иқрор бўлибмидим, бўлмабмидим билмайман, аммо ҳозир менга равшан: у вақтда ўладиган касални парвариш қилиб юриб руҳан толган эдим. Бу ишни тарк этарман деган фикр бошимга ҳам келмаган, аммо энди умрим шундай ўтарди-да, деб ўйлаш оғир эди.

Ҳайҳот, ёшлигимда келажакни фусункор севги, гўзаллик, бахт-саодат билан тўла деб тасаввур этардим. Энди эса, кўз ўнгимда қовжираган, қувончсиз, бепоён сахро ястаниб ётади...

Хотиним менинг чарчаганимни пайқарди, албатта. Эндиликда яхши тушуниб турибманки, ўша вақтда мен хотиним учун, ҳали ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзишни ўрганмаган биринчи синф боласидай содда ва жўнгина нарса эканлигимни ўзим билмас эканман.

Шунинг учун ҳам, мен ўзимнинг шоирона фикрларимни худди роман қаҳрамони сингари қироат билан

изҳор эта бошлаганимда у мулойимгина, лекин кинояли қилиб кулар эди. У, ҳамма сир-асрордан воқиф парвардигордай мени ўзимдан ҳам яхшироқ билганини эсласам, уялиб ўлгудай бўламан.

Доктор Харан бизнинг тоифамиздан эди. У тез-тез мени уйига таклиф қиларди, кўп ўтмай қизи билан ҳам таништиради. Қизи ўн бешга қадам қўйган бўлса ҳам, ҳали эрга чиқмаган эди. Доктор, муносиб куёв тополмай турибман, деб ҳасрат қиларди. Тўғри, эшитишимга қараганда, қизнинг тарихида қандайдир туманли жиҳатлар бормиш. Лекин бошқа нуқси йўқ эди. Унинг билимдонлиги ҳам ҳуснидай баркамол эди.

Гоҳо қиз билан турли мавзуларда суҳбатлашиб қолиб, уйга кеч қайтар, хотинимнинг дори ичадиган вақтига етиб келолмасдим. У докторникида меҳмон бўлганими билар, лекин бунча узоқ ўтириб қоласиз, деб сўрамас эди.

Гўё саҳрода сароб кўринди. Ташналикдан тоқатим тоқ бўлганда, бирдан, зилол сув оқиб турган чашмани кўриб қолдим. Бутун иродамни ишга солсам ҳам, ундан бош кўтаролмас, орқага қайтолмас эдим.

Касал ётган хона янада кўнгилсиз кўрина бошладди. Энди мен касалнинг ҳолидан мунтазам хабар ололмас, унинг вақтида дори ичишини кузатмасдим.

Харан-бабу бўлса:

— Соғайиш умиди бўлмагандан кейин, бундай яшашдан кўра ўлган яхши,— дер эди кўпинча,— бундай беморлар ўзи ҳам азоб чекади, бошқаларни ҳам азобга қўяди.

Умуман олганда бу гап тўғри эди. Бироқ, менинг хотиним ҳақида шундай дейиш мумкинми? Докторлар беморларга нисбаган жуда ҳам бераҳм бўладилар, улар хоксар одамларнинг руҳий кечинмаларини қаердан билсин?

Бир куни қўшни хонада туриб, тасодифий равишда, хотиним билан Харан-бабу орасидаги гапни эшитиб қолдим.

— Менинг ҳаётим азоб-уқубатдан иборат бўлиб қолди,— деб шикоят қиларди хотиним.— Менга шундай дори керакки, доктор, уни ичай-да, тезроқ ўлиб, бу азобдан қутулай.

— Бунақа гапнинг нима кераги бор?— ранжигандай эътироз билдирди доктор.

Бу гапни эшитиб кўнглим жуда бузилиб кетди. Доктор кетиши билан касалнинг каравотига ўтириб, пешонасини оҳиста силай бошладим.

— Бориб айланиб келинг, уй жуда дим, йўқса кеч-қурун яна овқатга иштаҳангиз бўлмайди,— деди хотиним.

Айланиб келмоқ — докторникига боришдан иборат эди. Таом олдидан бир оз сайр қилиш жуда фойдали, деб мен ўзим айтиб юардим.

Энди билсам у менинг ҳийламини дарҳол сезиб олган экан. Мен аҳмоқ, у ҳеч нарсани пайқамайди, деб юрар эканман.

Докхиначорон жим бўлиб қолди. Сўнгра сув сўради. Сув ичиб бўлгач, ҳикоясини давом эттирди:

— Докторнинг қизи Монорома менинг хотинимни кўриб келмоқчи бўлди. Нечундир, бу гап менга маъқул тушмади. Аммо эътирозга ўрин йўқ эди. Шундай қилиб, бир кун оқшом пайти у бизникига кириб келди.

Уша куни хотинимнинг аҳволи одатдагидан ёмонроқ эди. У аҳволининг оғирлигидан мукка тушиб ётар, бўздай оқарган юзлари, мушт қилиб қисилган қўллари қаттиқ азоб чекаётганини кўрсатарди.

Касал ётган хона жимжит эди. Мен унинг бош томонида ўтиргандим. Боёқиш аёлнинг энди айланиб келинг, деб айтишга ҳам мажоли етмасди. Эҳтимол, оғир дамларида ёнида бўлишимни хоҳлагандир. Беморнинг ўз дардини енгиллатишга уриниб, оғир-оғир нафас олишигина эшитиларди.

Кутилмаганда остонада Монорома пайдо бўлди. Кўзига чироқ ёруғи тушиб, қоронғи уйда ҳеч нарсани кўрмади шекилли, остонада тайсаллаб қолди.

Хотиним кўрққанидан менинг қўлларимни ушлаб: — Ким бу?!— деб юборди.

Нотаниш одамнинг пайдо бўлиши касални кўрқитган эди, у пичирлаб ўз саволини яна бир неча марта такрорлади:

— Қим, ким бу ахир?

Мен саросимага тушиб:

— Билмайман,— деб пўнғилладим.

Назаримда биров мени хипчин билан ургандай бўлди.

— Ҳа, бу киши докторимизнинг қизлари-ку,— дедим бир оздан кейин.

Хотиним менга қаради, аммо мен унинг юзига боқолмадим.

— Киринг,— деди бемор заиф товуш билан меҳмонга ва менга қараб:— чироқни олиб келинг,— деди.

Монорама беморнинг ёнида ўтирди. Улар гаплашиб кетдилар. Тез орада доктор ҳам келди. У ўз дорихонасидан икки шиша дори ҳам олиб келган эди.

Доктор дориларни кўрсатиб, касалга тушунтира бошлади:

— Ҳаво ранг шишадаги дорини баданга суркайсиз, мана бунисини ичасиз. Адаштириб қўйманг, ҳаво ранг шишадагиси кучли заҳар.

У, бу ҳақда мени ҳам огоҳлантириб, шишаларни касал ёнидаги курсига қўйди.

Ҳадемай доктор хайрлашиб, қизини ҳам қистади.

— Дада, менинг касал олдида қолганим яхши эмасми,— сўради қиз.— Ахир, бу кишига қарайдиган ҳеч ким йўқ.

— Йўқ, йўқ, ташвиш қилманг, жоним,— деди хотиним.— Уйда кекса чўримиз бор, у мени ўз онамдек парвариш қилади.

— Сиз, худди Лакшмидек, ҳамиша ўзгаларга ғам-хўрлик қиласиз, аммо ўзингиз туфайли бирон бегона одамнинг безовта бўлишига йўл қўймайсиз,— деб кулди доктор кета туриб.

— Доктор, эрим эртадан бери дим уйда ўтирибди, уни бирга олиб кетинг, озгина бўлса ҳам соф ҳавода нафас олсин,— илтимос қилди бемор.

Харан-бабу унинг фикрини қувватлади:

— Тўғри, юринг биз билан, дарё бўйида айланамиз.

Мен йўқ дегандай қўл силтадим-у, аммо тезда шу таклифга рози бўлдим. Доктор хотинимни: дориларга эҳтиёт бўлинг, деб яна бир карра огоҳлантирди.

Мен ҳар кунгидек кечки овқатни докторникида еб,

уйга кеч қайтдим. Хотиним дарднинг зўридан жонини қўйгани жой топмасди.

— Аҳволинг ёмонлашдими?— ҳовлиқиб сўрадим мен.

Гапиришга ҳоли йўқ эди, менга сўзсиз назар солди. Буғма дарди бошланди.

Мен вақтни бой бермай, докторга одам юбордим. У келди, лекин гап нимада эканини анчагача тушунолмай турди.

Дард борган сари кучаяр эди...

— Баданга дори суркалганмиди?— хаёлга ботиб сўради доктор ва курсидан ҳаво ранг шишани олиб қаради. У бўш эди.

Шундан сўнг хотинимга мурожаат қилди:

— Сиз янглишиб бу дорини ичиб қўйдингизми?

Хотиним бош эгиб тасдиқлади.

Доктор шу заҳоти асбоб олиб келиш учун уйига жўнади — у касалнинг ичларини ювмоқчи эди.

Мен, бирдан оёғим сингандек, касалнинг оёқларига йиқилдим. У мени юпатишга уриниб, ёш боладай бошимни кўкрагига босди. Қўллари гўё: «Хафа бўлма, азизим, оқибати хайрли бўлади, сен бахтиёр бўласан, буни билиб мен ҳам бахтли бўламан», деяётгандай эди.

Доктор қайтиб келганда хотиним азоблардан қутулган: унинг ҳаёти ҳам, дардлари ҳам тугаган эди.

Докхиначорон яна сув ичди.

— Оҳ, жуда ҳам дим-а,— деб уйдан чиқди-да, айвоннинг у бурчидан-бу бурчига юра бошлади.

Афтидан, ортиқ гапиргиси йўқ эди. Аммо мен, худди гипнозчидай, унинг оғзидан сўзларни суғуриб олмоқда эдим, у яна ҳикоя қила бошлади.

— Докторнинг оқ фотиҳаси билан мен Моноромага уйландим. Иккимиз менинг ватанимга қараб жўнадик.

Монорома менинг ошиқона сўзларимга кулмай, жиддий туриб қулоқ соларди. Унинг қачон ва нечун менга ишонмай қолганини сира тушунолмайман.

Бу орадан мен майхўрликка берилиб кетдим.

Бир кўни, эрта баҳорда, Монорома иккимиз Боронагордаги боғимизда сайр қилиб юрардик. Қош

қорайди. Қушлар инларида жим бўлиб қолишди. Хиёбоннинг икки тарафида қорайиб турган дарахтларнинг барглари шитирларди. Монорома чарчади, икки қўлини бошига қўйиб, сизга маълум мармар супага ёнбошлади. Мен ёнида ўтирдим. Дарахт ости тим қоронғи бўлиб, осмоннинг юлдуз тўла кичик бир парчаси кўринарди, холос. Қаердадир, узоқда осмондан дарахт соясига тушган жимликда чигирткаларнинг чириллаши яққол эшитилар, худди биров майин ўргимчак уясини тўқиётгандай туюларди.

Уша оқшом мен андак шароб ичганим учун кайфим яхши эди.

Кўз қоронғига кўниккандан сўнг супада ётган хорфин аёлнинг аранг кўринган чеҳрасига қараб раҳмим келди. Назаримда, у қўл тегизиб бўлмайдиган жисм-сиз кўланкадай туюлди.

Бирдан дарахтларнинг шохлари аланга олгандай бўлди — янги ой астагина осмонга кўтарилиб борлиққа сарғиш нур сепди, бу нур оқ мармар супани ва унда ётган ҳорфин аёлнинг чеҳрасини ёритди.

Мен тоқат қилолмадим, хотинимга яқинроқ ўтириб, унинг қўлларини ушладим-да:

— Монорома, сен ишонмайсан, аммо мен сени севаман. Мен сени ҳеч қачон унутмайман! — деб хитоб этдим.

Шу сўз оғзимдан чиқди-ю, бирдан кўнглим ғаш бўлиб қолди — мен бу гапни илгари бошқа бир аёлга ҳам айтганимни эсладим!

Шу онда ойнанинг сарғиш нурлари билан ёришиб турган дарахтлар устида Гангнинг шарқ соҳилидан қаттиқ қаҳқаҳа янграб ўтди: «Ҳа-ҳа-ҳа!»

Бу — қалбларга кириб борувчи кулгимиди, ғамзали кўнгилнинг фарёдими, билмайман, ҳар ҳолда мен шу заҳоти ҳушдан кетиб, супадан йиқилдим. Кўзимни очсам уйда, ўрнимда ётибман.

— Сизга нима бўлди? — деб сўради хотиним.

— Сен у даҳшатли кулгини эшитмадингми? — қалтираб саволга савол билан жавоб бердим мен.

— Ҳеч ким кулгани йўқ. Бизнинг ёнимиздан бир гала қуш учиб ўтди, холос. Сиз қанотларнинг шарпа-

сини эшитгандирсиз. Шундан ҳам қўрққанингизга ҳайронман.

Кундузи уларнинг қуш эканини ўзим ҳам англадим. Дарҳақиқат, йилнинг бу фаслида шимолдан Ганг соҳилига ёввойи ғозлар учиб келади. Аммо кечалари мени яна ваҳима босарди. Назаримда, тепамда, осмон қоронғилигини қоплаб бир гала ғоз тургандай, сал нарсага қаттиқ қағиллаб, товуши оламни тутадигандай туюларди. Энди оқшомлари Монорома билан сўзлашишга ботинмасдим.

Боронагордаги уйимни қолдириб, хотиним билан дарё саёҳатига жўнадик. Саррин шаббода ваҳимани сал тарқатди.

Мен бир неча кун ўзимни бахтиёр ҳис этдим. Табиат гўзалликлари Монорома қалбининг кўпдан буён берк дарчаларини очишга мажбур этгандай туюларди.

Биз Гангда сузиб бориб Падмага етдик. Даҳшатли Падма уйқуга толиб, мудраган ориқ илонни эслатар эди. Дарёнинг шимол қирғоғида, уфққача чўзилган кимсасиз, гиёсиз чўл ястаниб ётар, унда қумларнинг шириллаши эшитиларди. Жануб қирғоқда атрофи манго дарахти билан қуршаб олинган бир қишлоқча даҳшатли дарё олдида қалтираб турарди.

Падма уйқуда у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдариларкан, нураган қирғоқлар шалоплаганча дарёга қулаб тушар эди.

Шу ерда бир оз айланиб юргим келди — шунинг учун соҳилга келиб тўхтадим.

Монорома билан сайр қилиб юриб жуда узоққа кетибмиз. Қуёш ботди. Унинг сўнгги заррин нурлари тўлин ойнинг салқин зиёси билан қўшилиб кетди. Ҳадемай осмонда ойнинг ўзи қолди, унинг шаффоф нури чўлни ёритиб юборди. Назаримда, биз интиҳосиз, кимсасиз ой салтанатида кетаётгандай эдик.

Монорома қизил рўмолга ўраниб олган, на юзи, на қомати кўринар эди. Сукунат чўкиб, атрофда чексиз оқ қумлоқдан бошқа ҳеч нарса кўринмагач, у қўлини бўшатиб, менинг панжаларимни қисди. Пинжимга кириб, гўё ўзини, ўз ҳаётини, ёшлигини менга ишониб топширгандай бўлди.

Менинг юрагим нозик ҳислар билан тўлди. «Уйнинг тўрт девори орасида туриб, муҳаббатни ҳеч қачон бунақа ҳис этмайсан, киши»,— деб ўйлардим.

Очиқ, эркин, интиҳосиз осмон гумбази бизнинг ягона бошпанамиз эди. Гўё уйимиз йўқ, ҳамма тўсиқлар олиб ташланган, орқага қайтиш ҳожат эмас-у, биз қўл ушлашиб, ойдин саҳро бўйлаб кета берамиз.

Биз жуда узоққа бориб, қумлоқда бир чуқурга дуч келдик. Бу — Падма суви тошганда ҳосил бўлган кўлмак эди. Қумлар билан ўраб олинган, уйқудаги сингари сокин бу кўлмак сувга ойнанинг хира нури тушиб турарди.

Биз тўхтадик. Монорома менга қараб, ўйга толди. Бошидан рўмоли тушиб кетди. Мен эгилиб уни ўпдим. Бирдан кимсасиз, поёнсиз бу чўлда кимнингдир бара-ла гапиргани эшитилди:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Иккимиз ҳам чўчиб тушдик, аммо дарров билдикки, бу на одам, на арвоҳ, бу — соҳилда юрган сув қушларининг овози эди. Кечаси алламаҳалда инлари олдада сирли қадам товушини эшитиб, қушлар ҳуркан эдилар.

Бироқ бизни ваҳима босди, шунинг учун дарров кемамизга қайтиб ётдик. Чарчаган Монорома дарҳол ухлаб қолди.

Шунда кимдир менинг бош томонимда туриб, ориқ панжалари билан Моноромани кўрсатиб, қулоғимга шивирлади:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Мен сапчиб туриб чироқни ёқдим. Шарпа йўқолди, аммо шу онда тепамиздаги чодир ва қайиқни ларзага келтириб, кеча зулматида қаттиқ бир фарёд кўтарилди. Бу қичқириқдан томирларда қон тўхтаб, баданимдан тер чиқди. Бу даҳшатли фарёд Падмани кесиб ўтиб, у соҳилдаги шаҳар ва қишлоқлар устида янгради. У фарёд бутун мамлакат устидан учиб, қитъалар устидан парвоз этиб, борган сари ингичкалашиб, қаёққадир, йироқларга интилар, бу оламнинг интиҳосига етгач, инанинг учидай ингичка бўлиб қолгандай туюларди...

Мен илгари бу хил товушларни эшитмаган ва шундай нарса бўлар деб гумон ҳам қилмаган эдим.

Бу пайтда, менинг бошимга бутун чексиз осмон жойлашиб олган-у, овоз қанча йироқларга борса ҳам, миямнинг чегарасидан ўтиб кетолмас эди...

Мен ортиқча тоқат қилолмай, чироқни ўчирдим — шундай қилсам енгил бўлар деб ўйладим. Қоронғи бўлиши билан ҳалиги бўғиқ овоз яна такрорлана бошлади:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Қайиқда, тун жимлигида, менинг чўнтак соатимга ҳам жон кирди. Соат стрелкаси Моноромани кўрсатиб, рақамлардан сўрарди:

«Ким бу? Ким бу? Ахир, бу ким?»

Докхиначорон мурдадай оқариб, нафаси сиқила бошлади.

Заминдорнинг енгидан ушлаб туриб маслаҳат бердим:

— Сув ичиб олинг.

Чироқ лип-лип қилиб ўчди. Бу вақтда тонг отган, ташқари ёп-ёруғ эди. Қаердадир қарға қағиллади. Чумчуқлар чуғурлади. Уй ёнидан тарақлаб арава ўтиб кетди.

Докхиначороннинг чеҳраси жуда ўзгариб кетди, қўрқувдан асар ҳам қолмади. Тунги бир ваҳима туйфайли шунча гапириб қўйгани учун ўзини ўнғайсиз ҳис этди; мен ҳам унинг кўзига ёмон кўриниб кетдим чоғи. Хайрлашмай, шартта ўрнидан туриб, уйдан чиқиб кетди. Уша кунёқ, ярим кечада, менинг эшигимни яна тақиллатишди:

— Доктор, доктор!— деган овоз эшитилди.

1894 йил.

БАХТСИЗЛИК

Кечки пайт бўрон яна ҳам зўрайди. Ёмғир челақлаб қуяр, чақмоқ чақиб, момақалди роқ гулдурар, гўё осмонда худолар билан иблислар орасида шиддатли жанг борарди. Оламини барбод этувчи қора байроқ сингари, булутлар жадаллаб учарди. Исёнкор тўлқинлар бўғиқ шовиллаб, кенг Ганг бўйлаб рақсга тушар, боғлардаги азим дарактлар бўлса, шохларини тартибсиз силкиб, даҳшатли инграр, у ёқдан-бу ёққа тебрана-нар эди.

Худди мана шу пайт Чандернагордаги ҳовлиларнинг бирида, деразалари маҳкам беркитилган бир уйда, каравот ёнидаги бўйрада ўтириб, эру хотин тортишмоқда эди.

— Бу ерда яна бир оз турамин, сен бутунлай соғайиб кетгач, уйимизга қайтамиз,— дерди Шоротбабу.

— Мен соппа-соғман,— деб эътироз қиларди Киронмойи.— Агар ҳозирнинг ўзидаёқ уйга қайтсак ҳам ҳеч нарса бўлмайди.

Бундай баҳсинг мен баён этгандек қисқа бўлмаслигини ҳар бир хотинли киши билади, албатта. Гарчи бу муаммо унчалик мушкул бўлмаса-да, мунозара уни ҳал этишга заррача ёрдам бермади: Мунозара — эшқакчисиз қайиқдай, нуқул бир жойда гир айланарди. Бора-бора кўз ёш тўлқинлари остида қолиш хавфи пайдо бўлди.

— Доктор сени, яна бир оз шу ерда туриши керак, деяпти,— давом этди Шорот.

— Ҳа, албатта, сизнинг докторингиз ҳамма нарса-ни билади.

— Ҳамма нарсани билмаса ҳам, ҳозир кўп ерда касал тарқалганини жуда яхши билади, шунинг учун яна бир-икки ой Чандернагорда яшаш оқилона мас-лаҳатдир.

— Ҳа, афтидан, бу ернинг одамлари касалнинг нима эканини билмасалар керак!— жавоб берди Кирон.

Воқиа мана бундай эди. Киронни ҳамма — ўйдаги-лар ҳам, қўшнилари ҳам, ҳатто қайнонаси ҳам қаттиқ ҳурмат қиларди. Шунинг учун у оғир касал бўлиб, доктор иқлимни ўзгартиришни маслаҳат берганда, эри ва қайнонаси сира иккиланмай ўз уйларини ҳам, иш-ларини ҳам қолдириб, бегона жойларга кетишга ошиқдилар. Қишлоқнинг ҳамма доно одамлари ҳаво-ни ўзгартириш билан беморнинг соғайишига ишониш, хотинни деб шунчалик даҳмаза қилиш — ҳозирги замон ёшларининг бешарм тантиқлигидан бошқа нар-са эмас, деган фикрда эдилар.

— Нима, ҳозиргача ҳеч кимнинг хотини оғир ка-сал бўлмабдими? Наҳотки Шорот бормоқчи бўлган жойда одамлар ўлмаса? Ахир, тақдирни ўзгартириб қутулиш мумкин бўлган мамлакат бор эмишми?— дейишарди улар.

Аммо Шорот ва унинг онаси бу хил гапларга қу-лоқ солмади. У пайтда сеvimли Кироннинг ҳаёти уларга бутун қишлоқ донишмандлигидан қимматроқ эди. Ҳа, яқин кишисининг бошига кулфат тушганда, одам кўпинча янглишади!

Шорот Чандернагорда боғ-роғлик бир уйга тушди. Кирон ҳали тузук дармонга кирмаган бўлса-да, анча соғайган эди. Унинг озиб чўзилган юзи ва ичига торт-ган кўзлари кишининг раҳмини келтирар эди; унга қараганда, юрак орқага тортиб, беихтиёр, дардни қан-дай енгди бу шўрлик, деб ўйларди киши!

Бироқ жувон бу ерда жуда зерика бошлади. Чун-ки ҳаммага эл бўладиган хушчақчақ аёл бу ерда на рўзғор ишларига қатнаша олар, на қўшвилар билан

суҳбатлашар эди; уззукун ўз касали ҳақида ўйлаб тек ўтиришни эса ёқтирмасди. Ҳар соатда дори томизиш, уни ичиш, буни илтиш, парҳиз тутиш — булар унинг жониға тегиб кетди.

Бу бўрон оқшомида, уйларининг эшик ва деразаларини маҳкам бекитиб, эр-хотин шу хусуседа мунозара қилмоқда эдилар.

Кирон эътироз билдириб турганда, баҳс барабар кучлар орасида давом этгандай туюларди; бироқ хотини Шоротдан юз ўгириб, бошини қуйи солиб; хомуш бўлди дегунча боёқиш эрининг тарвузи қўлтиғидан тушиб, нима дейишини билмай қолди. У енгилганиға еқрор бўлай деб турганда, бирдан хизматкорларнинг шовқини эшитилди.

Шорот туриб эшикни очди. Суриштирчб билса, дарёда бир қайиқ ботибди, ундан бир брахман бола сузиб қирғоққа, буларнинг боғларига чиқибди.

Бу хабарни эшитиб Кироннинг қайсарлиғидан асар ҳам қолмади. У, дарҳол брахман болага қуруқ кийим тайёрлади, сут қайнатиб қўйди ва уни ўз хонасига олиб киришни буюрди.

Бу — узун сочли, ола кўз боланинг иягига ҳали бирорта тук ҳам чиқмаган эди. Кирон унинг қорнини тўйғазиб, сўнгра ким ва қаердан эканини сўради.

Боланинг айтишиға қараганда, у дайди — сайёр бир труппанинг актёри бўлиб, номи Нилканто экан. Улар шу ерга яқин бир жойда яшайдиган Сингх жанобларининг уйида томоша кўрсатиш учун таклиф қилинган эканлар. Қайиқ тўнтарилиб кетгандан сўнг шерикларининг аҳволи не кечганини билмас экан; у яхши суза олгани учун ҳалокатдан саломат қутулибди.

Нилканто шу уйда туриб қолди. Боланинг аранг халос бўлганини эслаганда Кироннинг унга жуда раҳми келиб кетарди.

«Жуда яхши бўлди,— деб ўйлади Шорот ҳам,— Киронга эрмак топилди; энди Чандернагорда яна бир-мунча вақт туриши мумкин.»

Қайнона ҳам бу тасодифий воқиадан мамнун эди, у бунга яхшилик билан ном чиқаришнинг бир воситаси деб қаради. Нилканто бўлса, труппа бошлиғи ва

ажал чангалидан қутулиб, бу бадавлат хонадонга тушгани учун жуда ҳам бахтиёр эди.

Бироқ бир оз вақт ўтгандан кейин Шорот билан онасининг бу болага муносабати ўзгара бошлади. «Энди унинг кераги йўқ,— деб ўйлашарди улар,— ундан қанча тез қутулсак шунча яхши».

Нилканто, ичидаги сувининг қулдирашидан завқланиб, яширинча Шоротнинг хуккасини (чилimini) чекиб юрадиган бўлди. Емғирли кунларда Шоротнинг яхши кўрган шоҳи соябонини бошига тутиб кўча-кўйда янги танишлар қидириш унга завқ берарди.

Нилканто қандайдир эгасиз бир кучукни эргаштириб юарди, уни эркалатиб шу даражага олиб келдики, кучук Шоротнинг шинам ётоғига тўғри кириб келиб, оқ чойшапта тўрттала оёғининг ифлос изларини узоқ вақтга ёдгорлик қилиб қолдирад эди. Бундан ташқари, Нилканто ўз атрофига бир гала болани тўплаб манго мевасини шундай қийратдики, уларнинг дастидан Чандернагор боғларида бу меванинг бирор донаси пишмай ғўралигидаёқ тамом бўлди.

Ростдан ҳам, Кирон бу болани ҳаддан ташқари эркалатиб юборди. Шорот билан онаси унга буни бир неча марта гапирсалар ҳам, ёш жувон уларнинг гапига ҳеч қандай аҳамият бермади. Бола шу чоққача Шоротнинг эски кийимларини қийиб юарди, энди Кирон унга янги дхоти, чадор ва кавуш олиб бериб, бойваччалардек кийинтириб ҳам қўйди. Кирон уни тез-тез ўз ҳузурига чақириб эркалатар, шу билан ўзини ҳам бир қадар овутар эди.

Кирон баъзан жилмайиб, ёнига қутида бетел қўйиб, каравотда ўтирар, чўри хотин эса, унинг чўмилгандан сўнг ҳали қуримаган сочларини тараб қуритиш билан машғул бўлар эди; Нилканто бўлса, ёнида туриб «Наль ва Дамаянти»дан¹ айрим бобларни куйга солиб, қўлларини ҳаракатга келтириб ижро этарди. Чоштгоҳдан кейин вақт шу зайилда сезилмай ўтиб кетарди. Кирон томошабинлар қаторига эрини ҳам қў-

¹ «Наль ва Дамаянти»—қадимий ҳинд эпоси «Махаб-харага» достопларидан бири.

шиш ниятида уни ўз ёнига ўтқазарди. Бироқ Шорот шундай лоқайд бўлиб, зерикиб ўтирардики, бу ҳол Нилкантонинг ўз санъатига бўлган эътиқодини бир даража пасайтирарди. Баъзан, тангриларнинг муқаддас номларини эшитиш учун қайнона ҳам келарди, бироқ тезда уйқу босиб унинг художўйлигини енгиб қўяр, у дарров туриб ётоғига жўнарди.

Шорот тез-тез Нилкантонинг қулоғидан чўзар, тарсаки билан тортар, урар, тепарди, лекин бола гўдакликдан бошлаб бундан кўра оғирроқ шароитда яшагани учун бу хил муомалани хўрлик деб билмас, хафа бўлмасди. У қаттиқ ишонардики, ер сатҳи қуруқлик ва денгизлардан иборат бўлгани сингари, одам ҳаёти ҳам гоҳ овқат, гоҳ калтак емоқдан иборат бўлиб, бунда кейингиси бир қадар кўпроқ ҳам бўлиши мумкин.

Нилкантога қараб унинг ёшини аниқлаш қийин эди. Ўн тўрт ёшда десанг — юзлари бундан кўра катгароқ одамни эслатар, ўн етти ёшда десанг — ҳали у ёшга етмагандай туюларди. У гоҳо бемаҳал улғайган болага, гоҳо ҳали етилмаган йигитга ўхшарди.

Гап шундаки, у жуда ёш чоғидан сайёр труппага тушиб, Радха, Дамаянти, Сита, Бидде¹ ролларини ижро қилди. Тақдирнинг марҳамати билан, у труппа бошлиғига қанча лозим бўлса, шунча ўсди-ю, сўнгра ўсишдан тўхтади. Атрофидаги одамлар унга боладек муомала қилардилар, ўзи ҳам бола бўлсам керак деб ўйларди. Бирор кимса унга ёшига муносиб ҳурмат кўрсатмади. Мана шундай табиий ва айни замонда ғайри табиий шароит таъсирида Нилканто ўн етти ёшида ўн тўрт яшар ўсмирдек кўринса ҳам, балоғатда ўн етти ёшлилардан ўзиб кетган эди.

Шу чоққача мўйлови чиқмаганлиги ҳам ёш бола эканлиги ҳақидаги таассуротни мустаҳкамлар эди. У ёшлигидан чека бошлаганданми ёхуд катталардек гапирганиданми, ҳар нечук, лаблари катта одамлар-

¹ Радха — қўйчивов қиз, мифологияда маъбуда Кришнанинг севгилиси; Дамаянти — «Наль ва Дамаянти» достонининг қаҳрамони, қиз; Сита — «Рамаёна» деган қадимий ҳинд достонидаги қаҳрамон Раманинг хотини; Бидде — «Бидде ва Шундор» деган ўрта аср бенгал достонининг қаҳрамони, қиз.

никига ўшарди. Аммо катта кўзларининг порлаши— софдиллик, ёшликни ифода этарди. Мен, Нилканто ҳали ҳам юрагида бола, деб ўйлайман, бироқ сайёр труппага келиши уни катта одамга ўхшатиб қўйган.

Нилканто Чандернагорга келиб Шорот-бабунинг уйдан бошпана топгандан сўнг, табиат қонунлари унга бемалол таъсир қила бошлади. Унинг ғайри табиий равишда чўзилган болалик даври қисқа бир муддатда йўқолиб, ўн етти ёшлик йигитлиги ўзини кўрсатди-қўйди.

Унда пайдо бўлган ўзгаришни ҳеч ким сезмай қолди, аммо Кирон унга бола деб муомала қилганда, уяладиган ва ҳатто хафа бўладиган бўлдики, бу Нилкантодаги ўзгаришнинг биринчи аломатлари эди. Бир куни Кирон ҳазиллашиб ўз дугонасига тақлид қилиш учун, ундан аёл кийими кийишни сўради. Бу тақлиф ҳеч қутилмаганда болага ҳақоратдай туюлди, бироқ нима учун эканини ўзи ҳам билмасди. Шундан бери уни, эски роллардан бирортасини ўйнаб бер, деб чақиргудек бўлсалар, яшириниб юрадиган бўлди. Аммо, шундай бўлса ҳам, энди у мен кимман, сайёх артистлар труппасидаги бахтсиз бир ўсмирманда, деб ўйламасди.

У Шоротнинг бир хизматкори ёрдами билан бир оз ўқиб, ёзишни ҳам ўрганмоқчи бўлди. Бироқ у уй бекасининг эркатойи бўлганидан хизматкорнинг уни кўришга кўзи йўқ эди. Умрида ўқимаган Нилкантога ҳам фикрни бир жойга йиғиб, бир нарса устида ўйлаш қийин, шунинг учун у ўқишга киришганда, ҳарфлар кўз ўнгиде сақрарди. Йигитча Ганг соҳилидаги банан дарахтга суяниб, тиззасига китобни очиб қўйиб, узоқ-узоқ ўтирарди. Дарё тўлқинлари шалоплар, ёнидан қайиқлар сузиб ўтар, тинмагур бир қушча дарахт япроқлари орасида нима ҳақидадир ғужурларди. Нилканто эса китоб саҳифасига қараб нимани ўйлаганини фақат ўзи билар, балки ўзи ҳам билмасди. Бола бир сўзни амаллаб ўқиса ҳам, иккинчисига сира ўтолмас, аммо ўқиб турибман, деган тушунча унинг бутун вужудини ғурур ҳисси билан тўлдирарди. Айниқса олдидан қайиқ сузиб ўтганда у қоматини янада ростлаб, китобни кўзларига яқинроқ келтириб, гўё ўқиш

билан машғулдай алланималар деб валдирарди... Аммо томошачилар кўздан ғойиб бўлиши билан унинг ўқишга ҳаваси ҳам тугарди.

Нилканто ўз ашулаларини ҳамиша куйлаб юрса ҳам, бурун уларнинг мазмунига зеҳн солмасди. Энди эса, бу куйлар уни ҳаяжонга келтиради. Бу қўшиқларнинг мазмуни жуда саёз бўлиб, кераксиз ташбеҳлар билан тўлдирилгани учун унинг савиясидаги одамга оғирлик қиларди, шунга қарамай Нилканто:

Икки бор туғилган оққуш бўлсанг ҳам,¹
Нега бераҳмсан, айтчи, оппоқ қуш?
Нечун ҳалок этдинг ул маликани,
Бу одам юролмас қора ўрмонда?

деб куйлаганида, ўзини бошқа бир оламга кириб келгандай ҳис этар эди; қўшиқ — уни ўраб олган табиатни ҳам, унинг аянч ҳаётини ҳам тамом ўзгартириб юборгандай бўларди. Малика Дамаянти ва оққуш ҳақидаги ривоят йигит қалбини ажиб бир нур билан ёритган эди. Бу қўшиқни айтганда у ўзини ким деб ҳисоблашни аниқ айтиш қийин, ҳар ҳолда, сайёҳ артистлар труппасидаги етим боламан, деб ўйламас эди.

Камбағалларнинг кўҳна қоронғи кулбасида бахтсиз болалар оқшом ётиб шаҳзодаю маликалар, етти подшоликнинг хазиналари ҳақида эртақ тинглаганларида уларнинг қалби қашшоқлик ва муҳтожлик занжирини узиб, ўша сеҳрли оламга кўчади. У ерда мумкин бўлмаган нарса йўқ, у ерда ҳамма нарса муҳайё: ажойиб гўзал қиёфа, шоҳона либослар, енгилмас куч, худди мана шунингдек, ҳамма нарсадан маҳрум этилган дарбадар артистлар труппасидаги бу гўдак ҳам ўз қўшиқлари билан ўзига бошқа олам яратар, унда ўзи ҳам ўзгариб кетар; қўшиқларининг оҳанги, қандайдир, сеҳрли бир йўл билан оёғи

¹ «Икки марта туғилган» деб Ҳиндистонда уч олий табақани — кастани атаганлар. Ҳинд поэзиясида қушларни ҳам «икки марта туғилган» дейдилар, чунки қушлар бир марта тухум ҳолида, иккинчи дафъа жўжа ҳолида туғилдилар, деган ақида бор. Шунинг учун қушларда ҳам олий табақа одамлари сингари раҳмдиллик, олижаноблик сифатлари бўлади, деб фараз этилади.

остидаги сузнинг шовиллашини, баргларнинг шитирлашини, қушларнинг сайрашини, юзлари эркалатувчи табассумдан ёришган, нилуфардек нозик қўлларига билагузук таққан. латиф оёқларига хина қўйган, бу бахтсиз болага бошпана берган анави маъбуданинг сиймосини акс эттирар эди. Бироқ ашуланинг сеҳри бир лаҳзада йўқолиб, яна дарбадар артистлар труппасида жулдур кийим кийиб юрган эски Нилканто қолди. Шорот келиб унинг юзига бир неча тарсаки туширди, бу — манго боғлари қийраган қўшнилари-нинг шикоятти натижаси эди. Нилканто яна болаларга бош бўлиб, сувда, қуруқда ва дарахт шоҳларида номаъқул ишлар қилиб юра бошлади.

Худди шу вақтда Калкуттадан каникулга Шоротнинг укаси Шотиш келиб қолди. У коллеж студенти эди. Кирон унинг келишидан жуда қувонди — унга янги эрмак топилди: у қайниси билан ҳазиллашиб, унинг жиғига тега бошлади. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, уларнинг ёши баравар эди. Кирон гоҳ қўлларини сариқ рангга бўяб, орқасидан келиб йиғитнинг кўзларини беркитар, гоҳ елкасига «маймун» деб ёзиб қўяр, гоҳ эшикни тарақлатиб ёпиб, уни ичкарига қамаб, хандон уриб қочарди. Шотиш ҳам қараб турмай, ўч олар: калитларини яширар, бетелига қалампир сепар, ё сездирмай сорийсининг учини каравотга боғлаб қўярди. Кунлар шу зайлда ҳазил-мутоба, кулги ва шўхликлар билан ўтди. Баъзан жанжаллар, кўз ёшлари, кечирим сўрашлар ҳам бўлиб, оқибат яна ярашдилар.

Аммо бу орада Нилкантога қандай жин текканини билиб бўлмасди. Уни ким, қандай қилиб хафа қилди, буни ўзи ҳам билмайди, аммо аччиқ бир алам юрагини ўртаганини билади. У ўз теварагидаги болаларни бекордан бекорга уриб қақшатар, ўзи боқиб олган кучукчанинг шикоятимиз фингшиганига қарамай, уни ҳам ҳуда-беҳудага калтаклар эди. У, ҳатто ўсимликларни ҳам аямас, қўлига таёқ олиб дарахт ва ниҳолларнинг шоҳ-шаббаларини уриб синдирарди.

Кирон иштаҳали одамларни ўз олдига ўтқазиб, уларнинг овқат ейишига қараб туришни яхши кўради. Нилканто бу жиҳатдан бекаму кўст нусха бўлиб, ши-

ринроқ бир таомни ейиш учун неча марта таклиф қилишмасин, бирор марта «йўқ» деган эмас. Шунинг учун Кирон уни тез-тез чақириб меҳмон қилиб турарди. Бу брахман боланинг лунжларини тўлдириб, ялмаб ютиши ёш жувоннинг жуда ҳам завқини келтирар эди. Бироқ Шотиш келгандан буён Нилкантонинг овқат ейишини томоша қилишга ҳам Киронинг вақти бўлмай қолди. Илгари бундай ҳодисалар Нилкантонинг ҳам иштаҳасига ҳеч қандай таъсир қилмасди: у сутни шимириб, идишини ҳам чайқаб ичгандан кейингина туриб кетарди. Энди бўлса овқат бемаза туюлар, тоам тугамай ўрнидан турар, егани томоғидан ўтмас, хафагазак бир овоз билан чўри аёлга:

— Менинг овқат егим йўқ,— деб жўнаб қоларди.

У, Кирон буни билиб раҳми келади, орқамдан одам юбориб, овқат егин, деб айтади, аммо мен бу гапларга кўнмай: «Овқат егим йўқ» деб туриб оламан, деб ўйларди; бироқ Кирон ҳеч нарсани билмайди, бировни унинг олдига юбормайди ҳам, қолган овқатни эса чўри хотин ўзи еб қўя қолади. Кечки овқатдан сўнг бола ўз хонасида чироқни ўчириб, ўзини каравотга ташлаб, бошини ёстиққа кўмиб, қоронғида аччиқ-аччиқ хўнграйди. Қизиқ, нега йиғлайди, кимдан шикоят қилади? Ким келиб унга тасалли бериши керак? Ҳеч ким... Ниҳоят, ҳамма аламдийдаларнинг тасалличиси — уйқу париси келиб, нозик қўллари билан бу шўрлик етимни ҳам аста-секин тинчитади.

Нилканто, Шотиш мени Кирон олдида бебурд қилиб қўяди, деган фикрга келди. Баъзан Кирон бирон сабаб билан хафароқ кўринса, у, Шотишни чақимчилиги билан мендан ранжиган, деб гумон қиларди. Шундан эътиборан, бола иккинчи туғилишимизда мени Шотиш, Шотишни Нилканто қилиб ярат дея, сидқи дилдан худога ёлворадиган бўлиб қолди.

Брахман товуш чиқармай, ичида дуо қилса ҳам худонинг даргоҳига етиб боради. Мана шунга ишонган йигит сас-садо чиқармай Шотишни брахман ғазабининг алангасида куйдирмоқчи эди-ю, бироқ бу ўт унинг ўзини куйдирарди, юқори қаватдан унинг қулоғига ҳамон Шотиш билан Киронмойининг ҳазил ва қувноқ кулги садолари эшитилиб турарди.

Нилкантининг Шотишни кўргани кўзи йўқ, лекин у бунни очиқ айтишга ботинмасди, пайтини топса, унинг гашига тегиб, шу билан тасалли топарди, холос. Агар Шотиш Гангда чўмилиб совунни соҳилдаги зинапояга қўйса Нилканто пойлаб туриб, студент шўнғиган ҳамон олиб қочарди. Шотиш эса кейин совунни қидириб топмасди. Бир куни у чўмилаётиб қараса, яхши кўрган гулдор ёқади кўйлаги оқиб кетяпти. Шамол учирган бўлса керак, деб ўйлади у, аммо шамолнинг қаёқдан эсгани сир бўлиб қола берди.

Бир куни Кирон Шотишни хурсанд қилиш учун болани чақириб, ўйнаб юрган ролларини ижро қилишни сўради, аммо Нилканто қовоғини солиб индамай тураверди.

— Сенга нима бўлди?— ҳайрон бўлиб сўради Кирон. Бола жавоб бермади.— Ҳув ана у қўшиғингни айт, ахир,— такрор сўради жувон. Нилканто эса:

— Мен уни эсимдан чақириб қўйибман,— деди-ю, кетиб қолди.

Ниҳоят, Кироннинг уйга қайтадиган вақти бўлди. Ҳамма сафарга ҳозирлана бошлади. Шотиш ҳам улар билан бирга кетадиган бўлди. Нилканти эса ҳеч ким эсига ҳам олмади. У биз билан кетадими, қоладими деб ўйлаб ҳам кўришмади.

Тўғри, Кирон болани бирга олиб кетишни таклиф этди. Аммо эри, қайнонаси, қайниси бунга бир оғиздан норозилик билдиришди. Охири у ён беришга мажбур бўлди.

Ниҳоят, жўнашга икки кун қолганда Кирон болани чақириб, уни ўз қишлоғига қайтишга маслаҳат берди.

Шунча эътиборсизликдан сўнг Кироннинг меҳрибонлик билан айтган сўзларини эшитгач, боланинг кўнгли тўлиб йиғлаб юборди. Аёлнинг ҳам кўзлари жик ёшга тўлди. У, шундоқ ташлаб кетар эканман, бегона болани эркалатиб ўзимга ўргатиб нима қилардим, деб ўзидан қаттиқ нолиди.

Бу ҳангоманинг тепасида туриб, сўлоқмондай боланинг кўз ёши тўкканини кўрган Шотиш нафратланди.

— Бу қанақа каллаварам ўзи!— деди у,— гап йўқ, сўз йўқ, ҳўнграйди.

Бу хил қаттиқ гаплари учун Кирон ундан ўпкала-ганда, у бундай деб жавоб берди:

— Синглим, сиз одамларни билмай, уларга ҳаддан зиёда ишонасиз. Унинг ким ва қаердан экани номаълум, аммо сизнинг уйингизда осмондан тушгандай азиз. Табий шернинг қайта сичқон бўлгиси келмайди, у сизнинг раҳимдил эканингизни яхши билиб, кўз ёши тўкмоқда — сиздан ажралгиси йўқ.

Нилканто бу гапга чидолмай, нари кетди. У хаёлида пичоққа айланиб, Шотишни тилка-пора қилар, игна бўлиб санчилар, оловга айланиб уни куйдирарди, аммо буларнинг баридан Шотиш заррача зарар кўрмади, Нилкантонинг юраги қон бўлди, холос.

Шотиш Қалкуттадан жуда кўркам сиёҳдон олиб келган эди: икки садаф қайиқда биттадан давот, ўртада кумуш қанотли оққуш тумшуғида пат тутиб турибди. Шотиш бу сиёҳдонни жуда яхши кўрар, уни шоҳи латта билан авайлаб артиб юрарди. Кирон ўқтин-ўқтин тегажоқлик қилиб:

Икки бор туғилган оққуш бўлсанг ҳам,
Нега бераҳмсан, айтчи, оппоқ қуш?
Нечун ҳалок этдинг ул маликани
Бу одам юролмас қора ўрмонда?

деб оққушнинг тумшуғига чертар, шундан сўнг, Шотиш билан унинг орасида ҳазил, кулгидан иборат даҳанаки жанг бошланарди.

Жўнашга бир кун қолганда эрталаб сиёҳдон йўқолиб қолди.

— Укажон, сенинг оққушинг Дамааянтини қидириб учиб кетибди,— деди Кирон кула-кула.

Бироқ Шотишнинг жуда жаҳли чиққан эди. У сиёҳдонни, албатта Нилканто ўғирлаган деб ўйлади — чунки кечқурун болани ўз хонаси олдида айланишиб юрганини кўрган, буни бошқалар ҳам кўришган эди.

Айбдорни Шотишнинг ҳузурига олиб келдилар. Кирон ҳам шу ерда ҳозир эди. Шотиш дарҳол Нилкантога ҳужум бошлади.

— Менинг сиёҳдонимни нега ўғирладинг? Уни қаёққа қўйдинг? Ҳозир топиб кел!

Шорот Нилкантони гоҳ гуноҳ қилгани учун, гоҳ бекордан-бекор бир неча марта урган эди, бола ҳаммасига бардош бериб келди. Бироқ Кироннинг ҳузурида сиёҳдон ўғирлашда айблаганларида, унинг кўзларида ўт чақнаб, ғазабнинг зўридан кўкси тез-тез қалқиб бошлади, агар Шотиш яна бир оғиз гапирганда у ёввойи мушукдай ташланиб, панжасининг ҳамма тирноқларини унинг баданига ботираар эди.

Кирон болани қўшни хонага чақириб мулойимгина гапирди:

— Нилу, агар сиёҳдонни сен олган бўлсанг, секин олиб келиб менга бера қол. Сенга ваъда бераман, агар шундай қилсанг, ҳеч ким сечга бир нарса демайди!

Нилкантонинг катта очилган кўзларидан ёш думалаб тушди, сўнгра у юзларини бекитиб, аччиқ-аччиқ йиғлади.

Кирон уйдан чиқди.

— Мен аминманки, сиёҳдонни Нилканто олган эмас,— деди у.

— Нилкантодан бошқа ким бу ишни қила олади? Ҳеч ким!— бир овоздан қатъий эътироз билдиришди Шорот билан Шотиш.

— Қимлигини билмайман, лекин у эмас!— деди Кирон ҳам қатъий қилиб.

Шорот болани чақириб яна сўроқ қилмоқчи эди, хотин бунга рози бўлмади.

— Бўлмаса у ётган хонани, сандиқни тинтиш керак,— деб таклиф қилди Шотиш.

— Агар сиз шундай қилсангиз, биз абадий душман бўлиб қоламиз,— деди Кирон.— Мен беғуноҳ боланинг орқасидан жосуслик қилишга йўл қўймайман.

Шу сўзларни айтганда, унинг кўзларига келган ёш масалани ҳал этди: бошқа ҳеч ким Нилкантога оғиз очиб бирор сўз демади.

Қуруқ тухуматга қолган етимнинг аҳволи Кироннинг юрагида шафқат ҳиссини уйғотган эди. У, дхоти, кўйлак, чадор ва оёқ кийимидан иборат икки қатор яхши сарпо тайёрлади-да, яна ўн рупия пул олиб,

кечқурун Нилканто ётиб юрган ҳужрага кирди. У, болага ҳеч нарса демай, бу ҳадяларни унинг сандиғига солиб қўймоқчи эди. Бу темир сандиқ ҳам унинг ҳадяси эди.

Кирон сорийсининг учидан калитни ечиб, секингина сандиқни очди, аммо келтирган нарсаларини унга сололмади, чунки унда: қоғоз варракларни учуриш учун ғалтак, бамбуқ новдалари, манго ғўраларини кесиб олиш учун ўткир қилиб қўйилган чиғаноқ, синиқ стакан ва шунга ўхшаш нарсалар тўлиб ётарди. Кирон, сандиқдаги нарсаларни тартибга солиб, совғаларни унга сиғдириш мумкин бўлар, деб ўйлади. Жувон сандиқдан бу ашқал-дашқалларни, бир неча кир ва тоза қўйлақларни бу ёққа олгандан сўнг, сандиқнинг остидан Шотишнинг анави лаънати сиёҳдони чиқиб қолса бўладими!

Таажжубда қолган Кирон ўзидан-ўзи қизариб, қўлида сиёҳдон билан қотиб қолди. У Нилкантонинг кириб келганини ҳам сезмади. Бола ҳаммасини кўрди.

Кирон мени ўғирликда айблаш учун далил излаб уйимга келибди, деб ўйлади Нилканто. Мана далил қўлида! Ҳолбуки, у, сиёҳдонни Шотишдан ўч олиш ниятида олиб келган эди. Унинг муроди сиёҳдонни Ганг сувига ташлаб юбориш эди, бироқ, бир лаҳзалик иккиланиш туфайли бу ниятидан қайтиб, уни сандиққа яшириб қўйганди. У энди бу гапларни қандай қилиб Киронга тушунтиради? Борди-ю, тушунтиришга уринса, у ишонармикин? Ахир, Нилканто ўғри эмас-ку, йўқ, у ўғри эмас, ахир! Бўлмаса, у ким? Энди у нима деб жавоб бериши керак? У ўғирлик қилди, лекин у ўғри эмас, шунинг учун Кироннинг уни ўғри деб гумонсираши адолатдан эмас. Нилканто бунга ҳеч қачон унга тушунтиролмайдди, лекин бундай гумонсирашларга тоқат ҳам қилолмайдди.

Кирон чуқур хўрсиниб сиёҳдонни қайта сандиққа солди. Худди ўғридек, уни кир қўйлақлар билан ёпиб, тепасидан варрак учирадиган ғалтак, бамбуқ таёқчалар, ғилдираклар, чиғаноқлар, синиқ шишалар ва бошқа ўйинчоқларни солиб, уларнинг устига ўз ҳадяларини ва ўн рупия пулни қўйди.

Бироқ эртасига брахман бола ғойиб бўлди. Маҳаллий аҳолидан сўрашса, кўрмадик, деб айтишди. Полиция ҳам уни тополмади. Шунда Шорот:

— Келинглар, энди унинг сандиғини очиб кўрамиз,— деб қолди.

Аммо Кирон қатъий равишда:

— Бу бўлмаган гап!— деб уларнинг шаштини қайтарди.

У Нилкантонинг сандиғини ўз хонасига олиб келишни буюрди ва ундан сиёҳдонни олиб, ҳеч кимга сездирмай, Ганг соҳилига элтиб сувга ташлади.

Шотиш ва Шорот-бабунинг бошқа оила аъзолари жўнаб кетишди. Фақат Нилканто ўргатган кучукча очликни унутиб, соҳилда шикоятмиз гингшиб, беҳуда умид билан эгасини қидирарди.

1894 йил.

О П А

Тара қишлоқдаги дугоналарига қўшниси Жойгопалнинг баттоллиги, хотинига сира кун бермаслигини батафсил гапириб бериб:

— Тилига чипқон чиқсин уни,— деб қарғаб ҳам қўйди.

Бу гап Жойгопалнинг хотини Шошига жуда тегиб кетди: «Нима бўлганда ҳам, хотин кишининг ўз эрига ёмонликни раво кўриши инсофдан эмас,» — деб ўйлаб, Тарага эътироз билдирди.

Бироқ бераҳм Тара гапдан қолмади, ҳовури икки чандон кўтарилиб:

— Шундай эрга хотин бўлгандан кўра етти марта тул қолган яхши-ю,— деб бақирганча уйига кириб кетди.

Шоши эса, уйга қайтиб, яна хаёлга толди.

«Ўйлаб ўйимга етолмайман, эримнинг қайси гуноҳи учун ундан бунчалар ғазабланиш керак экан?» Шундай деб ўйлар экан, юраги ҳозир мусофирликда юрган эрига меҳр-муҳаббат билан тўлиб-тошди. Эри ётадиган жойига ўзини ташлаб, ёстиқни ўпиб, унинг таниш ҳиди билан нафас олди...

Аёл ётоқнинг эшигини бекитиб, ёғоч қутичадан эрининг сарғайиб кетган эски фотосурати билан хатларини олиб қарай бошлади.

Шоши бутун кунни шу бўш хонада ўтказди. Танҳолик жонига теккан аёл ўтмишни қумсаб йиғлади.

Жойгопал билан Шошиколанинг турмуш қурганларига анча вақт бўлди. Улар жуда ёшликдан уйланишган, ҳозир бир неча болалари бор. Эру хотин ҳамма вақт бирга, бир маромда тинч кун кечирришар, шунинг учун бир-бирларига ортиқча ташналик ҳам сезмас эдилар. Мана энди ўн олти йил деганда Жойгопал тўсатдан хизмат билан узоқ сафарга кетиб қолди. Эрга муҳаббат ҳисси хотин қалбида янги куч билан аланга олди. Айрилиқ эрни унга яна ҳам яқин қилиб, Шошининг юрагида севги сиртмоғи таранглашди.

Ҳаёт бир маромда ўтган чоқда билинмаган хотираларни қумсаб, юраги сиқилди. Бу баҳор кунлари ёлғиз ётиб, эрга чиққан чоқдаги бахтиёр ёшлигининг ширин хотираларини кўз олдига келтира бошлади. Қолбуки Шоши энди унча ёш эмас, болалари бор.

Ҳаёт оқимида оҳиста шилдираб турган муҳаббат чашмаси бирдан тошиб кетди. Ўйроқда дилбар музика янграб, соҳилда олтин саройлар, афсонавий ўрмонлар кўринди... Ҳайҳот, энди у бу бахт гулзорига қадам босолмайди.

— Энди эрим келса,— деб шивирларди аёл,— ҳаётнинг, баҳорнинг бундай бемаъни, қувончсиз ўтишига қўймайман. Тентак эканман. Арзимаган нарсалар учун у билан неча бор айтишиб, кўнглини ранжитардим!

Шундай қаттиқ пушаймондан сўнг, Шоши қаноатли, итоаткор хотин бўлиб, эрининг измидан чиқмасликка аҳд этди. Эри хоҳ яхши, хоҳ ёмон иш қилсин — ҳаммасига бардош қилади, эр ҳамма нарса, эр — ҳудо, у ер юзасидаги одамларнинг энг азизи.

Шошикола ота-онасининг ягона қизи эди, уни ҳаммиша эркалатардилар. Шунинг учун Жойгопалнинг маоши оз бўлса ҳам, эру хотин қишлоқда эҳтиёж нималигини билмай яшашди.

Бироқ яқинда ёшлари бир жойга бориб қолган ота-оналар бемаҳалда ўғил кўришди. Очиғини айтиш керакки, қиз уларнинг бу номуносиб, ноҳақ ишидан қаттиқ норози эди. Эри ҳам бунга унча қувонгани йўқ.

Бундай бемаҳалда дунёга келган гўдак ота-она-

нинг бутун диққатини ўзига жалб этди. Эмиш ва ухлашдан бошқа ҳеч нарсани билмаган чақалоқ жажжи, нозик қўллари билан поччаси Жойгопалнинг истиқболга бўлган ҳамма умидларини барбод этди. У Ассамга бориб чой плантациясига ишга киришга мажбур бўлди.

Қариндош ва ошналари Жойгопалга яқинроқдан иш топишга маслаҳат бердилар. Аммо у, ҳаммадан хафа бўлганиданми, ёхуд янги вазифада тезроқ кўтарилиш ниятидами, ҳарнечук, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмади.

Хотинини, бола-чақасини қайнотасиникида қолдириб, Ассамга жўнади. Эру хотин биринчи марта биридан жудо бўлишди.

Ишнинг бу хил чаппа кетишини кўрган Шоши кичкина укасига яширин кек сақлаб қўйди. Кишининг дарди бўлиб, дардлашадиган одами бўлмаса, бадтар ҳуноби чиқади. Чақалоқ онасини эмиб қорни тўйғач, кўзларини юмиб маст уйқуга толарди. Опаси эса, ҳар нарсадан қийиқ топиб, ҳамма билан уришар, гоҳ сут жуда иссиқ, гоҳ овқат совиб қолибди, гоҳ болалар мактабга кеч қолди деб, жиғибийрони чиқиб юргани-юрган эди.

Тез орада чақалоқнинг онаси вафот этди. Улим олдида у ўғлини қизининг тарбиясига топширди. Етим қолган гўдак дарров баджаҳл опасининг меҳр-муҳаббатини қозона қолди. У опасининг тиззасига чиқиб олиб, инқиллаб, тишсиз оғзи билан унинг лабларини, бурни ёки кўзларини ўпмоқчи бўлар, жажжи қўллари билан сочини ушлаб сира қўйворгиси келмас; тонг отмай уйғониб, опасининг олдига эмаклаб борар, уни оҳиста тортқилаб, алланималар дер эди. У опасини диди-мо ёки диди деёлмай, зизи, зизи-мо, деб чақирадиган бўлиб қолди. У опасига мудом халақит берар, у иш билан банд бўлганда ёхуд дам олиб ётганда, қилма деган ишни қилар — қўлига кирган ҳар нарсани оғзига солар, ўрмалаб кетаверар эди. Шоши эса уни тутиб туролмас эди. Хуллас опаси бу кичкина золимга батамом бўйсунди. Онадан айрилди-ю эвазига опасини тамомила ўзига қаратиб олди бола.

Боланинг исми Нилмони эди. У икки ёшга тўлганда отаси Калипрошонно қаттиқ оғриб қолди. Жойгопалга, тез келинг, деб илтимос хати юбордилар. У кўп тараддуддан сўнг отпусқа олиб қайтганда, Калипрошонно ўлим тўшагида ётганди. У ўлим олдида Жойгопални ўғлига васий тайинлаб, қизига мол-мулкининг тўртдан бир қисмини мерос қолдирди.

Жойгопал ишлаб юрган жойидан кечиб, марҳум қайнотасининг мол-мулкни идора қилишга киришди. Шундай қилиб, узоқ айрилиқдан сўнг эр-хотин яна қовушдилар.

Агар бир нарса синса, унинг парчаларини ўрнига қўйиб ёпиштириш мумкин. Бироқ одамларнинг узоқ айрилиқдан сўнг яна боягидек бир-бирларига ёпишмоғи амри маҳол: давр ўтиши билан одамнинг феъл-автори ўзгаради, янги тус олади.

Эрининг қайтиши Шошида янги туйғулар уйғотди. Гўё у янгидан эрга теккандай эди. Узоқ бирга яшаш туфайли вужудга келган бепарволик, эътиборсизлик бутунлай йўқолган эди. Шошига эри энди минг чандон азиз. «Нима бўлса ҳам эримни барибир севаман»,— деб ўз-ўзича такрорлагани такрорлаган эди. Жойгопалга эса, хотини билан учрашув ўзгача таъсир қилди. Илгари, бирга яшашганда, интилиш ва одатлари бир хил бўлганда, Шоши унинг айрилмас қисмидек эди, агар у бўлмаса Жойгопал ўзининг кундалик ҳаётида қандайдир бўшлиқ ҳис этарди. Мусофирчиликда, дастлаб, Жойгопални қандайдир бир гирдоб ўз қаърига тортгандай туюлди. Бироқ янги иш, янги одат аста-секин бўшлиқни тўлдириб, унинг эски турмуш ҳақидаги хотираларини сиқиб чиқарди.

Иш бу билан чекланиб қолмади. Илгари Жойгопал анча ялқов ва беғам эди. Сўнгги икки йил мобайнида эса унда ҳаётини ўнглаб юборишга шундай зўр иштиёқ пайдо бўлдики, у бошқа ҳеч нарсани ўйламай қўйди.

Мана шу эҳтирос асоратида қолган Жойгопалга илгариги ҳаёти худди бир соядай туюла бошлади. Хотин кишини кўпинча муҳаббат ўзгартирса, эркакни

шуҳратпарастлик ўзгартиб юборади. Икки йиллик айрилиқ давомида Шошикола ҳам ўзгариб қолганди. Кичкина укаси унинг ҳаётига ҳўп янгилик киритди, мана шу янгиликни Жойгопал тушунмасди. Болага муносабат масаласида улар бир фикрга келолмадилар. Шоши эрини болага меҳр қўйдиришга уринарди, бироқ эрининг болага қандай қараши ноаниқлигича қолаверди.

Шоши қўлида гўдак билан қувноқ жилмайиб, эрининг олдига келар, аммо Нилмони қариндошига илтифот этмай, жажжи қўллари билан опасининг бўйнидан қучоқлаб, бошини унинг елкасида яширарди. Шоши эса, укачиси ажойиб қилиқлари билан эрини ром қилиб олишини истарди. Эри эса бола меҳрини қозонишни ўйламас, бола ҳам унга бепарво эди. Жойгопал бу калласи катта, ориқ, жиддий қиёфали қора боланинг нимасига бунча эътибор қилинаётганини тушуна олмасди. Хотинлар эрларининг кайфиятини дарров пайқаб оладилар. Оз фурсатда Шоши билдики, Жойгопал унинг укасига жуда бепарво.

Шундан сўнг у болани эрининг совуқ, баъзан адоват билан қарашидан яшириб юрди. Шу тариқа; бола худди яширин хазинадай, доим унинг эътиборида турди. Дарҳақиқат сир тутилган ҳисларнинг туғени шиддатли бўлади! Боланинг йиғиси Жойгопалнинг ғазабини қелтирганда Шоши уни бағрига босиб юпатишга уринарди. Бола эрининг ухлашига халақит бериб, у болага қаҳру нафрат билан бақирганида, Шоши ҳаяжонга тушар, гўё эри олдида гуноҳкордай хижолат тортиб, дарров болани олиб чиқиб кетар, меҳр билан уни эркалатиб:

— Олтиним, хазинам, гурурим,— дея ухлатишга уринар, шивирлар эди.

Болалар бир-бирлари билан бўлар-бўлмасга уришаверар эдилар. Илгари Шоши орага тушар, одатда, укасининг тарафини олиб, ўз болаларини койий бошларди — чунки укаси етим. Энди қозини бошқа бўлиб, қонунлар ҳам ўзгарди. Нилмони бекордан бекор қаттиқ жазога тортилди. Эрининг болагиз адолатсизлиги Шошининг юрагига ўткир пичоқдай санчиларди; у ранжиган болани ўз хонасига олиб кириб, унга

қант-қурс, ўйинчоқлар берар, эркалатар, ўпар, қўлидан келганча овунтирар эди.

Шоши укасига меҳрибонлик қилган сари, Жойгопалнинг ғазаби ортар, Жойгопал болага ғазабланган сари опаси уни севиб ардоқлар эди. Жойгопал хотинига яхши муомала қилар, Шоши ҳам эрининг измидан чиқмас, унга меҳрибон эди. Аммо бола эру хотин орасида яширин адоватга сабаб бўлди, маълумки, очиқ жанжалдан кўра яширин адоват оғирроқ бўлади.

III

Нилмонига қараганда аввал унинг катта калласи кўзга ташланарди. Ингичка новданинг учига катта пуфакни илинтириб қўйгандай кўринарди. Докторлар, бола шу зайлда дардчил бўлиб қолади, ё ўлади, деб хавфсирар эдилар. У анчагача гапиришга ва юришга ўргана олмади. Боланинг кичкинагина юзига қараган одам ота-она ўз кекса ёшининг бутун оғирлигини шунинг елкасига ағдариб кетган экан, деб ўйларди.

Аммо опасининг меҳрибонлик билан парвариш қилиши натижасида, хавфлик давр ўтди. Бола беш ёшга кирди.

Кунлардан бир кун, картик ойининг ўрталарида, «укага оқ фотиҳа бериш»¹ маросими бўлди. Шоши Нилмонига янги кийимлар кийгизиб, унинг пешонасига анъанавий хол қўяман деб турганда, тўсатдан қўшни хотин Тара кириб жанжал бошлади:

— Боланинг пешонасига меҳр-муҳаббат тамғаси босиб, зимдан уни ҳалок қилишнинг нима маъноси бор?— деб қолди у бирдан.

Ҳанг-манг бўлган Шоши яшин теккандай қотиб қолди. Уни алам, ғазаб қамраб олган эди.

¹ «Укага оқ фотиҳа бериш» маросими ҳинд оилаларида йилига бир бўлади; бунда опа ўз укасининг манглайига сандал дарахтининг пўстлоғидан олинган бўёқ билан хол қўяди, унга ҳар кил совғалар беради.

Тара атрофдагиларга тушунтира кетди: Шоши билан эри етимчанинг ота меросини тортиб олишга аҳд қилишган. Улар ижара ҳақини ҳам тўламай юриб, боланинг мол-мулкини ким ошди қилиб сотиш, сўнгра бу мулкни Жойгопалнинг амакиваччаси орқали ўзларига сотиб олмоқчи бўлганлар.

— Шундай қабиҳ тухматни ким тарқатган бўлса минг лаънат, тилига куйдирги чиқсин,— деди Шоши ғазабга тўлиб. Сўнгра йиғлаганча эрининг олдига борди-да, унга бу ғийбатни сўзлаб берди.

— Ҳа, афтидан, энди ҳеч кимга ишониб бўлмайди, шекилли,— деди Жойгопал.— Мен амакиваччам Упенга хўжалик бошқаришни топширганимда тамом хотиржам эдим. Унинг Хашилпурдаги мулклар учун солиқ қарзларини яшириб, охири ўзи сотиб олар деган фикр хаёлимга ҳам келмаган эди.

— Нима, сиз унинг устидан шикоят қилмайсизми?— сўради боши қотган Шоши.

— Ўз укамнинг устидан қандай қилиб шикоят қилай? Барибир бундан бир иш чиқмайди, беҳудага пул сарф бўлади, холос.

Шоши эрига ишониши керак эди, бироқ бу гал унга инонолмади. Ўз оиласини севган бахтиёр уй бекасининг бу вазияти энди унга жуда хунук, қабиҳ бўлиб кўринди. Дунёда энг мустаҳкам бошпана бўлган оила энди йўқ эди. Энди у билан укаси тушиб қолган даҳшатли қопқон бор эди, холос.

Шоши, ёлғиз бошим билан бу бечора болани қандай ҳимоя қиламан, деб ҳар қанча ўйга толса ҳам, бошига бирон фикр келмасди. У шу тўғрида ўйлаган сари даҳшатга тушар, эрига нафрати зўрайиб, истиқболи хавф остида қолган укасига меҳри ортарди. Агар у йўлини билганда, губернаторга мурожаат қилар, ҳатто Англия маликасига ҳам мактуб ёзиб, укасининг мол-мулкини сақлаб қоларди. Малика билса, Нилмонига йилда етти юз эллик саккиз рупия даромад келтириб турган Хашилпурдаги мол-мулкларни сотишга рухсат бермасди.

Шошикола Англия маликаси ҳузурига қандай қилиб кириш, қандай қилиб Упеннинг адабини бериш ҳақида ўйлаб ўйига етгунча Нилмони тўсатдан исит-

ма чиқариб, оғриб қолди. Уни қаттиқ титроқ босиб, тез-тез ҳушдан кетарди.

Жойгопал ўша ерлик врачни чақирди. Шошининг яхши врач чақириш ҳақидаги гапига:

— Нима, Мотилал ёмон даволайдими?— деди. Жойгопал.

Шоши эрининг оёқларига йиқилиб, илтимосимни рад этманг, дея ёлворди.

— Хўп, мен шаҳардан доктор юбораман,— деди ниҳоят, эри.

Шоши болани қўлига олиб бағрига босди. Бола ундан бир минутга ҳам айрилгиси келмас, кетиб қолмасин деб унга ёпишиб олар, ҳатто ухлаб ётганида ҳам этагидан тутиб ётарди.

Шу тариқа яна бир кун ўтди. Кечқурун Жойгопал келиб, врачни шаҳарда топмадим, у касал кўриш учун узоқ жойга кетибди, деди.

— Мен суд иши билан яна бир жойга боришим керак,— деб қўшиб қўйди у,— Мотилалга тез-тез бориб, касални кўриб тур деб тайинлаб қўйдим.

Кечаси Нилмони ёмон алаҳсираб чиқди. Эрта билан Шоши ортиқ ўйлаб турмай, бир қайиқни кира қилди-да, укасини шаҳарга олиб кетди. Доктор уйида эди, ҳеч қаёққа кетмаган экан. Мўътабар оилага мансуб аёл келганини пайқаб, Шошини укаси билан ёнидаги тул кампирнинг уйига жойлади-да, болани даводай бошлади.

Эртасига Жойгопал пайдо бўлди. У дарғазаб эди; хотинига дарҳол уйга қайт деб буйруқ берди.

— Улдирсангиз ҳам ҳозир уйга қайтмайман. Ҳаммангиз Нилмонини ҳалок қилмоқчисиз; унинг на отаси, на онаси бор, мендан бошқа ҳеч кими йўқ. Мен — уни ўлим чангалидан қутқазिशим керак.

— Ундай бўлса, шу ерда қол, аммо қайтиб менинг уйимга борма,— қизишиб бақириб берди Жойгопал.

— Менинг уйим эмиш! У укамнинг уйи,— деди Шоши ҳам жаҳл билан.

— Яхши, кўрамиз,— деб таҳдид қилди-да, чиқиб кетди эри.

Бу ҳодиса қишлоқда кўп шов-шувларга сабаб бўлди.

— Эринг билан уйда жанжаллаш-да,— дер эди Тара,— ахир уйда кетиб бўладими? Нима бўлганда ҳам эр-ку.

Шоши ёнидаги бор пулини сарфлаб, зеб-зийнати-ни сотиб, укасини ўлим чангалидан қутқазиб қолди. Лекин сал ўтмай, Дариграмдаги йилига бир минг беш юз рупия даромад келтирадиган ерларини заминдорнинг ёрдами билан Жойгопал ўз номига ўтказиб олганини билиб қолди. Энди ҳамма мол-мулк Шошининг укасига эмас, унга қарайди.

Нилмони касалдан тузалиб, уйга кетамиз, деб опасини қистай бошлади. У ўз ўртоқлари — Шошининг болаларини соғиниб қолганди.

— Уйга кетамиз, кетамиз уйга,— деб опасига ёлворарди Нилмони. Опаси эса йиғлагани йиғлаган. «Қошки уйимиз бўлса»,— деб изтироб чекарди жувон.

Ниҳоят, у: «кўз ёши билан иш битмайди, Нилмонининг мендан бошқа ҳеч кими йўқ» деб суд муовинининг уйига борди.

Суд муовини Жойгопални яхши биларди. Мўътабар бир зотнинг хотини уйдан кетиб, яна у билан мол-мулк даъволашиш ниятида экани унга мутлақо маъқул бўлмади. Бироқ у Шошига ҳеч нарса демай, Жойгопалга хат ёзиб юборди. Жойгопал амакиваччаси билан келиб, хотинини мажбуран қайиққа ўтқазиб олиб кетди.

Айрилиқдан сўнг эру хотин яна учрашди. Пражпатининг¹ хоҳиши шундай эди!

Нилмони қувончга тўлиб, яна ўртоқлари билан ўйнай бошлади. Боланинг қувноқ кулгиси опасини ўйлатиб қўяр, уни ғам босиб, юраги сиқиларди.

IV

Қишда суд раиси ўз округини айланиб, шу қишлоққа келиб тўхтади. Бу ерда ов билан шуғулланиш ниятида эди. У йўлда бир тўда болалар билан Нил-

¹ П р а ж а п а т и — ҳинд мифологиясида никоҳ худоси.

монини учратди. Қишлоқ болалари соҳибни Чанакя¹ эҳтиёт бўлишга маслаҳат берадиган узун тишли, тирноқли ва шохдор махлуқларнинг бир озгина ўзгарган хили деб ўйлаб, узоқроқдан туриб томоша қилар эдилар.

Бироқ Нилмони сира ҳовлиқмай, жиддий кўзлари билан унга қизиқиб қараб турарди. Бола соҳибнинг диққатини жалб этди, у Нилмонига яқин келиб сўради:

— Мактабда ўқияпсанми?

Нилмони бош қимирлатиб:

— Ҳа,— деди.

— Қайси китобни ўқияпсан?

Бола судьянинг саволини тушунмади шекилли, индамай қараб қолди.

Нилмони уйга қайтгач, инглиз киши билан танишганини зўр ифтихор билан опасига сўзлаб берди.

Тушқи овқатдан сўнг Жойгопал салла ўраб, янги сарполар кийиб, судьянинг олдига саломга борди. Ҳамма ёқ шикоятчилар, даъвогар, жавобгар ва полициячилар билан лиқ тўла эди. Кун жуда иссиқ бўлганидан судья столни сояга қўйишга амр этди.

Судья Жойгопални ўтқазиб, ундан қишлоқдаги ишларни суриштира бошлади. Жойгопал кўпчилик олдида бундай фахрий жойда ўтиргани учун ўзини шўҳрат осмонида парвоз этгандай сезд.

«Афсуски, Чокробарти ёхуд Нонди оиласидан бирор киши келиб мени бу ерда кўрмади»,— деб ўйларди у.

Тўсатдан чодра ёпинган бир аёл Нилмонини етаклаб судья ҳузурига келди.

— Соҳиб, бу етимни сизга топшираман, уни ҳимоя қилинг,— деди у.

Инглиз боши катта, кўзлари жиддий таниш болани кўриб, олдида мўътабар аёл турганини фаҳмлагач, ўрнидан туриб, палаткага кириб гаплашишни таклиф қилди.

¹ Ч а н а к я В и ш н у г у п т а — подшоҳ Чандрагупта Мауряннинг (мелоддан олдинги IV аср) бош маслаҳатчиси.

— Йўқ, мен ҳаммасини шу ерда айтиб бераман,— деди аёл.

Жойгопал бўзариб, типирчилаб қолди.

Синчков қишлоқилар, бу ерда антиқа бир гап бор экан, деб яқинроқ келдилар, лекин соҳиб ҳассасини кўтариши билан орқага чекиндилар.

Шоши боланинг қўлидан ушлаб туриб, унинг тарихини сўзлаб берди. Жойгопал бир неча бор унинг гапини бўлишга уришиб кўрди. Аммо судья, ғазабдан юзлари қизариб, унга ўшқириб берди.

— Нафасингни ўчир!— деб буюрди у ва ҳассаси билан, ўрнингдан тур, дея ишора қилди.

Жойгопал дилида хотинига минг лаънат ўқиса ҳам, жим туришга мажбур эди.

Нилмони опасига маҳкам ёпишиб, таажжуб билан унинг сўзларига қулоқ соларди.

Шошикола ўз ҳикоясини тугатгач, судья Жойгопалга бир неча савол бериб, узоқ вақт жим қолди. Сўнгра Шошига қараб:

— Қизим, гарчи бу ишни кўриш менинг ҳуқуқ доирамга кирмаса ҳам, сиз хотиржам бўлишингиз мумкин: мен ўз бурчимни бажараман. Укангиз билан уйингизга боринг, ҳеч нарсадан қўрқманг,— деди.

— Соҳиб, уй қайтарилмагунча мен укамни у ерга олиб боролмайман. Агар сиз уни ўзингиз билан олиб кетмасангиз, уни ҳеч ким ҳимоя қилолмайди.

— Унда сиз қаёққа борасиз?

— Менинг ташвиш қиладиган ерим йўқ, эримнинг олдига бораман.

Соҳиб мийиғида кулиб қўйди. Унга тумор таққан, ориқ, кўринишдан одобли, буғдой ранг бенгал боласини олиб кетишдан ўзга чора қолмади.

Шоши судья билан хайрлашганда, бола опасининг этагига ёпишиб олди.

— Қўрқма,— деди унга соҳиб,— биз бирга кетамиз.

Шошининг кўзларидан ёш оқиб юзларини юварди. У Нилмонини бағрига босди ва бошларини силаб туриб:

— Бор, укажон, биз яна кўришамиз,— деди, сўнг этагининг учини зўрға ажратиб, тез юриб кетди.

«Опа, опа!»,— деб чинқираб қолган болани соҳиб қучоқлаб олди. Шоши яна бир марта укасига қайрилиб қаради-да, уни юпатиш ниятида сўзсиз қўл чўзиб хайрлашди, ғам-аламга тўлиб йўлга тушди.

Ўзларининг эски таниш уйларида эру хотин яна учрашдилар. Пражапатининг хоҳиши шунақа эди.

Бироқ бу учрашув узоққа чўзилмади. Орадан бир оз вақт ўтар-ўтмас, бир куни эрталаб, қишлоқ аҳолиси орасида, Шоши кечқурун вабо касалидан ўлибди, кечаси ўликни куйдиришибди, деб гап тарқалди.

Бу ҳақда бошқа ҳеч ким ҳеч нарса демади. Тўғри, Тара бир нима дейишга уринди-ю, аммо бошқалар бунга йўл қўйишмади.

Укаси билан хайрлаша туриб, биз яна кўришамиз, деб ваъда қилган эди Шоши. Бироқ, у бу ваъданинг уддасидан чиқдимми-йўқми, билмайман,

1895 йил.

НАЗАРИ БАХАЙР¹

Кантичондро ҳали ёш бўлса ҳам, хотини ўлгандан сўнг бошқа қайлиқ қидирмай, овчиликка берилиб кетди. У узун бўйли, хушбичим, бақувват, чаққон, кўзлари ўткир, қўллари чайир йигит эди; Фарбий Ҳиндистон одамларидай кийинар, ёру дўстлари эса, паҳлавон Хира Синг, ашулачи Чхокхонлал ва мусулмон созандалари: Кхан ва Мианлардан иборат эди. Хуллас, унинг таралабедод улфатлардан ҳеч камчилиги йўқ эди.

Огрохаён² ойининг ўрталарида Кантичондро дўстлари билан Найдигхи ботқоқлигига овга жўнади. У ерда улар иккита катта қайиқда яшай бошладилар, бирга келган хизматкорлар эса, соҳилда жойлашди. Буларнинг дастидан қишлоқ аёллари дарёдан на сув ола билар, на чўмила оларди. Кун бўйи ҳавода ва сувда милтиқ овози қулоқларни қоматга келтирар, оқшомлари эса, бу келгиндиларнинг музика ва ашулалари одамларга уйқу бермасди.

Бир куни эрта билан, Кантичондро қайиқда милтиқ тозалаб ўтираркан, бирдан ўрдак овози эшитилиб қолди. Йигит соҳилга қараб, шу томонга келаёт-

¹ Ҳинд никоҳ маросимида келин билан куёвнинг биринчи марта бир-бирларини кўриш пайти «Назари бахайр» дейилади.

² Огрохаён — ҳинд календарининг саккизинчи ойи, ноябрь, декабрь ойларига тўғри келади.

ган қизга кўзи тушди, у иккита ўрдакчани бағрига босиб келарди.

Сув ўсимликлари ғовлаган кичкина дарё сокин оқар эди. Қиз ўрдакчаларни сувга қўйиб, ўзи соҳилда тўхтаб қолди, сузиб узоққа кетмасин, деб меҳр билан уларни кузатиб турди. Унга қараб шуни пайқаш мумкин эдики, қиз одатда ўрдакчаларни сувга қўйиб ўзи кетаркан-у, лекин букун овчилардан қўрқиб, пойлаб турди.

Қиз бениҳоят гўзал бўлиб, гўё ҳайкалтарошлик тангриси Вишвакарманинг устахонасидан эндигина чиққандай эди. Унинг ёшини аниқлаш қийин, чунки унда баркамол қадду қомат бола чеҳраси билан қовушиб, уни қамраб олган олам ҳали қалбига қўл солмагандай туюларди. Ҳа, қизнинг ўзи ҳам болаликдан ўсмирликка ҳатлаб ўтганини ҳали сезмасди, чоғи.

Кантичондро бир неча вақтгача милтиғини унутиб, сеҳрлангандай қараб қолди. Гарчи қизнинг гўзаллиги рожанинг саройидан кўра бу ернинг табиатига мос кўринса-да, йигит бу ўлкада бунчали соҳибжамол қизни учратишни асло ўйламаган эди. Ахир гулнинг ҳам олтин гулдондан кўра ўз шоҳида тургани гўзалда! Шундай қилиб, гиёҳлар шудринг исирға тақиб, куз қуёшининг илк нурларида порлаб турган бу оромбахш саҳарда Кантичондро соҳибжамол қизни кўрди-ю, бу фусункор чеҳрага қараб, ашшин ойида отасининг уйига тантана билан қайтган Парватининг қувноқ чеҳрасини кўз олдига келтирди. Ёш Парвати ҳам баъзан шундай ўрдакчаларни бағрига босиб Мондакини¹ соҳилига келаркан-у, афсуски, Калидаса² бу гўзал лавҳа тасвирларини унутган экан!

Бирдан қизнинг юзи қув ўчиб, ўрдакчаларни ушлаб олди-да, қандайдир ғалати овоз билан қичқириб, кетиб қолди. Кантичондро қайиқдан чиқиб қаради. Кўрдикки, ҳамроҳларидан бири, қизга ҳазиллашиб ўқланмаган милтиқ билан ўрдакни нишонга олиб ту-

¹ Мондакини — ҳинд диний афсоналарига кўра осмонда яна бир Ганг дарёси бор; Мондакини мана шу самовий Гангнинг номи эмиш.

² Калидаса — ҳинд адабиётининг улуғ арбобларидан бири, шоир ва драматург.

рибди. Кантичондро ошнасининг орқасидан югуриб келиб, милтиғини тортиб олди-да, юзига шундай тартсаки тортдики, у ағдарилиб тушиб, қилган ҳазилидан минг пушаймон бўлди. Канти бўлса қайиғига қайтиб яна милтиқ тозалай бошлади.

Ҳавасманд Кантичондро бир кун ов излаб тўқайнинг ич-ичига кириб кетди. Кутилмаганда у ҳовлисида бир неча шоли омбори бўлган бой деҳқон уйини, тоза молхонадан сал нарироқдаги дарахт остида анави дарё бўйида учратган қизни кўрди. У яраланган каптар учун зор-зор йиғлар, ҳўл этагининг учини сиқиб, унинг сариқ тумшуғига ҳеч бўлмаса бир-икки томчи сув томизишга уринарди. Ёнида эса, тумшуғини чўзиб, орқа оёғида тик турган мушук йиртқичлик билан каптарга тикиларди; очкўз мушук каптарга жуда яқин келгач, қиз бош бармоғи билан унинг бурнига чертиб ҳайдади.

Қишлоқнинг тушки жимлигида, деҳқон ҳовлисида кўринган бу осойишта манзара Кантичондро унутилмас таассурот қолдирди.

Дарахт баргларининг танга-танга сояси ва қуёш нурлари қизнинг тиззаларида ўйнади. Нарироқда ётган сигир секин кавш қайтарар, эринчоқлик билан боши ва думини қимирлатиб, елкасига қўнган пашшаларни ҳайдарди. Сарин шимол шабадаси қамишларни шитирлатиб, алланима дея шивирлагандай бўларди.

Ўша кун дарё соҳилида унга ўрмон парисидай кўринган қиз — ҳозир чоштгоҳ сукунатида унинг кўз ўнгида оила ҳамдарди, уй-рўзгор тангриси сиймосида намоён бўлди. Қўлида милтиғи билан тўсатдан бу қизнинг олдида пайдо бўлган Кантичондро жиноят устида қўлга тушган ўғридай хижолатда қолди. Унинг қиздан узр сўраб бу қушни мен ярадор қилган эмасман, деб айтгиси келди. Бироқ йигит не йўсинда узр айтишни ўйлагунча бўлмай, қизни кимдир чақирди:

— Шудха!¹

— Шудха!— яна такрорланди ўша овоз, қиз каптарни қўлига олиб, дарров уйга қараб кетди.

¹ Ш у д х а — хушбўй гулоб демакдир.

«Шудха! Ростдан ҳам муносиб исм», деб ўйлади Кантичондро.

У милтиғини хизматкорга бериб, уйга томон юрди. Унда скамейкада ўтириб диний китоб ўқиётган, соқоллари тоза қирилган, ўрта яшар, нуруний брахманни кўрди. Овчи унинг юзларида ҳам бояги қиз чеҳрасидаги меҳрибонлик нишонларини пайқади.

Канти эъзоз билан унга таъзим этиб сўради:

— Жаноб, мен жуда чанқаганман, сиздан сув сўрашим мумкинми?

Брахман қувонч билан меҳмонни қарши олиб, унга жой кўрсатди ва ўзи уйга кириб кетди. У дарров ликобчаларда қант-курс ва бир кўзачада сув олиб чиқди.

Канти сувга қонгач, брахман у билан танишди. Йигит кимлигини айтиб, қуйидагиларни илова қилди:

— Агар бирор нарсада менинг ёрдамим лозим бўлиб қолса, асло тортинмай сўрашингиз мумкин.

— Сиз менга нима билан кўмаклашингиз мумкин?— деди Нобин Бондепадхая.— Менинг балоғатга етган Шудха исмли қизим бор, агар унга лойиқ қобил куёв топиб эрга берсам, мен ўзимни дунёвий бурчларимдан қутулган ҳисоблардим. Бироқ бу орада унга муносиб куёв йўқ, мен эса, тангри Кришнанинг муборак суратини уйда қолдириб, куёв қидириб кетолмайман.

— Агар сиз, илтифот қилиб, менинг қайиғимга борсангиз у ерда куёв тўғрисида ўйлашиб кўрардик,— деди Канти.

Кантичондро ўз жойига келиб, ҳамроҳларидан бир неча кишини Бондепадхаянинг қизи ҳақида қўшимча маълумотлар топиб келишга юборди. Улар келиб, хаммалари бир оғиздан, бу қиз феълу атворда Лакшмининг худди ўзи экан, деб айтдилар.

Эртасига брахман келганда, Канти уни зўр эъзозикром билан қарши олиб, қизига оғиз солди.

Нобин Бондепадхая бу кутилмаган бахтдан шундай ҳанг-манг бўлдики, анчагача бирор оғиз сўз ҳам деёлмай қолди. Бу ерда бирор англашилмовчилик бўлмасин тагин деган гумон билан, сўраб ҳам кўрди:

— Сиз менинг қизимга ростдан ҳам уйланмоқчимисиз?

— Шундай, агар сиз рози бўлсангиз мен тайёрман.

— Шудхагами?— такрэр сўради брахман.

— Ҳа,— тасдиқлади Канти.

— У билан учрашиб, гаплашиш ниятингиз борми?— сўради Нобин бир оз ўзига келиб.

— О, мен бу ишни назари бахайр маросимида қилмоқчиман,— деди йигит, қиз билан кўришганини сездирмай.

— Менинг Шудхам яхши қиз,— деди Нобин овози қалтираб.— Уй-рўзгор ишларида унга ҳеч ким тенг келолмайди. Сиз уни кўрмай уйланишга аҳд қилибсиз. Мен сизларга фотиҳа бераман, у Лакшмидек хуш феъл қиз, ҳеч қачон эрининг измидан чиқмайди, уни ранжитмайди, деб умид қиламан.

Канти уйланишни пайсалга солиб ўтирмади, тўйни мағх оинга тайинладилар. Тўй тантаналарини ўтказиш учун Можумдорларнинг қадимий уйлари ижарага олинди. Белгиланган кунда тантана билан куёвнукарлар келишди. Олдинда фил миниб куёв етиб келди, унинг орқасидан қўлларига машъал кўтариб куёвнукарлар келишди, музика садолари янгради...

Назари бахайр маросимида Кантичондор келинга қаради-ю, лекин тузукроқ кўролмади, чунки Шудханинг упа-элик сурқалган юзи пастга қараган эди. Кантининг эса, қувончдан юраги типирчилаб, кўз ўнгини туман қоплади.

Хотинлар никоҳ хонасига тўплангач, улардан бири, қишлоқнинг энг мўътабар аёли, куёв келиннинг юзидаги пардани очсин, деб талаб қилди. Канти пардани тортиб туширди-ю, юраги «шув» этиб кетди. Гўёки кўксига аллақандай қора яшин чақнаб мясини тешиб ўтгандай бўлди. Бир лаҳзада тўйхонани нурафшон этиб турган ҳамма чироқлар гўё сўнган эди, йигитнинг юзларига хафаликнинг қуюқ сояси қўнди. Куёв ёнида Шудха эмас, тамом бегона бир қиз ўтирарди!

Кантичондро бир вақтлар иккинчи марта уйланмасликка аҳд этган эди. Наҳотки шу аҳдини бузгани

учун тақдир уни масхаралаган бўлса? У дўстларининг маслаҳатига қулоқ солмай, қанчадан-қанча соҳибжамол қизларни рад этган эди. Ҳеч нарсани пинд қилмай, таг-тугликни ҳам, давлат-бойликни ҳам, латофат-назокатликни ҳам назарига илмай, келиб-келиб ботқоқликдаги номаълум қишлоқдан камбағал бир хонадоннинг қизини ўзига ҳаёт йўлдоши деб танладими? «Эл-юртнинг кўзига қандай кўринаман?»— деб ўйлади Кантичондро.

У дастлаб бутун қаҳр-ғазабини қайнотасига тўкди. Имонсиз чол бир қизни кўрсатиб бошқасига уйлантирибди. Аммо йигит ўйлаб қараса, брахман тўй олдида қизларини умуман унга кўрсатмаган — у ўзи ҳам, қизни кўришим шарт эмас, деб айтган. Шунинг учун Канти, яхшиси бу даҳшатли алдовни ҳам, ўзининг аҳмоқлигини ҳам ошкор қилмасликка аҳд этди.

Кантичондро ҳап дорини ютди-ю, унинг аччиқ таъмидан узоқ вақтгача қутулолмади. Никоҳ хонаси унинг учун ўз латофатини йўқотган эди. У ҳаммага захрини сочар, ўз қилмишидан диққати ошарди.

Бирдан куёв ёнида ўтирган келин қичқириб юборди: хонага бир қуёнча чопиб кириб, ҳайиқмай унинг оёқлари остига ташланди, қуён кетидан Канти дарё соҳилида кўрган ҳалиги қиз пайдо бўлди. У кўрққан қуёнчани ушлади-да, юзларига маҳкам босиб, меҳр билан эркалата бошлади.

— Тентак келди!— деб қичқиришди аёллар ва унга, чиқиб кет, деб ишора қилишди. Лекин қиз пинагини бузмай, куёв билан келиннинг рўпарасида ўтириб, уларни томоша қила бошлади.

Уйга чўри хотин кириб, қизнинг қўлидан ушлади, лекин Канти:

— Унга тегма, қўй, ўтирсин!— деб чўрини четлаштирди.

Сўнгра Кантичондро қуёнча ушлаган қизга мурожаат қилиб сўради:

— Отинг нима?

Бироқ қиз ҳеч қандай жавоб бермай, у ёқдан-бу ёққа тебрана бошлади. Ўтирган аёллар кулиб юборишди.

Канти бошқа савол берди:

— Урдакчаларинг яхши ўсяптими?..

Қиз лом-мим демай, йигитга қараб тураверди. Хижолатда қолган Канти бор кучини йиғиб яна сўради:

— Каптаринг тузалиб қолдими?

Бироқ у ҳеч қандай жавоб ололмади. Хотинлар хохолаб кулишди.

Ниҳоят, Канти билдики: қиз ҳам соқов, ҳам кар бўлиб, қишлоқдаги ҳамма ҳайвонлар билан дўстлашиб юраркан, ўша кун Шудхани чақирганларида, у тасодифан ўрнидан туриб кетган экан.

Кантининг юраги орқасига тортди: ахир у дунёда энг бахтсиз одам бўлиши мумкин эди-я! Бир тасодиф туфайли касофатдан қутулиб, ўз хотиржамлигини сақлаб қолибди. «Агар мен бу қизга оғиз солганимда,— деб ўйлади Кантичондро,— чол дарров рози бўлар, нима қилиб бўлса ҳам бу бахтсиздан қутулиш учун уни менга беришга уринарди».

Йигит ўзини мафтун этган деҳқон қизи ҳақидаги ўйлари билан банд экан, ўз рафиқасига мутлақо эътибор қилмасди. Кантичондро ўзини асир этган қиз соқов ва кар эканини билгач, бутун оламини ўраб олган қора парда бирдан йиртилиб тушиб кетди. Ҳавойи хаёллар йўқолди, у атрофдаги нарсаларни фарқ қила бошлади. Канти юрагидан отилиб чиққан бир оғир нафас билан енгил тортиб, хижолатда ўтирган келинга яна назар солди. Энди, ростдан ҳам, назари бахайр эди. Йигит қалбидаги нур чироқларнинг ёғдусига қўшилиб, қизнинг ёқимли чеҳрасини ёритди. Канти бўлиб ўтган ҳодисадан сира ўкинмади! У хотинининг ёқимли, чиройли юзини кўриб билдики, Нобиннинг дуоси қабул этилибди.

1894 йил.

ТАСКИН ТОПГАН РАШК

I

Романатх Шилга қарашли уч қаватли уйнинг энг юқорисида Гопинатх Шилнинг хотини Гирибала турар эди. Унинг ётоқхона эшиги олдида гулдонларда жасмин ва атир гуллар ўсарди. Томдаги майдончанинг атрофи баланд қилиб ўраб олинган, кўчага қараб туриш учун ҳар ер-ҳар еридан дарчалар очилган эди.

Ётоқхона деворида европалик хотинларнинг кийимда ва яланғоч бўлиб тушган суратлари осилиб турарди. Уй тўридаги катта ойнада ўн олти яшар уй бекасининг акси кўринганда, у ҳуснда суратлардаги гўзаллардан сираям қолшмас эди.

Гирибаланинг ҳусни-жамоли тўсатдан оламга қўз очиш, қўққисдан ялт этган шуъла ёки мўъжизага ўхшаб кетар, бир зумда кишини мафтун этарди. Мен Гирибалани кўрганда пайқадимки, бундай учрашувга тайёрланмаган эканман. У, мен ўз атрофимда узоқ вақт кўриб юрган одамларнинг ҳеч бирига ўхшамасди.

Гирибала ўз гўзаллигидан ўзи ҳам ҳаяжонда эди. Ёшлик ва гўзаллик унинг бутун вужудини худди қадаҳдаги май сингари лиммо-лим тўлдириб турарди. Унинг бутун бармоғидан: либослари, зеб-зийнати, юришлари, қўл ҳаракатлари, сал эгик бўйни, шахдам қадамлари, оёқларидаги қўнғироқчалари, билагузуклари, хандон уриб кулишлари, тўлиқиб сўзлашлари, оташин нигоҳи — ҳаммасидан ёшлик ва гўзаллик барқ урар эди.

Гирибала ёшлик туйғулари билан маст эди. У гўзал қоматини чиройли сорийга ўраб, ҳаяжонда тез-тез том бўйлаб юрар; аъзойи бадани қандайдир сокин ва сўзсиз қўшиқ оҳангида рақсга тушгандай туюлар, турли вазиятда ўзига бино қўйиб туришлари эса, унга ҳузур бахш этгандай бўларди. Бу жувон ўз ҳуснидан гўё теваракка тўлқинлар таратиб, қизгин қонида бебош бир ғалаён ҳис этар эди. У кутилмаганда дарахтдан бир япроқни узиб, қўлларини юқорига кўтарарди-да, уни шамолда учириб юборарди. Шунда биллагузуклари жаранглаб, сорийсининг этаги ҳилпирар, қафасдан қутулган қуш поёнсиз осмоннинг булутлар салтанати томон парвоз этгандай, чиройли қўллари ҳавога талпинарди. Баъзан Гирибала гулдондан бир сиқим тупроқ олиб, сочиб юборар эди. Оёқ учида туриб дарчалардан кенг оламга ялт этиб бир назар соларди, сўнг ўгирилиб, сорийси билан юзини яшираркан, этагига боғланган калитлар жиринглаб кетарди. У тез-тез катта тош ойна олдига келиб, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, сочларини ёйиб тарарди. Садафдай оппоқ тишлари билан тасмани тишлаб туриб, қўлларини баланд кўтариб, сочларини орқасига турмаклаб қўярди. Сочларини тараб, ўраб бўлгач, қиладиган иши қолмасди. Шундан сўнг ёш жувон ой нури билан чизилган суратдай бўлиб юмшоқ каравотда ястаниб ётарди. Гирибаланинг болалари бўлмагани учун, бу бадавлат хонадонда ҳеч қандай ғам-ташвиши йўқ эди. У ҳар кун ёлғиз, ўзи билан ўзи қолиб, ахийри бу танҳолик жонига теккан эди.

Гирибаланинг эри бор. Лекин у хотинини сира ўйламас, ҳатто унинг балоғатга еганини ҳам пайқамас эди.¹

Болалик чоқларидаёқ эри мураббийларнинг кўзларини шамғалат қилиб, кичкина хотинига муҳаббат изҳор қилиш учун кимсасиз чоштгоҳ вақтларида мактабдан уйга қочиб келарди. Гарчи улар бир уйда яшасалар ҳам, чиройли почта қоғозида бир-бирларига муҳаббат мактублари ёзишарди. Йигитча бу

¹ Ҳиндистонда куёв-келини 8—10 ёшдаёқ никоҳлаб қўйиш расми бўлган.

мактубларни ўзига яқин мактабдошларига кўрсатиб фахрланарди. Улар орасида ҳеч қачон уриш, жанжал бўлган эмас.

Бироқ тез орада Гопинатхнинг отаси ўлиб, унинг ўзи уй хўжаси бўлиб қолди. Ёш дарахтни дарров қурт ейди. Гопинатх ёшлигидан мустақил ҳаётга қадам қўйгач, атрофида жуда кўп турли-туман одамлар пайдо бўла бошлади ва бора-бора у ичкари ҳовлига камдан-кам кирадиган бўлиб кетди.

Одамлар бошлиқ бўлишга тиришадилар, уларни ўзгалар устидан ҳокимлик қилиш истаги маст қилиб қўяди. Наполеонда беҳисоб кишиларга ва жаҳон тарихига ўз таъсирини ўтказиш иштиёқи жуда кучли бўлган экан. Шундай иштиёқ кичкина меҳмонхонанинг кичик хўжайинида ҳам бор эди. Шунақа одамлар бўладики, улар қарзга ботиб, хонавайрон бўлиб, шон-шарафларини барбод этиб бўлса ҳам, дўстлик баҳонаси билан, бир қанча пасткаш одамларни ўз атрофларига тўплаб, уларни «гаҳ» деса қўлга қўнадиган бир ҳолга келтириб, сўнг шуларнинг мақтовларини эшитиб ётишга кўникадилар, бу тоифа одамларнинг асосий мақсади мана шу!

Гопинатх жўравоши даражасига кўтарилиб, завқ-шавқ ичра кўкларда парвоз эта бошлади. Еру биродарлари орасида ортиб бораётган обрўси туфайли, кун сайин ўзига бино қўйиб гердаяверди. Унинг танишлари: «Гопинатхнинг ўз дўстлари орасида зўр обрўси бор», деб гапирардилар. Бу бахтсиз йигит кибру ҳаво ва мақтовларга учиб, бошқа кўнгилли ва кўнгилсиз бурчларини ҳам тамомила унутди-ю, гирдобда айланиб қолди.

Бу орада Гирибала бўшаб қолган ётоқ тахтига чиқиб, уйнинг ичкари қисмини забт этган бўлса ҳам, у нуфузун йўқ малика эди. Билардики, парвардигор салтанат ҳассасини унинг қўлига бериб қўйган, у агар истаса, томдаги тўсиқ дарчасидан бир қиё боқиб, кенг оламни забт этади, аммо шунга қарамай, у бу оламдан бирор эркакни асир қилиш имкониятидан маҳрум эди.

Гирибаланинг чаққон бир чўриси бўлиб, унинг исми Шудха ёки Шудхамукхи эди. У ашула айтар,

Ўйинга тушар, тўсатдан шеър ўқир, бекасини таъриф-тавсиф қилар, унинг ҳусни-жамолини мадҳ этар, шунча гўзалликнинг қадрига етадиган киши бўлмагани учун, бу нозанин жувоннинг умри зое кетмоқда, деб зорланар эди. Гирибала Шудхасиз бирор минут туролмасди. У ўзининг ҳусни-жамоли ва қадди-қомати хусусидаги таъриф-тавсифларни хижолатда қолиб тингларди. Баъзан Шудханинг гапини бўлиб, ҳаяжон ичида уни, тилёғлама, алдамчи, деб уришиб берарди. Шунда чўри хотин юз хил қасам ичиб, сўзларининг самимийлигига далиллар келтирар, буни кўриб Гирибала ҳам унга ишона қоларди.

Шудха бекасига кўпинча «Нилуфарнинг гул баргидай изларингга содиқман» деган ашуласини¹ айтарди. Гирибала бу ашулада ўзининг хина қўйилган нафис оёқлари таърифини эшитар, унинг кўз ўнгида ҳамма нарсадан маҳрум этилган қул сиймоси намоён бўларди. У томда айланиб юраркан, оёқларидаги қўнғироқчалар ҳам жиринглаб уни мадҳ этар, ҳаммо бирорта иродаси бўш одам келиб унинг олдида муҳаббат изҳор этмас, оёқларига йиқилмас эди.

Гопинатхнинг ақлу ҳушини банд этган аёлнинг номи Лобонго эди. У актриса. Бу аёл саҳнада беҳуш бўлиб йиқилиш ҳолатини зўр маҳорат билан бажарарди. У қалтироқ овоз, сохта кўз ёшлари билан аранг тилга келиб, димоғи билан: «Эй юрагимнинг султони!», деганида, залдаги томошабинлар: «Қойил. Раҳмат!» деб қичқирардилар.

Гирибала бу актрисанинг фавқулодда қобилияти ҳақида илгари эридан кўп таъриф-тавсифлар эшитган. У чоқларда эри Гирибаладан ҳали унчалик совимаган эди, у ҳам эрига ёқмай қолганини пайқаганича йўқ эди. Аммо юрагида рашк пайдо бўлди. У бошқа бирор аёлда унда йўқ фазилатларнинг бўлишига сира тоқат қилолмасди. Гирибала бир неча бор театрда бориш ниятида эканини айтди-ю, бироқ эркаклар қила оладиган бу иш унга ман этилган эди.

¹ Ҳинд мифологиясида, айтилишича, бу қўшиқни гангри Кришна ўз севгилиси — чўпон қизи Радхага қарата куйлаган экан.

Ниҳоят, у Шудхага пул бериб театрга юборди. Шудха қайтиб келгач, бурнини жийириб, пешонасини тириштирди-да, энг аввал актрисалар оламига қадам босгани учун гуноҳига маъфират тилаб, Рамага¹ тавба-тазарру қилди. Сўнгра уларнинг беўхшов афтибашараларини, эркакларни илинтириш учун қиладиган ғайри табиий нозу истиғноларини гапириб берди. Буни эшитиб Гирибала тамом хотиржам бўлди.

Бироқ, эри унга бутунлай қарамай қўйгандан сўнг, унда яна шубҳа пайдо бўлди. Гирибала чўрисининг сўзларига ишонмаганини айтганда, у бекасининг оёқларига йиқилиб, актрисалар чала ёндирилиб латтага ўраб қўйилган ғўлага ўхшайди, юзлари жудаям беўхшов, деб қайта-қайта такрорлади. Гири театрининг жозоба кучига қарши ҳеч нарса ўйлаб тополмади, гурури поймол этилди.

Ниҳоят, бир оқшом у Шудха билан театрга борди. Ман этилган нарсанинг жозибаси ҳамиша кучли бўлади! Жувон ҳайратда қолди, одамлар, музика, безатилган саҳна ва чароғон зал унга икки чандон фусункор кўринди. Ўзининг кимсасиз, қувончсиз, қарқулоқ деворлар билан ўраб олинган ичқари ҳовлисидан бу ерга, бу қувноқ гўзал оламга келиб қолгани унга худди тушдай туюлди.

Уша кун «Таскин топган рашк» операси қўйилмоқда эди. Музика бир лаҳзада тўхтади. Ҳаяжонланган одамлар жим бўлишди. Олдиндаги чироқлар равшанроқ ёнди, парда кўтарилди. Бир тўда чиройли кийинган аёллар қўшиқ айтиб рақсга тушар, шу тариқа тангри Кришна ёшлигида яшаган хаёлий Браз мамлакатини гавдалантирардилар. Театр залини вақт-вақти билан маъқуллаган овоз ва қарсақлар қоплаб турарди. Гирибаланинг баданида ёшлик қони тугёнга келди. Музика садолари, чироқ нурлари, қиммат баҳо, нафис буюмлар ва гўзаллик мадҳидаги хорни эшитиб, у ҳамма нарсани унутиб юборди. У гўёки кишансиз, лекин гўзаллик билан тўла эркин бир оламга киргандай бўлди.

¹ Худогўй ҳиндлар Раманинг номи тилга олинса, гуноҳлар ювилади, деб ишонадилар.

Шудха бир неча бор унинг олдига келиб, хавотир-да қулоғига шивирлади:

— Хоним, кетадиган вақт бўлди, агар хўжайин билса балого қоламиз.

Гирибала унинг сўзларига қулоқ солмади. Ҳозир у ҳеч нарсадан қўрқмасди.

Томоша энг қизиган пайт. Радха ранжиган, Кришна бу рашк денгизининг тагига сира етолмасди. Шунча итоаткорлик, илтижолар, кўз ёшлари ҳеч қор қилмади! Гирибаланинг юраги ғурур билан тўлиб-тошди. У гўё ўзи Радхага айланиб, Кришнанинг ялиниб-ёлворишларига қарамай, ўзининг оғишмас қатъиятидан завқланарди. Унга ҳеч ким ҳеч қачон бу қадар ялинмаган. Гири ташландиқ, эътибордан қолган бир хотин эди, бироқ у ўзига чексиз ишонч билан, мен ҳам шундай қатъий туриб зор-зор йиғлата оламан, деган фикрга келди. Еш жувон гўзалликнинг қандай зўр кучи борлигини илгари ҳам пайқарди. Букун эса безатилган сахнада, чироқларнинг равшан ёруғида, музика садолари остида Гирибала бунга яна ҳам аниқ кўрди. Завқ-шавқдан боши айланди.

Мана парда тушиб, газ чироқлар ҳам хиралашиб қолди. Гирибала сеҳрлангандай жойида ўтирарди. У энди туриб уйга кетиш лозимлигини ҳам унутди. Унга томоша ҳали тугамагандай, парда яна кўтарилгандай, оламда Кришнанинг Радха оёқлари остида хўрланишидан бошқа ҳеч нарса йўқдай эди.

Шудханинг овози эшитилди:

— Хоним, сиз нима қиляпсиз? Турнинг, ҳозир ҳамма чироқлар ўчади.

Кеча алламаҳал бўлганда Гирибала ўз ётоғига қайтиб келди. Бурчакда милтиллаб чироқ ёнарди. Хонада на бир жон, на сас-садо бор. Бўш каравот устидаги эски пашшахонани шамол сал тебратарди. Гирибалага кундалик ҳаёти ўта қашшоқ, қизиги йўқ, аҳамиятсиз бўлиб кўринди. У ном-нишонсиз, ташландиқ ва хўрланган хотинлар бўлмайдиган гўзал ва қувноқ ҳаётни қаердан топиши керак, у қаерда шуҳрат кўкларидан парвоз этиб, диққат марказида бўла олади? Шу кундан бошлаб у ҳафтада бир театрға бо-радиган бўлиб қолди. Аста-секин илк сархушлик ўтди.

У актёрларнинг гримига қараб, уларнинг чиройли эмаслигини кўрди, саҳнадаги сохталикларни пайқади, лекин санъатга эътиқоди совумади. Парда кўтарилганда уруш овозасини эшитган жангчидай ҳаяжонга келарди. Барчани фатҳ этувчи гўзал малика учун дилбар заррин суратлар билан безатилган, атрофи нурли гулчамбарлар билан ўраб олинган, шеърят ва қўшиқ сеҳри билан кишини дол этадиган, сон-саноксиз томошабинлар йиғилган, махфий можаролар тўлиб-тошган бу гўзал ва эркин оламдан кўра шаффоф бир тахт яна қаерда топилади?

Гирибала биринчи марта эрини театрда кўриб, қандайдир бир артистканинг пайдо бўлиши билан унинг оҳ-воҳ қилишини эшитгач, юраги нафратга тўлиб-тошди. У алам билан, эрим қаноти куйган парвонадай бўлиб, оёқларим остига йиқилгандагина, менинг фойдасиз чиройим, кераксиз ёшлигим маъно касб этади, унда мен нафрат нурини сочиб, виқор билан ундан узоқлашаман, деб ўйлади.

Бироқ, бу порлоқ кун қачон келади? Эндиликда Гопинатхни кўриш ҳам қийин эди. У ўз телбалиги шамолида учиб, бир стакан сувдаги кичик шамадай гир айланиб қолди, қандайдир бир тўгарак очиш учун қаёққадир жўнаб кетди, қаёққа экани номаълум.

Гирибала чойтро ойида¹, баҳорнинг ойдин оқшомида томга чиқиб ўтирган эди. Жануб шамоли унинг тўқ сариқ сорийсини ҳилпиллатарди. Гарчи эри уйга келмаса ҳам, Гири ҳар кун яширин бир умид билан тақинчоқларини тақиб, ўзига оро берарди.

Садаф ва олмосдан ясалган тақинчоқлари жимирлаб товланар, атрофга нур сочиб жаранглар эди. У қўлларига билагузук, бўйнига олмос ва ёқут маржон тақди. Синчалоғида зумрад узук порларди. Шудха унинг олдида ўтириб, вақти-вақти билан унинг хина қўйилган чиройли оёқларини силаб, самимий хўрсиниб гапирарди:

— Эҳ, хоним, агар мен эркак бўлганимда бу оёқларни кўкрагимга босиб жон берардим.

¹ Чойтро — ҳинд календарининг ўн иккинчи ойи. Бизда март — апрелга тўғри келади.

— Уйлайманки, эркак бўлсанг менинг оёқларим-ни кўкрагингга босмаёқ ўлишга тўғри келарди,— мағрур кулги билан жавоб берди Гирибала.— Наҳотки мен бунга йўл қўйсам? Бас энди! Яхшиси, бир ашула айт.

Бўм-бўш томда, ойдин кечада қўшиқ янгради:

Нилуфар гулбаргидай изларингга содиқман,
Ҳамма дугоналаринг Бриндабанга¹ келсин.

Кеч соат ўн эди. Уйдагилар ҳаммаси ухлагани кетган. Ҳамма ёққа атир ҳидини буриқситиб, балоқазодай бирдан Гопинатх кириб келди. Шудха тилини тишлаб, бошига рўмолини ташлаб қочиб қолди.

Гирибала энди хонаси келди деб ўйлади. У Гопинатхдан юзини ўгирди. Худди Радхадай, ўта мағрурлик билан қимир этмай тураверди. Бироқ, саҳнадаги сингари парда кўтарилмади, Кришнанинг бошидаги товус парлари унинг оёқлари остига тушмади, ҳеч ким:

Ой юзингни яшириб, ойдин кечани хиралатма —

деб қўшиқ ҳам куйламади.

Бунинг ўрнига Гопинатх қўпол ва бепарво овоз билан:

— Қалитларни бер-чи,— деди.

Бир неча кунлик жудоликдан сўнг, баҳорда ойдин кечада унинг топган гапи шу бўлди! Шеърларда, драмаларда, романларда ёзилган ҳамма гаплар бошдан охир ёлғон экан! Саҳнада севги қўшиқларини айтиб, оёқ остига йиқилдилар, буни кўриб томошабицларнинг кўнгли юмшайди, шу томошабинларнинг бири, ойдин кечада томда пайдо бўлиб, ўзининг ёш, гўзал қайлиғига: «Қалитларни бер-чи!» дан бошқа сўз тополмайди. На музыка, на севги, на хушомад, на дилбарлик! Ўта эътиборсизликдан бошқа нарса йўқ!

Шу пайтда жануб шабадаси шитирлаб, барча хўрланганларнинг чуқур хўрсинишидек келиб юракка қадалди. Гулдонларда ўсган атир гуллар томга хушбўй ҳид таратди. Гирибаланинг паришон сочлари

¹ Бриндабан — ривоятларга кўра, Кришна чўпон қизлар билан ашула айтиб сайр этган ўрмон.

юзига ёйилиб, кўзларига тушди. Унинг хушбўй тўқ сариқ сорийсини шамол ҳилпиллатар эди. Гирибала гурурни унутди. У эрининг қўлидан ушлаб:

— Калитларни бераман, аммо сиз уйга кириг,— деди.

Энди у йиғлаб, эрини ҳам йиғлатмоқчи эди. У танҳоликда юрагида сақлаб келган дардларини айтиб, илтижо қилиб, уни инсофга келтирмоқчи бўлди.

— Мен узоқ туролмайман,— деди Гопинатх,— калитларни бер.

— Мен калитларни бераман, аммо сиз бу кеча ҳеч ёққа бормасиз.

— Бўлмаган гап. Мен албатта кетишим керак.

— Ундай бўлса, калитларни бермайман.

— Бермайман? Ҳали шунақами? Қўрамиз, қандай қилиб бермас экансан.

Шу сўзларни айтиб, Гопинатх унинг сорийси этагига назар солди, калитлар йўқ эди. Уйга кириб пардоз столининг ғаладонини очиб қаради, у ерда ҳам калитларни топмади. Шунда у тароқлар турадиган қутичани синдириб боқди. Бироқ унда қош, киприк ва лабга суркайдиган бўёқлар билан тасмалардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. У каравотни ағдартўнтар қилди, матрасларни кўтариб кўрди, шифоньерни ағдартўнтар қилди — калитлар ҳеч ерда йўқ эди.

Гирибала эшик олдида тош ҳайкалдай қотиб қолди. Беҳуда урнишлардан сўнг Гопинатх ғазаб билан унга яқин келиб ўшқирди:

— Калитларни бер, бўлмаса ёмон бўлади!

Гирибала ҳатто жавоб ҳам бермади. Шунда эри унинг билагузук, маржон ва узукларини юлиб олиб, калтак билан савалаб кетди.

Уйда ҳеч ким уйғонмади, қўшнилардан ҳеч ким ҳеч нарса сезмади, ойдин кеча илгаригидек жимжит эди. Агар бу кечанинг қулоғи бўлиб, уйдаги қичқириқни эшитганда, у қаттиқ фарёд қилиб, минг бўлакка бўлинар эди. Салобатли сукунатда эр боёқиш жувонни ит азобига солиб калтаклади.

Бу кеча ҳам ўтди. Гирибала бу шармандалик, бу ҳақоратни ҳатто Шудхага ҳам айтолмади. У хўрлан-

гани учун қасос олиш ниятида ўзини ўлдирмоқчи, ўз қўли билан бебаҳо ёшлигини, мислсиз гўзаллигини барбод этмоқчи ҳам бўлди. Аммо шу заҳотиёқ, бу қасосни ҳеч ким сезмай қолади-ку, деб ўйлаб қолди. Бу дунёда бировнинг мусибати билан бировнинг иши йўқ. На ҳаётда — бахт, на ўлимда — осойишталик.

Гирибала отасининг уйига кетадиган бўлди. Отаси Қалкуттадан анча йироқда яшарди, аммо жувон ҳамманинг норозилигига қарамай, ўзи ёлғиз жўнади. Гопинатх бу вақтда уйда йўқ, улфатлари билан қайиққа тушиб бир неча кунга қаёққадири кетган эди.

II

Лобонго бош ролни ўйнайдиган «Монорома» номли музыкали драма қўйилганда Гопинатх ҳамisha театрда ҳозир у нозир эди. У ўз уфлатлари билан биринчи қаторда ўтириб, «Қойил!», деб қаттиқ қичқирар, саҳнага гулдасталар ташларди. Унинг донмий қичқириқлари аста-секин томошабинларнинг ғашига тега бошлади. Бироқ театр дирекцияси унинг бу қилигини ман этишга журъат этмасди.

Бир кун Гопинатх мастлик билан саҳна орқасига ўтиб, у ерда жанжал қўзғади. Қандайдир аҳамиятсиз бир нарсa учун ўзини ҳақоратланган ҳисоблаб, бир раққосани тутиб урди. Қизнинг фарёди ва Гопинатхнинг ҳақоратларидан бутун театр саросимага келди.

Уша куни театр директорининг тоқати тоқ бўлиб, полиция Гопинатхни чиқариб юборди.

Гопинатх ўч олишга қаттиқ аҳд қилди. Пуджа байрамидан бир ой илгари, «Монорома» спектакли қайта қўйилади, деган шов-шув бўлди. Бутун Қалкутта эълон билан қопланди. Драма авторининг номи катта ҳарфлар билан ёзилган афишалар шундай кўп эдики, гўё шаҳар намавали¹ кийганга ўхшарди.

Гопинатх худди шу куни спектаклда бош ролни ўйнаши керак бўлган Лобонгони олиб қайиқда саё-

¹ Намавали — худоларнинг номлари билан безалган матодан тикиладиган либос.

ҳатга жўнади. Унинг қаёққа ғойиб бўлганини сира аниқлай олмадилар. Театр дирекцияси ниҳоят тажанг бўлди. Лобонгони кўп кутишди, аммо охири Монорома ролини ўйнаш учун янги артистка чақришга мажбур бўлдилар. Шу сабабли премьер а анча кечикди.

Хоҳлаганларнинг ҳаммаси ҳам театрга киролмади. Юзлаб одамлар ноумид бўлиб қайтди. Газеталар янги ижрочини мақташ учун сўз тополмасдилар.

Бу мақтовлар Гопинатхнинг қулоғига етди. У чи-долмай, қизиқиш ва ҳасад билан спектаклни кўргани келди.

Пьесанинг мазмуни мана бундай эди: биринчи кўринишда гадолардай кийинган Монорома қай-нотасининг уйида чўри ҳолида. Рўмолга ўралган, букилган, қунишган бир аҳволда иш билан овора. У лом-мим демайди, юзлари ҳам кўринмайди.

Охирги кўринишда Монороманинг эри уни отасининг уйига жўнатиб, бир миллионернинг ягона қизига ўйланиш тараддудига тушади. Тўйдан кейин никоҳ хонасида куёв келинга қараса — у ўз хотини Монорома бўлиб чиқади. Аммо эндиликда у чўри кийимида эмас, маликалардай кийинган. Қиммат баҳо зийнат асбоблари билан безалган бу соҳибжамол жувоннинг чеҳрасидан нур ёғилиб туради. Монорома болалигида бой ота-оналари уйдан ўғирланиб қашшоқликда ўсган эди. Кўп йиллардан сўнг, яқиндагина, уни отаси топиб уйига олиб келди, янгидан зўр дабдаба билан илгариги эрига тўй қилиб берди. Шундан сўнг никоҳ хонасида элиниб-ёлвориб, кечирим сўраш навбати эрга келди.

Бироқ шу пайтда томошабинлар орасида шовқин кўтарилди. Ҳозиргача Монорома рўмолга ўралиб, иф-лос чўри кийимда турганда Гопинатх жим ўтирди. Аммо у қизил никоҳ кийимида, қиммат баҳо зеб-зийнатлари порлаб, бошидан рўмолини тушириб, гўзаллик нурларини сочиб, кўрилмаган бир виқор билан бошини тик кўтариб, юзидан пардани тушириб томошабинларга, айниқса, биринчи қаторда ўтирган Гопинатхга нописандлик билан яшиндай чақнаган кўзларини тикканда, ҳаяжонланган томошобинларнинг

гулдурос қарсақларидан театр ларзага келди, шунда Гопинатх: «Гирибала! Бу менинг Гирибалам!»— деб бақирганича чоғиб саҳнага чиқишга уринди, аммо музикачилар уни ушлаб қолишди.

Томошабинлар унинг қилиғидан жуда дарғазаб бўлган эдилар. Инглиз ва бенгал тилида шовқин кўтарилди: «Уни олиб чиқиб кетинг! Уни ҳайдаб юборинг»!

— Мен уни ўлдираман! Тирик қўймайман!— деб Гопинатх ҳам титроқ овоз билан бақирарди.

Полициячилар пайдо бўлиб, Гопинатхни олиб чиқдилар.

Бутун Калкуттадан тўпланган томошабинлар нафас чиқармай Гирибаланинг чиройли ўйинини томоша қилдилар. Энди Гопинатх уларнинг орасида йўқ эди.

1895 йил.

НОЙОНЖОРЛИК БАБУ

Бир вақтлар нойонжорлик заминдорлар ўз аслзодаликлари билан машҳур эдилар. У вақтларда олижаноблик билан ном чиқариш осон эмаъ эди. Бабу номини олиш учун тасаввуфнинг мушкул расм-рисоласини ўрнига қўйиб, жуда кўп риёзат чекишга тўғри келарди. Бу шундай оғир эдики, ҳозирда райбахадур унвонини олиш учун тавсиянома йиғиш, зиёфат бериб, ўйин-кулгилар ташкил этишдан заррача қолишмасди.

Нойонжорлик нозик бабулар маҳаллий матолардан қилинган дағал шарфларни ёқтирмай, Дакда тўқилган ҳарир шарфларни тақиб юрардилар. Улар яхши кўрган мушукларини ясантириш учун неча минглаб рупияни совуришга тайёр эдилар. Айтадиларки, улар қандайдир бир байрам муносабати билан кундузга кеча тусини бериш учун сон-саноқсиз чироқлар ёқишган экан. Сунъий равишда қуёш нури ҳосил қилиш учун соф кумуш толалардан ёмғир ҳам ёғдирган эмишлар.

Маълумки, бунча исрофгарчилик ва дабдабали ҳаёт узоқ давом этолмасди. Нойонжорлик заминдорларнинг давлат ва шуҳратлари кўп пиликкли чироқ сингари ялт этиб ёнди-ю шу заҳоти абадий сўнди.

Бизнинг Қойлаш Рай Чоудхури нойонжорлик аслзодларнинг сўнгги авлоди эди. У туғилганда ажлодларининг ҳаловат чироғида ёғ тагигача ёниб битган,

отасининг вафотидан сўнг эса, одатдан ташқари тантанали дафн маросими бўлиб, охирги марта ялт этган чироқнинг сўнгги учқуни ҳам сўнди. Ҳамма мол-мулк сотилиб, қарзга тўланди. Қолган андак нарса эса, аждодларнинг собиқ шуҳратини тиклашга етмасди.

Шунинг учун Қойлаш-бабу Нойонжорни ташлаб, ўғли билан Қалкуттага кўчиб келди. Бироқ кўп ўтмай ўғли ҳам ёлғиз қизчасини етим қолдириб, аждодларнинг ғойиб бўлган шон-шуҳрати билан абадий хайрлашиб, нариги дунёга саёҳатга жўнади.

Қойлаш билан биз қўшни эдик. Аммо насл-насабимизнинг тарихи тамомила бошқача. Менинг отам ўзи уриниб юриб мол-дунё тўплаган. У ҳеч қачон тиззасидан пастга тушадиган кийим киймади, пулниги қадрини биларди. Бабу унвонига ташналик унга бегона эди, бунинг учун мен, унинг ягона ўғли, ундан жуда миннатдорман. Мен, пул бўлса ҳеч қандай лақабсиз ҳам иззат-икромга сазовор бўлиш мумкин, деб ўйлашга ўрганиб қолдим. Шуҳратнинг қандай нозик нарса эканини жуда яхши биламан. Компаниянинг темир сандиғимиздаги қоғозлари менинг учун бабу унвонининг бўш хазинадаги ялтироқ ёрлиғидан кўра юз марта қиммат.

Мана шунинг учун мен, отдан тушса ҳам узангидан тушгуси келмай, ҳадеганда аслзодалигини, путури кетган собиқ обрўсини пеш қилишни яхши кўрадиган Қойлаш-бабуни жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Назаримда, отам ўз кучи билан пул топгани учун Қойлаш-бабу биздан нафратланиб юргандай туюларди. Бу менинг ғашимга тегар, бундай нафратга қайси биримиз лойиқроқмиз, деган савол хаёлимдан чиқмасди. Бутун умри оғир муҳтожликларга бардош бериб, ҳар қадамда қийинчиликларни енгиб, ҳаёт жилваларига маҳлиё бўлишдан ўзини тийиб, одамзоднинг серташвиш шуҳратидан нафратланиб, кеча-кундуз ишлаб, ўз ақли туфайли, ўзи ёлғиз, ўз қўли билан кичкина кумушдан бойликнинг баланд эҳромини қурган одам нафратга муносибми? Наҳотки у тиззасидан пастга тушадиган рўдапо кийим киймагани учунгина ҳурматдан маҳрум бўлса!

Ешлигимда сая нарсага аччиғим чиқиб уришар-

дим. Улғайгач билдимки, булар ҳаммаси беҳуда гап — менинг катта давлатим бор, ҳеч нарсага муҳтож эмасман. Майли, чўнтагида бир чақаси бўлмаганлар насл-насабларини рўкач қилиб юраверсинлар. Бу уларнинг бирдан-бир ва охириги тасаллиси. Бундан мен чорак пайсалик ҳам зиён кўрмайман.

Койлаш-бабуни мендан бошқа ҳеч ким ёмон кўрмаслигини пайқаман эдим.

Бу олижаноб ва ожиз одамнинг табиати жуда қизиқ эди. У қўшниларининг ташвишларига ҳамини аралашиб, қувонч ва қайғуларига шерик бўларди. Катта-кичikka бир хилда мулойим табассум билан тикилиб, қаерда нима ҳодиса рўй берса ҳаммасига қизиқиб юрадиган бир сахий меҳрибон эди. Танишларидан бирор одамни учратса узундан-узоқ гапга соларди: «Уй ичларингиз билан хотиржаммисиз? Шоши саломатми? Олижаноб бабумизнинг аҳволи шарифлари қалай? Модхунинг ўгли безгак бўпти деб эшитдим, қалай, тузалиб кетдими? Хоричорон-бабуни кўпдан бери кўрмайман, бу орада унинг бошидан нелар кечди? Ракхалингиздан хат-хабар борми? Уйингиздаги аёллар сиҳат-саломат борми?» ва ҳоказо.

Унинг кийим-боши кўп бўлмаса ҳам, мудом покиза эди. Чадор, эски кўрпа, ёстиқ жилдлари ва гиламчаларни ташқарига олиб чиқиб шамоллатганда барини авайлаб арқонга осиб, қоқиб, чўтка билан тозалашлари ўзи бир томоша эди.

Бу қария қаерда пайдо бўлмасин, ҳамниша яхши кийингандек кўринарди.

Озгина жиҳозни уйига шундай жойлаштирган эдики, кўрган одам, жиҳози кўп экан-ку, сиғмай қолибди-да, деб ўйларди. Кўпинча хизматкорсиз турарди, шундай кезларда уйга кириб олиб, зўр бериб дхоти, кўйлак ва чадорини тозалар, дазмоллар эди.

Аждодларнинг чексиз мол-мулки созурилган бўлса ҳам, чол қашшоқлик комидан атир сепадиган қимматли кумуш буюмни, гулоб соладиган илғишни, олтин товоқ, кумуш трубка, шол рўмол, эскича тикилган иккита кўйлак ва бир саллани сақлаб қололган эди. Агар одатдан ташқари бирор ҳодиса бўлиб қолса, Койлаш-бабу бу нарсаларни сандиқдан чиқариб кўр-

сатар ва шу тариқа нойонжорлик бабуларнинг юк-сақшон-шарафини ҳимоя этарди.

Гарчи Қойлаш-бабу камтар одам бўлса ҳам, аж-додларини турли йўл билан мақташни бурчи деб би-ларди. Шунинг ҳам айтиш зарурки, унинг бу ишига хайбаракаллачи бўлиши кўп қўшниларга ҳам ҳузур бағишларди. Қўшнилари уни Тхакурда-мохашой¹ деб аташар, унинг ҳузурига кўп одам келарди. Чол-нинг оғир аҳволда кун кечириётганини билиб, меҳмонларнинг ҳеч бири унинг тамакига чиқимдор бўлишни истамасди. Шунинг учун меҳмонлар Қой-лашникига келишдан олдин бир неча сердан тамаки харид қилардилар.

Одатда улар бундай гаплашардилар:

— Тхакурда-мохашой, мана бу тамакидан че-киб кўринг-а, яхшимикан? Яқинда қўшнимиз Гайдан олган экан.

Тхакурда-мохашой бир неча бор тортиб кўриб:

— Яхши, иним, яхши тамаки экан,— деб мақ-тайди.

Сўнгра у ўзи гап очиб, мен одатда бхориси² олт-миш-олтмиш беш рупиялик тамакидан чекаман, деб меҳмонларга ундан бир чекиб кўришни таклиф этади.

Меҳмонлардан бирортаси чекиб кўришни хоҳлаган тақдирда ҳам, хўжайиннинг калитни қидириб топол-маслигини ҳаммаси яхши биларди. Кўп қидиришлар-дан кейин, ярамас хизматчи Гонеш калитни қаерга яширгани номаълум бўлиб чиқарди. Гонеш бўлса, бу таъналарга лом-мим демай қараб турарди. Шунда меҳмонлар мезбонга тасалли беришарди:

— Овора бўлманг, Тхакурда — мохашой, овора бўлманг! У тамаки жуда кучли, мана бу эса, ўрточа.

Қойлаш-бабу қаршилиқ қилмас, фақат мийиғида кулиб қўярди. Меҳмонлар турадиган вақт етганда, чол бирдан:

— Э-ҳа, айтгандай, дўстларим, сизлар бизникига қачон бир келасизлар, овқат қилардик?— деб қо-ларди.

¹ Т х а к у р д а - м о х а ш о й — қарияларга эҳтиром билан мурожаат шакли.

² Б х о р и — 180 грамм.

— Қачон бўлишини бир кун келишиб олармиз.

— Ундай бўлса яхши, яқинда ёмғирлар бошла-
ниб, ҳаво салқинроқ бўлади, ана ўшанда овқат қи-
лармиз. Йўқса, бундай иссиқда кучли овқат одамни
лоҳас қилиб қўяди.

Ёмғир даври ҳам келарди, аммо ҳеч ким чолга
унинг таклифини эслатмасди. Бордию баъзан шу ҳақ-
да гап очилгундай бўлса, дўстлар:

— Э, қўйсангизчи, шундай ҳавода бу жуда ўнғай-
сиз иш... ёмғирлар тўхтасин, бир гап бўлар,— дер
эдилар.

Кичик уйда, ўнғайсиз шароитда яшагани учун
дўстлари Қойлаш-бабуга ачинардилар. Улар, Қал-
куттада дурустроқ жой топиш жуда қийин, ҳатто
мумкин эмас, деб юпатардилар чолни. Уларнинг кўп-
чилиги чолга неча йиллардан бери яхши уй қидириб
юргандай бўлиб кўринсалар ҳам, ҳеч бири муносиб-
роқ бир жой топиб беролмасди.

— Шунинг ўзи тузук, дўстларим,— деди охири
Қойлаш-бабу,— сизларга қўшни бўлиб яшаганимдан
жуда бахтиёрман. Нойонжорда менинг катта уйим
қолиб кетди, бироқ у ерда сизлардек одамлар тәпи-
лармиди?

Фикримча, одамлар унга шунчаки тасалли бериб
юрганларини чол ўзи ҳам тушунарди. У нойонжорлик
бабуларнинг бир вақтлардаги дабдабали ҳаёти ҳақи-
да ҳикоя қилишга киришганда, қўшнилар эса унга
ҳа, ҳа деб далда бериб турганда, бу эзгу ҳислар таъ-
сирида бир-бирини алдашдан бошқа нарса эмаслиги-
ни чол юрагида сезиб турарди, албатта.

Шунга қарамай, ундан кўнглим қолган эди. Ёш-
ликда ўзгаларнинг манманлигини, гарчи у беозор
бўлса ҳам, янчиб юборгинг келади, бундан ташқари,
мен одамларнинг аҳмоқлигини сира ҳазм қилолмас-
дим. Шуниси ҳам борки, Қойлаш-бабу умуман аҳмоқ
эмас, унинг ёрдами ва оқилона маслаҳатлари киши-
лар учун анча фойдали эди. Аммо баъзи ҳолларда,
аъниқса аждодларининг шон-шухратидан гап очил-
ганда у ҳаддидан ошиб кетарди. Уни яхши кўрган
қўшнилари эса чолни ранжитишни истамас эдилар.
Ҳеч ким бир оғиз сўз билан унга эътироз этмас, чол

эса, ҳеч қандай чегарани билмас эди. Бирор одам унинг олдида кулгили муболағалар билан нойонжорлик бабуларнинг насл-насабини мақтаб қолса, у ўйлаб-негиб турмай, бу уйдирмани ҳақиқат деб қабул қиларди. У ҳикоячининг сўзига бирор одамнинг шубҳа қилишини хаёлига ҳам келтирмасди.

Баъзан менда шуҳратпарастлик билан қарилик кучоқлашиб яширинган бу қалъани тўпга тутиш хоҳиши пайдо бўларди. Овчи дарахт шохида бамайлихотир ўтирган қушни кўрганда, унда ҳам ўшани отиш истаги пайдо бўлади! Ўсмир бола қоядан бир тош парчаси узилиб тушиш олдида эканини сезиб қолса, бу тошни туртиб юбориш учун дарров қўлига таёқ олади. Бунда овчига отиб туширилган қуш, бслага юмалатиб юборилган тош кўп ҳузур-ҳаловат ва қаноат бағишлайди. Қойлаш-бабунинг ёлғони шунчалик содда, унинг асослари шунчалик омонат эдики, бу ёлғон ҳақиқат қиличи олдидаги ўлим рақсини эслатар ва менда бу сохталикни мажақлаш хоҳиши пайдо бўларди — фақат ўта ялқовлик билан зўр одамийликкина кишиларни унга қарши қўл кўтаришдан сақлаб турарди.

II

Ёшликдаги фикр ва туйғуларимни имкон борича хотирамда тиклаб, таҳлил қилгандан сўнг, шу хулосага келдимки, бир вақтлар Қойлаш-бабуга бўлган душманлигимнинг сабаби хийла чуқур экан, бу сабабни андак изоҳласа арзийди.

Отамнинг бойлиги санъат магистри унвонини олишимга халақит бермади, ёшлик эса, иснодга қолдирадиган улфатлар орасига олиб кирмади. Ҳатто ҳемийларимнинг ўлими ҳам менинг феълу атворимга ўзгариш киритмади. Бунинг устига, мен шунчалик хушбичим йигит эдимки, агар чиройли эдим десам, одамлар мени камтар эмас экан, деб айблашлари мумкин, лекин ёлғон дея олмас эдилар. Шунинг учун мен, Бенгалиянинг қизлар бозорида юқори баҳоланарман, деб қаттиқ ишонардим. Тасаввурим энг гўзал қиз сиймосини яратди, хаёлимдаги бу қиз, гўзаллиги-

дан ташқари, билимдон, нозик, ота-оналари эса — жуда бадавлат одамлар эди.

Менга қизини бермоқчи бўлганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Улар ўн минг рупиядан қалин ҳам ваъда қилишди, аммо мен ўз талабларимнинг сезгир тарозусида қизларнинг фазилатларини совуққонлик билан тортавердим-у, ўзимга тенгини топмадим.

Охири шоир Бхавабхути¹нинг фикрларига қўшилдим:

Муносиб ёрни узоқ кутаоломан, кўнгил тўқ,—
Олам кучоққа сиғмас, вақтнинг чегараси йўқ.

Аммо кичкина Бенгалияда менга муносиб қизнинг топилиши эҳтимолдан узоқ эди.

Қизлари балоғатга етган ота-оналар, уларнинг қизлари менга ёқиш-ёқмаслигидан қатъи назар, мени мақтай бериб эслари кетарди. Мақташга келганда улар сўзни аямас, мenden янгидан-янги фазилатлар қидириб топардилар. Шастрлардан маълумки, тангрилар бандаларига мурувват қиладими, йўқми — бунисига қарамай, улардан сиғинишни талаб этади, агар улар сиғинмасалар қаттиқ ғазабига олади. Менинг ҳам, юрагимда ана шундай ҳислар пайдо бўлганди.

Койлаш-бабунинг қиз невараси борлигини юқорида айтиб ўтган эдим. Мен уни бир неча бор кўрганман, аммо унинг чиройи ҳеч қачон менинг диққатимни жалб этмаганди. Бинобарин, унга уйланишдай аҳмоқона фикрнинг бошимга келиши ҳам мумкин эмасди. Аммо чол мени энг муносиб йигит деб, худоларнинг ризолиги учун қурбонлик қилгандай, бир кунмас-бир кун неварасини келтириб менга назр этар, этагимга солиб кетар деб қаттиқ ишонардим. Бироқ у бундай қилмади. Менинг дўстларимдан бирига, ҳатто, мана бундай гапирганини ҳам эшитдим:

— Нойонжорлик бабулар ҳеч қачон, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамаганлар. Мен неварамнинг қиз ўтишига рози бўлсам бўлман, аммо-лекин аждодларимизнинг анъаналарини бузишга рози бўлмайман.

¹ Б х а в а б х у т и — милоддан илгари VIII асрда яшаган машҳур ҳинд шоири.

Менинг ғазабим келди. Кўп вақт юрагимда ғазаб қайнаб турса ҳам, одобли бола бўлганим учун хомуш юрдим. Чақмоқ момақалди роқ билан алмашиниб тургандай, баъзан менинг ғазабим ҳам ҳазил билан алмашиниб турарди. Бироқ чолга ҳазил қилиш учун пайт тополмай юрдим. Бир кун бошимга шундай бир фикр келдики, уни амалга оширмасдан иложим йўқ эди.

Чолнинг кўнглини олиш учун дўстлари унинг ёлғон гапларига ҳам «ҳа, ҳа» деб туришларини юқориде зикр қилган эдим. Бир кўшниси Қойлаш-бабуга бундай дебди: губернатор ўринбосарини кўрдим, у мендан нойонжорлик бабу жаноблари ҳақида суриштира бошлади, соҳиб айтдики, Бенгалияда фақат иккита олижаноб авлод бор: Бурдхван¹ рожаларию нойонжорлик бабулар.

Чол бу гапдан жуда хурсанд бўлиб, шундан буён бу кўшнисини қачон учратса, уни турли-туман сўроқлар билан кўмиб юборар экан:

— Губернатор билан рафиқаларининг кайфлари қалай? Болалари сиҳат-саломатми?

Шунинг билан бирга, чол соҳиб билан учрашишга зўр иштиёқманд эканлигини ҳам қайта-қайта изҳор этаркан. Аммо нойонжорлик бабу бу даргоҳга қадам қўйгунча неча-неча губернатор ва ўринбосарлар ўзгариши мумкин эканини кўшниси жуда яхши биларкан, албатта.

Бир кунни эрталаб Қойлаш-бабунини бир четга чақириб олдимда:

— Тхакурда,— дедим шивирлаб,— кеча мен губернатор ўринбосарининг ҳузурида бўлдим. Тасодифан нойонжорлик бабу ҳақида гап очилди. Мен соҳибга, Қойлаш-бабу Қалкуттада, дедим. Шу вақтгача уника бормаганингиз учун жуда ҳам ранжиб қолди. Сўнгра, букун қиём пайтида ўзим у кишини кўргани бораман, деб айтдилар.

Бошқа бирор кимса ҳақида шундай гап бўлса, чол ишонмай кулиб қўя қоларди. Бу гапимга тамом ишониб, терисига сиғмай кетди. Ҳам қувонди, ҳам ҳая-

¹ Бурдхван — Бенгалияда бир шаҳар номи.

жонга тушди -- мўътабар меҳмонни қаерга ўтқазиб керак, унга қандай таом тайёрлаш лозим, не ўйсинда табриклаш керак? Ахир, Нойонжорнинг шуҳрати шунга боғлиқ-да! Бунинг устига, Қойлаш инглиз тилини билмасди. Бас шундай экан, у меҳмон билан қандай суҳбат қилади — масаланинг мана шу жиҳати чолни ҳаммадан кўп бесаранжом этарди.

— Хафа бўлманг,— деб Қойлаш-бабуга тасалли бердим.— У билан бирга таржимон бўлади. Губернатор ўринбосари учрашув чоғида сиздан бошқа одам бўлмаслигини илтимос қилди.

Қиёмда, қўшнилариинг аксарияти идорага кетиб, қолганлари эшикни бекитиб ухлайдиган пайтда, Қойлаш-бабунинг уйи олдига икки от қўшилган извош келиб тўхтади.

Ясанган хизматкорлар губернатор ўринбосарининг келганидан хабар бердилар. Чол боболар давридан қолган либосларни кийиб, меҳмонни кутарди. Эски хизматкори Гонешга ўзининг энг яхши кийимларини кийгизиб оро берганди. Меҳмоннинг келганини эшитган ҳамон чол ҳансираб, кўзларига ёш олиб югурди. Тўхтовсиз таъзим этиб, қайта-қайта салом бериб, меҳмонни уйга олиб кирди. Инглизча кийинган, фараз этилган губернатор ўринбосари, менинг дўстим. унинг кетидан кириб келди.

Уйдаги креслога қиммат баҳо шол ёпиб қўйилган эди. Қойлаш меҳмонни креслога ўтқазиб, унга қарата иззат-ҳурмат билан нутқ ирод қилди. Сўнгра азиз меҳмонга олтин товоқда қадимий олтин тангалардан тизилган маржон тақдим этди. Шу пайтда қўлида гулоб ва гул ёғи билан Гонеш пайдо бўлди.

Қойлаш-бабу, мен Нойонжордаги уйимда бўлсам ҳурматли меҳмонни муносиб кутиб олардим, бу ерда, Қалкуттада бегонаман; бу ерда сувдан чиқиб қолган балиқдай ожизман, деб такрорларди, холос.

Менинг ошнама цилиндрни олмай, жиддий қиёфада калласини қимирлатарди. Инглиз одатига мувофиқ, бош кийимини олиб қўйиш лозим бўлса-да, танилиб қолиш хавфи уни бош кийимда ўтиришга мажбур этди. Қойлаш-бабу ва унинг гердайган эски хизматкоридан бошқа ҳар ким меҳмонни инглизча кийинган

бенгал йигити эканини дарров пайқаши мумкин эди.

Ун минутли суҳбатдан сўнг (менинг ошнам суҳбат асносида миқ этмай, фақат бош қимирлатиб турди) меҳмон ўрнидан қўзғалди. Илгаритдан ўргатиб қўйилган югурдаклар креслодан шолни, олтин товоқ билан олтин маржонни йиғиштириб олдилар, Гонешнинг қўлидан атир сепадиган кумуш буюмни, гул ёғи солинган шишани ҳам юлқиб олиб, ҳашам билан ҳаммасини извошга олиб чиқдилар. Қойлаш-бабуларнинг йўлини ҳам тўсмади, у губернатор ўринбосарининг одати шунақа бўлса керак, деб ўйлади, чоғи.

Мен қўшни хонада яшириниб, томоша қиларканман, кулги қистаб, ёрилгундай бўлдим. Ортиқ жим туришга тоқат қилолмай, меҳмон ва мезбон турган уйдан нарироқдаги хонага чопиб ўтдим. У ерда қотиб-қотиб кулардим, аммо тўсатдан пайқадимки, бу ерда яна кимдир бор экан. Каравотда бир қиз ётиб алам билан ҳўнграрди. Менинг қўққисдан кириб келишим ва телбаларча қувноқлигимни кўриб қиз ётган жойидан турди. Қизнинг ёш тўла қора кўзлари чақнаб турар, йиғидан қалтираган овози эса момақалдироқдай янграрди.

— Менинг бобом сизга нима ёмонлик қилди? Нега сиз уни бундай калака қиласиз? Бу ерга нега келдингиз?— деди қиз ва ортиқ гапиролмади, юзини рўмоли билан ўраб, яна ҳам қаттиқроқ ҳўнграб юборди.

Менинг кулгиларим қаёққа кетди! Ҳозиргача ҳамма қилмишларимни ҳазилдан бошқа нарса эмас деб ўйлардим. Ҳозир, тўсатдан кўрдимки, маъсум бир қалбга қаттиқ озор берибман. Қандай қўполлик, одобсизлик қилганим бирдан равшан бўлди-қолди. Уялиб, минг пушаймон бўлиб, калтак еган итдай бўлиб хонадан чиқдим. Хўш, бу қария менга нима гуноҳ қилган эди? Ахир у ўзининг беозор ғурури билан ҳеч қачон, ҳеч кимнинг дилини оғритмаган-ку! Менинг манмавлигим эса, дилозорликка айланди.

Бу воқиа менинг кўзимни очиб, бошқа нарсаларга қарашимни ўзгартирди. Ҳозиргача мен Қойлаш-бабунинг невараси Кушумга ҳеч қачон, ҳеч ким ўйланмайдиган, беҳудага харидор кутиб турган бир

буюм деб қарардим. Назаримда, уни мен севмагач, истаган одам олиб кетиши мўминдай туюларди. Бироқ тўсатдан билдимки, бу эски уйнинг бир бурчида яшаб турган қизча каттакон инсоний қалб эгаси экан.

Унинг қувончи ва алами ҳам, ғазаби, марҳамати ҳам, номаълум ўтмиши ва қоронғи келажаги ҳам менга сирли туюлиб, ихтиёрсиз ўзига торта бошлади. Наҳотки шундай қалб эгасининг бировга ёқиши учун пул ва шахло кўз сингари безакларга эҳтиёж бўлса?

Мен тун бўйи мижжа қоқмай чиқдим. Эртасига, офтоб чиқиши билан, кеча олиб кетилган нарсаларни йиғиб, худди ўғридай, яширинча Койлаш-бабунинг ҳовлисига кирдим. Ҳеч кимга билдирмай, нарсаларни чолнинг хизматкорига топшириб қўймоқчи эдим.

Уни ҳеч ердан тополмадим, нима қилишимни билмай тўхтаб қолдим. Мана шу ерда чол билан қизнинг кўшни хонада гапиришиб турганини эшитдим:

— Бобо, кеча губернатор ўринбосари сизга нима деди?— сўради Кушум майинговуш билан.

Такаббур Койлаш унга Нойонжорнинг қадимий аслзодлари ҳақида гўё губернатор ўринбосаридан эшитган гапларни хаёлий ранглар билан бўяб, бўрттириб гапира бошлади. Кушум чолнинг гапларига зўр эътибор билан қулоқ соларди.

Бу заиф қизнинг она қалби билан бобосига ёқимли ёлғонни маъқуллаб, унинг кўнглини кўтаришини кўриб кўзларимдан ёш тирқираб чиқди.

Узоқ вақт жим турдим. Ниҳоят, чол ўз ҳикоясини тугатиб чиқиб кетди, шунда мен қизга яқинроқ келдим. Унга ҳеч нарса демай, Нойонжор аслзодаларининг оилавий ёдгорларини рўпарасига қўйиб чиқиб кетдим.

Шу воқиагача мен чол билан салом-алик қилмасдим, бу кун эса, унга ҳавасим келиб пронам¹ қилдим. Койлаш-бабу менинг бу кутилмаган эҳтиромимнинг сабабини кеча губернатор ўринбосарининг ташрифидан деб ўйлади, албатта. Бу унга ёқарди, у Индрадай

¹ Пронам — ҳурмат ва муҳаббатни ифодаловчи таъзим. Пронам қилувчи кафтларини бир-бирига қўйиб, қўлни юзига кўтаради.

виқор билан, менга соҳиб ҳақида сўзлаб кетди. Мен унинг сўзини бўлмадим. Чолни ҳар хил гаплар билан рағбатлантириб турдим. Кечаги воқияни эшитган қўшнилар ҳам ўз навбатида Қойлаш-бабудан ҳикояни бошдан батафсил сўзлаб беришини сўрай бошладилар.

Ниҳоят, ҳамма кетиб бўлгандан кейин мен хижолатдан қизариб, чолнинг неварасига оғиз солдим. Мен айтдимки, гарчи бизнинг наслу насабимиз нойонжорлик зодагонларга баравар келмаса ҳам, ҳар ҳолда...

Гапимни тамом қилишим билан Қойлаш-бабу мени ўзига яқинроқ тортиб, камоли қувонганидан хитоб этди:

— Мен камбағалман! Тақдир менга бундай бахт ато қилар деб ўйламаган эдим, дўстим. Менинг Қушумим бахт тилаб кўп муножот қиларди, мана сиз бахт олиб келибсиз!— Чолнинг кўзларидан ёш оқиб тушди.

Букун у ўз умрида биринчи марта улуғ аждодлари олдидаги бурчини унутиб, камбағаллигига иқрор бўлди. Унинг айтишича, менинг бу оилга кириб келишим нойонжорлик аслзодаларнинг шон-шуҳратига заррача путур етказмас экан.

Қойлаш-бабунинг обрўсини тушириш учун қилган ҳаракатларимнинг оқибати шу бўлдики, у мени энг муносиб куёв деб севиб қолди.

1895 йил.

ТАШНА ТОШЛАР

Биз уни поездда учратдик: дўстим икковимиз Пуджа¹ байрами муносабати билан мамлакат бўйлаб қилган сафаримиздан Калкуттага қайтиб келмоқда эдик. Либосига қараб биз уни ғарбий вилоятларнинг мусулмонларидан деў ўйладик. Лекин унинг гаплари бизни либосидан кўра кўпроқ ҳайратга солиб қўйди. У ҳар хил нарсалар ва ҳодисалар хусусида шундай муҳокама юргизардики, гўё парвардигори олам ҳамиша ва биринчи галда у билан бамаслаҳат иш қиладигандай. Шу чоққача биз оламда қандай ғаройиб ҳодисалар рўй бераётганини билмай бамайляхотир яшаб қелган эканмиз. Русларнинг нечоғлиқ илгарилаб кетгани, инглизларнинг қандай яширин режалари борлиги ва маҳаллий рожалар орасида қандай чигалликлар рўй бераётгани ҳақида ҳеч нарса англамай юрардик. Бизнинг янги ошнамиз муғомбирона жилмайиб:

— Еру кўкда кўп ғаройиботлар бор, Горацио, аммо улар ҳақида сизнинг газеталарингизда ҳеч қандай ахборот берилмайди,— дели.

Биз биринчи дафъа ўз уйимиздан чиқиб мусофи-

¹ Пуджа — ҳиндларнинг Кали тангриси шарафига ўтказадиган энг катта диний байрамлари, сентябрь ойининг охири ва октябрь бошларида бўлади; бу байрам муносабати билан ўн кунгача мактабларда дарс, идораларда иш тўхтатилади.

ростга қадам қўйганимиз учунми, ҳар нучук, у кишининг хатти-ҳаракатлари бизни тамом ҳайратда қолдирди. У одам ҳар нарсадан муносабат топиб, ўз билимдонлигини намойиш қилар, ведлардан¹ далиллар келтирар ёки бирдан форсий шеърлар ўқир эди. Биз олимлик даъвосидан йироқ бўлиб, вед ва форс тилидан ҳам етарли баҳраманд бўлмаганимиз сабабли, бу кишига бўлган эҳтиромимиз тобора ортарди. Менинг тақводор дўстим эса, ҳатто, бу одам бирор сеҳрли куч билан ёки самовий мавжудотлар воситасила ёнгики шунга ўхшаш бошқа бирор восита орқали нариги дунё билан алоқадор деган эътиқодга келиб қолди. Шунинг учун у, бу ғайри табиий одамнинг энг оддий сўзларини ҳам зўр мароқ ва чексиз эҳтиром билан тинглаб, оҳиста ёза бошлади. Менга, бу сирли шахс ўзи қолдирган таассуротни пайқаб, мамнун бўлгандай туюларди.

Поезд катта станцияга келди. Биз бошқа поездни кутиб вокзалга кирдик. Кеч соат ўн бир ярим эди. Бизга, йўлда аллақандай ҳодиса рўй бергани учун поезд кечикиб келади, деб хабар қилдилар. Мен тўшакларимни столга ёзиб, бир оз мизғиб олмоқчи бўлдим. Бироқ, ҳалиги ғалати йўлдошимиз яна ҳикоя қила бошлади. Шундай қилиб, мен ўша кечаси кўз юммадим.

Жуганторида маъмурият билан келишолмай, ишни ташлаб, Ҳайдаробод ҳокимига хизматга келганимда, мен ёш ва соғлом эдим, шунинг учун мени Баричга пахтадан солиқ йиғиш ишига тайинладилар.

Барич жуда сўлим жой. Тоғ этагидаги қуюқ ўрмонлар орасидан гўё моҳир раққосадек буралиб, эшилиб, тош пояндоз устидан шовиллаб чопқир Шуста дарёси оқади. Дарё соҳилида, ундан бир юз эллик зина юқорида, тоғ этагида оқ тошдан ясалган танҳо сарой қад кўтарган; бу яқинда бошқа уй-жой йўқ, пахта бозори ва Баричнинг ўзи бу ердан анча йироқ.

Тахминан икки юз эллик йиллар муқаддам шоҳ

¹ Ведлар — ҳинд адабиётининг қадимий ёдгорликлари.

Маҳмуд Иккинчи кайфу сафо суриш учун бу кимса- сиз жойда сарой қурдирган эди. У чоғларда чўмиладиган хоналардаги фонтанлардан атир гул сувининг муаттар ҳиди анқир эди. Фонтанлардан сачраган сув томчилари билан салқинланган айрим хоналарда совуқ мрамар курсиларда ўтирган эрон қизлари чўмилиш олдидан сочларини ёзиб, гул баргидай гўзал оёқларини фонтандан оққан зилол сувларга тутиб, тиззаларига сетор қўйиб чалар, хоналарда ғазалхонлик янграрди.

Ҳозир бу фонтанлар ишламайди; ашула садолари ҳам тинган; оқ мрамарларда хиромон юрган гўзалларнинг оёқ шарпаси ҳам эшитилмайди, ҳозир бу ер— менга ўхшаш солиқ йиғувчилар, танҳоликдан зориққан, толиққанлар учун ҳувиллаб ётган жуда катта жой бўлиб қолган. Идорамизнинг эски хизматчиси Қаримхон мени бу саройда тунаб қолма, деб огоҳлантирган эди. У, бу жойга фақат кундузи келгин, лекин кечасига сира-сира қола кўрма, деган эди. Мен бунга жавобан кулибгина қўйган эдим. Хизматчилар ҳам, биз у ерда кундузи ишлаймиз-у, кечаси қолмай- миз, деган эдилар. «Майли, хоҳлаганларингча бўлсин» жавоб бердим мен. Бу уй шундай ёмон шуҳрат чиқарган эдики, ҳатто ўғрилар ҳам кечаси киришга ботинмас эдилар.

Биринчи даврда бу ташландиқ тош саройнинг одамсизлиги мени қандайдир ваҳимага солгандай бўлди, мен имкон борича бу уйга кундузи келмасликка тиришардим, фақат кечаси чарчаган ҳолда қайгиб, ётнбоқ дарҳол ухлаб қолардим.

Аммо орадан бир ҳафта ўтмай, бу қасрнинг одатдан ташқари сеҳри мени чулғаб ола бошлади. Менинг у даврдаги аҳволимни тасвирлаш қийин, лекин менинг сўзларимга ишониш ундан ҳам қийинроқ. Бу бино гўё тирик организмдай, аста-секин мени ўз комига торта бошлади.

Эҳтимол бу ҳол мен саройга кирган куниеқ бошлангандир, лекин мен бунинг нишонлари кўринган куннинг баъзи ҳодисаларинигина аниқ эслайман. Аллақачон жазирама кунлар бошланган, бозор катта эмас, бинобарин мен деярли ишламас эдим. Бир

куни, қуёш ботмасдан анча илгари, сарой зинапоёси олдидаги креслога ўтирдим. Ушанда Шустанинг суви озайиб саёз бўлиб қолган эди, ботаётган қуёш шуъласида қарши соҳилнинг саёзликлари ярқираб кўринарди, оёғим остида эса, саёз ва мусаффо сув тагида ранг-баранг тошлар ярқирарди. Шаббада йўқ, дароҳт барглари қимир этмасди. Яқин адирлардан келган ялпиз ва арпа бадиённинг ўткир ҳиди анқиб, сокин ҳавони тўлдирди.

Қуёш тоғ чўққилари орқасига яширинган ҳамон кун саҳнасига катта қора парда тушди, тоғлар яқин бўлганидан, қуёш ботгач, бу ерда ёруғлик ва қоронғуликнинг бир-бирига қўшилиши узоққа чўзилмайди. От миниб саёҳат қилгим келди, бироқ креслодан туришим билан зинапоядан оёқ товуши эшитилди. Қайрилиб қарадим — ҳеч ким йўқ.

Бу — туйғуларнинг алдаши деб ўйладим-да, яна қайтиб жойимга ўтирдим. Шу заҳотиёқ яна оёқ товуши эшитилди, зинапоядан пастга қараб бир неча киши чопгандай туюлди. Юрагимни аллақандай қўрқув аралаш шодлик ҳисси қоплаб олди. Зинапояда ҳеч ким йўқ эди, аммо менинг назаримда бир тўда қувноқ қизлар зинапоядан бу ёз оқшомида Шустага чўмилигани тушиб кетаётгандай туюларди. Гарчи оқшом қоронғулигида на тоғ этагидан, на дарё соҳилидан, на бўм-бўш саройдан ҳеч қандай овоз чиқмаган бўлса-да, мен, ёнимдан бир-бирларини қувиб, чопиб бораётган чўмилувчи қизларнинг янграган кулгиларини барала эшитдим. Улар гўё мени пайқамасдилар, улар мен учун сир бўлгандай, мен ҳам улар учун сир эдим, кўзга кўринмас эдим. Дарё боягидай тинч, аммо мен чўмилувчи қизларнинг жарангли билагузуклар билан безатилган қўллари текканда зилол сувнинг қандай тўлқинланишини, бир-бирларига сув сепишларини ва оёқларини шапиллатиб сузганда осмонга беҳисоб марварид томчилар ярқираб сачрашини жуда равшан тасаввур қилардим.

Кўнглимни тушуниб бўлмайдиган бир ҳаяжон қоплаб олди: бу — қўрқувмиди ёки шодлик ҳиссимиди, ёинки инсонга хос билиш-англаш истагининг тўғенимиди — ўзим ҳам билмайман. Шуларнинг ҳаммасини

кўриш ҳаваси вужудимни қамраб олган эди. Мен диққат билан тикилдим, аммо кўз ўнгимда деярли ҳеч нарса рўй бермади, кўринмади. Қулоқ солсам, уларнинг сўзларини англайдигандай эдим, аммо мен қанча қулоқ солмай, ўрмондаги чигирткаларнинг чириллашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмади. Олдимда гўё икки ярим асрнинг қора пардаси ҳилпиллаб турарди, — ваҳм билан унинг бир четини қайирдим: у ерда жуда кўп одамлар тўпланган, бироқ қуюқ зулмат уларни кўришга халал берарди.

Қўққисдан қаттиқ шамол туриб, сокин вз оғир ҳавони титратиб юборди. Жим оқаётган дарё сатҳида сув парисининг сочларига ўхшаш енгил мавжлар қўзғалиб, дарё бўйлаб чопа кетди; оқшом қоронгусига бурканиб олган ўрмон қаттиқ уйқудан уйғонгандек шамолдан гувиллай бошлади. Буни туш деб атайсизми, ўнг деб атайсизми, ихтиёр сизда, аммо менинг кўз ўнгимда намоён бўлган бу икки ярим асрлик воқиалар бир лаҳзада ғойиб бўлди. Менинг тасаввуримда бунёдга келиб, овозсиз, лекин менга барала эшитилиб турган қувноқ хандалар билан жасмсиз оёқларида ёнимдан пардай енгил учиб ўтган бу мавжудотлар ҳали нозик лабларини тишлаб, ҳўл либосларининг сувини сиқиб қайтганларича йўқ. Шамол муаттар ҳидларни таратгандек, улар ҳам ғойиб бўлдилар, баҳор нафаси уларни олиб кетди.

Мен, илҳом париси бу жойларнинг танҳолигидан фойдаланиб елкамга чиқиб олмасайди, деб қўрқдим. Кўриниб турибдики, бу шўх маъбуда пахта солиқлари ҳисобига яшовчи мен захматкашни бир балога гирифтор қилмоқчи. Мен тузукроқ бир овқат ейишга қарор қилдим, чунки оч қорин ҳамиша давосиз дардларни вужудга келтиради. Мен ошпазни чақириб серёғ ва аччиқ мўғул таомларидан буюрдим.

Бўлиб ўтган воқиаларнинг ҳаммаси эрталаб менга ҳаддан ташқари кулгили туюлди. Қайфим чоғ ҳолда туриб, одатда соҳиблар княдиган пўкак қалпоқни кийдим-да, извошга ўтириб, тизгинни қўлга олиб отларни «чув» дедим. Извош йўлда тарақлаганича кетди — мен ўз ишимга жўнадим, ўша куни уч ойлик ҳисобот тузишим лозим эди, бинобарин, мен кечроқ

қайтаман деб ўйладим. Аммо ҳали қош қораймай туриб, уйга қайтгим кела берди. Мени биров чақирди деб айтолмайман, лекин менга бундан ортиқ хаяллаш мумкин эмасдай, бировлар менга интизор бўлиб кутаётгандай туюлди. Ҳисоботни тугатмай, қалпоғимни кийдим-да, извошимга ўтириб, икки томонида қопқора шоҳлар осилиб турган ва кечки кул ранг-қорамтир соялар чулғаб олган кимсасиз йўл билан жўнадим. Ниҳоят, тоғ этагидаги бу азим ва сокин саройга етиб келдим.

Зинапоя тепасидаги биринчи зал беҳад катта эди. Унинг шифтлари уч қатор муҳташам ва азамат устунлар тепасидаги аркларга бош қўйгандай кўринарди. Бу залнинг интиҳосиз бўшлиги кеча ва кундузи бирдай акс-садо бериб турарди. Аллақачон кеч кирган бўлса-да, ҳануз чироқ ёқилмаган. Эшикни бир итариб очдимда, залга кирдим ва дарҳол сездимки, у ерда бесаранжомлик бошланган, гўё кўп одамлар ўринларидан қўзғалиб, ҳар бири бир томонга — биров эшикка, биров деразага ва биров айвонга қараб қочмоқда. Мен ҳеч нарсани кўролмай, лол бўлиб қолдим. Қандайдир жозибадор, қудратли ҳис мени тамом қамраб олган эди. Гўё ҳавода аллақачонлар йўқолиб кетган муаттар ҳидлар анқир эди. Мен муаззам бир залда, қадимий тош устунлар орасида туриб эшитардим: оқ тошларга фонтан сувлари шариллаб қуюлар, кимдир сетор чаларди, лекин қандай куй эканини мен идрок этолмадим; гоҳо олтин безакларнинг жаранглаши эшитиларди; гоҳо мис гардишнинг садоси янграр, узоқ бир ердан дўмбира овози келар, биллур зеб-зийнатлар жаранглаб садо берар, айвондан қафасдаги булбулнинг ҳазин фарёди оқиб келар, боғда ўргатилган оққуш сайрар — хуллас менинг атрофимда самовий куйлар янграрди...

Менда шундай бир ҳиссиёт туғилдики, гўё шу жисмсиз, ҳис этиб бўлмайдиган энг нозик ҳодисалар ер юзасидаги бирдан-бир ҳақиқат бўлиб, қолган ҳамма нарса — алдовчи саробдир. Менинг — менлигим, яъни фалончи, марҳум отасининг тўнғич ўғли, пахта содиғи йиғиб тўрт юз эллик рупия ишловчи одам эканим, бошимда пўкак қалпоқ, эғнимда тор камзул

бўлиши, отларни ҳам ўзим ҳайдашим — буларнинг ҳаммаси менга шундай қулгили, маъносиз кўриндики, ўзимни бу муаззам, сокин ва бўш залда хохолаб қулишдан тийиб қололмайдим.

Шу чоғда менинг мусулмон хизматчим, қўлида чироқ билан залга кириб келди. Эҳтимол у мени ақлдан озган деб ўйлагандир, билмайман, дарҳол эсладимки, мен ҳақиқатда ҳам... патх, марҳум... чандронинг¹ тўнғич ўғлиман, яна бу дунёда ёки ундан ташқарида номавжуд фонтанлар, тасаввур этилган сеторларнинг кўринмас панжалар остида садо чиқариб янграши мумкинми-йўқми, — бу масалани ҳал қилиш шоирларимизнинг иши деб ўйлаб қўйдим. Бир нарса шубҳасиз ҳақиқат: мен Баричда пахтадан солиқ тўплаб, тўрт юз эллик рупия маош оламан. Бир неча минут илгариги ажойиб кайфиятимни хотирлаб кулиб қўйдим ва устида чироқ ёниб турган сафар столи ёнига ўтириб газета ўқий бошладим.

Газетани ўқиб, мўғул тоамини еб бўлгач, бурчакдаги бир хонада каравотга ётиб, чироқни ўчирдим. Кичкина деразадан ўрмон билан қопланган Орали тоғи устидан кичик юлдузлар милтиллаб кўриниб турарди, улар ўн миллионларча миль юксакликдан ярамас сафар каравотида ётган муҳтарам жаноб солиқ йиғувчига тикилиб қарардилар. Шу хусусдан таажубланиб ва фикрга толиб, кўзимни уйқу элитганини сезмай қолибман. Қанча ухлаганимни билмайман, аммо бирдан сесканиб кўзимни очсам — хонадан бирор сас-садо чиқмас, бирор киши киргани ҳам сезилмас эди. Менга тикилган юлдуз қорайиб турган тоғ орқасига яширинган, ярим ойнинг заиф шуъласи, сўроқсиз киргани учун кечирим сўрагандай, хонани аранг ёритиб турарди.

Мен ҳеч кимни кўрмадим, лекин кимнингдир мени туртаётганини аниқ ҳис этдим. Атрофимга қараб, билдимки, кимнингдир узук таққан панжалари мени ўзига чорламоқда.

Мен оҳиста ўрнимдан турдим. Ҳолбуки, акс-сало берадиган юзлаб бўм-бўш зал ва хоналардан иборат

¹ Патх, чандрон — Бейғалияда кўп тарқалган исмлар.

бу муаззам қасрда мендан бошқа бирор жон эгаси йўқ; мени ҳар қадамда ваҳима босиб қотиб қолардим, гўё бировни уйғотиб қўяман деб қўрқардим. Хоналарнинг аксарияти ҳамиша бек бўлар, мен уларга кирмасдим.

Уша кечаси кўзга кўринмас йўлбошчим билан, хо-муш, нафас ҳам олмай аста босиб қаёқларга борганимни эслолмайман. Қанча тор ва қаронғу йўлақлар, қанча ҳавоси димиққан кичик ва махфий ҳужралар орқали ўтганимни ҳам билмайман.

Гарчи йўл бошловчи қизни кўришим мумкин бўл-маса ҳам, унинг қиёфаси менга бегона эмас эди. У арабистонлик бўлиб, либосининг кенг енгидан таъзим ҳолатида тутган оппоқ қўллари кўринар, бош кийими устидан ташлаб олган ҳарир парда юзини ёпиб ту-рар, ёнига эса, эгри пичоқ таққан эди.

Мен араб афсоналаридан алиф лайло ва лайло-нинг бир кечасини бошимдан кечираётгандай гўё ух-лаётган Бағдоднинг тор ва қоронғу кўчаларидан ал-лақандай хатарли бир учрашувга бораётгандай эдим.

Баногоҳ йўл бошловчи қиз тўқ кўк парда олдида тўхтаб, бармоқлари билан пастга ишорат қилди. У ер-да ҳеч нарса кўринмаса ҳам, даҳшатдан томирларим-да қоз тўхтаб қолди. Шунда мен парда олдида, ерда: африкалик ваҳший бир оғанинг оёқларини узатиб, тиззасига яланғоч қилич қўйиб ўтирганини пайқаб қолдим. Ҳамроҳим унинг устидан енгилгина ҳатлаб ўтди-да, парданинг бир четини кўтарди. Эрон гилам-лари тўшалган хонанинг бир бурчи кўринди. Диванда заъфарон либослар орасидан икки нозик оёқ, олтин ва кумуш иплар билан баҳия тикилган пушти бахмал кавушлар кўринди. Столда кўкиш биллур идишларда олма, нок, пуртахол ва узум қўйилган, ёнига иккита кичкина пиёла билан биллур графинда қаҳрабо ранг-ли вино меҳмонларга мунтазир эди. Хонада қандай-дир хуморбахш нарсани чекишдан пайдо бўлган ҳид мени гаранг қила бошлади.

Мен даҳшатдан қалтираб, оғанинг узатилган оёқ-лари устидан ҳатлаб ўтаман деб турган чоқда, у бир-дан сесканди ва қилич жаранглаб мармар полга ту-шиб кетди.

Кимдир қаттиқ қичқиргандай бўлди. Қарасам, мен терга ботиб, ўз сафар каравотимда ўтирибман. Эндигина бошланган тонг ёруғида ўроқ шаклли ойнинг нури жуда заиф, худди тун бўйи ухлолмай азоб чеккан бемор рангини эслатар эди, жинни Магар Али ўз одати бўйича, эртанги кимсасиз кўчада югуриб бақирарди. «Кетинглар, кетинглар!»

Менинг араб афсоналаримдан биринчи кеча шу зайл тугади, яна минг кеча қолди.

Менинг кунларим тунларим билан жангга киришди. Кундузи уйқусиз кечаларнинг хаёлларини лаънатлаб ҳориган ҳолда ишга бошлардим, аммо кеч кира бошлагач, ҳамма машғулотларим арзимас, аҳамиятсиз, кераксиз ва кулгили бўлиб туюларди.

Оқшом бошланиши билан ғалати бир сархушлик ҳолатига кириб, гўёки юз йил орқага қайтиб, ноаниқ бир ҳодисанинг қатнашувчисидай бўлиб қолардим. Пиджак ва тор шимлар энди менга келишмай қолди. Шунда бошимга қизил бахмал хожи дўппи, кенг кўйлак, зардўзи камзул ва устидан шоҳи астар-авра тўн кийиб, гулдор рўмолчамга атир сепиб олдим, сигаретни ташлаб, гул суви билан тўлдирилган чилимни олиб баланд креслога ўтирдим. Гўё аллақандай ғайри табиий ошиқ-маъшуклар учрашувига ҳозирлангандай эдим.

Қоронғу қуюқлашиб, ажойиб ҳодисалар бошландики, мен унинг тасвирига ожизман. Баҳор шамоли сайр этиб юрган бу муаззам қасрда таажжуб тарих саҳифалари учиб юргандай туюлди. Уларнинг баъзилари ҳузуримда бир лаҳза тўхтаб, мен ўқиб улгурмай, яна ғойиб бўлардилар. Бу саҳифалар изига тушиб, мен бутун тун бўйи хонадан-хонага чопиб юрдим.

Узилиб қолган ширин хаёллар гирдобида, ҳаловатбахш хушбўй ҳидлар, сетор садолари, сачраган зилтол сув зарралари билан тўла ҳавода бирдан, заъфаррангли кенг чолвор, учлари қайтариқли бахиябоф кавуш, шоҳи нимча ва зар попуклари оппоқ пешонасига тушиб турган қизил духоба дўппи кийган бир нозаниннинг дилбар чеҳраси чақмоқдай ярқираб намоён бўлди.

Бу қиз менинг ақлу ҳушимни олиб қўйди. Мен ҳар кеча туш деб аталган шаффоф қасрнинг киши адашадиган айланма йўлаклари ва яширин хоналарида уни излаб юрадиган бўлиб қолдим.

Гоҳо кечқурунлари, икки шам билан ёритилган катта ойна олдида худди Шоҳ Жаҳондай ўзимга оро бериб турганимда, кўзгудаги аксим ёнида бирдан ёш эрон қизининг чеҳраси намоён бўларди. У бошини бир томонга эгиб, изтироб тўла қора шахло кўзлари билан ҳимоя сўрагандай менга назар соларди, унинг ёқут лаблари мен тушунмайдиган тилда бир нима деб пичирлар, ёш ва гўзал сарв қомати, енгил рақс тушгандай буралар, кўзлари ва табассуми билан ойнага дард, истак ва шубҳа учқунларини сепар, либослари товланиб кўздан ғойиб бўларди.

Бирдан кучайиб, тоғ ўсимликларининг муаттар бўйларини олиб кираётган шамол шамни ўчирди. Мен ўзимга оро беришни тўхтатиб, гўзал саройимда каравотга чўзилиб, кўзларимни юмганча ҳузурланардим. Назаримда, шамол эсиши билан, Орали тоғи хушбўйлари билан тўлган хоналарнинг зим-зиё бўшлиқларида навозишлар, бўсалар, нозик қўлларнинг бир-бирига чирмашгани эшитилди. Янгроқ овозлар қулоғимга нималарнидир пичирлар, кимнингдир хушбўй ва ҳаётбахш нафаси пешонамга теккандай бўлар, соҳибжамолларнинг ҳаводек енгил ва ҳарир пардалари ёнгинамда ҳилпиллар, баъзан юзларимга тегиб кетарди. Сеҳргар илон борган сари мени ўзининг сархуш этувчи ҳалқаси билан қаттиқроқ ўраб олгандай туюларди; ҳайрат билан чуқур ҳўрсиниб, донг қотиб ухлаб қолибман.

Бир куни чоштгоҳдан сўнг отлиқ айланиб келмоқчи бўлдим, кимдир мени тутиб тургандай эди, аммо бу кун мен бунга ҳеч қандай эътибор бермадим. Соҳибларникига ўхшаган қалпоғим ва калта камзулим ёғоч миҳда осиглиқ турарди, уларни олиб кияман деб турганимда, бирдан шамол кўтарилиб, дарёдан қум, тоғдан хас-хашакларни учириб келди, қалпоғим билан камзулимни ҳам ҳавога кўтариб айлантира бошлади. Шамолга қўшилиб кулги овозлари янгради; шамол ва

кулги бир-бирига қўшилиб, жаранглаб авжига чиқди-да, бирдан тўхтаб қолди.

Шундай қилиб, мен отлиқ сайрга чиқмадим, кулгили камзулим билан соҳибларникига ўхшаш қалпоғимни ортиқ киймадим.

Ярим кечада мен яна каравотда ўтириб қулоқ солдим: кимдир шикоят қилгандай ингради, унинг қалбидан бўғиқ фарёд-фиғон эшитиларди, бу шундай таассурот қолдирардики, гўё каравот остидан, ер тагидан, бу муаззам саройнинг қўрқинчли нам тошлари остидаги лаҳаддан: «оғир уйқулар ва алам-ангиз хаёлларнинг занжирларини парчалаб, мени халос эт, отингга миндир, кўкрагингга босиб, ўрмонлар оралаб, доvonлар ошиб, дарёлар кечиb, ўз уйингга олиб кет! О, шафқат эт, халос қил!» дея қандайдир бир асира илтижо қиларди.

Мен кимман? Қандай қилиб мен уни халос этман? Мен ўз хаёлимда яратган қайси бир нозанинни бу бесаранжом тушлар ҳукмронлигидан олиб кетишим керак? Э самовий гўзаллик, қачон ва қаерда нашъу намо сурган эдинг сен? Қайси дарёнинг салқин соҳилида, қайси хурмозор соясида, қайси биёбон оғушида туғилгансан? Қайси қароқчи бедов сени, ниҳол шоҳини синдиргандай, она қўйнидан юлиб олди-ю, отга миндириб, шамол тезлигида саҳронинг жазирама саробида ғойиб бўлди? Эй асира, у сени кимнинг мамлакатига, қайси қул бозорига олиб келди? Қайси подшоҳ мулозимлари сенинг ёш, ифбатли, ҳали барқ урмаган гўзаллигингни кўриб, бир ҳовуч олтин бериб, денгизларнинг нарёғига олиб кетди-да, олтин маофага ўтқизиб, ўз ҳуқумдорларига тортиқ қилишди? Кейин-чи? Музыка — саранги¹ садолари, билагузукларнинг жаранглаши ва шерознинг шаффоф қаҳрабo ранг шаробида акс этган ханжарнинг ялтираши, заҳри ҳалойил ва эҳтирос билан қиё боқишлар. О, қандай чексиз дабдаба ва қандай тубсиз зиндон! Икки тарафдан ялтироқ билагузуклар таққан канизаклар катта елпигич билан елпир, шаҳаншоҳ бўлса, марва-

¹ Саранги.— скрипка ва гижжакка ўхшаш музыка асбоби.

ридлар қадалган кавуш кийган оёқлари остида эмаклар, эшик олдида хабаш оға¹ ўлим тангриси, Яманинг элчисидек қилич яланғочлаб турарди. Сўнг қандай балога гирифтор бўлдинг, эй биёбон чечаги? Кўпиклари ҳасад ва макрдан иборат ҳадсиз ҳашамнинг қонли тўлқинларида қандай мудҳиш ўлим ёки ундан ҳам даҳшатлироқ шухратга қараб суздинг?

Шу маҳалда жинни Магар Али яна қичқирди: «Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!» Тонг отди. Хизматчилар менга хат келтиришди, ошпаз кириб, қандай таом тайёрлай, деб сўради.

Мен кетишга қарор қилдим! Бу ерда бундан кейин қолиш мумкин эмас, шу куниёқ бор-йўғимни йиғиштириб идорага кўчиб келдим. Идоранинг кекса хизматчиси Каримхон кулимсираб қўйди. Мен ундан хафа бўлиб, индамай ишга киришдим.

Кун кеч кирган сайин менда паришонхотирлик бошланди. Гўё аллақандай бир жойга боришим зарурдай. Пахта ҳисоботлари менга бутунлай кераксиз туюлди, ҳатто ҳокимнинг идора иши ҳам менга сариқ чақага арзимагандай кўринди. Атрофимда содир бўлаётган ҳамма нарса менинг назаримда аҳамиятсиз, маъносиз ва совуқ кўрина бошлади.

Қаламни ташлаб, катта дафтарни ёпиб, извошга ўтира жўнадим. Отларнинг кун ботиш чоғида тош қаср дарвозаси олдига бориб тўхташларини кўриб таажжубландим. Мен дарров чопиб зинапоя билан қасрнинг ичига кирдим.

Бу кун ҳамма нарса сокин. Қоп-қоронғу хоналар гўё жаҳл билан қовоқ солгандай. Менинг қалбим афсус-надомат билан тўлиб-тошди, аммо бу ҳақда кимга узр айтишни, кимдан афв сўрашни билмасдим. Ҳориб-толиб қоронғу хоналарда кезардим. Менинг, қандай бўлмасин бир музика асбобини олиб, кимгадир мурожат қилиб, куйлагим келарди: «Эй равшан чироқ! Сендан кечиб, учиб кетишга уринган парвона ўлиш учун яна қайтиб келди. Уни кечир, қанотларини куйдир, кул қил!»

¹ Оға — шоҳ ҳарамда хизмат қилувчи пичилган қул.

Бошимга икки томчи тушди. Орали чўққиси устида булутлар тўпланган эди. Зимзиё ўрмон ва Шустанинг қоп-қора суви ҳаракатсиз қотиб қолди. Бирдан ҳамма нарса: ер, сув ва осмон ларзага келди. Узоқ ўрмонлардан тишларини иржайтириб чақмоқ чақнади, занжирни узиб қочган жиннидай бўрон қўзғалди. Саройнинг бўм-бўш катта залларининг эшиклари тарақлаб очилиб-ёпилар, деворлар шикоятомуз инграрди... Ҳамма хизматкорлар идорада бўлгани сабабли чироқ ёқадиган киши йўқ. Бу зимзиё қоронғуда бир хогиннинг каравотим олдида ўзини гиламга ташлаганини аниқ ҳис этдим, у қалтираб сочларини юлар, унинг оппоқ гўзал манглайдан қон оқар, гоҳо у кутилмаганда қаттиқ кула бошлар, сўнг томирлари тортишиб фарёд этар, ўз либосларини пора-пора қилиб, яланғоч кўкрагига урарди. Очиқ деразадан гувиллаб шамол кириб, сел унинг кийимларини жиққа ҳўл қилди.

Тун бўйи бўрон пасаймади, фиғону нола тўхтамади. Мен беҳуда пушаймон билан қоронғу хоналарда тентираб юрдим. Ҳеч ерда ҳеч ким йўқ эди, мен кимга тасалли бераман? Ким бундай мусибат чекмоқда? Ажабо, бундай девонавор дилхасталикнинг боиси нима?

Жинни яна қичқирди:

— Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!

Тонг ёришди. Магар Али ҳам бу даҳшатли саҳарда ҳар кунгидек сарой атрофида чопиб, одат бўлиб қолган сўзларни айтиб қичқирарди. Бирдан менинг бошимга шундай фикр келиб қолди: эҳтимол Магар Али ҳам бир вақтлар менга ўхшаш шу саройда яшагандир ва ҳозир, ҳатто ақлдан озиб, охири бу даҳшатли тош махлуқнинг чангалидан қутулган эса-да, ўзини чулғаб олган сеҳрдан озод бўлолмай, ҳар кун эрталаб унинг олдига келади.

Шиббалаб турган селда мен жиннининг олдига югурдим:

— Магар Али, нимаси ёлғон?

У жавоб бермай, мени бир четга итариб юборди, ўзи ёввойи бир овоз билан бақириб, илон авраган қушдай сарой атрофида гир айлана бошлади. Гўё ўзини ҳимоя қилишга тиришгандай, такрор-такрор қич-

қирар эди: «Кетинглар, кетинглар! Ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси ёлғон!»

Бу шовқин-суронли саҳарда қуюндек учиб идорага — Қаримхоннинг олдига кирдим:

— Менга айтиб бер, бу нима деган гап?

Чол менга мана бундай ҳикоя қилди.

Қачонлардир бу саройда эҳтирослар мавж урган, қондирилмаган истакларнинг алангаси юракларни ёндирган. Жафокаш жонларнинг оҳу зори, қарғишлари ва бажо келтирилмаган хоҳишлар бу тошларга сингиб, уларни шундай оч ва ташна ҳолга келтирганки, улар одамзод бу ерга қадам қўйиши билан уни ютиб юборишга уринадилар, бу ерда уч кун тунаган одамлардан, гарчи эвазига ақл-ҳушини йўқотишга тўғри келган бўлса ҳам, саломат қолган киши фақат Магар Али бўлди.

— Наҳотки менга бундан қутулишнинг ҳеч иложи бўлмаса?— сўрадим мен.

— Бир чора бор,— жавоб берди чол,— лекин у катта қийинчиликлар билан боғлиқ, мен ҳозир уни сенга айтиб бераман, аммо бундан илгари сен бу атир гул боғида яшаган бир эрон канизагининг тарихини билувинг зарур. Дунёда бундан кўра ғаройиброқ, бундан кўра қайғулироқ воқиа йўқ.

Шу пайтда хизматкорлар кириб, поезд яқинлашиб қолди деб хабар қилдилар. Бунча тез? Биз шошилинич равишда нарсаларимизни боғлагунча поезд келди. Қандайдир уйқусираган инглиз биринчи класс вагон деразасидан бўйинини чўзиб, станциянинг номини ўқишга ҳаракат қиларди. У бизнинг ҳамроҳимизни кўриб, уни ўз вагонига чақирди, бизнинг билетларимиз иккинчи класс вагонга эди. Шундай қилиб, биз бу бабу ким эканини билолмадик ва ҳикоянинг давомини ҳам эшитолмадик.

Мен, эҳтимол у одам бизни аҳмоқ деб ўйлаб, масхара қилмоқчи бўлгандир, унинг бизга айтган ҳикояси бошдан-оёқ уйдирмадир, деб ўйладим.

Тақводор дўстим билан биз бу масалада бир фикрга келолмадик ва умр бўйи юз кўрмас бўлиб аразлашдик.

1895 йил.

МЕҲМОИ

/

Кантхалия қишлоғининг заминдори Мотилал-бобу ўз оиласи билан юртига қайтиб келмоқда эди. Бир куни кундузи улар қайиқни қирғоқнинг бозорга яқин ерида тўхтатиб, ҳаммалари тушки овқат тараздудида турганларида олдиларига бир брахман йигит келди.

— Қаёққа кетяпсиз, бабу?— деб сўради у.

Йигит, кўринишидан ўн олти ёшлар чамасида эди.

— Кантхалияга,— деб жавоб берди заминдор.

— Мени Нонди қишлоғигача олиб бориб қўёлмай-сизми?

Мотилал-бобу розилик билдириб, йигитнинг исми-ни сўради.

— Тарапода,— деб жавоб берди ёш брахман.

Бу катта-катта кўзли, ранги оқ, юзи кўҳликкина йигитча эди. Чеҳрасида ўйнаб турган мулойим ва нозик табассум уни яна ҳам гўзал қилиб кўрсатарди. Эғнида ифлос дхотидан бўлак кийим йўқ, ярим яланғоч гавдаси бежирим, келишган, гўё моҳир санъаткор ясаган ҳайкалга ўхшарди. Худди ўзининг аввалги ҳаётида зоҳид ўтган-у, олимнинг кайф-сафосидан бебахра бўлиб узлатда яшаш унинг вужудини бор иллатларидан халос этган, энди эса брахманлар муқаддас гўзаллигининг тимсолига айлангандек туюлар эди.

— Чўмилиб ол, ўғлим, кейин биз билан овқатланасан,— меҳрибонлик билан таклиф қилди қайиқ эгаси.

— Хўп бўлади,— деди-да, овқат тайёрлаш учун ёрдамга унаб кетди йигит.

Мотилал-бабунинг марказий ҳиндистонлик ошпази балиқдан қилинадиган овқатларга унча омил эмас эди. Тарапода бу ишни зумда эплаб ташлади, бунинг устига сабзавотни ҳам усталик билан тайёрлади. Овқатни пишириб бўлгач, дарёда чўмилиб чиқди-да, тугундан тоза уст-бошларини олиб, кийимини янгилади. Кичкина ёғоч тарақ билан узун сочларини пешонасидан олиб, ёлкасига ёйиб таради. Бўйнига бир тутам муқаддас ип' осиб, Мотилал-бабунинг олдига борди. Бабу уни қайиққа тушириб, хотини ва тўғқиз яшар қизчаси билан таништирди.

Биринчи кўришдаёқ бу чиройли йигит Оннопурнага ёқиб қолди. Бу аёл, шундай ажойиб боласини йўқотган она қандай қилиб хотиржам яшай олар экан, деб ҳайратда қолди.

Тарапода хўжайиннинг олдига ўтириб овқатланди. Йигитнинг кам еяётганини кўрган Оннопурна буни тортинчоқликка йўйди шекилли, ҳоли-жонига қўймай сийлай бошлади. Аммо қорни тўйган Тарапода унинг қисташларига қулоқ солмади. Афтидан, йигит доим ўз билгисидан қолмайдиганга ўхшар, аммо ўзининг бу феъл-атворини сездирмаслик учун одоб билан муомала қиларди.

Овқатдан сўнг Оннопурна меҳмонни ўз ёнига ўтказиб олиб, суриштира бошлади. Лекин унча кўп нарса билолмади.

Бола етти ёшлигида ўз ихтиёри билан уйдан қочиб кетган экан.

— Онанг борми?— деб давом этди Оннопурна.

— Бор.

— У сени ёмон кўрадими?

— Нега ёмон кўрар экан?— бу савол ғалати туюлди шекилли, Тарапода кулиб юборди.

— Нега бўлмаса уни ташлаб кетдинг?

— Мендан бошқа тўрт ўғил, уч қизи бор!

— Тавба! Ғалингни қара-ю!— қичқириб юборди

¹ Ҳиндистоннинг учта юқори тоифа аъзолари бўйинларига муқаддас ип осиб юрадилар.

боланинг бемаъни жавобидан ранжиган Оннопурна.— Қўлингда бешта бармоғинг бўлгани билан биронтасини кесиб ташлаш осон эмас-ку.

Тарапода ҳали ёш, унча кўпни кўрмаган. Аммо у буткул янги одам эди. Бола оилада тўртинчи ўғил бўлиб, отасиз ўсса ҳам арзанда ҳисобланарди. Уни снаси, опа-сингиллари, ака-укалари, қўни-қўшнилар ҳам эркалаб талтайтириб юборишганди. Ҳатто мактаб ўқитувчиси ҳам уни кам урар, жазолаган пайтларида эса танишлар ҳам, бегоналар ҳам — ҳамма бирдай унинг ёнини олиб ўқитувчидан хафа бўларди. Хуллас калом, Тараподанинг уйдан қочиб кетишига ҳеч қандай асос йўқ эди. Ҳатто бировларнинг боғидан мевачева ўғирлаб юрадиган, одамларнинг жазо ва таҳқирларига гирифтор бўладиган қаровсиз, нимжон бир бола ҳам ўзининг туғишган қишлоғини ва ёмон онасини ташлаб кетолмас эди, аммо бу ҳамма суядиган арзанда аллақандай саёқ актёрлар тўдасига қўшилиб қочиб кетса-я. Виждон азобини ҳам билмайди денг. Узоқ қидиришлардан кейин уни бир марта уйга ҳам қайтариб келишибди. Онаси кўз ёши қилиб, ўғлини бағрига босибди, опалари ҳам ҳўнграб йиғлашибди. Аввалига катта акаси оила бошлиғи сифатида уни кўрқитиб қўймоқчи бўлибди, аммо пировардида кўнгли юмшаб, укасини яна ўз ҳолига қўйиб берибди. Қўшни хотинлар Тарапода қишлоқни яна ташлаб кетмасин деб, уни роса меҳмонларга чақириб, ҳар хил овунчоқлар билан алдашга уришибди. Бироқ боланинг ҳар қандай меҳрибонлик тузоғини, ҳатто меҳр-муҳаббат тузоғини ҳам кўрарга кўзи йўқ эди. У бешпанасиз дайди бўлиб туғилган. Дарёда сузиб бораётган қайиққа, йироқ жойлардан келиб анжир дарахти тагида ҳордиқ чиқариб ўтирган қаландаргами, соҳилдаги ўтлоққа ёнбошлаб, хурмо япроқларидан бўйрача ёки ёш бамбуқдан саватчалар тўқийдиган лўлиларгами — нимага кўзи тушмасин, юраги безовта бўлиб гупиллар, нотаниш, кенг ва эркин ўлкаларга бош олиб кетиш иштиёқи билан ёнарди.

Бир неча қочиншлардан сўнг, уйдагилар ва қўни-қўшнилар қўлларини қўлтиққа уриб, индамайдиган бўлишди. Бола бир неча марта саёқ актёрлар тўдаси

билан қочиб кетди. Битта шундай труппанинг хўжайини уни ўз ўғлидек яхши кўриб қолган эди. Лекин Тарапода катта-кичikka ёқиб қолиб, актёрлар, томоша кўрсатадиган уйларнинг эгалари, айниқса, у ердаги аёллар уни зўр бериб эркалай бошлаганда — бировга бир оғиз сўз қотмай, худди сувга чўккандай ғойиб бўлди-қўйди. Қидиришлар натижа бермади.

Тарапода худди ёш кийикка ўхшаб, ўз эркининг чекланишидан доим қўрқиб турар, музикани эса яхши кўрарди. Саёқ актёрларнинг қўшиқлари уни ўз уйини ташлаб кетишга мажбур этди. У кўйни бутун вужуди билан ҳис қиларди. Болалигидаёқ музыка эшитган чоқлари ҳамма нарсани унутар, худди катталарга ўхшаб куй мақомида тебранар, унинг бу ҳолатини кўрган кишилар ўзларини кулгидан зўрга тутиб туришар эди. Аммо уни ҳаяжонга солувчи биргина музыка эмас эди. Срабон ойида ёғадиган ёмғир томчиларнинг сербарг дарахт япроқларига урилиб иштирлаши, кўкни ларзага келтирувчи момақалдироқ, ўрмондаги шамолнинг бола йиғисини эслатувчи увиллаши, юксакликларда парвоз қилувчи калхатнинг чөштгоҳ сукунатини тиладиган қичқириғи, ёмғирли оқшомда қурбақаларнинг қуриллаши, қоқ ярим кечада чиябўриларнинг машъум улиши — буларнинг ҳаммаси унинг юрагида из қолдирарди. Куйга ошиқ бўлган бола саёқ қўшиқчилар тўдасига қўшилди. Тўда бошлиғи унга меҳр-муҳаббат билан ашула айтишни ўргатар, бутун бошлиқ дostonларни ёд олишга мажбур қилар, одам сайроқ қушчани қанчалик севса, у ҳам Тараподага шунчалик муҳаббат қўйганди. Аммо қушча бир неча қўшиқ ўрганди-ю, ажойиб тонглارнинг бирида учиб кетди.

Сўнгги вақтларда Тарапода акробатлар ичида юрди, жойтих ойининг охирларидан то ашарх ойининг охирларигача бу жойларда кўчма ярмаркалар бўларди. Актёр, қўшиқчи, шоир ва раққосалар тўдаси мамлакат бўйлаб кезар, қайиқлар устига қурилган турли мол дўконлари эса кичкина дарёлар бўйлаб бозордан бозорга сузиб юрарди. Акробатларнинг кичик тўдаси ҳам бу ярмаркаларда кўрсатиладиган томошаларда иштирок этарди. Аввалига Тарапода

қайиқлардаги савдогарларга қўшилиб бетел сотиб юрди. Кейин акробат болаларнинг ажойиб санъати ёқиб қолгач, уларнинг тўдасига кирди. У бундан илгарироқ най чалишни ҳам ўрганиб олган бўлиб, тўдадаги бирдан-бир вазифаси ўйин давомида найда енгил бир куйни иложи борича тез чалиб туришдан иборат эди. Аммо у бу ердан ҳам қочиб кетди.

Нонди қишлоғи заминдорларининг дабдабали ва серхашам спектакллар қўйишини эшитиб қолиб, бор нарсаларини кичик бир тугунга жойлади-да, ўша томонга йўл олди. Йўлда Мотилал-бабунинг оиласи билан танишди.

Тарапода ўзининг дарбадарлиги давомида турли хил қишиларга дуч келди, аммо, орзусиз яшай олмаслиги, тиниб-тинчимаслиги туфайли, бу танишувлар унда ҳеч қандай асар қолдирмади. У ҳар гал руҳан эркин ва ҳамма нарсага бепарволигича қолаверарди. Сўкиш эшитар, хунук воқиаларнинг гувоҳи бўлар, аммо буларнинг биронтаси ҳам унга заррача таъсир этмас эди. У ҳеч қачон бировга эл бўлиб элашиб қолган эмас. Ҳеч қандай чекланиш ва урф-одатларни ҳам тан олмас, дунёнинг ифлос тўлқинлари бўйлаб худди оққуш каби сузиб борарди. У бу ифлос тўлқинларга қанчалар кўмилмасин, қанотлари қуруқ ва тозалигича қолаверди. Йигитнинг юзида покизалик ва боладик нишонаси жилва қилар, шунинг учун кекса, кўпни кўрган Мотилал-бабу уни ҳеч қандай шубҳасиз, сира суриштирмай, кенг қучоқ очиб қарши олди.

II

Овқатдан сўнг қайиқ йўлга тушди. Оннопурна Тараподага савол ёғдириб, ундан оиласи ва туғишганлари тўғрисида суриштира бошлади. Йигит унга аввал сиполик билан жавоб қайтарди, сўнгра эса, кейинги саволлардан қутулиш учун юқорига чиқиб кетди.

Дарё ёғингарчилик даврида тошиб, ўзининг асовлиги билан она табиатни ҳаддан гашқари безовта қилиб қўйди.

Қуёшнинг ёрқин нурлари булутларни ёриб, сув босиб кетган соҳилдаги қамишларга, уфқда ўрмон би-

лан туташган тўғайзорларга жило берарди. Табиат сеҳрли олтин таёқчининг ишораси билан уйқудан бош кўтарган гўзал ёш қизга ўхшаб, мовий кўкнинг дилбар ва сокин нигоҳи остида гул-гул очила борар; ўзининг покизалиги, чексиз саховати билан жозибадор кўринар, мастона тебранар, нурда чўмилиб жилмаяр, имлаб ўзига чорлар эди.

Тарапода палубада елкан соясига ўрнашиб олди. Дарё соҳилидаги зумрад ўтлоқлар, сув босиб кетган жут далалари, елда мавжланаётган яшил шоликорликлар кўзини қамаштирар, қирғоқдан қишлоққа борадиган сўқмоқлар, ўрмон соя ташлаб турган қишлоқлар намоён бўларди. Сув, чексиз замин, осмон, ҳаёт, ҳаракат, сўлим йироқликлар — хуллас бу улкан, мангу уйғоқ ва айни вақтда соқов, жозибадор олам йигитни ўзига мафтун этган эди.

Думини ликиллатиб қирғоқда ўйноқлаб юрган бузоқча, ўтлоқда сакраб-сакраб юрган кишанли тойчоқ, гоҳ тўр қуритиладиган лангарчўпга ўтириб олиб, гоҳо балиқ тутиш учун дарёга шўнғиб турувчи бурғазон, сувда ўйнаётган болалар, дарё бўйида кир юваётган қизларнинг қий-чув ва шўх кулгилари, балиқ сотувчи аёлларнинг жанжал-сурони — буларнинг ҳаммаси Тарапода учун янги бир олам бўлиб, йигит бу манзараларни зўр қизиқиш билан кузатар эди.

Тарапода палубада гоҳ қайиқчини гапга солар, гоҳ кўлига лангарчўпни олиб қайиқни қирғоқдан итарар эди. Дарға тамаки чеккан пайтлар йигит унинг ўрнини эгаллаб, агар лозим бўлса чаққонлик билан қайиқ елканини ирғитарди.

— Кечқурунлари нима ейсан?— деб сўради ундан Оннопурна қоронғи тушишига яқин.

— Нима тўғри келса еб кетавераман, баъзан эса ҳеч нима емайман.

Бу чиройли йигитчининг бундай меҳрибончиликларга беларволиги Оннопурнани бир оз хафа қилди. Оқ кўнгил хотин бу уй-жойсиз боланинг қорини тўйдиргиси, кийинтиргиси, эркалагиси келар, бироқ йигитчани ҳеч нарса қувонтирмас эди. Оннопурна унга ширинлик ва сўт олиб келиш учун хизматкорларини қирғоққа жўнатарди. Аммо Тарапода, одатдагидек,

кам ер, сутни эса оғзига ҳам олмасди. Ҳатто оғир табиатли Мотилалнинг зўрлашларига ҳам:

— Сутни хуш кўрмайман,— деб қисқагина жавоб қайтариб қўя қоларди.

Орадан икки кун ўтди. Тарапода овқат тайёрлаш ва масаллуқ харид қилишдан тортиб қайиқ бошқаришгача, ҳар қандай ишни уддабуролик ва зўр иштиёқ билан бажариб турди.

Ҳеч нарса унинг эътиборидан четда қолмас, қандай ишга қўл урмасин, қизиқиб кетар эди. Кўзи, қўли, ақлли доим бир нима билан банд, доим ўсиб-ўзгариб турувчи борлиқ каби оғир, вазмин, хотиржам ва ишчан эди. Дунёда ҳар бир одамнинг муайян ўрни бўлади, бу йигит эса оламнинг сўнгсиз мовий оқимида нузли жилва қилувчи шўх бир тўлқин эди, холос. У ўтмиш, келажак ҳақида бош қотириб ўтирмас, ягона мақсади — оғишмай олға қадам ташлаш.

Турли касб эгалари билан алоқа қилиш Тараподани турли хил қизиқ нарсаларга ўргатган. Унинг хотиржам ақли бир кўрган нарсаларининг ҳаммасини эса сақлаб қоларди. Халқ қўшиқлари борми, жатралардан¹ олинган узундан-узоқ ашулалар борми — ҳаммаси ёдида.

Бир куни кечқурун Мотилал, одати бўйича, «Ра-маяна»ни баланд овоз билан ўқирди. Куша ва Лаба² ҳақидаги қиссага келганида, Тарапода ўзини тутиб туролмай, пастга тушди.

— Китобни қўйиб туриг, Куша билан Лабани ўзим куйлаб бераман,— деди у.

Шундай деди-ю куйлай бошлади. Най садоси каби майин, куйчан, дилбар қўшиқ янгради. Бунини эшитган эшкакчи ва дарғалар каюта эшиклари олдида тўпланишди, бу ерни бирпасда одам босиб кетди. Бу қўшиқда қувснч ва мунг оҳанглари эшитилар, музыка садоси сокин тўлқинларни жонлантириб оқшом кўки-

¹ Ж а т р а — Ҳиндистонда кенг тарқалган халқ музыкали драмаларининг бир тури.

² К у ш а в а Л а б а — ҳинд мифологияси бўйича, Рама ва унинг хотини Ситанинг ўғиллари. Улар Рама қувғин қилинган ўрмонда туғилган эканлар.

да учар, рўпарадан қайиқда ўтиб кетаётган одамлар ҳаяжон билан қулоқ солишар эди. Йигит қўшиқдан тўхтаганда эса ҳамма: аттанг, қўшиқ тез тамом бўлди-да, дегандек хўрсиниб қўйди.

Оннопурна кўзига ёш олди, болани бағрига босиб кучгиси, сочларининг муаттар бўйларини тўйиб-тўйиб ҳидлагиси келди. Мотилал-бабу болани ўз ҳузурида қолишга кўндиргудай бўлса, унинг ўғил ўрнини босиши мумкинлигини дилига туғиб қўйди. Фақат кичкина Чарушошининг қалбигина йигитга нафрат ва ғашлик ҳисси билан тўлган эди.

III

Чарушоши ота-онасининг яккаю-ягона қизи бўлиб, улар уни бениҳоя севар эдилар. Инжиқлик ва ўжарлигининг чегараси йўқ эди. Овқат, соч тараш, ясаниш борасида ўз айтганидан қолмас, фикрлари эса тез-тез ўзгариб турарди. Оилани бирор жойга меҳмондорчиликка чақиргудай бўлсалар, Оннопурна яна бир янги инжиқлик чиқаришидан зириллаб турарди. Борди-ю, Чарушошига соч ўрими ёқмаса, толимини қайта-қайта титиб таратаверар, буларнинг ҳаммаси унинг ҳўнграб юбориши билан тамом бўларди. Қизча ҳамма нарсадан хурсанд ва мамнун бўлган чоқларида ҳам онасининг ҳоли-жонига қўймай, қаттиқ қучоқлаб ўпар, дам кулар, дам йиғлар эди. Хуллас, унинг феъл-атворида тушуниб бўлмасди.

Мана шу қизча Тараподани ич-ичидан ёмон кўриб қолди, бу эса йигитни яхши кўрувчи ота-онага ташвиш ортдириб қўйди. У овқат устида ҳиқиллаб, тарелкаларни улоқтирар, ҳар қандай овқат ҳам оғзига бе-маза уннарди. Оқсоч хотинни урар, доимо ҳеч қандай сабабсиз ҳамма нарсадан зорланар эди. Тарапода қанчалик кўпчиликнинг ҳурмат-эътиборини қозона борса, унга нисбатан Чарушошининг нафрати ҳам шунчалик орта борарди. Қизча йигитнинг аллақандай фазилатларга эга эканлигини сира-сира тан олгиси келмас, унга буни тушунтирмоқчи бўлсалар, аччиғи чиқарди.

Тарапода Куша ва Лаба ҳақида куйлаган оқшом, бу куй ҳатто ўрмондаги кишиларни ҳам элитганига ишонган Оннопурна, йигит ашуласи қизимнинг ҳам кўнглига ёққан бўлса керак, деган қарорга келиб, ундан сўради:

— Бу қўшиқ сенга ёқадими, Чару?

Қизча жавоб ўрнига кескин бош чайқаб, қўшиқнинг мутлақо ёқмаганини ва бундан кейин ҳам ҳеч қачон ёқмаслигини англатди.

Қизининг йигитга ҳасад қилаётганини пайқаган Оннопурна унинг олдида Тараподага юмшоқ муомала қилмайдиган бўлди. Кечқурунлари, Чару уйқуга кетадиган маҳалларда эса, Оннопурна қаюта эшиклари олдида ўтирар, Мотилал-бабу билан Тарапода бўлса палубага чиқиб олишарди. Йигит Оннопурнанинг илтимоси билан қўшиқ бошларди. Дарё соҳилларига жойлашган, тун қоронғилигига чўмган доимий гавжум қишлоқлар боланинг қўшиқларини жим тинглаётгандай туюлар, хотиннинг куйга мафтун бўлган нозик қалби эса миннатдорлик ҳисси билан тепар эди. Бундай пайтлар Чару тўсатдан ўрндан туриб кетар, алам билан ўксиб йиғлар ва:

— Нега бунча шовқин? Ухлагани қўясизларми, йўқми?— деб бақариб берарди.

Қизча ота-оналарининг уни ухлатиб қўйиб ўзлари Тараподанинг қўшиғини эшитишларини жуда ёмон кўрарди.

Қизнинг қоп-қора кўзлари тубида чақнаб турувчи ўткир ақл йигитнинг диққатини жалб этар ва у Чарушосининг кўнглини овлаш учун эртақлар айтиб, қўшиқлар куйлаб берар, най чаларди-ю, аммо буларнинг ҳаммаси беҳуда кетарди.

Чоштгоҳ пайтларида дарёда чўмлаётган йигитнинг навқирон сув худосини эслатувчи оппоқ баданини, энчил ҳаракатларини, келишган қоматини кўрган қиз ўз ҳавасини яширолмасди. Яна шу дамни орзиқиб кутар, аммо бунга бошқаларга сездирмасликка ҳаракат қиларди. Бундай пайтларда бу кичкина актриса қирғоқда ўтириб шарф тўқир, фақат дамба-дам сувда шўхлик қилаётган йигитга нафрат билан кўз қирини ташлаб қўярди.

Тарапода Нондиграмдан ўтиб кетганларини ҳам сезмай қолди. Қайиқ елкан остида аста сузиб борар, баъзан эса уни анҳор ва жилғалар бўйлаб арғамчи билан судраб ўтишга тўғри келарди. Қайиқдагиларнинг ҳаёти гўзал, сокин табиат оғушида тинч ва осойишта кечар, ҳеч ким шошилмас, кўп вақтлари овқатланиш ва чўмилиш билан ўтарди. Қоронғи тушгач, чирилдоқлар чириллаб, ялтироқ қуртлар учқунланиб турган ўрмон атрофига жойлашган қандайдир катта қишлоқ яқинидаги қирғоққа келиб тўхташди.

Ниҳоят, ўн кундан сўнг Кантхалияга етиб келдилар. Заминдорни кутиб олиш учун қўлларига бамбуқ таёқча кўтарган хизматкорлари тахтиравон ва кичик отлар билан пешвоз чиқишди. Соқчилар отган пахтавон ўқ товушидан чўчиган қарғалар қағиллаб учиб кетишди. Кутиб олиш тантанаси анчага чўзилди. Бундан фойдаланган Тарапода югуриб-елиб зумда бутун қишлоқни айланиб чиқди. Икки-уч соат ичида у ернинг одамлари билан ҳам дўстлашиб эркакларни ака ва амаки, хотин-қизларни эса опа ва хола деб чақира бошлади. Унинг сира меҳр қўйган кишиси бўлмаганидан, ҳамма билан осонгина дўстлашиб кетаверадиган одати бор эди. Бир неча кун ўтар-ўтмас у барча деҳқонларга маъқул тушиб қолди.

Тараподанинг кишилар муҳаббатини бу даража тез қозонишининг бош омили, унинг бошқалар манфаатини чин кўнгилдан тушунишга ҳаракат қилишида эди. У ҳеч қандай урф-одатни тан олмас, ҳар қандай мавқу ва ишга тез кўникиб кетарди. Болалар орасида ўзини болаларча тутар, фақат бир оз ақллироқ кўринар, кексалар билан эса йигит ҳам эмас, буткул катта одам сифатида ҳам эмас, чўпонлар билан чўпонча муомала қилар, лекин айни вақтда брахманлигини ҳам унутмасди. Бошқаларнинг ишига ёрдамлашар, буни шундай усталик билан қилардики, гўё бу билан илгаридан шуғулланиб келган бўлса керак, деб ўйлаш мумкин. Агар суҳбат давомида боққол ундан бир оз вақтга дўконда туришни илтимос қилиб қолса, йигит бунга йўқ демас, дарҳол хурмо япроғини олиб,

ширинликларни пашшадан қўришга тушиб кетарди. Бундан ташқари у, кўпгина лаззатли таомлар пиширишга ҳам қурби етарди. Кулолчиликни ҳам, тўқув дастгоҳининг тилини ҳам биларди.

Бутун бошлиқ қишлоқ аҳолисининг меҳр-муҳаббатини қозонган йигитча кичкина бир қизалоқнинг адоватинигина енга олмас эди. Эҳтимол, Кантхалияда бунча узоқ қолиб кетишининг сабаби ҳам Чарушошининг уни узоқ ерларга қувиш истагидан хабардор бўлганидандир. Чарунинг бу хатти-ҳаракатига қараб, хотин кишининг кўнглини билиш нақадар қийин эканлигига тан берасан киши.

Унинг Шонамони деган дугонаси бор эди. У бева қолганда Чару беш ёшда бўлган. Шонамони касал бўлгани учун, Чарушошининг уйга қайтганига кўп вақт ўтганлигига қарамай, дугоналар анчагача кўришолмай юрдилар. Ниҳоят, у соғайгач, биринчи учрашувдаёқ бир-бирлари билан уришиб қолишди.

Чару дугонасига оилалари учун янги қиммат баҳо одам ҳисобланган Тараподани қандай қилиб топиб олганликларини ипидан игнасигача сўзлаб берди. У дугонасини бунга ғоят қизиқиб қараса керак деб ўйлаган эди. Аммо унинг оғзидан Тараподанинг яхши билишинигина эмас, балки онасини хола, ўзини ака деб аташини, фақат най чалиб бериш ва қўшиқ айтиб овутишинигина эмас, ҳатто унинг илтимоси билан бамбуқдан най ясаб берганларини ва кўпинча баланд дарахтлардан мева, тиканли шохлардан гул узиб бериши ҳақидаги гапни эшитганда, назарида бутун юраги ёниб турган чўғ билан тўлгандай туюлди.

Чару Тараподани ўз оиласига қарашли одам деб ҳисоблар, шунинг учун унинг ҳаёти қишлоқ аҳолисидан сир сақланиши керак, бегона одамлар эса унинг гўзаллигига фақат узоқдангина ҳавас билан боқиши, истеъдодидан завқланишлари ва буларнинг ҳаммаси учун шу оиллага миннатдорчилик билдиришлари керак деб ўйларди.

Ахир уни, ғамхўрлик қилиб уйга олиб келган ва бошини силлаган улар-ку, Шона билан унинг онасининг Тараподага меҳрибонлик қилишга қанақа ҳақлари бор! Шонамонининг акаси эмиш! Биргина шу-

нинг ўзидангина аламдан ёрилиб ўлиш мумкин! Аммо ўзининг нафрати билан Тараподанинг жонини олмоқчи бўлиб юрган Чарунинг нега бунчалик ҳаяжонланиб безовта бўлаётганини тушуниш қийин эди.

Уша куни яна дугоналарнинг янги жанжалига сабаб бўлган кичик бир воқиа рўй бердики, бу воқиадан кейин Чарушоши йигитнинг хонасига кириб найини олди-да, уни раҳмсизлик билан парча-парча қилиб синдириб ташлади. Кейин оёқлари остига олиб тепкилай бошлади.

Худди шу вақт хонага Тарапода кириб қолди. Йигит бу бузғунчилик кучининг тимсолини кўриб, ғоят ҳайратланди.

— Чару, нега найимни синдирдинг?

— Синдирсам, ажаб бўпти, хўп бўпти!— кўзлари қонга тўлиб қичқириб юборди қиз.

У най синиғини яна бир неча бор ерга урди-да, қаттиқ ҳўнграб хонадан чиқиб кетди. Най парчаларини қўлига олиб кўрган Тарапода уни тузатишнинг иложи йўқлигини англади. Аммо ўзи бир чеккада қолиб эски, бегуноҳ найининг жазоланганини ўйлаб, нимагадир ўзини кулгидан тутиб қололмади.

Кун сайин Чарушошига нисбатан қизиқиши орта бошлади. Чарудан ташқари, уни Мотилал-бабунинг кутубхонасидаги инглизча суратли китоблар ҳам қизиқтирарди. У ташқи дунё билан яхши таниш эди-ю, бироқ ҳали суратлар оламини унча тушунмас эди.

Бир куни йигитчанинг диққат билан сурат томоша қилаётганини кўрган Мотилал-бабу унга шундай деб таклиф қилди:

— Инглиз тилини ўргансанг, бу суратларни қандай тушуниш кераклигини билиб оласан.

Тарапода бунга дарҳол рози бўлди. Хурсанд бўлган заминдор бошланғич мактабнинг бош ўқитувчиларидан Рамротон-бабуни йигитчага ҳар кеч инглиз тилидан дарс беришга таклиф этди.

V

Тарапода ўткир хотирали, зеҳнли бўлганлигидан инглиз тилини муваффақият билан ўргана бошлади. У ўзини худди илгари ақли етмаган янги бир мамла-

катда кезиб юргандек ҳис қилар, гўё илгариги тушунчаларидан асар ҳам қолмаган эди. Қўшнилари ҳам энди уни кўрмайдиган бўлдилар.

Кечга яқин йигитча тез-тез қадам ташлаб, дарсини такрорлаб, дарёнинг кимсасиз соҳилида айланиб юрган чоқларида дўстлари йироқдан ачиниш ва ҳурмат билан уни кузатишар, халақит беришга ботинишмасди.

Энди Чару ҳам уни кам кўрадиган бўлиб қолди. Бунгача Тарапода уйдаги хотин-қизлар билан бирга, меҳрибон Оннопурнанинг кўз олдида овқатланарди. Бундай қилганда дарсга кеч қоладиган бўлди. Шунинг учун Мотилал-бабудан уйда овқатланмасликка ижозат сўради. Оннопурна бундан хафа бўлиб, эътироз билдирди. Аммо йигитчанинг ўқишдаги тиришқоқлигидан мамнун бўлган Мотилал-бабу бунга ҳам хўп деди. Шундан сўнг Чару кутилмаганда ўзининг ҳам инглиз тили билан шуғулланмоқчи эканлигини айтди. Ота-онаси аввалига қизининг бу хоҳишини ҳазилга йўйиб, мулойимгина кулиб қўя қолишди. Аммо уларнинг бу ҳазиломуз муносабатини қизчанинг кўзидан оққан ёш сели ювиб кетди. Пировардида арзанда қизчаларига гап қайтаришга ожиз бўлган ота-она бу талабни қондиришга жиддий киришадиган бўлдилар. Шундай қилиб, қизча Тарапода билан бирга инглиз тилини ўргана бошлади.

Бироқ жанжалкаш Чарушоши жиддий шуғуллана олмасди. Ўзи бирор нарсани ўрганиши у ёқда турсин, Тараподага ҳам халақит берарди. Чару ўқишда қолаётганига қарамай Тараподадан орқада қолишни истамасди. Йигитга навбатдаги дарсни ўқитишаётганда унинг жаҳли чиқиб, йигитга тушарди. Тараподанинг эски китоби ўрнига янгисини сотиб олиб бермоқчи бўлишганда эса, Чару ҳам ўзига худди шунақасини талаб қилиб туриб олди. Йигитнинг муваффақиятларини кўролмайдиган қизча унинг бўш вақтларида ўқиш билан шуғулланишини кўрарга кўзи йўқ эди. Ў яширинча Тараподанинг дафтарларига сиёх тўкадиган, пероларини бекитиб қўядиган, китобининг вазифа берилган бетларини йиртиб ташлайдиган бўлди. Йигит унинг бу золимлигига анчагача чидаб, бу ёғи

нима бўлишини кутиб юрди, чидаб туролмаган пайтлариди эса уриб ҳам кўрди. Барибир тийиб қўёлмади.

Ниҳоят, бир воқиа йигитнинг жонига ора кирди. Кунлардан бир кун ранжиган бечора Тарапода жиддий ва хафа бир ҳолда дафтарининг сиёҳ тўкилган бетини йиртиб ташлади. Чару буни эшик олдида туриб кузатар, ҳозир албатта калтак ейишига ишонарди. Аммо бу гал қиз янглишди. Йигит қизчага эътибор ҳам бермай, жимгина ўтираверди. Шундан сўнг Чарушоши унинг диққатини тортиш учун хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Гоҳо у Тараподанинг шундоққина ёнгинасидан ўтардики, агар йигит истаса, бемалол қизчанинг елкасига боплаб тушириши мумкин эди. Бироқ Тарапода қимир этмас, мутлақо жиддий тусда ўтирарди. Қизча оғир аҳволда қолди. Узр сўрашга одатланмаганидан, энди нима қилишини билмас, ўз қилмишига пушаймон бўлиб, узр айтишни тилар эди. Бошқа яхши нарса ўйлаб тополмагач, дафтардан йиртиб олинган сиёҳли варақнинг бир бўлагини олди-да, йирик-йирик ҳарфлар билан: «Мен энди сенинг дафтарингга ҳеч қачон сиёҳ тўкмайман» деб ёзиб қўйди. У йигитнинг диққатини торта олармиканман деб сабрсизлик билан кутди. Ниҳоят, Тарапода хатни ўқиб, кулиб юборди. Чару аламдан титраб, хижолатдан куйиб-ёниб, югурганча уйдан чиқиб кетди. Унинг камситилганлигига гувоҳ бўлган шу қоғоз парчасини йўқ қилгандагина, ҳатто бу билан бутун дунё остин-устин бўлиб кетса ҳам, фақат шундагина унинг дардчил юраги таскин топиши мумкин эди.

Тарапода дарс билан машғул бўлган чоқларида Шонамони унинг хонасига уялинқираб мўралаб ўтарди. Дугоналар ҳар тўғрида ҳамфикр бўлсалар ҳам, гап Тараподага тақалганда Шона Чарушошидан кўрқиб турар, бу тўғрида эҳтиётлик билан сўзларди. Дугонаси ичкарида ўтирган пайтдагина, у атрофига кўрқа-писа назар ташлаб, йигит турадиган уй эшигига аста яқинлашарди.

— Қандай янгиликлар бор, Шона? Холамнинг соғлиқлари қалай?— деб мулойимлик билан сўрарди Тарапода китобдан кўзини узиб.

— Сен анчадан бери бизникига келмайсан. Ойим, бир келиб кетсин, дедилар. Узлари келар эдилар-у, кўкраклари оғрияпти.

Бундай вақтлар кўпинча тўсатдан Чару келиб қолар ва Шона худди дугонасининг бирор нарчасини ўғирламоқчи бўлгани билиниб қолгандай, кетишга шошиларди. Кўзларида ғазаб чақнаган Чару бўлса, гўё кечаю-кундуз Тараподанинг осойишталигини сақлаб, унга ҳеч кимнинг ҳалал бермаслигини назорат қилиб турувчи муаллимлардай, қулоқни батанг келтирадиган даражада бақриб берарди:

— Бу қанақа гап? Сен унга халақит бергани келар экансан-да! Ҳозир бориб отамга айтаман.

Аммо ўзининг нима учун бу ерга келгани худогагина эмас, балки Тараподага ҳам яхшигина аён эди. Шўрлик Шонамони бутунлай ўзини йўқотиб қўйиб, қилмишини оқлаш учун келганига сабаб ахтара бошлади. Фигони фалакка чиққан Чару уни ёлғончи деб атаганида эса, хижолат бўлган, камситилган, ҳақоратланган Шона секингина уйдан чиқиб кетди.

— Шона!— ҳамдардлик билан унинг орқасидан қичқирди Тарапода.— Бугун кечқурун сизникига бораман.

— Ҳеч қаёққа бормайсан!— деди Чару илондай вишиллаб.— Нима, дарсингни ўқимайсанми? Ҳали қараб тур, ўқитувчи жанобларига чақмасам сени!

Аммо йигит қизчанинг дўқ-пўписаларидан чўчимай, меҳмондорчиликка жўнади. Учинчи ёки тўртинчи марта ҳам шундай қилмоқчи бўлиб турганида, Чару қуруқ пўписалар билан қаноатланмай, секингина эшикка тамба қўйиб, урни онасининг дориворлари турадиган сандиқ қулфи билан беркитиб қўйди. Бутун кеч қиз уни тутқунликда сақлади. Фақат кечки овқат маҳалидагина эшикни очди. Йигит унинг бу қилмишидан шу қадар хафа бўлган эдики, ҳатто бир оғиз сўз айтмай, туз тотмай уйдан кетишга жазм қилди. Аммо ўз қилмишидан ўкинган ва дили сиёҳ бўлган Чарушоши, ёлворгансимон, қўлларини узатиб, қўрқа-писа:

— Онт ичаманки, энди бундан буён сира бундай қилмайман. Утиниб сўрайман, овқатланиб кет,— деди.

Тарапода унинг сўзларига заррача ҳам эътибор бермагач, қиз алаmidан ҳўнграб йиғлаб юборди. Хи-жолатда қолган йигит ўтириб овқатланишга мажбур бўлди.

Чару йигитни қийнамасликка, ўзини вазмин тутишга неча марталаб ваъда бериб, ўзича қасам ичган бўлса ҳам, Шонамони ёки бошқа бировнинг пайдо бўлиши билан бу вазминлигидан асар ҳам қолмасди. Агар қизча бир неча кун ўзини тута билса, Тарапода, янги бир жанжал чиқишини кутиб, ваҳимада юарди. Бунга нима баҳона бўлишини олдиндан билмас, аммо бирдан кўз ёшлар селини бошлаб келувчи бўрон турар, сўнгра эса яна тинч ва осойишта кунлар бошларди.

VI

Орадан икки йил ўтди. Тарапода ҳеч қаерда бунчалик узоқ турмаган эди. Балки бу, ҳар қачонгидан кўра ҳозир ўқишга берилиб кетганидан ёки ўсиб-улгайиб, феъл-атвори ўзгариб, ўтроқ ҳаёт билан боғлиқ бўлган қулайликларга кўникиб кетганидандир. Балки унга зуғм қилувчи қизчанинг гул-гул очилиб бораётган жамоли йигит юрагини ўзининг домига тортгандир.

Чару ўн бир ёшга кирди. Мотилал-бабу унга бир нечта муносиб куёв топиб қўйди. Қизининг турмушга чиқиш вақти етганини ёдидан чиқармовчи ота, унга инглиз тили билан шуғулланишни ҳамда кўчага чиқишни ман қилиб қўйди. Эркиннинг бундай чекланганлигини эшитган Чарушоши бутун уйни бошига кўтариб шовқин солди.

— Куёв қидириб нима қиласан?— деди эрига бир куни Оннопурна.— Тарапода — ажойиб йигит. Қизимиз ҳам уни яхши кўради.

— Қанақасига унга бериш мумкин?— ажабланди Мотилал-бабу.— Ахир, биз унинг насл-насабини ҳам билмаймиз-ку! Кўзимизнинг оқу қораси бўлган яккаю ягона қизимизни дурустроқ бир жойга узатсам деган ниятим бор.

Кунлардан бир кун келинни кўриш учун Райдангнинг оиласидан одамлар келди. Ҳайдагилар қизчани ясангириб меҳмонларнинг олдига олиб чиқмоқчи бўлдилар. Аммо қиз ётоқхонасини ичдан қулфлаб олган эди, уни ҳеч ким ташқарига олиб чиқолмади. Мотилал-бабу эшик орқасидан туриб ёлворар, пўписа қилар, аммо буларнинг ҳаммаси беҳудда эди. Ниҳоят, бириш чиқмагач, меҳмонларнинг олдига чиқиб, қизнинг тўсатдан бетоб бўлиб қолганини, шу туфайли ўрнидан туролмаслигини айтишдан бўлак иложлари қолмади. Шундан сўнг меҳмонлар, келиннинг бирорта иллоти бўлса керагу, отаси буни яшириш учун айёрлик ишлатаётган бўлса керак, деган қарорга келишди.

Бу воқиа Мотилал-бабуни ўйлантириб қўйди. Тарапода чиндан ҳам ҳар тарафлама яхши йигит эди. Агар бабу уни ўз оиласида олиб қололса, қизици бошқа бировларга узатишнинг зарурати қолмас эди. Мотилал-бабу фақат Оннопурна билан ўзигина инжиқ ва жанжалкаш қизчаларининг раъйига қарашлари мумкинлигини, бўлажак қайната эса бунга тоқат қилолмаслигини яхши тушунарди. Хотини билан узоқ маслаҳатлашгандан сўнг, Мотилал-бабу Тараподанинг оиласи ҳақидаги маълумотларни ипидан-игнаси-гача билиб келиш учун йигитнинг юртига одам юборди. Маълум бўлишича, йигит кейинчалик камбағаллашиб кетган бой наслдан экан. Буни билган Мотилал-бабу Тараподанинг ойиси ва акасининг розилигини сўради. Улар бир дақиқа ҳам ўйлаб ўтирмай, кўниб қўя қолишди. Шундан сўнг эр-хотин тўйни қайси кунга белгилаш устида тортишишди, сир бой бермайдиган, эҳтиёткор Мотилал-бабу буларнинг барини пинҳон тутарди. Лекин Чаручи сира эпақага келтириб бўлмади. У ҳали ҳам ўқтин-ўқтин, маратҳилар¹ кўшини сингари, йигит дарс тайёрлаётган хонага бостириб кирар, ўзининг тошқин газаби, муҳаббати ҳамда ўкинчи билан йигитга халақит берарди. Бундай

¹ М а р а т х и л а р — Ҳиндистондаги халқлардан бири. XVIII асрнинг охирида улар кўшни ҳинд князликларига талончилик мақсадида ҳужум қилар эдилар.

пайтларда оғир табиатли ва совуққон ёш брахманнинг қалбини оний ҳаяжон яшин каби ёритиб ўтарди. Кўпдан бери вақт тўлқинларида совуққон ва безавқ сузиб келган бу енгил қалб энди баъзан паришонликка чулғаниб, хаёлот тўрига илинадиган бўлиб қолди. Вақт-бевақт Тараподанинг ўзи машғулотни йиғиштириб, суратли китобларни томоша қилиш учун Мотилал-бабунинг кутубхонасига бориб турарди. Ўз тасаввури билан тўлатилган бу суратлар унинг кўз ўнгида янада гўзаллашиб, салобати ортарди. Йигит энди илгаригидек Чарушошининг ғалати қилиқларидан кулмайдиган ва қизча қанчалик жиғига тегмасин, уни уришни хаёлига ҳам келтирмайдиган бўлиб қолди. Ундаги бу ички ўзгариш ва яқинлик ҳисси бамисоли бир туш каби туюларди.

Тарапода тўй срабон ойининг қутлуғ кунларидан бирига белгиланганидан ҳамда Мотилал-бабу йигитнинг онаси ва ака-укаларини тўйга олиб келиш учун одам юборганидан ҳали беҳабар. Оиланинг Қалкут-тадаги ишончли кишисига машшоқларни таклиф қилиш топширилган ҳамда бу тантанали воқиа учун сотиб олиниши зарур бўлган нарсаларнинг узундан-узоқ рўйхати ҳам тайёрлаб қўйилган эди.

Ниҳоят, кўкда ёмғирдан дарак берувчи дастлабки булутлар пайдо бўлди. Бу вақтга келиб қишлоқ анҳори қоқ қуриб қолган, фақат у ер бу ерда — чуқур жойлардагина бир оз кўлмак сув қолган эди. Кичкина қайиқчалар ифлос сувда тўнкарилиб ётар, дарёнинг сувсиз ўзанидан ўтувчи ҳўкиз аравалар чуқур из қолдириб ўтарди.

Аммо кунларнинг бирида тошқин сув ўзининг тугилган уйига қайтиб келган Парвати сингари шўх ўйноқлаб, қишлоқнинг қақроқ кўксига ёпирилди. Яланғоч болалар қичқиришиб, чопқиллаб, дарё бўйига чиқишар, гўё дарёни ўз қучоқларига олмоқчи бўлгандек шодиёна қийқириб, ўзларини сувга ташлашарди. Одамлар кулбалардан чиқиб, қадрдон дўстлари бўлган сувни олқишлашарди. Номаълум томонлардан оқиб келаётган қудратли ҳаёт тўлқини ўлимтик, ташна қишлоқларни сувга кўмиб юборди. Узоқ-яқин ерлардан мол ортилган катта-кичик қайиқлар келадиған,

дўкон олдидаги пристандан кечқурунлари нота-ниш қўшиқлар эшитиладиган бўлиб қолди.

Дарёнинг ҳар икки соҳилида жойлашган қишлоқлар ўз кичик хўжаликларида осойишта якка ҳол ҳаёт кечиришар, фақат ёғингарчилик давридагина тўлқинларнинг турли совғалар ортилган олтин аравасида катта ҳаёт тантана билан ўз қизлари — қишлоқларни йўқлаб келарди. Дунёга бўлган яқинликни ҳис қилишдан келиб чиқадиган ғурур туйғуси уларни қисқа вақтга ўзларининг аҳамиятсиз эканликларини унутишга мажбур қиларди. Атрофда серташвиш ҳаёт жонланар эди. Йироқ-йироқлардан эшитиладиган шодиёна шовқин ҳатто бу сокин, гўё мангу сукунатга чўмган томонларнинг кўкини ҳам титратарди.

Вишну шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида Курулока округида ярмарка тарадуди эди. Ойдин оқшомлардан бирида Тарапода дарё соҳилига чиқди. Саёқ актерлар тушган, моллар ортилган арғимчоқли қайиқлар қайта жонланган дарё бўйлаб ярмарка томонга тез-тез келиб туришарди. Қалкут-талиқ машшоқлар баланд овоз билан шўх соз чалишар, ашулачилар куйлашар, ғижжак садоси остида баланд товуш билан айтилган табрик сўзлари эшитиларди. Ғарблик эшкакчилар чалаётган дўмбира ва чанг садолари тартибсиз янграб ҳавони тилка-пора қиларди.

Ўзларининг қорайиб кетган катта елканларини кўтариб шарқдан сузиб келган қуюқ булутлар ойнинг юзини қоплаб олди. Булутларни ҳайдаб шарқдан кучли шамол эсар, анҳорда сув шўх ҳайқирар, дарёнинг ҳар иккала соҳили бўйлаб ястанган ваҳимали ўрмон устига қоронғилик чўка борар, қурбақалар қуриллар, чигирткаларнинг чириллаши гўё тун зулматига сингиб кетаётгандек туюларди. Гўё бутун олам Вишнунинг муқаддас араваси каби ҳаракатга келган, ғилдираклар зир айланар, яйловлар ҳилпирар, ер ларзага келар, кўкда булутлар сузар, шамол эсар, дарё шовиллар, қайиқлар оқар, атрофда қўшиқ янграрди...

Тўсатдан момақалдироқ гулдураб самода яшин чақнади, зулматга чулғанган йироқ-йироқлардан, бир оздан сўнг бўладиган селдан дарак келтирувчи сал-

қинлик эсди, фақат дарё бўйидаги, кулбаларининг эшиклари берк турган, чироқлари ўчирилган Қантхалия қишлоғигина осойишта уйқуда эди.

Эртаси куни Тараподанинг онаси ва ака-укалари қишлоққа кириб келишди. Турли-туман мол ортилган учта катта қайиқ заминдорнинг идораси яқинидаги қирғоққа келиб тўхтади. Эрталаб қўлида анбаҳнинг меваси ўроғлик қоғоз ҳамда доривор солинган япроқ қопча кўтарган Шонамони қўрқа-писа Тарапода турадиган хонанинг эшигига яқинлашди. Аммо у ерда йигит йўқ эди!

У, севги ва дўстликнинг маккор занжирлари кишанлаб ташламасдан аввал, қоронғи ёмғирли кечада ҳар қандай руҳий яқинликдан холи бўлган, совуқ, улкан оламга бош олиб кетган эди.

1895 йил.

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Ҳисоб-китоб. С. Худойберганов таржимаси	7
Почта мудир. Т. Жалолов таржимаси	8
Тентак Рамкани. Т. Жалолов таржимаси	25
Кхока-бабунинг қайтиши. С. Худойберганов таржи- маси	32
Мерос. Т. Жалолов таржимаси	43
Далия. Т. Жалолов таржимаси	53
Скелет. Т. Жалолов таржимаси	64
Нажот. С. Худойберганов таржимаси	74
Оқпадар. Одил Раҳимий таржимаси	88
Ўликми, тирик? Т. Жалолов таржимаси	97
Олтин сароб. Т. Жалолов таржимаси	110
Кобиллик. Одил Раҳимий таржимаси	123
Таътил. Т. Жалолов таржимаси	132
Шубха. Т. Жалолов таржимаси	140
Мохамайя. Одил Раҳимий таржимаси	148
Ёзувчи. Т. Жалолов таржимаси	157
Ҳукм. Т. Жалолов таржимаси	162
Мринмойн. Т. Жалолов таржимаси	175
Ечилган жумбоқ. Т. Жалолов таржимаси	198
Жогешшорнинг қурбони. Т. Жалолов таржимаси	206
Тузалмас бахтсизлик. С. Худойберганов таржимаси	214
Дафтарча. Амина Ражабова таржимаси	219
Нур ва соялар. Т. Жалолов таржимаси	226

Гуноҳни ювиш. <i>С Худойберганов таржимаси</i>	255
Судья. <i>С. Абдуқаҳҳоров таржимаси</i>	273
Тунда. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	282
Бахтсизлик. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	295
Опа. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	309
Назари бахайр. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	321
Таскин топган рашк. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	328
Нойонжорлик бабу. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	340
Ташна тошлар. <i>Т. Жалолов таржимаси</i>	352
Меҳмон. <i>А. Исроилов таржимаси</i>	366

На узбекском языке

Р. ТАГОР

РАССКАЗЫ

Том IV

Гослитиздат УзССР — 1962 — Ташкент

Р. Тагорнинг 1956—1957 йилларда Гослитиздат нашр қилган 8 томлик асарлар тўпламидан таржима

Редактор *Асқад Мухтор*

Рассом *Р. Левицкий*

Рассом редактор *Г. Остапенко*

Тех. редактор *М. Парпихужаев*

Корректор *С. Абдуллаева*

* * *

Босмахонага берилди 11/V-1961 й. Босишга рухсат этилди 27/VII-1961 й.
Формати 84×10³ 1/32. Бос. л. 12,125. Шартли босма л. 12,89. Нашр. л. 19,32.
Индекс ш/а. Тиражи 15000. УзССР Давлат бадний алабиёт нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 277—60.

Р. IV * * *

УзССР Маданият вақфлари вакили Ушғабиздатнинг 1-босмахонаси. Тошкент.
Ҳамза кўчаси 21. 1962 й. Заказ № 58. Баҳоси 68 т.